ÖLÜM VE SÜRGÜN

OSMANLI MÜSLÜMANLARININ ETNİK KIYIMI (1821 - 1922)

Justin McCarthy

Çeviren:
Fatma Sarıkaya

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV/A-2-2. Dizi - Sayı: 3[1]

ÖLÜM VE SÜRGÜN

OSMANLI MÜSLÜMANLARININ ETNİK KIYIMI: 1821-1922

Justin McCarthy

Çeviren: Fatma Sarıkaya

2. Baskı

ANKARA, 2014

Carolyn Beth'e

ÖLÜM VE SÜRGÜN

OSMANLI MÜSLÜMANLARININ ETNİK KIYIMI: 1821-1922

McCarthy, Justin, 1945-
Ölüm ve sürgün : Osmanlı müslümanlarının etnik kıyımı : 1821-1922 / Justin McCarthy ; çeviren Fatma Sarıkaya. — 2. baskı . — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2014.
xviii, 402 s.: harita, tablo, 1 katlı harita; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-2. Dizi - Sayı 3[1]).

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 2519 - 9

1. Türkler _ Göçler _ Tarih. 2. Müslümanlar _ Balkan Yarımadası _ Tarih. 3. Müslümanlar _ Kafkaslar _ Tarih. 4. Müslümanlar _ Kırım (Ukrayna)_ Tarih. 5. Türkiye _ Göç ve göçmenlik _ Tarih _ 19. yy. 6. Türkiye _ Göç ve göçmenlik _ Tarih _ 20. yy. I. E.a. II. Sarıkaya , Fatma. III. Dizi.

949.60049435

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 26.12.2013 tarihli ve 681/44 sayılı kararı gereği 5000 adet basılmıştır.

ISBN 978-975-16-2519-9

1. Baskı 2012

Raportör: Prof. Dr. Mehmet ÖZ

Kapak Fotoğrafı:
Trakya'dan İstanbul'a doğru ilerlemekte olan yaşlı, çocuk ve kadınlar...
Herbert F. Baldwin,
Trakya'da Bir Savaş Fotoğrafçısı,
Demkar Yayınevi, İstanbul 2012.

Fotoğraf Arşivi sahibi Sayın Atilla ORAL'a teşekkürlerimizle...

Baskı:
Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sebze Bahçeleri Cad. (Büyük Sanayi 1. Cad.)
Arpacıoğlu İş Hanı No. 95/1 İskitler-Ankara
Tel: 0312 341 10 24 · Faks: 0312 341 30 50

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR

TABLOLAR

KISALTMALAR

Bkz	Bakınız
E.I.[2]	İslam Ansiklopedisi ikinci baskısı
F.O.	İngiltere Dışişleri Arşivi (Foreign Office)
NER	New York merkezli, Yakın Doğu'ya Yardım Kuruluşu (Near East Relief Organization)
U.S.	ABD Milli Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Raporları (United States National Archives, Department of State Records)
W.O.	İngiliz Harp Dairesi Belgeleri (War Office)
[ ]	Referans edilen metinde bulunmayan fakat konuya açıklık getirmek için gerekli olan bilgiler, ingilizce kitapta yazarın kullandığı gibi burada da köşeli parantez içinde verilmiştir.
{ }	Türkçe okuyucuları bilgilendirmek amacıyla yabancı kitap isimlerinin anlamı, bilinen şahısların soyadı kanunundan sonra aldıkları isimler, eski takvimin günümüzdeki tarihe çevrilmesi, kurumların Osmanlıca veya günümüzdeki isimleri, değişen ülke, şehir, köy ve kasaba isimlerinin günümüzdeki adları ile bazı tamamlayıcı bilgiler bu tercümede dalgalı parantez içinde sunulmuştur.

TEŞEKKÜR

Death and Exile kitabımın yazılmasında desteğine ihtiyaç duyduğum birey, büro ve kurumlara teşekkür ederim. Bu kitap için yapılan araştırmanın masrafları Birinci Dünya Savaşını ve ardından gelenleri araştırmak amacıyla USA National Endowment for the Humanities {ABD'nin Beşeri Bilimler Vakfı}, Türklerin ölüm ve göçü üzerine araştırmalar için Institute of Turkish Studies {Türkiye Çalışmaları Kurumu} ve Louisville Üniversitesi tarafından karşılanmıştır. Teknik destek Louisville Üniversitesi ve özellikle Tarih Departmanı ile Kütüphaneler Arası Kitap Temin Etme Bürosunun son derece yetenekli personeli tarafından sağlanmıştır. Rita Hettinger, Rita Jones, Ljilja Kuftinec, Barbara Winsper ve Debbie Jordan'a özel teşekkürü borç bilirim. U.S. National Archives {ABD Milli Arşiv Dairesi}, British Public Record Office {İngiltere Kamusal Kayıtlar Bürosu}, US Library of Congress {ABD Kongre Kütüphanesi}, British Library {İngiltere Milli Kütüphanesi} ve Atatürk Kitaplığının kütüphanecileri ile arşivcileri her zaman yardımcı oldular. Araştırmalarım sırasında İstanbul'dayken Boğaziçi Üniversitesi, İngiltere'deyken de School of Oriental and African Studies {Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu} beni himaye edip desteklemek nezaketi gösterdiler.

Kitap yayın safhasındayken Alan Fischer, Paul Henze, Heath Lowry ve Stanford Shaw tarafından okundu ve bu akademisyenler alıntılar, çalışma müsveddeleri, makaleler, kitaplar ve bazen de yorucu ve tamamlayıcı düzeltmeler temin ettiler. Bu kitapta onların bilgisinden çok yararlanılmıştır. Elbette, hatalar ve şahsi görüşler bana aittir.

Justin McCarthy

TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖNSÖZ

Preface[1]

This translation appears on the seventeenth anniversary of the publication of *Death and Exile. Death and Exile* was not the last word on the atrocities inflicted on the Muslims of the Balkans, Anatolia, and the Southern Caucasus. In the past seventeen years we have learned of others who endured massacre and exile, but were not included in *Death and Exile*: More than three-fourths of the Turks of the Dobruja, for example, died or were forced from their land in the period of the 1877-78 war, as were one-third of the Bosnian Muslims. I and others have written of them elsewhere. And others, especially in Turkey, have written in detail on the fate of the Turks in the wars and deportations in separate regions. New information is being found constantly in the Prime Minister's Archives and the Military

---

1 Yazarın bu tercüme için hazırladığı önsözün Türkçe anlamı:

Bu tercüme, *Ölüm ve Sürgün* kitabımın yayınlanmasının on yedinci yılına tesadüf etmektedir. *Ölüm ve Sürgün* kitabı Balkanlar, Anadolu ve Güney Kafkasya Müslümanlarının maruz kaldığı zulmün tamamını kapsamamaktadır, çünkü geçtiğimiz on yedi yıl içinde katliama ve sürgüne maruz kaldığı halde, *Ölüm ve Sürgün*'de yer almamış olan başkalarının da var olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Örneğin 1877-1878 Savaşı döneminde, Bosna Müslümanlarının üçte biri ve Dobruca Türklerinin dörtte üçünden fazlasının öldüğünü veya yerlerinden yurtlarından atıldığını öğrendik. Bu konuları, hem başkaları hem de ben çeşitli kaynaklarda yayınladık. Başkaları, bilhassa Türkiye'dekiler farklı bölgelerdeki savaşlar ve sürgünlere uğramış olan Türklerin kaderi üzerine detaylı bilgileri yayınladılar. Başbakanlık Arşivleri ile Askeri Arşivlerden yeni bilgiler sürekli ortaya çıkartılmaktadır. Gerçekten de Türklerin çektiği cefa hakkında ortaya çıkartılan yeni belgeler çok güçlüdür. Bunların hepsini bir araya getirip, bir bütün halinde yeniden derlemek, başka ve daha genç bir akademisyene düşer. Üzüntü verici olan, bu genç akademisyenin dâhil edebileceği yeni Müslüman katliamları ve sürgünlerinin de yer almış olmasıdır. Bosna'da ve Karabağ'da yer alan kıyımlar bize Müslümanların katliamı ve sürgününün henüz bitmemiş olduğunu öğretti.

Fatma Sarıkaya'ya dikkatli tercümesi ve Türk Tarih Kurumu'na çalışmama gösterdikleri saygı için teşekkür ederim. Konuyu iyi bilenlerle meslekdaş tarihçilerin, başkasının çalışmasının değerini takdir etmesi, her zaman kıvanç vericidir. Kitabımın, nihayet gerçek bir tercümesinin yapılması çok iyi oldu. Bu çalışmanın, *Ölüm ve Sürgün* kitabım için temel bir çeviri teşkil edeceğini biliyorum.

Archives. Indeed, the amount of new information on the suffering of the Turks is overwhelming. It will take another, younger, scholar to bring it together into a new and more complete study. Sadly, that scholar also will be able to include new massacres and new Muslim exiles, for Bosnia, Kosovo, and Karabağ have taught us that the death and exile of the Muslims is not over.

I wish to thank Fatma Sarıkaya for her fine translation and the Türk Tarih Kurumu for the respect they have shown for my work. It is always gratifying when those who know best, fellow historians, appreciate one's efforts. It is very good to finally have an accurate translation of the book. I know that this will become the standard translation of *Death and Exile.*

Justin McCarthy

1995 BASKISINA YAZILAN GİRİŞ

Bu kitaba konu olan Müslümanların katledilmesi ve sürgünü üzerine çalışmaya, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus hareketlerini incelerken tesadüfen başladım. O sırada araştırma konum, Anadolu'da ne kadar Müslümanın yaşadığı ve bunların sayılarının 19. ve 20. yüzyıl boyunca nasıl değişiklik gösterdiğinin incelenmesinden ibaretti. Çalışmanın sonuçları beni hayrete düşürdü, çünkü o zamana kadar Osmanlı tarihi hakkında okuduklarımın hiçbirisi, o dönemin korkunç boyutlardaki ölüm sayılarına beni hazırlamamıştı. İstatistikler Müslüman nüfusun dörtte birinin yok olduğunu gösteriyordu. Bu boyutta bir kaybın tarih kitaplarından gizli kalmış olacağına inanamadım, fakat tekrar tekrar araştırdığım belgeler beni hep aynı sonuca ulaştırıyordu. Sadece Birinci Dünya Savaşı sırasında değil fakat 19. yüzyıl boyunca Anadolu, Kırım, Balkanlar ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman halk devamlı aşırı can kaybından muzdarip olmuştu. Onların kayıpları, araştırmayı genişletmeye değerdi.

Elinizdeki kitap işte bu araştırmanın sonucudur; yani Müslüman halkların, ölümü ve zorla göç ettirilmesinin tarihçesidir. Bu çalışma Müslüman kayıplarını detaylarıyla öne çıkartmaktadır, ancak konumuz olan Müslüman kayıplarının sanki tarihi bir boşluk içinde ve kendi başlarına ortaya çıkmış gibi anlatılması hatalı olurdu. Geçmişte yazılan tarih kitaplarının çoğunda Müslüman kayıplarından hiç söz edilmemiş olması, Müslüman kayıplarını anlatırken, benzer ortamda, sanki Hıristiyanlar da acı çekmemiş gibi yaklaşılmasını affettirmez. Burada belirlenen vahşet ve cefanın çoğu, tüm tarafların da acı çektiği savaşlarda meydana geldi. Müslüman can kaybı genellikle Hıristiyan kaybıyla birlikte geldi. Yeri geldiğinde, Müslümanlarla çatışma halinde olan Hıristiyanların kaderinden de söz ettim. Yine de burada anlatılanlar, hiçbir şekilde Osmanlı halklarının genel bir tarihi veya bir bölgedeki bütün savaş kayıplarının bir tarihi olarak algılanmamalıdır. Bu Müslümanların çektiklerinin bir tarihidir ama yazılmasının sebebi acı çekenlerin sadece Müslüman olmaları değil, fakat bu bölgelerin Türk ve Müslümanlarının tarihinin yazılmasında gelenekselleşmiş olan, olaylara tek yönlü bakılmasının düzeltilmesine ihtiyaç duyulmasından kaynaklan-

maktadır. Öyle inanıyorum ki, bu aynı zamanda, meşru bir biçimde tek başına ele alınabilecek bir tarihtir. Anlatılanlar, korkunç boyuttaki can kaybının ve tarihin en büyük göçlerinden birinin hikâyesidir.

Justin McCarthy

BİRİNCİ BÖLÜM

KAYBEDİLECEK ÜLKE

1800 yılında Anadolu, Balkanlar ve Güney Rusya bölgesinde muazzam bir Müslüman yurdu bulunmaktaydı. Müslümanlar bu toprakların sadece yöneticileri olmakla kalmıyor, aynı zamanda halkının da çoğunluğunu hatta Balkanların büyük kısmı ile Kafkasya'nın bazı yöreleri gibi çoğunlukta olmadıkları yerlerde bile, bölge nüfusunun azımsanmayacak kadar yüksek oranını teşkil ediyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları Kırım ve çevresini, Kafkasya bölgesinin büyük bir kısmını, Anadolu'nun doğusu ile batısının yanı sıra Avrupa'nın güneydoğusunun Arnavutluk ve Bosna'dan Karadeniz'e kadar olan geniş bir bölgesini de içine almaktaydı. Coğrafî bakımdan yanı başındaki Romanya ve Güney Rusya'nın sınır bölgelerindeki çok karışık milletlerin arasında bile, Müslüman toplulukların varlığı hissediliyordu. 1923 yılına gelindiğinde ise Müslüman toprağı olarak sadece Anadolu, Trakya ve Güney Kafkasya'nın bazı bölgeleri kalmıştı. Balkanlardaki Müslümanlar hemen hemen yok olmuş, yani ölmüş veya göçe zorlanmıştı; varlığını sürdürebilenler ise Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya sathında küçük yerleşim kümeleri halinde kalmışlardı. Aynı kader Kırım, Kuzey Kafkasya ve Rusya Ermenistan'ında yaşayan Müslümanları da bulmuştu, onlar da artık en sade deyimle yok olmuşlardı. Çoğunluğu Türk olan milyonlarca Müslüman ölmüş, milyonlarcası da şimdi Türkiye dediğimiz yere kaçmışlardı. 1821-1922 arasında, 5 milyondan fazla Müslüman topraklarından sürülmüştü. Beş buçuk milyon Müslüman da ölmüştü; bir kısmı savaşlar sırasında katledilmiş, geriye kalanı da mülteci olup açlık ve hastalıktan kırılmıştı.

Balkanlar ile Anadolu ve Kafkasya tarihinin çoğu, o topraklardaki Müslüman mültecilerin akıbetiyle Müslüman ölülerin sayıları incelenmeden yeterince anlaşılamaz. Bu inceleme özellikle milliyetçilik ve emperyalizmin tarihçesi için gereklidir. Günümüzün Balkan ve Güney Kafkasya coğrafyası, savaşlar ve isyanlar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopartılarak kurulmuş ve hemen hemen tek tip milletlerden oluşan, ulus

devletlerle doludur. Bu ülkelerin aynı ırk ve dini paylaşan nüfusa kavuşması bir zamanlar o topraklarda yaşayan Müslümanların dışarı atılmasıyla elde edilmiştir. Başka bir deyişle, yakın zamanda kurulan bu ulus devletlerin temelinde, şimdi o topraklarda soyunun devamına rastlanmayan eski sakinlerinin ıstırabı yatmaktadır. Benzer şekilde, Avrupa kültürünü "medenîleştiren" öncü adım olduğu günümüzde bile çok fazlaca söylenen Rus Emperyalizmi de milyonlarca Çerkes, Abaza, Laz ve Türk'ün öldürülmesini beraberinde getirmiştir. Milliyetçilik ve emperyalizmin acımasızlığı, ancak uğrunda serilen kurbanları gün ışığına çıkartıldığında anlaşılabilmektedir.

Müslüman kayıpları, Türklerin tarihinin önemli bir parçasıdır. Milliyetçilik ve sömürgeciliğin zararlarından en çok onlar çektiler. Osmanlı İmparatorluğu reformlar yapıp ülkesini modernleştirmek mücadelesi verdiği bir sırada, önce halkını düşmanlarının boğazlamasına karşı korumak daha sonra da düşmanlarının galip gelmesi üzerine Anadolu'ya sığınanları doyurmak ve korumak için, zaten yetersiz olan kaynaklarını tüketmek zorunda kalmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine yeni kurulan günümüz Türkiye'sinin vatandaşları da aynı problemlerle, yani istila, göç ve ölümle karşılaştılar. Türkler millet olarak varlıklarını sürdürebildiler, fakat bir önceki yüzyılın olaylarından derinlemesine etkilenmişlerdi. Yeni Türkiye Cumhuriyeti halkının çoğu Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya, Ermenistan, Gürcistan, Rusya, Ukrayna ve başka bölgelerden gelen mültecilerin karışımından oluşuyordu. Kendisinden önceki Osmanlı İmparatorluğu gibi Türkiye de, bir yandan ayakta kalıp modernleşmeye çabalarken diğer yandan da göçmenlerden oluşan nüfusunu birbiriyle kaynaştırmanın ve savaşın yerle bir ettiği memleketini imar etmenin tüm güçlükleriyle karşılaştı. Bu mücadelenin zorlukları, Türkiye Cumhuriyeti'nin karakterini şekillendirdi.

Tarihsel açıdan önemli olmasına rağmen, Müslüman kayıplarına ders kitaplarında rastlanmaz. Bulgar, Ermeni ve Yunanlıların katledildiğini anlatan tarih ve ders kitapları, aynı olaylarda Müslümanların da katledildiğinden hiç söz etmemişlerdir. Müslümanların sürüldüğü ve öldürüldüğü bilinmemektedir. Bu ihmal modern tarih anlayışının diğer alanlardaki hassasiyetiyle çelişmektedir. Günümüzde, Amerikan yayılmacılığından söz ederken haklı olarak, yerli Kızılderililere uygulanan vahşetin göz ardı edilmesi düşünülemez. Otuz Yıl Savaşı'nın {1618-1648 Protestan Katolik mücadelesi} döktüğü kan, Avrupa'daki dini değişimleri anlatan her tarih

kitabının vazgeçilmez parçası olmalıdır. Tarihçiler emperyalizmi, Kongo'da Afrikalıların veya {*Ok* Savaşı ya da Çin'deki İngiliz-Fransız savaşı olarak da bilinen, 1839-1842 yıllarındaki} Afyon Savaşı'nda Çinlilerin boğazlanmasından söz etmeden anlatamazlar. Ancak Balkan, Kafkas ve Anadolu Müslümanlarının ıstırabı, Batı'da ne tarih kitaplarında yer almış ne de anlaşılmıştır. Balkanlar ve Kafkasya ile Anadolu'nun tarihi, bölgenin baş aktörlerinden birisi olan Müslüman nüfustan söz edilmeden yazılmıştır.

Osmanlı azınlıklarının tarihi bağlamından çıkartıldığı için Balkan, Kafkasya ve Anadolu tarihinin "geleneksel" görüşü eksik ve hatta yanıltıcı kalmaktadır. O tarihin önemli kısmını, aynı coğrafyada ve aynı zaman dilimi içinde, çoğu zaman Hıristiyanlarınkinden kat kat yüksek olan Müslümanların çektiği acılar teşkil etmiştir. Yeniden gözden geçirmek adeta bir akademik günahmış ve tarihin gerçeklerini bağlamına oturtmak önemsizmiş gibi geleneksel anlatımı düzeltmek isteyen pek az tarihçi "revizyonist" diye istihza ile anılmaktadır. Aslında tek yanlı tarih anlatımını değiştirmek ve geleneksel görüşün eksik yanlarını düzeltmek, tarihçilerin görevidir. Osmanlı halkının geçmişi hakkındaki geleneksel görüş, tarihin düzeltilmesi şart olan ender safhalarından biridir. Tashih edildiğinde ulaşılacak tarih tedirgin edicidir çünkü Türklerin mağduriyet hikâyesi ortaya çıkacaktır, hâlbuki şimdiye kadar onlara biçilen rol çoğunlukla böyle olmamıştır. Amerika ve Avrupa'da süregelen Türklerin mağdur edici olduğunu tekrarlayan fakat mağdur olduğu yönleri hiç anlatmayan geleneksel tarih, 19. yüzyılın diğer ırkçılık antikalıklarıyla birlikte çoktan bir kenara bırakılmış olmalıydı.

MÜSLÜMANLAR

Bu kitaba konu olan halk, birbirlerinden farklı etnik kökenlere sahip olmalarına rağmen ortak dinleri olan Müslümanlık ile birbirlerine bağlanmışlardı. Çoğunluğu Türkçe konuşurdu. Ancak, Müslümanların çoğunun hangi etnik kökenden geldiğini ayırt etmek pek mümkün değildir. Halk arasındaki etnik farklılıklar, Osmanlı İmparatorluğu tarafından resmiyette dikkate alınmıyordu. Osmanlı tebaası dinlerine göre nüfusa kaydediliyor, askeri yükümlülüklerini yerine getiriyor ve vergilerini ödüyorlardı. Bir Osmanlı Müslümanı herhangi bir dili konuşuyor olabilirdi ama resmiyette, sadece Hz. Muhammed'in Tanrı'nın Peygamberi olduğunu sözle ifade ettiği için Müslüman sayılırdı. Aynı şekilde dili ve etnik kimliğine bakmaksızın, Rum-Ortodoks Kilisesine gidenlere Rum denir, Ermenilere ise Gregor-

yen veya Katolik Ermeni denirdi. Günlük yaşamdaki kimlik tanımlaması da, dinî esaslara göre ayırt edilirdi. Türkler, Arnavutlar, Boşnaklar ile diğer Müslüman gruplar, yakın zamana kadar kendilerine sadece "Müslüman" derlerdi.

Herkesin kimliği, dinine göre belirlendiği için tüm Müslümanlardan kaynaşık bir grupmuş gibi söz edilmesi olağandır. Konumuz olan insanlar kendilerini Müslüman addettiler, devletleri de onları "Müslüman" olarak sınıflandırdı ve Müslüman olmaları nedeniyle zulüm gördüler. Bununla beraber, insanların etnik kökeni önemsiz bir etken değildir. Örneğin; Müslüman Türklerle Müslüman Arnavutlar, Yunan ve Sırplar ile savaşlarında farklı tecrübeler yaşadılar. Hıristiyan Bulgarlar ise Bulgarca konuşan Müslümanlar olarak bilinen Pomaklara özel muamele gösterdiler. Sürgüne tâbi tutulan Çerkeslerin etnik kökeni Anadolu'da yerleştirildikleri bölgelerde yaşayan Türklerinkinden farklıydı. Osmanlı'nın doğusundaki Kürt faaliyetleri de, Kürt oldukları dikkate alınmadan yeterince izah edilemez. Bu nedenle Balkanlar, Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan halk bazen "Müslüman" olarak sınıflandırılmanın yanı sıra, bazen de etnik kökenlerine göre anılmak zorundadır.

Harita - 1: 1800'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ve Anadolu'daki Toprakları

Orta Doğu ve Balkanlarda yaşayanların etnik kökenleri hakkında birçok saçmalık yazılmıştır. Sanki kanlarında bir işaret varmış yahut onları sonsuza dek Yunan, Arnavut, Türk veya Ermeni diye ayırt edici bir damga ruhlarına kazınmış gibi farklı etnik kökenlerden "ırk" diye bahsedenler olmuştur. Bu kitapta kendilerinden söz edilirken, etnik gruplar kullandıkları lisana göre isimlendirileceklerdir. Arnavutça konuşanlara "Arnavut", Bulgarca konuşan Müslümanlara "Pomak" denecek. "Türk" denilenler, çoğu kez Tatar veya Tartar diye anılanlar da dâhil, Türkçe konuşanları kapsayacaktır. Tek istisna, Türkofon Ermeniler gibi {Türkçe konuştuğu halde} ayrı bir gruba dâhil olduğunu açıkça kanıtlayanlara uygulanacaktır.

DEĞİŞİMİN NEDENLERİ

Başka tarih olaylarında olduğu gibi, söz konusu Müslümanların değişikliğe uğraması da bir kaç siyasi olayın bir araya gelmesinden kaynaklandı. Kafkasya, Kırım, Osmanlı Avrupa'sı ile Anadolu Müslümanlarının kaderini, bir arada gelen şu üç önemli etken; Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve ekonomik güçsüzlüğü, Osmanlı Hrisitiyan halkları arasında yayılan milliyetçilik akımı ve Rusya'nın emperyalist genişlemesi belirledi.

Osmanlı'nın Güçsüzlüğü. Osmanlılar, imparatorluklarını yeterince koruyabilmiş olsalardı, Müslümanların ölümü ve göçü kesinlikle vuku bulmazdı. Osmanlı'nın zayıflama nedenleri hakkında tarihçiler arasında görüş birliği yoktur. Piyasadaki değişikliklerin Osmanlı ekonomisini olumsuz yönde etkilemesi kadar, geleneksel Osmanlı yönetim sisteminin zaman içerisinde yozlaşması da mutlaka iç zayıflamaya neden olmuştur. Avrupa'yı yeniden yapılandıran ve güçlendiren kültürel aydınlanma ile bilim ve sanayi alanlarındaki köklü değişimin gerçekleşmesinde, dünyadaki pek çok millet gibi, Osmanlıların katkısı da az olmuştu. Osmanlılar zafiyetlerinin farkına vardıklarında kendilerini değişim yapamayacak kadar maddi olanaksızlık ve yönetim güçsüzlüğü içinde buldular. Düşmanlarından devamlı hissettikleri askerî baskı, ani değişimi zorunlu kıldıysa da, Avrupalıların beş yüz senede kazandıklarını Osmanlıların bir kaç nesilde özümsemeleri mümkün olmadı.

1800'lü yıllara gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu yönetimi içeride zayıf düşmüştü; imparatorluğu düşmanlarına karşı koruyacak modern kara ve deniz orduları kurmak bir yana, mevcut Osmanlı askerî sisteminin masraflarını karşılayacak ve kontrol altında tutacak kadar bile mâli gücü kalma-

mıştı. 19. yüzyılda yapılan reformlar Osmanlı kuvvetlerini Osmanlı'nın iç düşmanlarını bastırıp imparatorluğun merkezî kontrolünü etkinleştirecek seviyeye getirmişti, fakat artık Osmanlı'nın dış düşmanlarına karşı duracak hâli kalmamıştı. Avrupa güçlerinin orduları daha talimliydiler, silahları üstündü ve sayıları Osmanlı kuvvetlerinden çok daha fazlaydı. Bu kadar güçlü düşmanlar karşısında, Osmanlıların iç işlerinde reform yapacak "bir nebze bile fırsatları" olmadı. Modern bir devlet ve ordu kurmak için zamana ihtiyaç vardı. Güçlü bir devlet tabanı oluşturacak endüstriyel ekonomiyi kurabilmek için de zamana ihtiyaç vardı. Osmanlıların düşmanları ve bilhassa Rusya onlara zaman bırakmadı. Osmanlı orduları art arda 1806-1812, 1828-1829, 1832-1833, 1839-1840, 1853-1856, 1877-1878, 1897, 1911-1913, 1914-1918 ile 1919-1923 yıllarındaki savaşlarda ve 1804, 1815-1817, 1821-1830, 1866-1868, 1875, 1876 ile 1896-1897 yıllarındaki belli başlı isyanlarda çarpıştılar. Tâlim etmesi gereken ordular yeterince hazırlanamadan, devamlı çarpışmak zorunda kalıyor ve tekrar tekrar imhâ oluyorlardı. Modernleşmeye harcanması gereken mâli kaynaklar ise toprak kaybıyla sonuçlandığı için daha çok vergi kaybını da beraberinde getiren harplerde hebâ olup gidiyordu. Kısacası, Osmanlı'nın güçsüzlüğü kendi kayıplarının nedeni oldu ve bu kayıplar da Osmanlı'nın kendini toparlayıp ayağa kalkmasına engel oldu. Diğer iki etken, yani azınlıkların arasında filizlenen milliyetçilik ve Rusya'nın yayılmacılığı da Osmanlı'nın kendi güçsüzlüğünden fırsat buldu.

MİLLİYETÇİLİK VE İSYAN

Milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu'na Batı Avrupa'dan ithal edilen bir felsefi kavram olduğu şüphe götürmez, fakat imparatorluğun içindeki gelişmesi kendine has bir özellik göstermiştir. İlk belirtileri Batı'daki gibi etnik kökene dayalı milliyetçilik yerine, Osmanlılara has olan, dine dayalı "millet" tanımına daha çok bağlıydı. Osmanlılar, imparatorluklarının başlangıcından itibaren Hristiyan zümrelerin varlığına izin vermişler ve kısıtlı bir kendi kendini yönetmeye dayalı millet sistemi vasıtasıyla dine dayalı farklılığa izin vermişler hatta bu farklılığı güçlendirmişlerdi. Osmanlı'da millet diye anılan her din grubuna geniş özerklik tanınmıştı. Eğitim, mahkeme ve hayır kurumlarının yönetimi din görevlilerinin kontrolündeydi. Resmi ayrım her bir milletin bireylerinin günlük yaşamına da yansımıştı, çoğu zaman diğer gruptan insanlardan soyutlanmış olarak kendi araların-

da yaşıyor ve çalışıyorlardı. Bu yöntem, İslamiyet'in Peygamberi Hz. Muhammed'in Hıristiyan ve Musevilere hoşgörülü davranılması kuralının uygulanmasından öte, Osmanlı'nın kuruluş döneminde kolaylık sağlayan "böl ve yönet" politikasıydı. Sonunda ortaya çıkan imparatorlukta, hükümdarlar bir dinin yani İslamiyet'in mensubuydu ama farklı dinlere inananlar da varlıklarını devam ettirip güçlü ve ayrı bir kimlik sahibi olmayı sürdürmüşlerdi. Tüm dinî grupların fertlerini bir kazanda eriterek tek "ulus"a dönüştürmek gayreti güdülmedi. Dinî duyguların derinliği ve dinin kişisel ve grup kimliği açısından önemi dikkate alındığında, bu farklı gruptan insanları kaynaştırmak muhtemelen dinlerini zorla değiştirmeksizin mümkün olamazdı ve Osmanlılar da böyle bir siyaset gütmediler. Yüzyıllar süren Osmanlı yönetimi sırasında birçokları İslamiyeti seçti, fakat insanlar bu değişime teşvik edilmedi. Yeniçerilerin özel durumunu saymazsak, zorlama hemen hemen hiç olmadı.

Osmanlılar, millet sistemi içinde devlete doğal bağlılığı olmayan bir tebaanın varlığını kabul etmişti; devlete bağlılık beklenmiyordu ve çoğu zaman da sadakat gösterilmiyordu. Asayiş korunduğu ve vergiler ödendiği sürece Osmanlılar, bireylerin devlete olan duygularına çok önem vermiyorlardı. Asıl bağlılık bekleyen müessese, kişilerin mensup olduğu din örgütüydü. "Osmanlı" denince akla gelen bir ulus değil, bürokratlar veya askeri liderler gibi devlet erkânıydı. Son yılların reformcuları bir Osmanlı ulusu yaratmaya kalkıştığında artık çok geç kalınmıştı. Öteden beri ana hatlarıyla, Rum veya Ermeni diye tanımlanmak geleneği artık din olmanın yanı sıra milliyet olarak da yerleşmişti.

19. yüzyılda "milliyetçilik" duygusu Osmanlı Hıristiyanları arasında yayıldıkça, Osmanlı azınlıklarının milliyetçiliği İtalyan ve Almanlarda görülen "ırkçı" karaktere büründü, fakat dine duyulan güçlü bağlılık hiç sönmedi. Rum, Bulgar ve Ermenilerde görülen milli bilincin çoğu, hatta tamamı dini kimliklerinden kaynaklanıyordu. Her bir Hıristiyan grubun farklı kültür kaynağının, yüz yıllardır sadakatle bağlı bulundukları kendi Hıristiyan Kiliseleri olduğu düşünüldüğünde bu garipsenemezdi. Hıristiyanlar, Müslüman Türklerle aynı yemeği yemiş, aynı tip evlerde yaşamış, hattâ aynı dili konuşmuş olsalar bile ibadet ve inançlarını farklı şekilde ifade etmişlerdi.

Uzun yıllar süren ve kendilerine has geleneksel dinî hoşgörülerinden dolayı Osmanlılar çok az takdir edildiler. Kaderin cilvesine bakınız ki, bu hoşgörünün bedelini ağır ödediler. Yabancı güçler, Hristiyan azınlıkları korumak ve din kardeşliği mazeretini Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için kullandılar. Hıristiyan millet mensupları da bu dinsel farklılık duygusundan hareketle Osmanlı karşıtı milliyetçiliklerini yarattılar.

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu içinde görülen ekonomik ve toplumsal değişimler, Hıristiyanlara bir üstünlük duygusu verdi ve onların Müslüman yöneticilerine duydukları nefreti derinleştirdi. Hıristiyan azınlıklar, Avrupa'daki Hıristiyan güçlerle aralarında kurdukları bağdan kuvvet alarak ve üstün eğitim sistemleriyle, 19. yüzyılın ekonomik fırsatlarından aşırı oranda yüksek yarar sağladılar. Misyonerler ve diğerleri, onlara üstünlük duygusu öğretti ve Avrupalı sömürgeci güçlerle aralarında bir kardeşlik bağı yarattı. Ekonomik yönden kalkınan birçok Hristiyan, doğal olarak politik alanda da aynı yükselmeyi arzu ettiler. Bu istekleri reddedildi. Osmanlı imparatorluğu, Hıristiyanların da varlıklarını sürdürmesine tahammül edilen Müslüman bir ülkeydi. Nüfus çoğunluğu ve politik üstünlük Müslümanların elindeydi. Politik ortama duyulan öfke, Hıristiyan etnik grupların milliyetçilik duygularının körüklenmesinde önemli bir güç kaynağı olmuştur. Hıristiyanlar ekonomik üstünlük kazandıkça Hıristiyanların gururu, kendi dinleri ve yüzyıllar süren hâkimiyetlerinden kaynaklanan üstünlük duygusu içindeki Müslümanların geleneksel gururuyla çatıştı. Tabloyu tersine çevirmek fırsatı önlerine çıktıkça, bundan yararlanıldı.

Azınlıkların milliyetçiliklerindeki dinî öğeler iki şekilde önemli rol oynadı. Öncelikle, milliyetçilerin amaçlarının billurlaşmasına ve ödün kabul etmez şekilde şiddetlenmesine neden oldu. Düşmanlarının sadece milli arzuları önünde engel teşkil ettiğini değil, Tanrı'ya da karşı geldiğini düşünüyorlardı. Bu da herkesin, kendi grubundan olan halkların düşmanı olarak algılananlara hücum etmesini daha da kolaylaştırdı. Diğer yandan dine dayalı milliyetçilik, düşmanı tanımayı da kolaylaştırdı. Görüleceği gibi Müslümanlar, sırf Müslüman oldukları için, her milliyetçi grup tarafından ulusal düşman olarak görüldüler. Yeni ulus içinde varlıklarına tahammül edilemezdi çünkü onlar etnik kardeş olmadıkları bir yana, "kâfir" olarak algılanıyorlardı. Bu husus her milli ihtilal sırasında Müslümanların zorla topraklarından sürülmesinin ardında yatan ana nedenlerden birisi oldu.

Harita - 2: 1800'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki Toprakları

19. yüzyılda, Müslümanların yeni milliyetçilik akımına kurban edilmelerinin hikâyesi, 1821 Yunan ayaklanmasıyla başladı. Daha önce Sırplar isyan etmişlerdi, fakat onların başkaldırması Sırbistan'daki Yeniçerilerin haksız yönetimini hedeflediği için, daha sonraki yüzyılda gelişen milliyetçi akımlarda görülen işaretlerin çok azını taşır. Müslümanların katledilmesi ve

kendi topraklarından sökülüp atılmasıyla özdeşleşen hareketler ilk kez Yunan isyanında ortaya çıktı ve takip eden Osmanlı karşıtı milliyetçi isyanlara da örnek teşkil etti.

YUNAN BAĞIMSIZLIK SAVAŞI

Tarihçi George Finlay 1861'de şöyle yazmıştı:

> 1821 Nisan ayında Yunan Yarımadasının her tarafına yayılmış, tarımla uğraşan yirmi binin üzerinde Müslüman insan yaşamaktaydı. İki ay geçmeden bunların çoğunluğu kadın çocuk denmeden acımasızca ve pişmanlık duyulmadan vahşice katledilmişti. Şimdi bile yoldan geçen seyyahlara taş kümelerini gösterip, "İşte şurada Ali Ağa'nın konağı vardı ve biz onunla birlikte ailesiyle hizmetkârlarını burada kestik" deyip; bir gün bu yaptıklarından ötürü kindar bir öfkeyle karşılaşacağını hiç düşünmeden, bir zamanlar Ali Ağa'ya ait olan tarlaları sakince sürmeye koyulan yaşlı adamlara rastlarsınız. İşlenen suç bir ulusa aitti ve doğurduğu huzur bozucu sonuçlar ne olursa olsun, telafi etmesi o ulusa ait bir davranış biçimi olarak o ulusun vicdanında yer etmeliydi.[1]

Yunan isyanı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı 1821 Mart ayında, Osmanlı devletinin bazı görevlileri ve özellikle vergi memurlarının katledilmesiyle başladı. Bunu Nisan ayında, Yunanistan'ın güneyindeki Mora'da yaşayan Türklere yapılan genel saldırılar izledi. Yunanlı eşkıyalar ve köylüler bulabildikleri Türklerin hepsini katlettiler. Türk ve Arnavut olan Osmanlı askerleri pusuya düşürülerek öldürüldü. Kalavyrta ve Kalamata'da yaşayan Müslüman halk gibi, bazıları, Yunanlıların kendilerini sağ bırakacağı vaa-

---

1 George Finlay, *History of the Greek Revolution* {*Yunan İsyanının Tarihi*}, Londra, 1861, sayfa 172. (Burada yararlanılan kaynak, yazarın isyan tarihi konusunda yazdığı ilk eserinedir; sonradan Tozer'in *Yunanistan'ın Genel Tarihi* şeklinde derleyerek yayınladığı haline değil.) Yunan İsyanı hakkında yazılan birçok tarih çalışması Türklerin kayıplarına değinmez veya çok az yer verir. (Örneğin Eduard Blaquiere, *The Greek Revolution: its origin and progress* {*Yunan İsyanının Kaynağı ve Gelişimi*}, Londra, 1824 ve John Lee Comstock, *History of the Greek Revolution*, Hartford, 1851). Bu kitapları okurken, bunları yazanların ideolojik duruşunun içerikteki görüşlere uygun düştüğüne, insanın inanası gelmiyor. Müslümanların katliamını vurgulayan eserlerden birisi için bkz: Alfred Lemaitre, *Musulmans et Chrétiens. Notes sur la guerre del'indépendance grecque* {*Müslümanlar ve Hıristiyanlar, Yunan Bağımsızlık Savaşı Üzerine Notlar*}, Paris, 1895.

dine kanarak teslim olmuşlardı. Ama onlar da öldürüldüler. Laconia Türkleri gibi, birçokları da kaçarken yollarda katliama uğradılar.[2]

> Bu sırada yarımadanın her köşesinde, Hıristiyan halk Müslüman halka saldırıp onları canice öldürmüştü. Çaresiz şekilde kalelere kaçanların geri dönme ümidini kırmak için, Müslümanların konakları ve bağ evleri yakılmış, malları harap edilmişti. 1821 yılında, 26 Mart'tan Nisan 22'ye rastlayan Paskalya yortusuna kadar geçen sürede, on beş binden fazla [Müslüman] cana merhametsizce kıyıldığı ve Türklere ait üç bin kadar bağ eviyle yerleşim biriminin de yerle bir edildiği sanılıyor.[3]

Yunanlı Başpiskopos Germanos'un ilan ettiği gibi isyanın vatansever sloganı: "Hıristiyanlara huzur! Konsüllere saygı! Türklere ölüm" oldu.[4] Sağ kalabilen yegâne Türkler, muhkem mevkilere saklanabilenlerdi. Bunlar aileleriyle birlikte, Osmanlı askeri garnizonunun bulunduğu sayıca az olan Atina Akropolis'i gibi yerlere kaçmışlardı. Oralarda bile kuşatıldılar ve sonunda öldürüldüler veya nadiren Osmanlı askerî güçleri tarafından kurtarıldılar. Yunan isyanı yayılarak devam ettikçe yeni bölgeler hücuma uğradı ve Müslüman katliamı oralarda da tekrarlandı. Missolonghi'de Müslümanların çoğu çabucak katledildiler, fakat Türk kadınları zengin Rum ailelerin evlerinde köle olarak alıkonuldu. Vrachori Müslümanları ise işkence edilerek öldürüldüler. Yunanlılar tarafından kâfir addedilen Yahudiler de Müslümanlar gibi kasten öldürüldüler.[5]

---

2 Finlay, *Greek Revolution*, s. 179-186.

3 Finlay, *Greek Revolution*, s. 187.

4 Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, Edinburgh ve Londra, 1832, s. 149. "Türklere Ölüm" sloganının ardındaki derin hissiyat, W. Alison Phillips'in *The War of Greek Independence 1821 to 1833* {*1821'den 1833'e Yunan Bağımsızlık Savaşı*}, New York, 1897, s. 48'de şöyle anlatılır:

> ... Nisan ayında isyan yaygınlaşmıştı. Sanki bir yerden işaret almış gibi köylüler birden her tarafta ayaklandılar ve ellerine geçirdikleri tüm Türkleri çocuk, kadın, erkek ayırt etmeden katlettiler.
>
> Ağızdan ağza dolaşan "Mora'da hiç Türk kalmasın; hatta tüm dünyadan silinsinler" şarkısı, bir yok etme savaşının başlangıcını haber verdi. Mora'daki Müslüman sayısının 25.000 olduğu sanılıyordu. İsyanın başlamasından sonraki üç hafta içinde şehirlere kaçabilen bir kaç kişi haricinde hiç Müslüman kalmamıştı.

5 Finlay, *Greek Revolution*, s. 201-203.

Benzer olaylar, Mart 1821'de nüfusunun çoğunluğu Rum Ortodoks olan Romanya'da da yaşanmıştı. Romanya'da yaşayan Rum isyancılar, Aleksander Ypsilantes liderliğinde Osmanlı'ya baş kaldırdılar. Bu olayların tüm Balkanlara yayılma tehlikesi vardı. Rusya'dan yardım alacağını varsayan Ypsilantes ve destekçileri Galati ve Iaşi'yi ele geçirdiler. Her iki bölgede de, "tüccar, denizci ve asker gibi her sınıftan Türkler tedbirsiz yakalanmış ve merhametsizce katledilmişlerdi."[6] Osmanlı memur ve subayları ile yerli halktan Türklerin katledilmesi, şehirlerde ve dağlarda devam etti. Fakat Ruslar, belki de Viyana Kongresinin isyan karşıtı ortamından esinlenerek, Ypsilantes'i askerî yönden desteklemeyi reddettiler ve Osmanlılar da katliamı çabucak kontrol altına aldılar. İsyan girişimi başarısızlıkla sonuçlanan Ypsilantes kaçmak zorunda kaldı.[7] Eğer masum insan kaybına başarı denilebilirse, Ypsilantes ayaklanmasının tek "başarısı" Türklerin katliamıydı.

Yunanistan'daki Türklerin ölümü, savaş zayiatı değildi. Yunan çetelerinin eline geçen tüm Türkler, kadın ve çocuklar dâhil öldürülmüşlerdi. Tek istisna köle olarak alıkonan bir kaç kadın ve kızdan ibaretti. Bazen savaş sarhoşluğu içinde ve eski efendilerin düştüğünü görmek arzusuyla, Türkler derhal öldürülmüşlerdi ama katliamların çoğu planlı ve serinkanlılıkla işlenmişti. Şehir ve kasabaların tüm Türk nüfusu toplanıp şehir dışına yürütülmüş ve kuytu yerlerde boğazlanmışlardı.[8] Örneğin Tripolitza'da:

> Perişan [Türk] halk, üç gün süreyle vahşi haydutların hırs ve zulmüne maruz bırakıldılar. Yaşına ve cinsiyetine bakılmadan hepsi katledildi. Öldürülmeden önce kadın ve çocuklara işkence yapılmıştı. Katliam o kadar mahşeriydi ki, [çete lideri] Kolokotrones'in kendi anlatımına göre; kasabaya girdiğinde, hisar kapısından itibaren atının nalları toprağa değmedi. Onun zafer yolu, halı gibi insan cesetleriyle kaplanmıştı. İki günün sonunda, sağ kalabilen feci haldeki 2.000

6 George Finlay, *A History of Greece* (H. F. Tozer tarafından derlenmiş olan hali), VI. Cilt, Oxford, 1877, s. 119. Ayrıca bkz: Phillips, *War of Greek Independence*, s. 32 ve 33.

7 Finlay'in Tozer derlemesi, *A History of Greece*, VI. Cilt, s. 116-121 ve Phillips, *War of Greek Independence*, s. 32-35.

8 C. M. Woodhouse, *The Greek War of Independence: Its Historical Setting*, Londra, 1952 (1975'te New York'ta tekrar yayınlanmıştır), s. 77. Türkleri masum gösterecek herhangi bir sözcük sarf etmekten kaçınan Woodhouse bile burada yapılan Türk katliamını kabul etmek zorunda kalmıştır.

> kadar her yaş ve cinsiyetten Müslüman, bilhassa kadın ve çocuklar merhametsizce toplanıp, yakındaki bir dağdan uçuruma yuvarlandı ve orada sığır gibi parçalandılar.[9]

Bu şekilde, katliamların basit bir nefretin dışa vurumu değil, hesaplı bir politik davranış olarak yapıldığı anlaşılıyor. Yunanistan'da yaşayan Türkler Yunan ulusuna has bağımsız bir Yunanistan yaratılmasının önünde engel olarak görülmüşlerdi. İhtilalciler doğru bir tahminle, Türk halkının sadakatinin "Yeni Yunanistan" yerine Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalacağını sezmişlerdi. Türk azınlığın mevcudiyeti her zaman Osmanlı yanlısı duygular için bir diriliş noktası olabilirdi, belki de Osmanlı ordusu Yunanistan'da kalan Türklerin yardımına koşmak için hücum edebilirdi. Türkler mutlaka Yunan ihtilalci hareketine karşı casus olarak çalışacaklardı. Bu sorunların çözülmesi için yok edilmeleri gerekiyordu. Avrupalı güçler nihayet 1830'da Londra Protokolü ile Osmanlı'yı Mora'da Yunan Krallığı kurmaya zorladığında, o topraklarda yüzyıllardır yaşamakta olan Müslümanların hiçbiri kalmamıştı.[10] Kayıp sayısı kesin olarak bilinmemekle beraber, yirmi beş binden fazla Müslüman'ın Yunan ihtilalcileri tarafından öldürüldüğü sanılmaktadır.[11]

Yunan ihtilali, ileriki yıllardaki Balkan ihtilallerine örnek oluşturdu. Milli bağımsızlık amacıyla Türk nüfusunu topraklarından atmak geleneği 1877-1878, 1912-1913 ve 1919-1923 savaşlarında da tekrarlandı. Daha sonraki savaşlarda da niyet, 1821'deki Yunan ihtilalcilerinin tek tip millet yarat-

---

9 Phillips, *War of Greek Independence*, s. 60-61.

10 Osmanlı hükümeti, Yunan yarımadasındaki Müslüman katliamına eşdeğer bir can almayla cevap verdi. İstanbul'da Rum Patriği ve bazı kişiler idam edildiler. Aydın Vilayeti ve Sakız adasındaki isyanlar Rum halkın katledilmesiyle karşılık buldu.

11 Müslüman ölü sayılarının hep 25.000 civarında olduğu tahmin edilir, fakat nüfus sayımlarının yokluğundan kesin sayılar bilinmemektedir. Yazanların verdiği bilgiler, can kaybının korkunçluğunu ortaya koymaktadır. Finlay'ın Tozer tarafından derlenmiş 1877 kitabından şu kısa örnekler (sayıların tamamı olmamakla beraber) verilebilir: 1821 yılında 26 Mart – 22 Nisan arasında, 10.000 – 15.000 Müslüman "acımasızca katledildiler" (s. 152), Missolonghi'de 22 kişi haricinde herkes katledildi (s. 163), Vrachori'de 500 aile katledildi (s. 165), Navarino'daki neredeyse tüm kadın, erkek ve çocuklar katledildiler (s. 215), Tripolitza'da 2,000'den fazlası vb... Douglas Dakin, (*The Greek Struggle for Independence, 1821-1833* {*Yunanlıların Bağımsızlık Mücadelesi, 1821-1833*}, Londra, 1973, s. 59'da) "40.000 Türk'ten 15.000'i yok oldu," der, fakat kendisinden önceki kaynaklar kaçabilenlerin sayıca çok az olduğunu söyledikleri halde, bu kadar yüksek sayıda Türk'ün nasıl kaçabildiklerine dair hiçbir delil sunmaz. Dakin, daima Yunanlı ölü sayılarını abartıp Türklerinkini olduğundan az göstermiştir.

malarına engel olabilecek farklı etnik köken ve dini inanışı olan halkı yok etmek amacının aynısıydı. Türklere duyulan nefret onların öldürmelerinde gerçek bir etken olmuştur, fakat aslında, Hıristiyanların bağımsızlık ve milliyetçilik amaçlarına hizmet etmiştir. Türklerin tarlalarını ve mallarını ele geçirmek arzusu da elbette göz ardı edilmeyecek bir etkendi.

MİLLİYETÇİLİK VE MÜSLÜMANLAR

Başlangıç safhasında, Yunan ihtilalinin arkasındaki güdünün sadece milliyetçilik olduğu söylenemez. Daha 1821'den önce birçok Yunanlı kendilerini "ulus" olarak görüyordu. Antik Yunan tarihi ve yüceliği onlara, kendilerinin farklı olduğu hissini aşılamıştı. İhtilalin arkasındaki asıl güç kaynağı ise dine dayalıydı. İhtilalciler, Rum-Ortodoks olan Romanyalıların, ihtilali ve yeni devleti destekleyeceğini sanmışlardı. Piskoposlar ve papazlar ihtilalin ön saflarında yer aldılar. Eğer sokaktaki insanlar, Tanrı adına mücadele ettikleri hissine kapılmasalardı isyanın başarısı tehlikeye düşerdi. Yine de ihtilalin kanlı olması ve eriştiği başarı, Yunan milliyetçiliğinin yaratılmasını doğurdu. Hareketin ülküsü, hala Türklerin elinde bulunan "vazgeçilemez" toprakların kurtarılması ve başkenti Konstantinopol olan büyük bir Yunanistan'ın kurulması, yani Bizans İmparatorluğu'nun yeniden doğuşuydu. Ele geçirmek istedikleri topraklarda, özellikle Anadolu ve Trakya bölgesinde yaşayan yerli halkın çoğunluğu Müslüman'dı. Milliyetçilik dürtüsü bu Müslümanların kovulmasını gerektiriyordu.

Türkleri ve diğer Müslümanları kovarak bir ulus yaratmak yöntemini, sonradan Bulgar, Rus ve Ermeniler de uyguladılar. Balkan, Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman toplulukların talihsizliği yeni ulus devletlerin önünde engel teşkil etmelerinden ibaretti. Onların talihsizliğini katmerleştiren ise, bu insanların dayanağı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendilerini savunacak güçten yoksun olmasıydı. Onların çektikleri kaderin cilvesiydi çünkü eğer Türkler güçlü oldukları zaman Yunan milliyetçilerininkine benzer bir davranış uygulasalardı, Hıristiyanlar çoktan sürülmüş olurlardı ve o topraklar, aradan geçen senelerde sadece Müslüman Türk ulusunun yaşadığı topraklar haline gelirdi. Fakat tam tersi oldu; Osmanlılar, Hıristiyanların topraklarında kalmasına müsamaha göstermelerinin acısını çektiler. Osmanlılar Hıristiyanlara kimi zaman iyi kimi zaman kötü davranmışlardı, fakat onları topraklarından sürmemiş; dillerini, geleneklerini ve dinlerini muhafaza etmelerine izin vermişlerdi. Doğru olan davra-

nış biçimi de budur, fakat 15. yüzyıl Türkleri hoşgörülü olmasaydı, 19. yüzyıl Türkleri yurtlarında kalmaya devam edebilirlerdi.

RUS YAYILMACILIĞI

Güçsüzlüğüne rağmen, Osmanlı İmparatorluğu iç isyanlardan dolayı küçülmedi veya çökmedi. Zaman içinde, politik reform arzuları veya kendi halkları arasındaki milliyetçilik duygularının dışarıdan desteklenmeden kendi halinde gelişmesiyle, iç baskılara dayanamayarak çöküp çökmeyeceği ilginç bir spekülasyon olabilirdi; fakat İmparatorluk milletlerarası arenada, askerî bakımdan kendisinden çok daha güçlü dış düşmanlar karşısında, bilhassa Rusya'yla savaşlar sonucunda yıkıldı. İşte bu savaşlar, İmparatorluğun Müslüman nüfusunun kaderini tayin etti. Onların çektiği cefalar imparatorluğa yapılan sürekli saldırılar ve yurtlarının istilası yüzündendi. Bazı bölgelerde örneğin Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da birçok Müslüman ölümleri, topluluklar arası çatışmaların sonucuydu, fakat o çatışmalar da ülkeler arası savaşlar yüzünden ortaya çıkmıştı.

Rus yayılmacılığı 14. yüzyılda, Rusların yerel yönetimlerini Altınordu Hanlığının hükümranlığından kurtarmasıyla başladı. 15. yüzyılın sonunda, Rus Çarı III. İvan (1462-1505) Müslüman egemenliğinden kurtarılmış bir krallığı yönetti. Bundan sonra yönetenlerle yönetilenler yer değiştirmeye başladılar. Korkunç İvan (1533-1584) Karadeniz'in kuzeyinde, halkının çoğunluğu Türkçe konuşmakta olan Müslümanların topraklarını fethetmeye başladı. Onun egemenliği sırasında ve takip eden yüz yıl boyunca Türkçe konuşan Kırım Tatarlarına ve başka Müslümanlara karşı savaşlar devam etti. Her iki tarafın akıncılarının karşılıklı saldırısıyla, harpler vahşet kusuyordu. Daha önce İspanya'da görülen yayılmacılık savaşlarına benzer şekilde, başına buyruk liderler ve Hrsitiyanlarla Müslümanlar arasındaki güvenilmez ittifaklar rol oynadı ve saflar her zaman pek belirgin çizilmedi. Ne var ki, sonunda Müslümanlar yenilmişti. Çar Büyük Petro'nun yönetimi sırasında (1689-1725), Tatar hâkimiyeti Kırım yarımadası ve çevresindeki küçük bir sahaya indirgenmişti.

Petro ve halefleri yönetiminde, güneye yönelik Rus yayılmacılığı devam etti. Genişleme ister istemez Müslüman liderlerin mağlubiyetiyle sonuçlanıyordu ve elde edilen zafer de Müslüman halkın Rus yönetimi altında kalmasıyla sonlanıyordu. Herkesten çok Ruslar bu fetihlerin doğurduğu

zorlukların farkındaydılar. İki yüzyıl boyunca Ruslar, dinleri ve etnik kökenleri kendilerininkinden farklı olan milletler tarafından yönetilmişlerdi. Ama artık kendileri, yabancı addettikleri yöneticileri başlarından atmayı başarmışlardı. Şimdi de çarlar, o yabancı milletleri yönetmeye başlayacaklardı. Günü geldiğinde, bu milletlerin yabancı bulacakları, kendi yönetimlerine başkaldırması muhtemeldi. Altınordu Hanlığı'nın başına gelenin kendi kaderleri olmaması için Rusların uyguladığı yöntem, etkin fakat acımasız oldu. Ele geçirdikleri toprakları Müslüman halkından arındırdılar ve onların yerine Hıristiyanları yerleştirdiler. Bu, Ruslara has bir yöntem değildi. Rusların Müslümanlara reva gördüğü muamelenin benzerini, Avrupa'dan Kuzey Amerika'ya göç edenler de, aynı yıllarda yeni karadaki Kızılderili yerlilere uygulamakla meşguldüler. Bu yöntem tüm çarlar ve Rus valileri tarafından aynı gaddarlıkla uygulanmamıştı. Müslümanlara merhamet ve saygı duyan Ruslar da yok değildi. Buna rağmen tarihî açıdan bakıldığında, Rusların Müslüman halkları yenilgiye uğratması 150 yıl boyunca etkin ve istikrarlı biçimde tekrarlanmıştı. Güney Rusya, Kırım ve Kafkasya'nın günümüzdeki etnik haritası Rus operasyonlarının başarısını yansıtmaktadır.

Rus emperyalizminin sebeplerinin incelenmesi bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Araştırmacılar, Rusların toprak sahiplenme hırsını (Moğolların yönetiminden zihinlerinde kalan) aşırı kuşkuculuktan açık denizlere erişmek arzusuna kadar değişiklik gösteren geniş bir yelpaze içinde yorumlamaktadırlar; kendilerini destekleyenlere ele geçirdikleri topraklardan pay vermek ve emperyal itibar kazanmak arzusu gibi basit izahlar da göz ardı edilemez. Emperyalizm, genellikle bizatihi kendi meşrulaştırmasıdır. Temelinde hangi neden yatarsa yatsın, Rus yayılmacılığı Müslüman halkın kayıpları üzerine kurulmuştur. Zorunlu göçe ilk tâbî tutulan en büyük Müslüman topluluğu Kırım Tatarlarıdır. Tatarların tecrübesi sadece çektikleri acılar bakımından değil, daha sonraki Rus yayılmalarına da örnek teşkil ettiği için öğreticidir.

KIRIM TATARLARININ GÖÇ ETTİRİLMESİ

Kırım Tatarları yöreye 1000 ve 1300 yıllarında dalgalar halinde gelip fetihler sonucu yerleşen Türk kavimlerin soyundandı. Kendi hanlarının yönetiminde bağımsız olmalarına rağmen, Kırım Tatarları 15. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı Sultanına tabi olmuşlardı. Kırım Hanları hem kendi

başlarına, hem de Osmanlı'nın müttefiki veya uyruğu olarak, Rus çarlarına karşı birçok kez savaştılar. Rusların güçlendiği oranda Tatarlar zayıfladılar. Kırım yarımadasının Kuzey Batısında yer alan Yedisan'daki Nogay Tatarlarını Kırım Hanına bağlı kalmaktan 1770'te vazgeçirten Ruslar, 1771'de Kırım'ı istila ederek, Kırımlıları Rus egemenliğini kabule zorladılar. Osmanlılar 1774'te Küçük Kaynarca antlaşmasıyla Kırım yönetimindeki üstünlüklerini kaybettiklerini kabul etmişler ve onu daralmış sınırları içinde, Rusya'nın onayıyla atanacak bir han yönetiminde, bağımsız bir ülke olarak tanımışlardı. Ruslar Kırım Hanlığı'ndan ele geçirdikleri topraklara, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyanlarını yerleştirmeye başladılar. Aslında bu yeni yerleşimciler, Ruslar tarafından teşkilatlandırılmış askeri güçlerdi. Tatarlar Rusların yönetime getirdiği Han'a karşı ayaklanınca, yeni Rus güçleri Tatarlara hücum ettiler; Kefe ve başka Kırım şehirlerini yaktılar. Şehirlerde yüzlerce isyankâr Tatar'ı eşleri ve çocuklarıyla birlikte boğazladılar. Diğer Tatarlar dağlarda yakalanıp oralarda öldürüldüler.[12] Kırım'ın bağımsızlığı ancak 1783'e kadar sürdü. Devam eden Rus istilalarının arkasından, 1783'te Çariçe Katerina Kırım'ı Rusya'ya ilhak ettiğini ilan etti.[13]

Tatarların Rus yönetiminden kaçıp Osmanlı'ya sığınmak arzusuyla Kırım ve çevresinden göç etmesi, 1772'de başladı. Hakkında çok az şey bilinen bu ilk göçmenlerin sayıları 100.000[14] kadar yüksek olabilir. Aynı şekilde, onların kaçmasına neden olan Rus baskısı hakkında da çok az şey bilinmektedir. Gidenlerden daha çok sayıda Tatar'ın geride kaldığı biliniyor. 19. yüzyıl başlarında, Kırım ve Nogay Tatarları ata yurtlarının yerlileri arasında hâkim güç olmaya devam ettiler. En sonunda, geride kalan Tatarların da zorla evlerinden uzaklaştırıldığını biliyoruz. Mark Pinson, Tatarlar üzerindeki en önemli baskının yönetimden geldiği konusunda ikna edici bir iza-

12 Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of Crimea, 1772-1783* {*Rusların Kırım'ı İlhak Etmesi, 1772-1783*}, Cambridge, 1970, s. 90-95.

13 Kırım tarihi hakkındaki bu kısa bölüm, Alan Fisher'in *The Crimean Tatars*, Stanford, California, 1978, s. 1-69 ve *Russian Annexation of the Crimea* kitaplarından alınmıştır.

14 Bkz. Alan Fisher, "Emigration of Muslims from the Russian Empire in the Years After the Crimean War {Kırım Savaşı Sonrasında Müslümanların Rus İmparatorluğundan Göç Ettirilmesi}", *Jahrbucher für Geschiste Osteuropas* {*Doğu Avrupa Tarihi Yıllığı*}, Cilt: 35, No. 3, 1987, s. 356-371. Başka bir kaynakta ise Fisher, 1789'dan önce 20.000 - 30.000 Kırım göçmeni olduğu tahmininde bulunmuştur (*The Crimean Tatars*, s. 78).

hat sunmuştur.[15] "Yasal" ve yasal olmayan yollardan Rus toprak sahipleri ve memurları geniş Tatar topraklarını ele geçirdiler. Tatar köylüleri atalarından kalma topraklarından sürekli kovuldular. Yeni efendilerinin emrinde tarlaları sürmeye devam eden Tatarlar ise ilave vergilere, mallarına el konulmasına ve zorunlu köleliğe mecbur edildiler. Rus Hükümeti Tatarlardan toplanan vergiyi devamlı yükseltti. Ayrıca yöneticilerin ceplerini doldurmak için kanunsuz vergiler de eklendi. Rus yöneticilerin topladığı haraca ilave olarak, bir de ordu Tatarları taciz etmekte kullanıldı. Örneğin, 1828-1829 Rus-Türk Harbinden sonra Kırım kıyılarına yerleştirilen tüm bir Kazak ordusu, bölgedeki Tatar köylülerini bezdirdi.[16]

1854-1856 Kırım Harbi, Tatar problemini patlamaya hazır hale getirdi. Rus Hükümeti muhtemelen isabetli bir öngörüyle, Tatarların Ruslar yerine Osmanlılar ve onların müttefiki olan İngilizler ile Fransızların tarafını tutacaklarını düşünmüştü. Ruslar, olası bir ayaklanmayı önlemek için, Tatarların üzerine silahlı askerler gönderdiler. Kazaklar ve diğer askerler, Tatar köylerine baskın verdiler ve etrafı yakıp yıkmakla tehdit ettiler.[17] Birçok Tatar öldürüldü veya kaçmaya zorlandı.[18] Bilinmeyen sayılarda insan, Rusya'nın içlerine sürüldü.[19] Olayları gören bir Rus generali şu yorumda bulunmuştu:

> Savaşın başından sonuna kadar Kazaklar Kırım köylerinde kol gezdiler, devamlı Kırımlıları düşmanla iş birliği yapmakla suçlayıp hapse attılar, sonradan da rüşvet alarak serbest bıraktılar; diğerleri de ya öldürüldü veya yurdundan kaçmaya zorlandılar.[20]

Aslında Kırım Savaşı süresince, Kırım Tatarlarının müttefiklere yardımı en düşük seviyedeydi. Tatarlar tamamen silahtan arındırılmış, etkili bir ayak-

15 Mark Pinson, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862 {Rus Politikası ve Kırım Tatarlarının Osmanlı İmparatorluğuna Göç Ettirilmesi, 1854-1862}", *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*-I (1972), s. 38-41.

16 Fisher, "Emigration of Muslims" ve Djafer Seidahmet, *La Crimée*, Lozan, 1921, s. 47-50.

17 Pinson, "Russian Policy", s. 42-43.

18 Fisher, "Emigration of Muslims".

19 Pinson, "Russian Policy", s. 43 ve 44.

20 Fisher, "Emigration of Muslims".

lanma tertiplemek ümidi olmayan insanlardı.[21] Bütün bunlara rağmen, savaşın bitiminde Rus hükümeti Tatarların istenmeyen millet olduğunu açıkça beyan etti. Çar Aleksander 1856'da, Tatarların göç ettirilmesini emretti. O yıllarda Tatarlara uygulanan baskının bu günkü karşılığına "psikolojik harekât" denilebilir; örneğin, Hristiyanlığı yaymak amacıyla örgütler kurulması, toplulukların kitle halinde Rusya'nın kuzeyine göç ettirileceği planları yapıldığı şeklindeki dedikoduların yayılması, eğitim ile yönetim dilinin Rusçalaştırılması ve benzer yöntemler uygulandı. Daha somut olarak, Tatarların topraklarına yeni vergiler konmuş, daha çok toprakları ele geçirilmiş ve daha çok Tatar yurtlarından göç etmeye zorlanmıştı.[22] Kırım Tatarlarına en çok kaygı veren işaret, on binlerce Nogay Tatarının kendi topraklarından sürülerek, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmaya mecbur bırakıldığında, Kırım'ın kuzeyi ve batısından gelip limanlara doğru yola çıkarken Kırım'ı baştanbaşa geçmeleri oldu. Nogaylara iki seçenek tanınmıştı; ya Rusya'nın başka bölgelerinde bulunan kendi topraklarından daha değersiz arazilere gidip yerleşecekler, ya da Osmanlı İmparatorluğu'na sığınacaklardı. Kendilerini Nogaylara kardeş hisseden Kırım'daki Tatarlar, sadece sıranın yakında kendilerine geleceğini düşünebilirlerdi.[23]

Nogay Tatarlarının göç ettirilmesi 1860 yılı boyunca devam etti ve Kırım Tatarları da bu kovulanlar arasına katıldılar.[24] Vardıklarında, kendilerini karşılamaya hazırlıksız bir Osmanlı İmparatorluğu buldular. Kırımlıların göçünü gözlemleyenler, yeterince para, çadır, yiyecek ve taşıma vasıtası

---

21 General Totleben "Tatarların bu savaşta, Rus kayıplarına bir etkisi olmadığı" sözleriyle, Tatarların duygularının ve davranışlarının Ruslar üzerinde hiçbir etkisi olmadığını kendisi vurgulamıştı (Pinson, "Russian Policy", s. 43).

22 *Atrocitées Russes. Documents soumis a la Conférence de Constantinople* {Rus Vahşeti - *Konstantinopol Konferansında Sunulan Belgeler*}, İstanbul, 1877, özellikle bkz: s. 3, 4 ve 36. Seidahmet, *La Crimée*, s. 39-43.

23 Bu, Nogay göçlerinin Kırım Müslümanları için "bardağı taşıran son damla" olduğunu hisseden Pinson'un çok değerli bir sezgisidir. (Pinson, "Russian Policy", s. 46).

24 Rus Hükümeti göçün yüksek sayılara erişmesinden telaşlanarak üretken nüfusun bu kadar yüksek oranını uzaklaştırmak konusunda tereddüde düştü. Tüm Müslümanların gitmesini arzulamakla, ülke ekonomisinin âtıl bırakılacağı kaygıları arasında gidip geldikçe göçe bazen izin verildi, bazen verilmedi (Bkz. Pinson, "Russian Policy", s. 48-56). Stalin'in köklerini kazımasına kadar Kırım'da bir Tatar toplumunun kalması bu nedenledir. (Toleranslı Sovyet liderleri zamanında bazıları geri dönmüşlerdi.) Bkz. Alexandre Bennigsen ve S. Enders Wimbush, *Muslims of the Soviet Empire: a Guide,* Londra, 1985, s. 240-241.)

bulunmadığını bildirdiler.[25] Kamplarda sıkışık vaziyette barınan göçmenlerin sağlık durumu acınacak haldeydi. Sürülen Tatarların birçoğunun geçici olarak yerleştirildiği büyük kamplardan Mecidiye'de, her gün belki 50-60 kişi can vermekteydi.[26] Göçmen kabul eden başka yerlerde de durum farklı değildi. Kırım artık bir Müslüman ülkesi olmaktan çıkmıştı. En azından 300.000 Tatar[27] yollara dökülmüştü, topraklarına Slav ve diğer Hıristiyanlar yerleştirilecekti. Geride kalan çok küçük Tatar grubu İkinci Cihan Harbi sonrasında Stalin'in, onların Kırım'daki varlığına son vermek için hepsini sürmesine kadar dayandı.[28]

Derin ıstıraplara maruz bırakılmalarına rağmen, Tatarlar hayret verici şekilde Ruslar tarafından sürülen Müslümanlar içinde en çok başarı gösteren halk oldular. Ruslar, Tatarlarla başlattıkları yöntemi çok daha merhametsizce Kafkasya ve Balkanlarda devam ettirdiler. Tatarları kaçırmak için çok yüksek idari baskı, adaletsiz muamele ve sıklıkla şiddet uygulanmıştı. Silahsız ve savunmasız olan Tatarlar ise haklı olarak dinlerinin, kültürlerinin, yaşamlarının tehlikede olmasından yılarak kaçtılar. Ruslar onları, sırtlarına süngü dayamaya gerek kalmadan kovmuştu. Kafkasya'da

---

25 F.O. 195-644, Suter'den Bulwer'e, Varna, 23 Temmuz 1860.

26 F.O. 195-644, Suter'den Bulwer'e, Köstence, 22 Ekim, 1860. Kemal Karpat, Kırım mültecilerinin yerleştirilmesini enteresan ayrıntılarıyla "Ottoman Urbanizm: the Crimean Emigration to Dobruca and the Founding of Mecidiye, 1856-1878 {Osmanlı'da Şehirleşme, Kırımlıların Dobruca'ya Göçü ve Mecidiye'nin Kuruluşu, 1856-1878}" makalesinde anlatır, *International Journal of Turkish Studies: 3*, (No. 1, 1981), s. 1-25. Bu makale Mecidiye ve Dobruca'daki durumu yansıtmasının yanı sıra Osmanlı'nın yerleşim politikası ve resmi politikanın mültecilerin yerleştirilmesi konusuna gösterdiği hassasiyeti anlatması açısından çok önemlidir.

27 Sayıların hesaplanması için bkz: Fisher'in *Russian Annexation of the Crimea*, s. 145-146 ve "Emigration of Muslims". Kırımdan göç ettirilenlerin sayısı tartışmalıdır. Kemal Karpat "1783-1922 arasında" 1.800.000'inin göçe çıkarıldığını hesaplamıştır (*Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics {1830-1914 Osmanlı Nüfusu, Nüfus Dağılımı ve Toplumsal Karakterleri}*, Madison, Wisconsin, 1985, s. 66), gibi başkaları da değişik rakamlar vermekteler. Ölüm sayılarının tahmininde anlaşmazlık olduğu zaman, burada olduğu gibi her yerde, göçe çıkan ve ölen Müslüman sayılarını az gösteren kaynağı tercih etmek prensibimdir. Bu araştırmanın ana fikri Müslüman ölüm ve göçlerinin çok yüksek sayılarda olduğudur. Ölüm ve göç sayılarını az gösteren kaynağı tercih etmekle, belki gerçeği olduğundan az hesaplamış oluyorum, ancak tezimin ispatını zorlaştırmakla, ispatın şüphe götürmezliğini kanıtlamış olacağım.

28 Fisher, "Emigration of Muslims". Ruslar, Osmanlı'dan göç edip kendi topraklarına gelen Moldov, Bulgar ve Sırplara da Kırım topraklarından verdiler. Rusya'nın başka yerlerinden çok sayıda Yahudi de Kırım'a göç etti. (Fisher, "Emigration of Muslims").

sonradan gelişen olaylar, Tatarların gereğinde sırtlarına dayanacak süngülerin hazır olduğundan korkmakta haklı olduklarını gösterdi.

TAKİP EDEN SAVAŞLAR VE SÜRGÜNLER

Rus yöneticiler göç ettirmek yöntemini tesadüf eseri, Kırım'daki uygulama sırasında keşfetmişlerdi. Bazıları bu yöntemi, 19. yüzyılın ortalarında, Müslümanların Rus egemenliği altında kalmasının doğuracağı sorunları önlemek için en son çare olarak ve belli ekonomik - stratejik sebeplerden dolayı teşvik etmişti. Diğerleri ise Kırım çiftçilerinin yokluğunun yaratacağı kısa süreli ekonomik kayıptan dolayı bu uygulamadan pek emin olamamışlardı. Ancak, Tatarların terk etmesinin ardından, yoklukları kısa sürede telafi edildi ve muhteşem malikânelere Rus asilzadelerinin yerleşmesiyle geniş Kırım toprakları Slavik Rusya'nın değerli yörelerinden birisi haline geldi. Rus yöneticileri, ileride kullanmak üzere bu yöntemden ders çıkarttılar. Sonradan, Kafkasya'da ele geçirecekleri topraklarda yaşayanları zorunlu göçe tabi tutmak, etkili bir Rus yöntemi halini aldı. Kırım Tatarlarından farklı olarak diğer Müslümanlar idari baskıya boyun eğmediler; bu durumda onların katlanmak zorunda kaldıkları baskı; katliam, talan, evlerle ve köylerin yakılıp yıkılması gibi daha şiddetli oldu.

Milliyetçilik ve emperyalizmin Anadolu, Balkan ve Kafkas Müslümanlarını yok etmesi savaşla mümkün oldu. Sadece biri hariç bu savaşlar her seferinde Rus İmparatorluğu'na karşı yapıldı ve sadece en sonuncusu hariç bu savaşların hepsinde Müslümanlar kaybetti. Batı'daki savaşlar 1821 Yunan isyanı ve 1828-1829 Rus-Türk Savaşı ile başladı. Bunu 1853-1856 Kırım Harbi, 1877-1878 Rus-Türk Harbi ve 1912-1913 Balkan Savaşları takip eti. Doğudaki savaşlar 1827-1829 Rus-İran ve Rus-Türk savaşlarıyla başladı, Kırım Savaşı, 1877-1878 Savaşı ve Birinci Dünya Savaşları ile devam etti. Bu savaşlar nedeniyle Müslümanların sürülmesinin yanı sıra, Ruslar 1860'ta Kafkasya Müslümanlarıyla savaşıp onları da topraklarından sürdüler. Savaşların sonuncusu, yani (1919-1923) Türk Kurtuluş Savaşı Müslümanların galip geldiği tek savaş oldu.

19 ve 20. yüzyıllardaki savaşların her birinde Müslümanlar topluca katledilmiş ve evlerini terke zorlanmışlardı. Milyonlarca Müslüman ölmüş ve milyonlarcası da sürülmüştü. Her savaş diğerlerinden farklı bir seyir takip etti, fakat hepsinin de Müslümanların üzerinde bıraktığı etki aynı oldu, yâni büyük sayılarla öldürülüp yurtlarından kovuldular. Osmanlı'nın ka-

yıpları sadece askeri ve politik olmakla kalmadı, çoğunlukla kitlesel göçlerin yanı sıra yüksek sayıda can kayıplarına sebep oldu. Bu süreçte ölenler sadece Müslümanlar olmamakla beraber, Yunan, Bulgar ve Ermeni ölü sayıları Müslümanlarınkiyle kıyaslanamayacak kadar küçük kaldı. Balkan, Anadolu ve Kafkasya'da yaşayan halkların hepsi için 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başları korku dolu yıllar oldu. Tüm gruplar savaşın dehşetinden ve savaşa eşlik eden kıtlık ile hastalıktan acı çektiler. Bunlara ek olarak, savaşı kaybedenler zorunlu göçe de tabi tutuldular. Bu kitabın ileriki bölümlerinde Müslüman göçlerinin ve can kaybının tarihsel anlatımı seçildi. Müslümanların çektiği cefanın anlatılmasının seçilmesi yerindedir, çünkü Müslümanların topraklarının küçülmesi ile milletlerin kovulması birbirini takip eden tarihsel olaylardır ve resmin tamamını göstermeye yarar. Zaten Müslümanların kaderi anlaşılmadan, Rusya ile Osmanlı İmparatorluklarının genel tarihi ve her iki imparatorluğun Müslüman olmayan halklarının tarihi anlaşılamaz.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ANADOLU VE KAFKASYA BÖLGESİ

> Rusya, yarı maymun yarı ayıdır. Yabancı Krallıklarda Avrupa'yı maymun gibi taklit eder, ama iç işlerinde ayının pençesi her tarafta hissedilir. – Ivan Golovin[1]

Doğu Anadolu ile Kafkasya'nın 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadarki tarihi diye anlatılanların büyük bir kısmı, bölgenin kontrolünü ele geçirmek için kıyasıya mücadele eden, çeşitli etnik grupların yaymaya çalıştığı propagandadan öteye geçmedi. Bu tür tarih yazarları, kendi gruplarının kayıplarını abartmaya can atarken, düşman tarafın da can kaybına uğradığını ve cefa çektiğini hiç fark etmemiş görünüyorlar. Bu tutum çatışmaların katliam, savaşların ise "soykırım" diye nitelenmesi eğilimine yol açtı. Aksine davranılması, her iki tarafın da ateş ettiği ve her iki tarafın da öldüğünün kabulü olurdu.

Titiz ve doğru tarih bilgisinin yokluğunda ilk elden kaynaklara müracaat edilir. Ne yazık ki, Doğu Anadolu ve Kafkasya Müslümanları konusunda bunlar da yetersiz kalıyor. Osmanlı devlet arşivleri, çok emek sarf edilerek, ağır ağır tasnif edilmektedir. Rus arşivlerinin durumu da farklı değil. Bu bölgedeki Avrupalı konsolosların sayıları çok azdı. Bulunanlar da genellikle aşırı derecede ön yargılıydılar ve rapor ettikleri olayların çoğuna kendileri şahit olmamışlardı. Bu nedenle, Osmanlı'nın doğusu hakkında delil toplamak emek ister ve araştırmacıların da gözlemlenmiş gerçek olaylara rağbet edip, çoğunluğu ön yargıyla kirletilmiş olan izlenimler ve yorumları ayıklaması gerekir.

1 Ivan Golovin, *The Caucasus*, Londra, 1854.

Harita - 3: 1856'da Doğu Anadolu

Bu bölümün konusu olan coğrafî alan; Kafkas sıradağlarının kuzeyindeki bozkırlardan başlayıp, güneyde Doğu Anadolu'nun tamamını kaplar, doğuda ise İran Azerbaycan'ına ve batıda en azından Sivas Vilayetine uzanırdı.[2] Burası, çok geniş ve birçok dillerin konuşulduğu bir bölgeydi. Buradaki Hıristiyanlar bölgenin her tarafında yaygın şekilde yaşayan Ermeniler, kendi bölgelerinde yaşayan Gürcüler ve güneydeki dağlık bölgede yaşayan Keldani ile Nasturilerden ibaretti. Rumlar ancak, Karadeniz sahillerinde dikkat çekecek sayılara erişebiliyorlardı. ("Trans Kafkasya" denilen bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan'ın bir kısmının yer aldığı) Güney Kafkasya'dan Kuzey Irak'taki dağlık bölgeye kadar uzanan sahada yerleşmiş olan müslüman nüfus ise, Türkler ve Kürtlerden ibaretti. Azerbaycan'da (yani Güney Doğu Kafkasya bölgesi ile Kuzey Batı İran'da) yaşayan Azeri Türklerin çoğu Şii Müslümanlardı. Sünni

2 Kafkasya ve Doğu Anadolu'nun coğrafyası için bkz: W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields* {*Kafkasya'nın Harp Meydanları*}, Cambridge, MA, 1953; J. C. Dewdney, *Turkey: An Introductory Geography* {*Türkiye Coğrafyasına Başlangıç*}, New York, 1971; W. B. Fisher *The Middle East* {*Orta Doğu*}, Londra, 1950, 1978; John F. Baddeley, *The Rugged Flanks of the Caucasus* {*Kafkasya'nın Sarp Yamaçları*}, Londra, 1940; "Al Kabk" maddesi, E.I.2, Cilt IV, s. 350-351 (D. N. MacKenzie).

Türkler ise Güney Kafkasya'nın eteğinde ve Doğu Anadolu bölgesinde (Güneydoğu Anadolu hariç), nüfusun çoğunluğunu teşkil ediyorlardı. Çoğunlukta olmadıkları Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Sünnî Türkler, gruplar halinde şehirlerde ve bazı kırsal alanlarda yaşıyorlardı. Kürtlerin geneli göçebe veya yarı-göçebe olmasına rağmen, Güneydoğu Anadolu'daki köylerde ve kentlerde yerleşik halde yaşayan bazı Kürtler de vardı. Bunlar tarımla uğraşırlardı veya kentliydiler. Kürt aşiretleri Doğu Anadolu'nun tamamında yaygın olmakla birlikte, bilhassa Erzincan'ın güney batısındaki Dersim'de, Van Vilayetinde, Kuzey Irak ve Güney Batı İran Bölgelerinde yoğun halde bulunuyorlardı.

Kafkas Dağlarında, Karadeniz'in doğu sahil şeridinde ve Hazar Denizi'nin kuzeybatı kıyı şeridinde yaşayan Müslüman nüfusun çoğunluğu Kafkas boyları denilen topluluklardan oluşuyordu. Bir zamanlar daha geniş bölgelerde dağınık halde yaşayan Çerkesler, 19. yüzyıl başlarında, Kuzey Batı Kafkasya nüfusunun çoğunluğunu teşkil etmekteydiler. Azeri Türkler ile Çeçen, Andi ve Avar gibi çeşitli boylar, Dağıstan denilen (Hazar denizinin batı şeridinin ortasındaki kıyılarda ve gerisindeki dağlık) arazide yaşıyorlardı. Batıda, (Gürcü dil grubundan bir dil konuşan) Lâzlar, Batum yakınındaki kıyılardan - güneyde Rize'ye kadar uzanan bölgede yaşıyorlardı. (Yine Gürcü lisan grubundan bir dil konuşan) Abazalar Sohumkale merkezli olarak kuzeydeki kıyı şeridine yerleşmişlerdi. Büyük gruplara bağlı olan birçok başka boylar tüm Kafkasya'ya yayılmışlardı. Sonraki göçlerin bu yerleşim planını çok değiştirmesine rağmen, 1800'de buralarda Müslümanların çoğunlukta olduğu şüphe götürmez. Hıristiyanlar, sadece Gürcistan'da ve Anadolu'daki bazı küçük bölgelerde çoğunluktaydılar.

Kafkasya'yı ve Doğu Anadolu'yu incelerken, politik sınırlara rağmen, bölgenin bir bütün olarak algılanabileceği ve hatta bütün olarak algılanmasının şart olduğu fark edilir. Çalışmamıza konu olan yüz yıllık dönemde, Kafkasya ile Doğu Anadolu'nun halklarından hangisi sadece bir tek gruba bakarak ve diğer gruplardan soyutlanmış olarak tarih ve insanlık açısından incelenirse konu tam olarak anlaşılamaz. Zaten, bölge insanları arasındaki ekonomik, sosyal, lisan ve din alanlarındaki bağlar 1920'ye kadar ve hatta ötesinde de sağlam kalmıştır.

"Rusya'nın güneyi" ile "Osmanlı'nın doğusundaki" insanların tarihinin yakınlığını anlamak için, onları politik sınırlara göre değil de, sadece din-

leriyle nitelemek yeterlidir. Anadolu Ermenilerinin, Erivan Ermenilerine sıkı sıkıya bağlı olduğunun göz ardı edilmesi imkânsızdır. Çok fazla göçmen Osmanlı İmparatorluğu hududunun ötesine (Rusya'ya) göçmüştü, çok fazla piskopos İstanbul'dan Eçmiyazin yetki sahasına geçmiş ve sonra da geri dönmüştü. Çok fazla Ermeni ihtilalci, Rus - Osmanlı hududunu her iki yönde tekrar tekrar geçmişti ki, Ermenilerin siyasî bakış haricinde Osmanlı veya Rus Ermeni'si diye adlandırılmaları imkânsızdır. Aynı şey Müslümanlar için de geçerlidir, bilhassa Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu Türkleri ile Kürtleri için bu durumdan söz edilebilir. Müslüman göçü çoğunlukla Güney Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya doğru akmasına rağmen, ticaret, çalışma ve aile buluşmaları amacıyla dikkati çekecek seviyede aksi yönde göçler de mevcuttu. Müslüman göçebeler politik sınırları serbestçe aşıyorlardı. Zorunlu göçler sonucunda bölgeye yeni yerleşenler, Doğu Anadolu'daki Müslüman din kardeşlerine Kafkasya hakkında havadis getiriyorlardı.

Rus ve Osmanlı yönetimleri altında yaşayan Ermenilerin, farklı vatandaşlıklarına rağmen birbirlerini kardeş gördüğü belliydi. Aynı şey Müslümanlar için de geçerliydi. 1920'den önce, Kafkasya ve Doğu Anadolu halkları arasındaki vatandaşlık anlayışının din aidiyeti üstüne çıktığı söylenemez. Doğu bölgesinde, Kafkasyalı bir Müslüman kendisini Kafkas Ermenilerinden daha çok Anadolu Müslümanlarına yakın hissederdi. Aynı şekilde bir Anadolu Ermeni'si de, kendisini Anadolu Müslümanlarından çok Kafkas Ermenilerine yakın hissederdi. Bu nedenle Kafkasya'da Rus yönetimine sâdık büyük bir Müslüman gruptan söz edilemeyeceği gibi, Doğu Anadolu'da da Osmanlı'ya sâdık büyük bir Ermeni grubundan söz edilemez. Ama her iki bölgede de içinde yaşadığı politik ortama uyumlu, yönetime sâdık hatta vatansever Ermeni ve Müslüman vatandaşlar da vardı. Bununla beraber Müslüman ve Ermenilerin çoğu dini bağlılıkları haricinde, aşiretleri ile köylerinin üstünde bir gerçek bağdan habersiz yaşayan köylü ve göçebelerden ibaretti. Bu insanların kendi din topluluklarına besledikleri sadâkatin en önde geldiği, Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki harpler sırasında tekrar tekrar ispatlandı.

Savaşlar sırasında Ermenilerle Müslümanların duyguları, açıkça ortaya çıkıyordu. Her iki grubun da sadakatlerinin hangi tarafa yöneldiğine şüphe yoktu. Özellikle Kırım Savaşı sırasında, bazı Müslümanlar Rus ordusu saf-

larında savaşmış[3] ve bazı orta sınıf Ermeniler de Osmanlı hükümetini desteklemiş olmakla birlikte, Doğu'da yaşayan Ermenilerle Müslümanların çoğunluğu din kardeşlerinin yanında yer almaları gerektiğini düşündüler. Bu durum hem Kafkasya'da hem de Doğu Anadolu'da geçerliydi. Kafkasya'da yaşayan Müslümanlar harp sırasında Rus efendilerine karşı Osmanlı'nın isyan çağrısına uydular, Ruslara karşı gerilla mücadelesi yürüttüler ve hatta karşı orduda silahlı çatışmaya katıldılar. W.E.D. Allen bu durumu şöyle anlatmış:

> [Birinci Dünya Savaşı sırasında] Çoruh ile Oltu Çayı vadilerinde, pek çok karışık unsurlardan insanlar yaşamaktaydı. Artvin, Ardanuç, Ardahan ve Oltu merkezlerinde Hıristiyanlar yani Ermenilerin nüfusu yüksekti. Kırsal bölgelerde ise Müslümanlar çoğunluktaydılar. Burada Müslüman denilenler Laz ve Acarlar gibi Gürcü kökenden olan grupları, Türkleri, eski Tatar aşiretlerinin kalıntılarını ve 1864'ten sonra o zamanki Türk sınırlarının içerisine yerleştirilen Çerkesleri kapsamaktaydı. Hangi ırktan olurlarsa olsunlar tüm Müslümanlar, Türklere yardıma hazır olduklarını özellikle Türkler bölgeyi istila etmek için asker gönderdikleri zamanlarda ispatladılar. Bu nedenle, Yukarı Sarıkamış'ın Çerkesleri Türk askerlerinin yanında yer alıp, saklyalarını {taştan kulübelerini} inatla savundular ve yaylaların yoksul sakinleri Türklerin [kötü sonlanan Güney Kafkasya seferinde] son bir gayretle ümitsizce Allahu Ekber Dağlarından bir geçidi yürüyerek aşmaya çalıştığı sırada, çok az olan aşlarını Hafız Hakkı'nın tümenleriyle paylaştılar.[4]

Bazı Ermeniler Çar Büyük Petro zamanında, 1700'lerin başlarından itibaren, Rus siyasetinin ve Rus ordusunun temsilcisi gibi davranmaya başladılar. Ermenilerin Rusya'ya meyletmesi ve o bölgeden yardım umar hâle düşmesi, Rusların Kafkasya içlerine düzenlediği ilk akınlardan itibaren gelişmeye başladı. Kafkasya Ermenileri, Büyük Petro döneminde çarın

3 Kırım Savaşı sırasında, Kürtler ve dağlıların dâhil olduğu düzensiz Müslüman atlıları, doğuda Ruslarla işbirliği yaptı. Bkz: Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 60, 67, 72 ve 83.

4 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 293.

bölgeyi istilasına[5] yardımcı olmak amacıyla bir askerî güç örgütlemeleri sırasında Rus çarlarına sadâkat ve destek sözü vermişlerdi. 1700 ve 1800'lerde Ermeni ruhanî ve sivil toplum liderleri, Rusların Kafkasya'daki Müslüman Han'lıkları istila etmesine ve Müslüman yöneticilerini devirmesine destek verdiler. Aynı zamanda, kendi Müslüman yöneticileri aleyhinde de, ilk kez İran hükümranlığına karşı olmak üzere, Ruslar hesabına casusluk yaptılar.[6] 1796'da Derbend şehri Rusya'nın muhasarası altındayken, yörenin Ermeni sakinleri, istilacılara şehrin su kaynakları hakkında bilgi verdiler ve böylece Rusların Derbend Han'ını mağlup etmesine yardımcı oldular.[7] Argutinskii-Dolgorukov adlı Ermeni başpiskoposu, Rusların "Ermenileri Müslüman yönetiminden kurtaracağına" olan ümit ve inancını (1790'larda) açıkça ilan etti.[8] İran ve Osmanlı İmparatorluğunun Ermeni uyrukları ile Rusya'da yaşayan Ermeniler, Kırım Savaşı'nda ve 1827-1829 Savaşlarında Rusların safında, İran'a ve Osmanlı İmparatorluğuna karşı savaştılar.[9]

---

5 Muriel Ann Atkin, "The Khanates of Eastern Caucasus and the Origins of the First Russo-Iran War {Doğu Kafkasya Hanlıkları ve Birinci Rus-İran Savaşı}", yayınlanmamış doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1978, s. 7.

6 Atkin, "The Khanates", s. 25-27. Atkin, sayfa 199-200'de, Ermeni din adamlarının 1800'lü yılların başlarında, Ruslara sağladığı başka bir destekten şöyle söz eder:

> Ermeniler ile Gürcüler ve bilhassa bunların İran'da akrabası olanlar veya oralarda iş ilişkisi kurmuş olanlar, Rus subayları yararına istihbarat kaynağı olmaya devam ederek Rusya'nın siyasi ve taktik kararlarında etkili rol oynadılar. Argutinskii Dolgorukov'un ölümünden sonra Rusların desteklediği Ermeni Katogigos adayı Daniel, Ruslara istihbarat bilgisi verdi. Çar Alexander, Katogigos Daniel'le onun taraftarlarını bularak onlardan bilgi almasını ve Daniel'in tavsiyelerine güvenmesini, Tsitsianov'a özellikle tavsiye etti. Alexander 1808'de, Ruslara verdiği istihbarat hizmetinden dolayı Daniel'i Birinci Sınıf St. Anne Nişanıyla taltif etti. Takip eden bir kaç sene süresince Rusya sınırlarını Kur ve Aras nehirlerine kadar genişletirken, Ermeniler Rus subaylarına göndermeye devam ettikleri mesajlarda, Rusları Müslümanların yönettiği Hanlıkları ele geçirmeye teşvik etmişler ve Ruslardan, Ermenileri Müslüman zulmünden kurtarmalarını istemişlerdi.

Ermenilerin güvenebileceği yegâne Hıristiyan güç Ruslar olabilirdi, fakat Rusya'nın kararları sadece kendi çıkarlarına hizmet ediyordu ve Hristiyanlığı düşündükleri sorgulanabilirdi. Örnek olarak, Rusya'nın Kafkasya'daki fetihlerinin ve Rus politikasının ilk safhadaki gelişimi için Muriel Atkin'in 5 No.lu dipnottaki çalışmasına, özellikle s. 30-37'ye bakınız.

7 Atkin, "The Khanates", s. 139.

8 Atkin, "The Khanates", s. 144. Ayrıca bkz. s. 210, 219.

9 H. P. Pasdermadjian, *Histoiré de l'Arménie* {*Ermenistan Tarihi*}, Paris, 1971, s. 307 ve 309. Bazı Ermeniler, Rusya'nın Kafkasya'yı istila etmesinde kendi desteklerinin sonuç belir-

Osmanlı yönetimindeki Anadolu Ermenileri ise Rus ilkelerine duydukları sadakati ilk başlarda, Ruslar hesabına casusluk yaparak gösterdiler. Tüm Doğu Anadolu savaşları sırasında, Anadolu Ermenileri sınırları aşıp düşman tarafına geçerek, Ruslara Osmanlı askerî hareketleri hakkında bilgi verdiler. Anadolu'da yaşayan Ermeniler 1827'de, istilacı Rus ordularına yardım ettiler ve geri çekilmeleri sırasında binlercesi Rus ordularının peşi sıra, Anadolu'dan ayrıldılar. Kırım Savaşı sırasında, Ermeniler kuşatma altındaki Kars'tan Ruslara istihbarat yetiştirdiler. Osmanlı Ermenileri, 1877 istilası sırasında Rus askerlerine rehberlik ettiler. Eleşkirt Vadisi Ermenileri 1877'de istilacı Rus ordularını coşkuyla karşıladılar ve Rus askerleri geri çekilirken onlarla birlikte, kitle halinde Osmanlı topraklarından ayrıldılar.[10] İlerideki bölümlerde görüleceği gibi, Birinci Dünya Savaşı sırasında da Doğu Anadolu ve Kafkasya'daki Ermeniler birlik halinde Ruslarla işbirliği yaptılar.

Anadolu'daki Ermeni ihtilalcilerin Ruslara bel bağladığı, 19. yüzyıl ortalarındaki Zeytun isyanı sırasında belirmeye başladı. Osmanlıların Kırım Harbinde Ruslarla savaştığı bir sırada, 1854'te Zeytun'un direncini Osmanlı yönetimine karşı güçlendirmek amacıyla, Ermeni isyancılar Ruslardan para yardımı istemeye yeltendiler.[11] Van Ermenileri "cemaat" olarak 1872'de, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisine mektup yazıp, kendi devlet yöneticilerine karşı ondan destek ricasında bulundular. Rusya'ya bağlanmak istediklerini belirttiler ve daha somut bir girişim olarak silah depolamaya başladılar.[12] Osmanlı Ermenileriyle Rus İmparatorluğu arasındaki

---

leyici etken olduğunu düşünmüşler. Bkz. G. Pasdermadjian, *Why Armenia Should be Free*, Boston, 1918, s. 16.

10 Bkz: Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 148-149.

Rusya'ya giden bütün Ermeniler orada mutlu olmamışlardı, Erzurum'daki İngiltere Konsolosu Taylor raporunda "bir kaç yüz Ermeni ailesinin" Rusya'dan Erzurum'a geri döndüğünü yazmıştır. (F.O. 195-799, No. 2, Taylor'dan Lyons'a, Erzurum, 19 Mayıs 1866). Göçenlerin sayıları burada elbette abartılmış. Sonradan geri göç edenler hakkında bkz. F.O. 195-1237, No. 2, Everett'ten Trotter'a, Erzurum, 4 Kasım 1879.

Ermeni köylülerin Rusya'ya sadakatleri hakkında ilginç bir öykü için bkz. S.S. No: 54. Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians* {*Osmanlı Ermenileri Hakkında İngiltere Arşivleri*}, Ankara, 1983, Cilt I (- 1880).

11 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century* {*Ermeni İhtilalci Hareketi, Ermeni Siyasi Partilerinin I9. Yüzyıldaki Gelişimi*}, Berkeley ve Los Angeles, 1963, s. 68.

12 Nalbandian, *Revolutionary Movement*, s. 81-82.

bağlar, büyük ihtilalci örgütler ve bilhassa Taşnaklar (Dashnaktsuthiun) vasıtasıyla kuruldu. Rusya Ermenistan'ı, Osmanlılara karşı ihtilal hareketi ve silah toplanmasının merkezi oldu.[13] Ermeni Kilisesiyle kurdukları irtibat, ihtilalcilerin girişimlerini kolaylaştırıyordu. Kilise mensupları şüphe çekmeden, Osmanlı-Rus hududunu her iki yöne de kolayca geçebiliyorlardı, çünkü Ermeni Kilisesinin iki merkezinden biri Rusya Ermenistan'ındaki Eçmiyazin'de, diğeri ise İstanbul'daydı. Her iki ruhani otorite arasında, fikirlerin, piskoposların ve papazların gidip gelmesi serbestti. İhtilalci papazlar kilise örgütüne tanınan imtiyazları kullanarak, Güney Kafkasya ile Anadolu'daki ihtilalciler arasında ve Rus hükümeti ile ihtilalciler arasında irtibat kurdular. Ermeni ihtilalcileri arasında papazlarla piskoposların bulunması,[14] Ermeni kimliğinin iki merkezi olan Kilise ile modern milliyetçiliği de bir araya getirdi. Ayrıca milliyetçiliğe dini onay sağlayarak, Ermeni milliyetçiliğini dinî bir kavrammış gibi Doğu Anadolu'daki Ermeni köylülerine, onların kolayca anlayabileceği biçimde sundu. Bütün bunlara ilave olarak, kilise görevlileri ihtilalcilere somut destek de verdiler. Örneğin Osmanlı hududuna yakın olan İran'daki Derik Manastırı, ihtilalci Başrahip (Bagrat Vartaped Tavaklıyan, kısa adıyla "Akki") tarafından, Ermeni ihtilalcilerin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kullanabileceği bir harekât merkezi ve silah deposu haline sokulmuştu.[15]

Doğu Anadolu ile Kafkasya'nın iç içeliği, her iki bölgede de, sanki aniden ortaya çıkmış gibi görünen şiddet hareketlerinin çoğunu izah eder. Geleneksel tarih anlayışı, Doğu Anadolu ve Kafkasya'da farklı topluluklar arasında çıkan her dalaşmayı başka olaylardan tecrit edilebilirmiş gibi, tek başına izah etmek hatasına düşmüştür. Bu sürtüşmeler, tarihî ve coğrafî ortamlarından soyutlanarak izah edilmeye çalışıldığından, mantıksız duyguların dışa vurumu zannedildi. Ermenilerin Müslümanlara hücum ettiği çoğunlukla göz ardı edildiğinden (sadece Müslümanların Ermenilere hü-

---

13 Nalbandian, *Revolutionary Movement*, s. 173-176.

14 Örneğin, Nalbandian ihtilalci bir piskopos olan "Kilikya'nın eski Ermeni Başpiskoposu ve Hınçak İhtilalci Partisinin ilk üyelerinden birisi olan müteveffa Mushegh Seropian" ile röportaj yapmıştı, Nalbandian, *Revolutionary Movement*, s. 208. Ayrıca bkz: "*Documents sur les Atrocités Arnéno-Russes {Rus-Ermenlerin yaptığı katliamların belgeleri}*", s. 22-24.

Protestan Ermeni misyonerlerin Ermeni milliyetçiliğinin ve Ermenilerin emellerinin gelişmesinde oynadığı önemli role burada değinilmeyecektir, fakat ilgilenenler Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East {Protestan Politikası ve Yakın Doğu}*, Minnesota, 1971, özellikle s. 46-53'e müracaat edebilirler.

15 Nalbandian, *Revolutionary Movement*, s. 174.

cum etmesi dert edinildi) yorumcular kolayca, Müslümanların sık sık Hıristiyanları öldürmek arzusu duyan vahşiler olduğu sonucunu çıkardılar. Gerçekte ise Ermeniler Müslümanlara, onların kendilerine saldırdığı gibi, bazen kışkırtılmadan veya haklı bir nedenleri olmaksızın saldırdılar. Bu olaylar bazen dengesiz bir nefretin dışa vurumu olarak ortaya çıktı, çoğunlukla da her iki tarafın da geçmişi bilmesinden kaynaklandı. Hem tarihleri dolayısıyla hem de Kafkasya ve Anadolu'daki olayların farkında olduklarından, Ermeniler de Müslümanlar da, soydaşlarının birbirlerini yüksek sayıda öldürdüklerinin bilincindeydiler. Her iki toplum da birbirlerinden kaçmaya zorlandıklarını, aksi halde yeniden çok sayıda öleceklerini ve hatta toplumlar arasında bir savaş çıktığında, düşmanlarını yenemezlerse dindaşlarının çektiği acıların kendi başlarına da geleceğini bilirlerdi. Bu kendi haklılığını ispat eden öngörü çok mantıklıdır, çünkü özünde "biz onları öldürmezsek onlar bizi öldürecekler" mantığı yatmaktadır.

Özetlersek, Ermenilerle Müslümanların arasındaki düşmanlığın tarihçesini anlamak için Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya bir bütün olarak, 100 yıl boyunca hem Ermenilerin hem de Müslümanların üstünlük kazanmak için savaştığı topraklar olarak bakmak gerekir.

RUS YAYILMASI

Birçok yönden bakıldığında Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığın temelinde, Rusya'nın Kafkasya'ya doğru genişlemesi bulunmaktadır. Kafkasya bölgesi ile Doğu Anadolu, başka birçokları gibi bu konuda da, birbirleriyle bağlantılıydılar çünkü her ikisi de Rus İmparatorluğu'nun adım adım genişlemesinin önünde birer basamaktılar. Rusların ilk fetihleri sırasında Gürcülerle Ermeniler, Rusya'nın genişlemesinde doğal müttefik olarak görüldüler. Ortodoks Hıristiyan bir halk olan Gürcüler, güney orta Kafkasya'ya yerleşmişlerdi ve İran ile Osmanlı hegemonyasından korkmaktaydılar. Bu korkuyla Rus Ortodoks Hıristiyan halk arasındaki doğal din bağı, Gürcü liderleri Rus çarlarının önce müttefiki sonra da uyruğu olmaya itti. Ermenilerin durumu ise farklıydı. Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya dağılmış vaziyette yaşadıkları için, 1800 yılında hiçbir geniş bölgede, belirgin nüfus çoğunluğuna sahip değillerdi. Ermeniler Müslümanlarla paylaştıkları topraklarda yaşayıp aynı toprakları kendilerinin saydılar. Bu sebeple Ruslarla işbirliğine gittiler, çünkü Rusya'nın yardımı olmadan Ermeni vatanı kurabilecekleri bir toprak parçasını ele geçirmeleri imkânsızdı.

Geriye bakarak Rusların Kafkasya'yı fethetmesinin modeli kurgulanabilir. Görünen amaç Kırım'da olduğu gibi, Kafkasya'da da Müslüman çoğunluk ve siyasal üstünlüğünün yerinde, Hıristiyan nüfus ve Rus siyasal üstünlüğü kurmaktı. Nüfus değiştirınek yönteminin iki temel direği vardı: Müslüman kitlenin sökülüp atılması ve onların yerine Hristiyanların göç ettirilmesi. Boşalan toprakları doldurınaya namzet Hıristiyan halk olarak Kuzey Kafkasya'da Slavlar, Güney Kafkasya'da ve daha sonra da Anadolu'da Ermeniler uygun görülmüştü. Sahadaki gerçek, her zaman olduğu gibi modeldekinden daha karmaşık gelişti. Kırım'da görüldüğü gibi çarların hepsi aynı amaçta birleşmediler ve Ermenilerin bağımsızlık arzuları, onları Rus emperyalizminin güvenilir maşası olmaktan bazen alıkoydu. Başka emperyalist güçler gibi Rusların da, ilk başlarda tüccarlara ve yabancı topraklara yerleşen göçmenlere güvenilir ortam temin etmek için istilalar yaptığı sanıldı; plan dâhilinde sınırlarını genişlettiği fark edilmedi. Fakat çok geçmeden, Kafkasya'da Rusların zapt ettiği topraklardaki Müslümanların kitle halinde sürüleceği şüphe götürmez bir özellik halini aldı. Müslüman çoğunluk, Rus istilasına ve yönetimine şiddetle karşı koyduğu yerlerden, devletin baskısıyla ve ibret verici vahşet uygulanarak kovuldu. Rusların istilâ ettiği yerlerdeki camiler kamulaştırıldı, İslam diniyle okul ve hayır kuruluşlarına maddi destek sağlayan Müslüman vakıflarına el kondu.[16]

Başlangıç dönemindeki Rus siyasetinin iyi bir örneği, sonradan adı Elizavetpol olarak değiştirilen Gence kentindeki Hanlığın fethinde yaşandı. Rusların 1803 yılında Gence'ye saldırıp Han'ını mağlup etmesinden sonra, Rus ordusunda yardımcı güç olarak yer alan Gürcüler ile Rus askerlerinin Gence Vilayetindeki[17] Müslüman halkı katletmesine göz yumuldu hatta buna teşvik[18] edildiler. Toprakları fethedildikten sonra, Müslüman halka kaçmaktan başka çare bırakmamak için, İslami yaşam tarzını aşağılayıcı her türlü gayret gösterildi.[19] Arkasından, Rusların elinde kalan Gence topraklarına Ermenilerin yerleşmesi teşvik edildi. Örneğin, Rusya'nın Gürcistan'ı zapt etmesinden sonra 1800 yılında, Çar Pavel Ermeni liderlerine cazip tekliflerde bulunarak Ermenilerin Gürcistan'a yerleşmesine gayret

16 Atkin, "The Khanates", s. 144. Ayrıca bkz. s. 82, 242.

17 Atkin, "The Khanates", s. 257-259.

18 "Eğer Rus yöneticileri katliamı durdurmayı istedilerse de, bu yönde hiçbir adım atmadılar." Atkin, s. 259.

19 Atkin, "The Khanates", s. 263-264.

etti.[20] Karabağ Hanlığının Ruslar tarafından fethinden sonra, Ermeniler oraya da geldiler.[21]

1820'Lİ YILLAR

Müslümanlarla Ermeniler arasındaki yüzyıllık çekişme, ciddi biçimde 1827-1829 Rus–İran ve Rus–Türk savaşları sırasında başladı. Çok uzun süren çekişmenin ana özelliklerinin hepsi o ilk savaşlarda görüldü; yani Rusların Osmanlı topraklarını zapt etmesi, Ermenilerin istilacılarla işbirliğine girişmesi, yüksek sayıda Müslüman can kaybı, sağ kalan Müslümanların zorla göç ettirilmesi ve fiili bir Müslüman-Ermeni nüfus mübadelesi...

1827-1829 savaşları sırasında Doğu'da, Rusların Erivan bölgesindeki Müslümanları topraklarından atmasıyla kıvılcımlanan kitlesel bir nüfus değişimi başladı. George Bournoutian İran ve Rus kaynaklarından yararlanarak, Rus istilası dolayısıyla, Erivan Hanlığında beliren nüfus değişimini hesaplamıştır. Rus nüfus sayımını kaynak alarak, Erivan Hanlığının Müslüman nüfusunun 26.000 kadarının (%30'unun) öldüğü veya göçe zorlandığı sonucuna varmıştır.[22] Bournoutian buna ilave olarak 1832'ye kadar 45.000 Ermeni'nin yeni yerleşimci olarak Erivan'a geldiğini, "fakat Ermenilerin Erivan'da nüfus çoğunluğunu kesinlikle ele geçirmesinin 19. yüzyılın son çeyreğinde, 1855-1856 ve 1877-1878 Rus-Türk harplerinden sonra, ancak Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilen Ermenilerin bölgeye yerleştirilmesiyle mümkün olduğunu"[23] ortaya koymuştur. Böylece günümüzün Ermenistan Cumhuriyeti'nin başkenti Erivan'da, Ermenilerin nüfus çoğun-

---

20 Atkin, "The Khanates", s. 173-175.

21 Atkin, "The Khanates", s. 111-112 ve s. 254'teki not.

Kalabalık nüfus gruplarının bir yerden başka yere göç etmesi sanıldığı kadar olağan dışı değildi. Kafkas Müslümanları ve Ermeniler yüzyıllarca kıtlık, hastalık ve kötü yönetimlerden kaçmak veya daha üstün yaşam koşullarına kavuşmak için yer değiştirmişlerdi. Bu yer değiştirmeleri anlatanlar çok azdır ve bulunan bilgiler de özellikle Rus günlüklerinden kaynaklandığı için ister istemez tek yanlıdır.

22 George A. Bournoutian, *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828 - A Political and Socioeconomic Study of the Khanate of Erivan on the Eve of the Russian Conquest {İran yönetiminin son 10 yılında Doğu Ermenistan, 1807-1828 - Rus İstilası Öncesinde, Erivan Hanlığı Üzerine Yapılan Politik ve Sosyo Ekonomik bir Çalışma}*, Malibu, California, 1982, s. 69.

23 Bournoutian, s. 74. Ayrıca bkz. s. 39 ve 40. Bournoutian'ın itina ile hazırlanmış, fevkalade çalışması Erivan Hanlığındaki durumun Rus istilası sürecini de kapsar. Bu süreçteki Rus-Ermeni ilişkileri tarihinin kısa araştırması da burada mevcuttur. Ermenilerin Ruslara askeri yardımı için özellikle s. 27-29 ve 38-40'a ve Ermenilerin Rusya'ya karşı kararsız tutumu için s. 41 ve 42'ye bakınız.

luğuna sahip olması, Ruslar sayesinde gerçekleşmiştir. Şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti boyutunda olan Erivan bölgesi, 1827'ye kadar, nüfusunun çoğunluğu Müslüman (özellikle Türk) olan bir İran vilayetiydi. Müslümanların yok edilmesi veya zorla göç ettirilmesi, Rusların bölgeyi İran ve Osmanlı İmparatorluğu Ermenileriyle doldurmalarına olanak sağladı.

Rus ordusunun savaşarak girdiği Anadolu'yu 1829'da terk etmesi sırasında, kalabalık bir Anadolu Ermeni grubu da onlarla birlikte Anadolu'dan ayrıldı. Belki de abartılı olan bir kaynağa göre yurdunu terk eden Ermeni sayısı 90.000 kadardı.[24] Ne kadar abartılı olursa olsun, yüksek sayıda Hıristiyan nüfusun Rus yönetimindeki Kafkasya'ya göç ettiğine işaret ediliyor. H.F.B. Lynch Erzurum vilayetinden 10.000 Ermeni ailesinin "1829'da Rusların peşi sıra Türkiye'den ayrıldığını" ve İran'dan yeni gelmiş olan 40.000 Ermeni ile buluştuğunu ifade etmiştir.[25] Kırım Savaşı sonrasında, yine büyük bir Ermeni kafilesi Doğu Anadolu'yu terk etti. Sözleşme gereği, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasındaki hududu işaretlemekle görevlendirilen bir Avrupa komisyonu, Ermeni köylerini "yarı boşalmış" halde buldu ve Müslümanların, Ermenileri işgalci Rusların taraftarı saydığını gözlemledi.[26]

Erivan'daki gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan Doğu Anadolu topraklarında yaşayan Müslüman halkın dikkatinden kaçmış olamaz. Bu savaşlardan kendileri doğrudan etkilenmiş olmasalar bile, Doğu Anadolu'nun şehir ve köylerinde yaşayanlar çevrelerindeki yeni mülte-

---

24 "Kendilerine 40.000(böyle yazılmış) parasal yardım yapılan 4.000 Hıristiyan ailenin Rus ordusuna refakat etmesine izin verilmiş, sonradan 10.000 aile daha aynı yolu takip etmiş, böylece Müslüman efendilerinin zulmünden 90.000 kişi kaçmıştır." (Tuğgeneral W. Monteith, *Kars and Erzeroum: with the Campaign of Prince Paskiewitch in 1828-1829* {*Kars ve Erzurum, 1828-1829'da Prens Paskewiç'in Seferinde*}, Londra, 1856). Bu cümleden anlaşılacağı üzere, Monteith tarafsız bir şahit değildi. Sayıların başka tahminleri için bkz. John F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus* {*Rusların Kafkasya'yı Fethi*}, Londra, 1908, s. 222-223.

25 H.F.B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies* {*Ermenistan, Seyahatler ve Çalışmalar*}, Beyrut, Khayats Yeni Baskısı, 1965, cilt I. H. Pasdermadjian, *Histoiré de l'Arménie*, s. 308 ve 310'da kaynak belirtmeden 35.000 Ermeni'nin İran'daki "Salmas ve Urmiya'dan" 100.000 Ermeni'nin de 1828-1829 Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğundaki Eleşkirt, Bayazıt, Kars ve Van'dan geldiğini sıralamış. Sonradan gelenlerin 40.000'ini Ahılkelek'e, 12.000'ini Şirak'a, 25.000'ini Erivan ve Sevan'a, geriye kalanı da başka yerlere yerleştirilmişler.

26 F.O. 195-562, No. 37, "Report on the Political and Military State of the Turkish Frontier in Asia {Asya'daki Türk Cephesinin Askeri ve Siyasi Durumu}", J.I.A. Simmons'tan, 16 Kasım 1857.

ci akınının farkına varmışlardır ve onların anlattıklarından Rusların savaşlardaki davranışını öğrenmişlerdir. Rusların amaçları, Doğu Anadolu'nun Türkleri ile Kürtleri gibi Kafkasya'daki Türk ve Kürtlere de, malum olmuştur.

KAFKASYA'DAN ZORUNLU GÖÇ

Rus istilasından önce, Kafkasya bölgesindeki Müslüman halkın çoğunluğunu (Azerbaycan ile Erivan'da) Türkler teşkil ediyorlardı ve geriye kalan bölgelerde de, Müslüman boyları vardı. Boyların en büyükleri Çerkesler, Abazalar, Çeçen-İnguşlar ile Dağıstanlılardı.[27] Küçük gruplar, büyüklerin kollarıydılar ve bilhassa Çerkesler birçok küçük aşiretlere bölünmüşlerdi. Hepsi de tarih boyunca bağımsız kalmışlardı. Sıklıkla, resmiyette İran ve Osmanlı üst egemenliğini kabul etmiş görünseler de, fiiliyatta hiçbir zaman bağımsızlıklarından ödün vermemişlerdi. Osmanlı veya İran egemenliği hiçbir zaman, kıyı şeridi ile güneydeki hanlıkların veya (Gürcistan veya Erivan gibi) krallıkların ötesine geçmeyi başaramamıştı.

Rusya Büyük Petro zamanında, Kafkasya'yı zapt etmeye meyil gösterdi ve 1722-1723'te Derbend ile Bakû'yü istila etti. Fakat Petro'nun başarıları kısa ömürlü oldu ve İran Hükümdarı Nadir Şah Rusları bölgeden püskürtüp, 1735'teki Gence antlaşmasıyla Bakû ile Derbend'i geri aldı. Bu iki şehir ve iç bölgesiyle birlikte Gence (Elizavetpol), ancak 1812'de tamamen Rus kontrolüne geçti.[28] Gürcistan, 1783'te Rusya'ya vergi ödemeye başladı.[29] Rusya'nın Ahılkelek ile Erivan illerindeki hükümranlığını Osmanlılara ve İranlılara kabul ettirebilmesi, ancak 1828'de İran'ı ve 1829'da Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlup etmesinden sonra gerçekleşti.

Batum ile Poti kentleri ve bunların arka bölgeleri hariç tutularak, eski SSCB'nin yönetimi altında bulunan Kafkasya bölgesinin tamamı, Rusya'ya resmen 1829 yılında bağlanmıştı.[30] Fakat Rusya buralarda tam kontrol sağ-

---

27 Bu halklar üzerinde yapılmış çalışmanın kısa bir özeti için bkz. Harry H. Walsh makalesi: "Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey {*Müslümanlar, Bir Dünya Etnoğrafyası Araştırması*}", Richard Weekes'in yayına hazırladığı *Ibero-Caucasian*, Westport, Connecticut, 1978, s. 174-180'de. Ayrıca bkz. "Çerkes" maddesi, E.I.2, Cilt II, s. 21-23 (Ch. Quelquejay) ve dipnot 2 deki kaynaklar.

28 1813'teki Gülistan Sözleşmesiyle verildi.

29 Yine de 1800 başlarına kadar Rusya tarafından yönetildiği söylenemez.

30 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşmalarına göre.

layamıyordu. Kafkasya'nın geniş dağlık iç bölgeleri hiç yenilmemiş ve Rus kontrolünü hiç kabul etmemiş aşiretlerle doluydu. Ruslar onların kuzey sınır bölgelerini 1830'da ele geçirmişlerdi fakat şiddetli Kafkas direncine karşı koyup, iç bölgelere ilerleyememişlerdi. 1836'dan sonra Kafkasya'daki Rus varlığı, parlak lider Şamil ve ona aşırı bir sadakatle bağlı olan Çeçen ile Dağıstanlı taraftarlarınca tehdit edilmeye başlandı.[31] Şamil, İslami duyguları uyandırarak ve kendisine muhalefet eden geleneksel elit tabakaya boyun eğdirerek, uyumsuz boylardan kendisine itaat eden bir birlik oluşturmayı başardı. Yetenekli ve acımasız bir liderdi. Kendisine verilen destek daha çok, Kafkas boylarının Rus kontrolüne karşı koymak arzusundan kaynaklanıyordu. 1840'larda, Müslüman dağlılar, bazen muharebelerde yenilseler bile, Ruslara karşı ayakta durmayı başardılar. Kafkasyalılar, özellikle ailelerini ve yurtlarını savunmak konusunda müthiş mücadeleciydiler. Ne onlar ne de Rus istilacılar bir adım geri attılar. Ancak, Kafkasya Müslümanlarının sadece talimli bir orduyla mücadele etmesine karşın, Ruslar erkek savaşçıların yanı sıra kadın ve çocuk dâhil tüm nüfusa saldırıyorlardı.[32]

Kafkasya'daki katliama şahit olan Kont Leo Tolstoy, Kafkasya'nın Müslüman köylerini Rusların ele geçirişini şöyle anlattı:

> Avullara [köylere] gece vakti baskın vermek adet olmuştu, çünkü o saatte yakalanan kadınlar ve çocuklar şaşkınlıktan kaçacak zaman bulamıyorlardı. Böylece ikili üçlü gruplar halinde evleri zorlayan Rus askerlerinin gecenin karanlık örtüsü altında yap-

---

31 W.E.D. Allen, Şamil için "Savaş tarihinin en büyük gerilla lideri" diye söz eder. (Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 107).

Şamil ve Rusya'nın Kafkasya'daki ilk fetihleri için bkz. John F. Baddeley, *Russian Conquest*, bu çalışma hala, o zamanların askeri tarihinin en iyi incelemesidir. Kitabın okurları Baddeley'in ön yargılı olduğunu hesaba katmalıdırlar. Devrinin Kafkasya'daki en büyük Müslüman devletlerinden "ağıza alınmayacak Türk ve ondan çok daha kötü İran" (s. 18) diye söz eden bir kimsenin analizinin tarafsızlığına güvenilemez. Ayrıca Leslie Blanch'ın popüler hikâyesine bkz. *The Sabres of Paradise* {*Cennetin Kılıçları*}, Londra, 1960. Şamil'in başkaldırısının en iyi analizi ve fevkalade kaynakça çalışması için bkz. Paul B. Henze, "Fire and Sword in the Caucasus: the 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers {Kafkasya'da Ateş ve Kılıç, 19. Yüzyılda Kuzey Kafkas Dağlılarının Direnmesi}", *Central Asian Survey*, Cilt 2, No. 1 (Temmuz 1983), s. 5-44.

32 Ruslara karşı koyan düzenli askeri güçlerin maruz kaldığı davranış (örneğin katliam) için bkz. Baddeley, *Russian Conquest*, özellikle s. 55, 67, 89 ve 98.

> tıkları o kadar feciydi ki, hiçbir resmi harp yazmanı bunları kaleme alacak gücü kalbinde bulamazdı.[33]

Ancak, Kırım Savaşı'nda Osmanlı'nın doğudaki yenilgileri neticesinde bölgede tehdit oluşturmaları sonlandırıldıktan sonra, Ruslar Kafkas dağlılarını hüsrana uğratabildiler. Şamil'e son hücumlarını 1857'de başlattılar. Tükenmiş olan Çeçen ve Dağıstan aşiretleri nihayet yenilgiye uğratıldılar ve Şamil teslim olmaya zorlandı (25 Ağustos 1859). Arkasından da Çerkesler mağlup edildiler.

Ruslar, Kafkasya'yı tamamen kontrol altına almayı 1864 Mayıs ayında başardılar. Zaferle birlikte, Rus politikası icabı, Kırım'da görülenden çok daha vahşi bir zorunlu göç uygulamasına girişildi. Bir miktar Çeçen de Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiyse de, Batı ve Kuzey Kafkasya'yı kendilerine sadık Hristiyan toprakları haline getirmek isteyen Rusların iştahını kabartan, aslında, Çerkeslerin verimli topraklarıydı. Ruslar Çerkeslerin yurtlarında barınmasını imkânsız kılan bir baskı ve aşağılama politikası güttüler. Köyler yağmalandıktan sonra yok edildi. Hayvan sürüleri ile yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan her şeyleri ellerinden alındı. Daha sonra Kafkaslarda ve Balkanlarda da defalarca tekrarlanacak olan Rus yöntemi, klasik bir zorunlu göç sistemiydi; evleri ve tarlaları harap edip sahiplerini yıldırarak, onlara açlık veya kaçmaktan başka seçenek bırakmamaktı.[34]

Kafkas Müslümanlarına, Osmanlı İmparatorluğu'na göçmenin yanı sıra bazen de, Rusya'nın başka bölgelerine göç edip Rus yönetimi altında kalmak seçeneği verildi:

> Subaşı Nehri kıyılarındaki [bir Çerkes aşireti olan] Abadzekhlerden 100 kişinin yaşadığı Tuba köyünün Rus askeri birliği tarafından ele geçirilmesinden sonra, kendiliğinden tes-

---

33 Baddeley'in s. 446'da Kont Leo Tolstoy'dan özetleyerek aktardıkları. Tolstoy, 1852'den sonra Rusların davranışlarında "insanî" değişiklikler yaptığını bildirdi. Önce köyleri top ateşine tutup Kafkasyalı erkekleri mağlup ettikten sonra, kadınları ve çocukları hemen öldürmek yerine, onları esir almak kararı alındığını söylemiş. Sonraki deliller ise Tolstoy'un insanî değişimler konusundaki izlenimlerinin her zaman doğru olmadığını, çünkü 1860'lara kadar köylerin tümünün harap edildiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bkz. *Atrocités Russes. Documents soumis á la Conférence de Constantinople*, İstanbul, 1877, s. 12-35.

34 F.O. 97-424, No. 29, Stevens'dan Russell'a, Trabzon, 10 Ekim 1863. Ayrıca bkz. F.O. 881-1259, Bulwer'den Russell'a iletilen Çerkeslerin yakarışı, İstanbul, 12 Nisan 1864 ve F.O. 257-311, No. 8, Dickson'dan Eyre'ye, Sohumkale, 29 Haziran 1864.

> lim olan yerli halkın hepsi Rus askerleri tarafından katledildiler. Kurbanların arasında hamileliği ileri safhada olan iki kadın ve beş çocuk esir de vardı. Söz konusu askeri birlik Kont Evdokimoff'un ordusuna mensuptur ve buraya Pshish Vadisinden geldiği söyleniyor.
>
> Rus askerlerinin kıyıdaki mevzileri sağlama almasından sonra, yerlilerin orada kalmasına hiçbir şart altında izin verilmezdi; sadece Kuban ovalarına gitmek veya Türkiye'ye göç etmek zorunda kalırlardı.[35]

Çerkesler Karadeniz limanlarına neredeyse koyun gibi sürüldüler. Ağır şartlar altında, çok can kaybı vererek, kendilerini Trabzon veya Samsun limanına götürecek Osmanlı gemilerinin gelmesini beklediler.[36] Eski yurtları boş kalmıştı; sonradan buralara Slavik Rusya'dan getirilecek göçmenler yerleştirilecekti. Bu insanların kovulduğu sırada, Kafkasya topraklarında hiç kimseye rastlamadan bir gün boyunca yürünebileceği rapor edilmişti.[37] Ruslar, amaçlarına erişmek için yaptıkları planları ve kullandıkları yöntemleri hiçbir zaman saklamadılar. St. Petersburg'daki İngiltere Hükümeti Büyükelçisi Lord Napier'in raporuna göre; "Bu konuda Rusya'da dolaşan raporlarda vicdani sorumluluk değil sevinç ifadesi var."[38] Her şey bittiğinde, Çerkes topraklarının çoğuna Slavlar ile diğer Hıristiyanlar yerleşmişti.[39]

---

35 F.O. 97-424, No. 2, Dickson'dan Russell'a, Sohumkale, 17 Mart 1864. Konsolos Dickson ve başkaları Osmanlı İmparatorluğuna yapılan bir sürü göç örneklerini rapor ettiler. (F.O. 881-1259, Dickson'dan Russell'a, Sohumkale, 13 Nisan 1864).

36 Comité de bienfaisance des émigrés politiques de la Ciscaucasie en Turquie {Kuzey Kafkasya'dan Türkiye'ye sığınan siyasi mültecilere Yardım Kuruluşu}, *Aperçu historique sur les Ciscaucasiens pendant la Guerre mondiale* {*Dünya Savaşı Sırasında, Kuzey Kafkasya Halklarının Tarihi Araştırması*}, İstanbul, 1918, s. 10.

37 F.O. 881-1259, Dickson'dan Russell'a, Sohumkale, 22 Şubat 1864.

38 F.O. 97-424, No. 260, Napier'den Russell'a, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864.

Rusların Çerkeslere iyi muamele ettikleri iddiasını şüpheyle karşılayan rapor için bkz. F.O. 97-424, No. 260, Napier'den Russell'a, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864. Napier Ruslara karşı son derece merhametliydi fakat onların hikâyelerini şüpheyle karşılamıştı. Rus fetihlerinin ahlakî yönüne koyduğu teşhis kesin ve isabetliydi: "Rus Hükümetinin yöntemlerinin kurallarının haksızlığı üzerine söz etmek belki de boşunadır. Rusların Çerkes aşiretlerini teslim almaya hakları yoktu, hele onların özgürlüğünü ve mallarını ellerinden almaya hiç hakları yoktu. Burada çifte adaletsizlik işlenmiştir." (F.O. 97-421, No. 260, Napier'den Russell'a, St. Petersburg, 19 Mayıs 1864).

39 Kıyılara Alman, Yunan ve Bulgar kolonileri de yerleştirildi. Bkz. Alan Fisher, "Emigration of Muslims", s. 356-371.

ABAZALAR

Rusların Kafkasya'nın dağlık bölgelerindeki kazançlarını sindirip askeri kontrollerini pekiştirmeleri esnasında Müslüman aşiretlerin Kafkasya'dan kovulması yavaşladı. Sohumkale ve çevresinde yerleşmiş olan Abazaların yerlerinden atılmasına, Çerkeslerin hezimetinden ancak üç yıl sonra sıra geldi. 1867'de Abazaları göçe zorlamak için başvurulan yöntem, daha önce uygulananların hemen hemen aynısıydı; Rus askerleri Abaza köylerine geldiler, evleri yaktılar, hayvanlarıyla başka mallarını gasp ederek, Abazaları ancak sürünecek kadar yoksul bıraktılar.[40] Abazaların karşı koyacak güçleri yoktu, zaten tüm gayretleri de derhal başarısızlığa uğradı. Rusların Abazalar üzerindeki tasarılarının, Kafkasya'nın diğer Müslümanlarına gösterdikleri zulümden farklı olmadığını, Abaza ve çevresini at sırtında gezerek bilgi toplayan İngiltere Konsolosu Gifford Palgrave kanıtladı. Konsolos Palgrave gözlemleri sırasında, Abaza bölgesinin tüm Müslümanlarından dörtte üçünün dışarı göç edeceğini fark etmişti. Kanısına göre, Rusların bu dış göçü zorlamasının nedeni, bu verimli toprakları Müslümanların elinden almanın yanı sıra "Türklerin kıyı şeridini açlık ve yoksulluktan kıvranır vaziyetteki kalabalık bir dindaş grubuyla doldurarak, Türk Hükümetinin gururunu kırmaktı."[41]

Ruslar binlerce Abaza'yı kovmakla beraber, önemli bir miktarını da geride bıraktılar. Kırım Tatarları ve Çerkeslerden edindikleri tecrübelerden, topyekûn boşaltmanın bölge ekonomisine zararlı etkiler yarattığını öğrenmiş görünüyorlardı. Yaşlı erkekler, kadınlar ve çocuklar göçe zorlanırken, ekonomiye katkısı da bulunabilecek güçlü erkekler geride bırakılarak esir işçi olarak kullanıldılar. Geride bırakılanların tam sayısı bilinmiyor. Abaza liderleriyle aileleri göçe zorlanan binlercesinin geride kalmaya zorlandığını açıkladılar.[42] Bazı ailelerin tüm fertleri sürülmüştü. Diğerlerinin, aileleri

40 F.O. 97-424, No. 13, Palgrave'den Stanley'a, Trabzon, 16 Mayıs 1867.

41 F.O. 97-424, No. 6, Palgrave'den Russell'a, Trabzon, 17 Nisan 1867.

42 F.O. 97-424, Palgrave'den Barron'a, Trabzon, 26 Eylül 1867.
F.O. 97-424, Palgrave'den Lyons'a, Trabzon, 14 Temmuz 1867.
"Abazaların sökülüp memleketlerinden atılışı sırasında işlenen vahşetin her safhası doğrulanmıştır. Gereksiz barbarlıkların anlatımı detaylarıyla ilave edilmiştir ve sürülenler de, kendi milletlerinden olan bir kaç kişinin Türkiye'ye gideceği iddia edilen Rus gemilerine zorla bindirilip, Kertch'e veya Novorusiska'ya [kaynağında böyle yazılmış] ve oradan da Rusya'nın içlerine gönderildiğini anlatmıştır. Geçmişte benzer olayların yaşanmış olması bu iddiaları mümkün kılıyor" (F.O. 97-424, No. 18, Palgrave'den Stanley'a, 28 Mayıs 1867).

göçe zorlanırken, çalışacak güçteki erkekleri de geride kalmaya zorlanmıştı. Her iki halde de Kafkasya'da Abaza aileleri kalmamış ve Abaza milletinin varlığına neredeyse son verilmişti. Sadece çok küçük bir kısmı yerlerinde kaldılar. Palgrave'in yazdığına göre, "Rus olmamaktan başka suçu bulunmayan bu insanların, sırf bu nedenle, milletçe yok edilişine şahit olmak acı vericiydi."[43]

Kafkasya'daki topraklarından zorla uzaklaştırılan Çerkeslerin ve diğerlerinin sayıları tartışmalıdır. Tatar ve Çerkes Müslümanları üzerinde hiç kesin sayım yapılmamıştı, bu yüzden yerinden edilenlerin kesin sayısını kimse söyleyemez. Birçok tahminin incelenmesiyle[44] Rusların istila ettiği topraklardan, 1.200.000 Kafkasyalının dışa göç ettiğini ve bunlardan 800.000'inin Osmanlı topraklarına sağ ulaştığını[45] belirtmek makul görünmektedir.

Rus İmparatorluğu, fethedilen Müslüman topraklarına, kendilerinden saydıkları toplulukların yerleştirilmesini sağladı. Kırım ana nüfusu Ukrayna ve Ruslardan müteşekkil olduğu gibi, Çerkes ve Abazaların eski toprakları-

---

43 F.O. 97-424, No. 13, Palgrave'den Stanley'a, Trabzon, 16 Mayıs 1867.

44 McCarthy, *Bulletin of the Turkish Studies Association.* Fisher ("Emigration of Muslims") makalesinde, "Eğer Rusya çapındaki 10. sayıma (1857) güvenilirse" durumdan etkilenen Kafkasya nüfusunun % 17-28'inin göçebe haline düştüğünü yazar. Fisher bu sayımı şüpheyle karşılamakta haklıdır. Rusların Müslüman aşiretlerini gerçeğe yakın sayabilmiş olabileceğinden ben de şüphe duymaktayım. Müslüman nüfusların gerçeğin çok altında sayılmış olması muhtemeldir. Fisher başka sayımlar ilave etmiştir ve Ahmet Cevat Eren *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi, İstanbul, 1966, s. 68-75'te* Türkiye'ye göç ettirilen Çerkeslerin sayısı hakkında çeşitli tahminler sunmaktadır. Kemal Karpat *Ottoman Population 1830-1914*, s. 27 ve 67'de her alanda daha yüksek sayılar vermektedir.

45 Kırım Tatarlarının sayıları gibi, Kafkas Müslüman mültecilerinin sayıları da tahmine dayalıdır. İsabetli sayımlar olmadığı için sayıların gerçeğe yakınlığı, istatistiksel analiz yerine orijinal verinin kaynağının kime ait olduğuna bakarak kararlaştırılmaktadır. Ben kendi hesaplamalarımda temel kaynak olarak üç tarihçiye: Kemal Karpat, Alan Fisher ve Mark Pinson'a güvendim. 1856-1864 arasında aşağı yukarı 600.000 ve 1864'ten sonra da 200.000 göçmen yaratıldığı görülüyor. Fakat bunlar sadece sağ kalan mülteci sayılarıdır. Kafkasya'nın üçte birden yüksek olan feci ölüm oranı mübalağa değildir. Bu durumda, Osmanlı İmparatorluğuna sağ ulaşan 800.000 göçmenin yola çıktığında 1.200.000 olması muhtemeldir. Bu rakamların kesin sayımlar olmadığı anlaşılmalıdır. (Fisher, "Emigration of Muslims"; Pinson "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli After the Crimean War", *études Balkaniques*, No. 3, Sofya, 1973, s. 72; Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, s. 68-79 ve "The Status of the Muslim Under European Rule: the Eviction and Settlement of the Çerkes", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs-I(2)*, 1972, s. 11. Ayrıca bakınız Comité de bienfaisance des émigrés politiques de la Ciscaucasie en Turquie, *Aperçu historique sur les Ciscaucasiens pendant la Guerre mondiale*, İstanbul, 1918, s. 9-13.

nın çoğuna da Ruslar, Slavlar ve Kazaklar yerleştirildi.[46] Güvenilir ilk Rus nüfus sayımı (1897'deki), değişimin çarpıcılığını ortaya koydu; artık bölgede, Hıristiyanların toplam sayısı Müslümanların 10 katından fazlaydı.[47]

HASTALIKLAR

Yerlerinden yurtlarından edilen diğer Kafkasyalılar gibi Çerkeslerin de baş düşmanı açlığın getirdiği hastalıklar oldu. Çerkesler, Rusların kontrolündeki limanlarda, kelimemin tam anlamıyla gemilere istif edilmişlerdi. Onlara ne yardım ne de ihtiyaç malzemesi verilmişti.[48] Böylece ilk ulaştıkları Osmanlı limanı olan Trabzon'a vardıklarında, birçokları çiçek, tifüs ve iskorbütten kırıldılar. 1863'ün kış aylarında, Trabzon'da her gün 20-50 Çerkes ölüyordu.[49] Bir sonraki baharın en kötü döneminde ise, ölenlerin sayısı günde 500'e çıktı.[50] Sadece Trabzon'da ölen Çerkeslerin sayısı, 30.000'i bulmuştur.[51] Samsun ve Sinop gibi başka limanlara ayak basanlar arasında da benzer şekilde yüksek ölüm oranı görüldü. Göçün yoğun olduğu günlerde Samsun limanına ulaşan mülteciler arasındaki ölüm sayısı günde 50'ydi.[52]

Osmanlı İmparatorluğu, Çerkeslerin zorunlu göçüne, hazırlıksız yakalanmıştı. İmparatorluk içindeki sağlık koşulları, normal şartlarda bile iyi sayılmazdı[53] ve ülkedeki genel yoksulluk ortamı, yardım parası ödenmesiyle

---

46 Ne Abaza ne de Çerkeslerin tamamı yerlerinden ayrılmıştı. Geride kalanlar 1877-1878 Savaşı sırasında, Ruslara karşı küçük çapta başkaldırı organize ettiler. Bu olayı takiben Osmanlı topraklarına doğru yeni bir göç, özellikle Abazalar arasından geldi. (Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 126-131.)

47 Rusya, *Premier recensement général de la population de l'Empire russe, 1897* {*Rus İmparatorluğu'nda Yapılan İlk Nüfus Sayımı - 1897*}, Nicholas Trointisky tarafından derlenmiş hali, St. Petersburg, 1905, s. 256-259.

48 Çerkeslerin gemilere binmesi sırasında Rusya'nın yardımcı olmak istemediğine dair, bkz. F.O. 97-424, No. 287, Napier'den Russell'a, St. Petersburg, 1 Haziran 1864.

49 F.O. 97-424, Stevens'dan Russell'a, Trabzon, 21 Aralık 1863.
F.O. 195-812, Stevens'dan Erskine'ye, Trabzon, 26 Şubat 1864.
F.O. 195-812, No. 8, Stevens'dan Bulwer'a, Trabzon, 7 Nisan 1864.

50 F.O. 97-424, Stevens'dan Russell'a, Trabzon, 19 Mayıs 1864.

51 *Aperçu historique sur les Ciscaucasiens*, s. 10.

52 F.O. 195-812, No. 10, Stevens'dan Bulwer'a, Trabzon, 19 Mayıs 1864. Ayrıca bkz. F.O. 195-812, Stevens'dan Erskine'ye, Trabzon, 13 Şubat 1864 ve F.O. 97-424, No. 9, Stevens'dan Bulwer'a, Trabzon, 15 Nisan 1864.

53 "Ölüler yeterince itina gösterilmeden gömüldüğü için mezarlıkların çevresi yaşanamaz hale gelmiş ve bu durumun nahoşluğu yüzünden aileler topluca evlerini terk ediyorlar.

malzeme sağlanmasını neredeyse imkânsız kılıyordu.[54] Osmanlıların, mevcut bir kaç doktorlarını ve ellerindeki kısıtlı sağlık malzemesini yollamaktan başka yapabilecekleri bir şey yoktu. Zaten o yıllarda, tifüs ve çiçek hastalığının tedavisi geliştirilmemişti. Tek kurtuluş yolu, sığınmacıları Karadeniz kıyılarındaki kamplardan alıp ülke sathına yaymaktı.[55]

Bir kaç gün önce kasabanın çeşmelerine su taşıyan ana arkın içinde yüzen bir Çerkes'in cesedinin bulunmasıyla, su şebekesinin kirlenmiş olduğu anlaşıldı. Sokaklar ve meydanlar çok berbat vaziyette, yiyecek porsiyonları hem küçülmekte hem de fiyatları artmakta, yakacak bulunamamakta; bütün bunlar sefaleti artırmakta ve hastalık yayılmakta" (F.O. 881-1259, Stevens'tan Russell'a, Trabzon, 17 Şubat 1864).

54 "Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yüksek sayıda ve aniden göç ettiğinin farkındasınızdır."

"Rus Hükümeti artık, bir tek özgürlüğü veya hiç değilse yabancı bir düşmanın boyunduruğundan uzak yaşamayı, ülkelerinden üstün tutan bu cesur ve sadık ırkın topraklarını ele geçirmiş bulunuyor. Onlar artık, savunmalarıyla ölümsüzleşmiş kıyılara üşüşüyor ve komşu imparatorlukta sığınak arıyorlar. Kısacası, Çerkeslerin toprakları yok oldu; fakat kendileri kurtarılabilirler. Osmanlı Hükümeti onları barındırmak istemektedir. Fakat Sayın Lordumun takdir edeceği gibi, Osmanlı Hükümetinin olanakları kısıtlı; şimdiye kadar yaptıkları ise az ve yeterli değil, bu göç, şimdiden 200.000 kişinin ölümüne mal oldu" (F.O. 881-1259, Bulwer'dan Russell'a, İstanbul, 3 Mayıs 1864).

55 Osmanlı İmparatorluğu mülteciler için, mutlaka elinden geleni ardına bırakmadı, fakat imkânlarının çok kıt olduğu belli oluyor. Osmanlı Arşivleri kataloglanmış birçok referansla göçmenlerin refahını temin amacıyla alınan hükümet kararlarıyla doludur. Bu tür kararlara birkaç örnek olarak şu listeye bakınız:

Mültecilerin genel durumu üzerine: Cevdet-i Dâhiliye, Yıl: 1280 {Rumi 1280 = Miladi 1864 yılı}, Sayı: 2157.

Aşağıdakiler de İrade Koleksiyonundandır:

Konu:	Meclis grubu:	Yılı:	Katalog Numarası:
Mültecilerin genel durumu üzerine:	Meclis-i Mahsusa	1280	1220
	Meclis-i Mahsusa	1279-1280	837
	Dâhiliye	1281	36490 ve 37096
	Meclis-i Vala	1281	23041, 23524 ve 23323
	Meclis-i Vala	1282	23885, 24004 ve 24269
	Meclis-i Mahsusa	1283	25094
	Meclis-i Vala	1284	26193
Mültecilere gönderilen doktor ve ilaçlar üzerine:	Meclis-i Vala	1281	23171 ve 23392
	Meclis-i Mahsusa	1283	24898
	Dâhiliye	1285	40688
Mültecilere gönderilen polis (zaptiye) ve diğer hükümet görevlileri üzerine:	Meclis-i Vala	1281	23263
	Meclis-i Vala	1282	24727
	Meclis-i Mahsusa	1283	25052
Mülteciler için inşa edilen camiler ve görevlendirilen hocalar üzerine:	Meclis-i Vala	1281	23217, 23518, 23617
	Meclis-i Vala	1282	24322
	Meclis-i Mahsusa	1283	24791 ve 24886

Çerkeslerin arasındaki yüksek ölüm oranı Karadeniz kıyılarından ayrılıp iç bölgelere yerleştirilmelerinden sonra da azalmadan devam etti. Kayıtlara göre, gemilerde oluşan hastalıktan ölüm oranları, nakledilen nüfusun üçte biri veya bazen daha da fazlasına ulaşmıştı. Bir rapora göre Kıbrıs'a gönderilmek üzere Samsun'dan vapura bindirilen 2.718 Çerkes'ten 202'si Samsun-İstanbul arasındaki yolda öldü. Geriye kalanların 528'i İstanbul'da kıyıya indi ve Kıbrıs'a doğru yola devam eden 1.988 kişiden 637'si daha yolda öldü.[56] Bu gemiyle Kıbrıs'a ulaşan Çerkesler hakkında yazılan başka bir raporda, "Kıbrıs adasına ayak basanların yarıdan çoğunun ölümle pençeleştiği, hatta günlük ölüm oranının 30-50 kişi arasında değiştiği"[57] anlatılıyordu.

Abazalar Karadeniz sahillerine ulaştığında ise Osmanlılar daha hazırlıklıydılar. Maddi problemlerinin devam etmesine rağmen, Osmanlılar Abazaların yaralarını daha iyi sarabildiler ve onlar arasında hastalıktan ölüm oranları yüksek olmadı. Bu seferki dalgada mülteci sayısının öncekilere kıyasla çok daha az olmasının da yarayışlı etkisi oldu.[58]

GÖÇÜN OSMANLI İMPARATORLUĞU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Yüz binlerce Kafkas mültecisinin aniden ülkeye sığınması, doğal olarak imparatorluğun mevcut nüfusunun yaşamını etkiledi. Göçmenlerin getir-

---

Yukarıdakiler, Kafkasya'dan göçenler için Osmanlıların hizmetine dair kararlarda bulunanların sadece çok azına örnektir. Ne yazık ki, Osmanlı kararları Osmanlı Hükümetinin masraf ve üzüntüleri dışındaki konulardan bahsetmiyor. Görevlilerin isimlerini ve yaptıkları toplam masrafı kayıt etmişler, fakat mültecilerin azapları tasvir edilmemiş. Osmanlılar çeşitli illere yerleştirdikleri mültecilerin sayılarını kaydetmeye gayret etmişler, (Osmanlı Hükümetinin, gelen göçmenlerin nüfus sayılarını kaydetmesi üzerine bkz. Meclis-i Vala Yıl: 1281- No. 23167'deki İrade); bu kayıtların birçoğu Osmanlı Arşivlerinde mevcuttur. (Yukarıdaki tabloda listelenen "mültecilerin genel durumu" örneklerine bkz.) Fakat Çerkes göçmenlerin özet kaydı henüz bulunup tasnif edilmemiştir. Eğer böyle kayıtlar bulunsa bile, bunlar sadece yolculuklarının sonunda çeşitli Osmanlı bölgelerine yerleşebilenlere ait olacaktır. Hâlbuki yola çıkanların sayısı çok daha yüksekti. (Mültecilerin muhtemel sayısı için bkz. Fisher, "Emigration of Muslims".)

56 F.O. 97-424, Dickson'dan Stuart'a, Pera-İstanbul, 5 Aralık 1864. Ayrıca, aynı konuda Dickson'un, 74.206 Çerkes'i ulaştıkları yerlerle beraber listelediği 9 Ekim 1864 tarihli mesajına bakınız.

57 F.O. 97-424, No. 81, Stuart'tan Russell'a, Tarabya-İstanbul, 30 Ekim 1864'te yollanan Konsolos Vekili R. H. Lang'ın hazırladığı rapora bkz.

58 Bkz. F.O. 97-424, No. 9, Palgrave'den Stanley'e, Trabzon, 26 Nisan 1867 ve F.O. 97-424, No. 13, Palgrave'den Stanley'e, Trabzon, 16 Mayıs 1867.

diği bulaşıcı hastalıkların Karadeniz limanlarında yaşayan yerli halk arasında da yayılması, göze çarpan ilk etki oldu. Çerkesler Trabzon'a beraberlerinde tifüs de getirmişlerdi. Durum o kadar tehlike arz etti ki yerli halk bir süreliğine şehri boşaltıp kaçtı.[59] Bu yüzden, ticaret tamamen durdu ve ekmek bulunamaz oldu. Çerkeslerden bulaşan tifüs ve çiçek hastalığından kaçmak için fırıncıların imalathanelerini kapatıp şehri terk etmesi üzerine, Samsun'da normal zamandan daha az ekmek üretilmeye başlanmıştı.[60]

TABLO-1

TRABZON'DA, HASTALIKTAN ÖLÜM SAYILARI 1.12.1863-17.02.1864[61]

Mülteciler	3.000
Yerli Türkler	470
Yerli Rumlar	36
Yerli Ermeniler	17
Yerli Katolikler	9
Avrupalılar	6

Tablo-1, Aralık 1863-Şubat 1864 arasında, Trabzon'un yerli halkları arasındaki ölüm sayılarının, mülteciler kadar yüksek olmasa da korkulacak seviyeye çıktığını gösteriyor.

Çerkeslerin iskân edildiği her yerde, yerli Müslüman halk arasında da benzer şekilde yüksek oranlı ölümler görüldü. Mülteciler önceleri hep bir arada, kamplara veya resmi ve ticari binalara yerleştirilmişlerdi. Sonradan kırsal bölgelere dağıtıldıklarında, kamplarda kaptıkları hastalıkları çevrelerine yaydılar:

> Haziran ayında, aralarında ishal ve tifüsün yaygın olduğu 2.000 Çerkes mülteci Uşak'a ulaştı. Önceleri hanlara ve yerli halkın yoğunlukla yaşadığı yerlere yerleştirilmişlerdi, fakat sonradan şehrin kuzeydoğusundaki köylere dağıtıldılar. Akabinde, yerli halk arasında ishalden şikâyetler baş gösterdi ve bunu tifüs vakaları takip etti. Haziran'dan Kasım'a kadar geçen 6 ay içinde 600 Müslüman hastalandı ve hastalananların 200'ü öldü. Aynı

59 F.O. 195-812, No. 9, Stevens'dan Bulwer'a, Trabzon, 15 Nisan 1864.

60 F.O. 195-812, No. 10, Stevens'dan Bulwer'a, Trabzon, 19 Mayıs 1864.

61 F.O. 195-812, No. 4, Stevens'dan Erskine'ye, Trabzon, 17 Şubat 1864 ve F.O. 97-424, No. 3, Stevens'tan Russell'a, Trabzon, 17 Şubat 1864.

yer ve zaman içinde hastalanan 100 Hristiyan'dan ise sadece 20'si öldü.[62]

Çerkeslerin göçünün etkisi imparatorluğun her köşesindeki köylerde hissedildi. Osmanlıların yeni gelenleri yerleştirecek yönetici kadrosu veya parası olmadığı için, Çerkeslere bakmak sorumluluğu yerel yöneticilerin omuzlarına yüklenmişti. Yeni göçmenlere, yerli halk çalıştırılarak evler inşa edildi ve yine yerli halkın ekini göçmenlerle paylaştırıldı. Bu arada Çerkeslerin hırsızlık yaptığı haberi hızla etrafa yayılınca, halk başlarına gelen dertlerin kendi bütçesinden temin edildiği hissine kapıldı. Her ilave ödenek köylüleri doğal olarak kızdırmaktaydı. Fakat haklı olarak korktukları bu mültecilerin, masrafının da kendilerine ödetilerek yakınlarına yerleştirilmesi, kendisi de yoksulluğa alışmış olan Anadolu, Bulgar ve Suriye bölgelerindeki köylüler tarafından, dayanılmaz bir yük olarak görülmeye başlandı.[63]

Kafkasya'daki limanların Rusların eline geçmesi ve kıyı şehirleriyle gerisinde yaşayan Müslüman halkın yerine Hıristiyanların yerleştirilmesi derin ekonomik yaralar açtı. Doğu Karadeniz'deki geleneksel ticaretin çoğu Müslüman tüccarların elindeydi ve Rusya bu Müslüman ticaretinin yok olması için elinden geleni yaptı. Rus eylemleri çoğu zaman, zorlayıcı ve caniyane idi. Osmanlı kıyı tekneleri Ruslar tarafından tahrip edilerek geleneksel balıkçılık ve ticaret yöntemleri sekteye uğratıldı.[64] Fakat Müslüman ticaretine karşı yürütülen Rus eylemlerinin çoğu idari nitelikteydi. Abaza göçü sırasında, Karadeniz sahil şehirlerinde yaşayan Türk esnaflara kanunsuz vergiler yüklendi. Tüccarlar, bu vergileri ödemedikleri takdirde Abazalarla birlikte kovulmakla tehdit edildiler.[65]

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ÇERKESLERİN DURUMU

Kırım Tatarları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki günlük yaşama hemen ayak uydurmuşlardı. İlk şoku atlattıktan sonra, Osmanlı hükümetinin kendilerine bağışladığı tarlalarda çiftçiliğe başladılar ve tarım üreticisi olmaya

62 F.O. 97-424, Dickson'dan Stuart'a, Pera-İstanbul, 14 Aralık 1864.

63 Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında Çerkeslerin yerleştirilmesinin yarattığı problemler için bkz. Mark Pinson, "Ottoman Colonization", s. 78-82.

64 F.O. 195-762, No. 9, Stevens'tan Russell'a, Trabzon, 10 Ekim 1863.

65 F.O. 97-424, No. 6, Palgrave'den Russell'a, Trabzon, 17 Nisan 1867.

devam ettiler. Dil ve âdetleri, etraflarında yaşayan yerli Türklerinkinden pek farklı olmadığından çevreleriyle kolaylıkla kaynaştılar. Yerli Türklerle aralarındaki tek fark çocuklarına öğrettikleri sözlü tarihteydi. Fakat Çerkeslerin durumu farklı oldu.

Çerkesler Türkçe konuşmuyorlardı ve ana geçim kaynakları çiftçilik değildi. Tatarlardan farklı olarak, dil bakımından yabancıydılar ve imparatorluğun dili ile âdetlerini öğrenmeleri gerekiyordu. Bilhassa Balkanlarda ve Batı Anadolu'da verimli topraklar bağışlananlar olmak üzere, çoğu verimli yerleşik hayat kurdular. Ancak, varlıklarını güçlükle sürdürebilecekleri topraklara yerleştirilenler, yaşamlarını sürdürebilmek için yağmacılığa başvurdular ve çevrelerindeki Müslümanlarla Hıristiyanlar da onlardan zarar gördüler. Tatarların topluma yapıcı katkısı olmasına karşın, Çerkeslerin en azından imparatorluğa yerleştikleri ilk dönemlerdeki etkileri karışık oldu. Türk toplumunun "bir parçası" olmalarının zaman aldığı söylenebilir.

RUS EMPERYALİZMİNİN ÖĞRETTİKLERİ

Rusların Kafkasya'da uyguladığı yöntemlerin Müslümanlar üzerinde bıraktığı birinci etki, onları tetikte beklemeye zorlaması oldu. Ruslar Müslümanları zorla yurtlarından kovup, onların topraklarını Hristiyanlaştırmak politikası güttüğü için, Rus yayılmasının yolu üzerinde bulunan Müslümanlar, elbette çok etkilenmiştir. Yakında bu politikanın devamlılığına şahit olacaklardı. Osmanlı Hıristiyanları arasındaki ihtilalciler de Rus yönteminin kendi lehlerine çalıştığını fark edeceklerdi. Osmanlı Müslümanlarının ve Hıristiyanlarının belleklerine kaydolan bu olaylar, ileriki bölümlerde görüleceği gibi toplumlar arası vahşetin yayılmasında önemli bir rol oynadı.

OSMANLI TOPRAKLARININ DOĞUSUNDAKİ DURUM

Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği Doğu Anadolu'nun her köşesinde pek hissedilmiyordu. Devlet doğudaki nüfusun sadece bir kısmının, özellikle sınırlarda, büyük şehirlerde ve civarındaki köylerde yerleşmiş olanların yaşamına karışan önemli bir varlıktı. Osmanlılar kırsal alanların çoğunda fırsat buldukça vergi toplayan ve çok zorunlu kaldığında da askeri güç kullanan yönetici işlevi gördüler.

Osmanlı'nın doğusundaki ana tehlike ve asıl siyasal problem, cezalandırılmayacağı ortamları kollayarak, yöre halkının mallarını yağmalayıp kaçan çapulcuların devamlı var olmasıydı. Bunlar, bilhassa göçebe veya yarı göçebe olan Kürt aşiretleriydi ve Osmanlı hükümetinin sağladığı başlıca güvenlik hizmeti de bu aşiretleri kontrol altında tutmaktı. Bu Kürtlerin hareketlerini her zaman kontrol etmeye, Osmanlı Hükümetinin ne parası ne de insan gücü yetiyordu; bu sebeple onları, tipik Osmanlı yöntemlerinden birisi olan rüşvet ve sopa karışımı bir sistemle kontrol altında tuttular. Aşiret reislerinin Osmanlı'ya bağlılıkları, para, pozisyon ve ödüllerle taltif edilerek sağlanıyordu. Nispeten sakin zamanlarda ise Kürt aşiretleri kendi işlerini yönetmekte serbest bırakılıyorlardı. Aşiret reisleri, devletin müdahalesi olmadan, Müslüman ve Hıristiyan çiftçilere tarlalarını kiralayabiliyorlar, el emeği ve gıda maddelerinin satıldığı piyasa endüstrilerini işletebiliyorlar ve büyükbaş hayvan sürülerine sahip bulunuyorlardı. Kürt aşiretleri bozgunculuk yapıp yağmacılığa başlamadıkça, Osmanlılar onların üzerine asker göndermiyordu.[66] Bu tür askeri baskınların başarılı olması bazen isyankâr bir şeyhin asılmasıyla son buluyordu. Çoğu zaman da aşiretinin Osmanlı'ya kan davası güderek, Osmanlı'nın problemlerini artırmasını önlemek için, yüksek bir maaş bağlanarak şeyhin zorla İstanbul'a veya

---

66 Örnek olarak, 1879'daki Hakkâri Kürtlerinin isyanına bkz. F.O. 195-1237, No. 80, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 5 Eylül 1879. Ayrıca bkz. F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a, Van, 19 Ağustos 1879 ve F.O. 195-1237, No. 83, Trotter'dan Layard'a, 12 Eylül 1879, özellikle Yüzbaşı Clayton'un Diyarbakır'dan yolladığı iki Ek'e bakınız. F.O. 195-1238, No. 45, Biliotti'den Mallet'e, Trabzon, 2 Nisan 1878. F.O. 195-1237, No. 89, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 17 Eylül ve 27 Eylül 1879, Yüzbaşı Clayton'un gönderdiği ekler de dâhil olarak. F.O. 195-1237 düzenli Osmanlı askerlerinin Kürtleri yenmesiyle ve isyankâr liderlerin Arnavutluk'a sürülmesiyle biten Kürt isyanı hakkında başka birçok yazışma içerir.

Osmanlı Ordusuyla yerli Müslüman ve Hıristiyanlara karşı Kürtlerin tutumunu, C. B. Norman kapsamlı olarak şurada anlatmıştır: *Armenia and the Campaign of 1877* {*Ermenistan ve 1877 Atağı*}, Londra, 1878. Ancak, Norman'ın aşırı derecede Türk karşıtı ve Rus hayranı olması, yazdıklarının çoğuna gölge düşürüyor. Örneğin, Türkleri 1877-1878 Rus Savaşı'nı başlatmakla suçlar. Norman bilhassa Kürtlerin verdiği tahribatın örneklerini incelemiştir.

Ara sıra, köylüler meselelerine kendileri çareler aramışlar ve düşmanlarından öç almışlardır. (Bkz. F.O. 78-2992, No. 3, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 18 Ocak, 1879.)

Osmanlı'nın doğusu ve Kürtler ile Ermeniler hakkında 1890'a kadarki dönem için en iyi kaynak Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, Ankara, 1983, Cilt. I (- 1880) ve Cilt II (1880-1890). Bu iki eser ilerideki sayfalarda, 'Şimşir, *British Documents-I*' ve 'Şimşir, *British Documents-II*' diye kısaltılacaklardır. Burada verilenler referans numaralarıdır, sayfa numaraları değil.

başka bir şehre yerleştirilmesiyle sonlanıyordu. Doğuda yerleşmiş olan bu durum değişmedi. Gerçek değişimler sağlamak için, ordunun Doğu Anadolu'da kalarak Kürtleri devamlı kontrol altında tutması gerekiyordu.

Kürtlerin ortam karıştırıcıları olduğunu iddia ederken dikkatli olmak gerekir. Bozguncu olanlar, aşiret gruplarıydı ve onlar da sadece aşiretlerine sadakat duyarlardı. Aralarında "Kürt" kimlik bağı bulunduğu anlamını çıkarmak hatalı olur. Aşiretlerin arada bir ortak hareket etmesi, ortak çıkarlarının örtüştüğü zamanlarda mümkün oluyordu; Kürtlerin kendi etnisitesinden olanlara sadakat duyduğundan değil. Zaten aksini gösteren hiçbir delil de mevcut değildir. Ayrıca, Kürtçe konuşanların çoğunluğu hiçbir zaman isyan etmediler. Onlar da dine ve devlete karşı etnisitesi Türk olanlarınkine benzer duyguları paylaşan çiftçi ve çobanlardı. İsyankâr aşiretler, Türkçe konuşanların olduğu kadar, yerleşik yaşayan Kürtlerin de yaşamını ve yaşam tarzını tehlikeye atan düşman olarak görülüyordu. Burada isyankâr Kürt aşiretlerinden söz edilirken anlatılanlar, çoğunluğu teşkil eden yerleşik Kürtleri hariç tutmaktadır.

Doğuda yaşayan Ermenilerin çoğu, köylerde Kürt müdahalesine maruz kalıp şehirlerde Osmanlı idaresine tâbi idiyse de, Osmanlı'nın güçsüzlüğünden yararlanıp, neredeyse özerk yaşıyorlardı. Aslında Güneydoğu'nun dağlık bölgelerindeki Ermeni köyleri, çoğu zaman dışarıdan denetlenemiyorlardı. Bu keyfiyet bilhassa {Kahramanmaraş'taki} Zeytun bölgesi için geçerliydi. Zeytun Ermenileri, Osmanlı'dan önce Arap ve Bizans yönetimlerine yaptıkları gibi vergiyi bile bazen zorla ödüyorlar ve başına buyruk yaşıyorlardı. 19. yüzyıl boyunca, vergiler yüzünden, Zeytunlularla Osmanlılar arasındaki ilişkiler gergindi. Osmanlılar ancak silahlı çatışma sonunda, değer biçtikleri verginin sadece bir kısmını toplayabiliyorlardı.[67]

Kürt ve Ermenilerin yarı özerk davranmasına göz yumulması, Osmanlı devletinin güçsüzlüğünün belirtisiydi. Osmanlılar, batıda ve kuzeyde ölüm kalım mücadelesi verirken, doğudaki nispeten sakin ortamla yetinmek zorundaydılar.

---

67 İsyanlar hakkında bkz. Hassan Arfa, *The Kurds; An Historical and Political Study,* Londra, 1966, s. 23-25 ve Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan,* Londra, 1948, s. 45-62. Maalesef, Kürtlerin tarihi üzerine yeterli bilgi yoktur. Arfa'nın kitapçığı gerçekle ilgisi olmadığı için gülünç kalmaktadır. Safrastiyan'ın kitabı ise bariz bir Türk düşmanlığı içermektedir. Örnek olarak Safrastiyan, Osmanlıları Kürtlerin masum halka yaptığı yağmacılığı durdurmakla *suçlamaktadır.* Bu tür Kürt eylemlerini durdurmasını Türklerin otoritelerini kötüye kullanması olarak yorumlamaktadır.

Osmanlı'nın doğusundaki devlet sisteminin kusurları, özellikle savaşlar sırasında ortaya çıkıyordu. Barış dönemlerinde, bölgedeki Osmanlı garnizon askerleriyle jandarma kuvvetleri, hemen hemen sakin bir sosyal ortam temin etmeye yetiyorlardı. Bu güçler, Osmanlı ordusu eninde sonunda arkalarında olduğu için halk üzerinde otorite kurabiliyorlardı. Savaşın başlamasıyla sistem alt üst oldu. Osmanlı'nın doğusunda polis işlevi gören jandarma güçleri yerlerinden alınarak, Rusya'ya karşı askeri mücadelenin belkemiğini oluşturmak görevine sevk edildiler. Bunun üzerine, yöredeki günlük asayiş düzeni tehlikeye düştü. Üstelik gerektiğinde, arkadan destek verecek askeri güç de kalmamıştı. Bu güç boşluğundan yararlananlar, önce talancı Kürt aşiretleri sonra da ihtilalci Ermeniler oldular.

Kürt aşiretleri, başarı şanslarını yüksek gördükleri anlarda, Osmanlı otoritesini zorlarlardı. Bu nedenle, Osmanlı askerleriyle 19. yüzyıl boyunca küçük çatışmaların yanı sıra, 1834, 1836, 1847 ve 1879'da ciddi çarpışmalara giriştiler. Amaçları kendi devletlerini kurmak değildi; sadece merkezî otoriteden kurtulmak isterlerdi. Osmanlı'nın otoritesini muhafaza edebilmesinin tek nedeni, bazen Kürt aşiretlerin birbirlerine duyduğu düşmanlıktı. Bu durum, Osmanlı'nın böl ve yönet politikasını uygulamasına yarıyordu. Kırım Savaşı sırasında Musul Kürtleri, sadece Osmanlı askerleri cephede olduğu ve bölgeye yetişip duruma müdahale edemeyecekleri için isyan ettiler.[68] Daha sonraki Osmanlı – Rus savaşları sırasında da, en iyimser Kürt tutumu çelişkiliydi. Askeri yönden fazla yararlılık göstermeseler bile, bazı Kürtler Osmanlı saflarında çarpıştılar.[69] Diğerleri ise, savaş sırasında kenarda oturdular. Hatta bazıları fırsat bulduğunda, Osmanlı askerlerine saldırıp onları soydular. Bu süreçte Kürt aşiret grupları, sadakatlerinin hiçbir devlete değil, hatta Müslüman din kardeşlerine de değil, sadece kendi aşiretlerine bağlılıktan ibaret olduğunu gösterdiler.

---

68 Lynch (Cilt II, s. 421) Kürtlerin 1829 ve 1854 savaşlarında "bir büyük gücü diğerine karşı kullandığını" söylemektedir.

69 Charles Williams her zaman olduğu gibi, Bayazıd'ı Osmanlı güçlerinin geri alması konusunda da saçmalamıştır. (Gerçek tarih için bkz: Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 148 ve F.O. 65-978, No. 121, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 2 Ekim, 1877.) Ancak, Kürt ve Çerkeslerin durumu hakkındaki analizi dikkate değer niteliktedir. Çerkesler ile Kürtlerin Osmanlı ordusu içindeki bozguncu davranışlarının askeri disipline uymadığını, fakat eldeki yegâne süvari grubu olduklarından orduda onlara gerek duyulduğunu yazmıştır. (Charles Williams, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kadrosuna bağlı özel habercilerden birisi", *The Armenian Campaign {Ermeni Harekâtı}*, Londra, 1878, s. 129-130.)

1877-1878 Rus-Türk Savaşı, Doğu Anadolu'da dönüm noktası oldu. Bu savaşın etkisi, hem Müslümanlar, hem de Hıristiyanlar üzerinde çok belirgindi. Ermeniler arasında, Hıristiyan bir yönetim altında yaşamak, hatta mümkünse bağımsızlık kazanmak emelleri arttı. Ermenilerin, kendi toprakları saydığı, Kars-Ardahan bölgesi Osmanlıların elinden çıkıp Ruslara geçmiş; geriye kalan Ermeni yerleşkelerinin de Rusların eline geçme olasılığı belirmişti. Aynı zamanda Doğu Anadolu'daki Osmanlı otoritesinin kontrolü gittikçe bozulmaktaydı. Bu durum, Doğu'daki güç dengelerini sarsan savaşın doğurduğu sonuçtu. Zaten yoksullaşmış olan Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki gelir getiren vilayetlerini de kaybettiği için Doğu'nun güvenliğini temin edecek parasal kaynak bulamaz hale düşmüştü. Halkın güvenliğini temin eden asker ve jandarmaların çoğu da savaşta can vermişlerdi.

Aşağıda sunulan alıntılar Amerikalı bir misyonerin savaştan önceki ve Bitlis'te görevli İngiliz konsolosunun savaştan sonraki durumu anlatan izlenimleridir. Her iki ortamda da, Osmanlı hükümet temsilcilerinin halkı korumak için ellerinden geleni yaptıkları görülüyor. Harpten önce başarılıydılar, fakat harpten sonra başarılı olamadılar:

> [Savaş öncesinde, 1876'da Bitlis:] Bu ayın başında, Hıristiyanları katletmek için bir komplo hazırlanıyordu... Suikastçıların bazıları şehirdeki şeyhlerden birine müracaat edip onayını ve yardımını istediler; fakat o, karşı gelerek planı uyguladıkları takdirde, utancından evini yakıp şehri terk edeceğini söyledi. Bu kişi Müslümanlar arasında saygı gördüğünden, onun davranışı çok etkili oldu. Bunun üzerine plan, saygı duyulan bir Türk olan Ali Ağa'ya sunuldu; o da şiddetle itiraz edip, planı uygulamaya koydukları takdirde kendisine sadık olan 500 adamını silahlandırıp, onlara karşı ölümüne savaşacaklarını söyledi.
>
> Bu sefer suikastçılar planlarından Müftü'yü haberdar ettiler, fakat o da kendisinden önce bahsettiğim iki kişi gibi kararlılıkla karşı geldi.
>
> İş uzayınca haber, Ermenilerin eski temsilcisi [Azkabed] Avedis Efendi'nin kulağına yetişti. O da yanına hükümetin bölgedeki maliyeden sorumlu memurunu alarak kaymakamın huzuruna çıktı ve böyle bir katliama müsaade edilmesinin doğuracağı so-

> nuçları izah etti. Kaymakam, korkmamalarını söyleyip bu planın gerçekleşmeyeceğine dair güven telkin etti.
>
> Beni bilgilendiren, Meclisin Protestan üyesi olan Ohannes Ağa, şehri yağmacılardan ve katillerden korumak için kaymakamın geceleri silahlı fedaileriyle birlikte sokaklarda nöbet tuttuğunu söylüyor.[70]
>
> [Savaştan hemen sonra, 1879'da Bitlis:] Müslüman ve Hıristiyan herkes Kaymakam Raşit Efendi hakkında iyi şeyler söylüyor ve her zaman şehirde asayişi ve tarafsız adaleti temin etmeye can attığını belirtiyorlar. Meclis üyesi olan Ahmet Efendi de onun kadar iyi birisi. Fakat maalesef artık elinden bir şey gelmiyor. Emrindeki kuvvet çok küçüktür. Postayla yolculara eşlik etmek, vergi toplamak ve asayişi temin etmek için emrinde sadece 40 zaptiye (jandarma) kaldı. Bu nedenle, Kürtler artık kasabanın içinde bile katliam ve soygun yapabiliyorlar ve kaymakam onları ne önleyebiliyor ne de cezalandırabiliyor.[71]

Osmanlı hükümetine, Anadolu'nun doğusunu ve güney doğusunu korumak iyi günde bile zor geliyordu. İyi günlerde, göçebe Kürtlerin tehdit ettiği bölgeleri, kendi jandarma ve askeri güçleriyle koruyabiliyorlardı. İç kriz olduğunda ve bilhassa Ruslarla savaşa girildiğinde ise, Osmanlı güçleri göreve çağrılıyordu ve bu durumlarda sivil halk az veya çok, Kürtlerin baskınına ve gaspına maruz kalıyordu.

Osmanlı askerlerinin doğu bölgelerinden çekilip, 1877-1878 Savaşı'nda çarpışmak için cepheye gönderilmesiyle, Osmanlı yönetiminin doğudaki otoritesi yok olmaya başladı.[72] Daha önceki örnekte görüldüğü gibi, Bitlis

---

70 F.O. 195-1100, No. 46, Zohrab'dan Derby'ye, Erzurum, 8 Ağustos 1876, ekindeki "Muhterem Peder George Knapp'tan Konsolos Zohrab'a Bitlis'ten 25 Temmuz 1876'da yazılan mektuptan alıntılar."

71 F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a, Van, 19 Ağustos 1879.

72 Bu tür olaylar savaş halinde olan her ülkede, bir dereceye kadar görülür. Osmanlı İmparatorluğundaki vahşi durum kadar olmasa da, suç oranı aynı yıllarda Rus yönetimindeki Kafkasya'da da dikkati çekecek seviyede artış gösterdi. Bkz. F.O. 65-928, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 26 Ağustos 1877.

1877-1878 Savaşı öncesinde bile, askeri güçler, doğuyu yeterince korumaktan uzak, çok düşük sayılardaydılar. Sadece Ermeni halkın dertleriyle ilgilenen, Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Zohrab bile devamlı bölgedeki koşulların yetersizliğinden dert yanmıştır. Erzurum'daki Osmanlı Valisine yazdığı bir mesajına açık ve samimi cevap almıştır:

gibi büyük kasabalarda bile Kürtler meydanı boş buldular. 1877'de Bitlis'te, Motkanlı Kürtleri hapishaneye yürüyüp, bir Ermeni'yi öldürdüğü için asılmayı bekleyen kendi aşiret üyelerinden birisini serbest bıraktılar. Eğer başka bir Kürt aşireti imdada yetişmeseydi, kasabanın tüm halkını da yağmalayabilirlerdi. O aşiret ise kendi el ürünlerini şehirli tüccarlara satabildikleri tek kasaba burası olduğu için yardıma gelmişti.[73] Aşiret Kürtleri dağlarda çok iyi saklanan, silahlı ve çabuk yer değiştiren güçlerdi. Osmanlı'nın yargısal yetki alanları arasında kolaylıkla yer değiştiriyorlar, hatta sınır ötesine ve İran'a geçiyorlardı.[74] Sonraları, yani Birinci Dünya Savaşı sonrasında, uçak ve modern askeri silahlarla donanmış olan İngilizler bile Kuzey Irak'a yerleştiklerinde, Kürtleri bastırmayı neredeyse imkânsız buldular.[75]

> Samih Paşa, bana samimiyetle, Bitlis'e gönderecek askeri olmadığını söyledi. Eğer Kürtlerin musallat olduğu her kasabaya asker gönderirse sınırı, garnizonu ve kaleyi koruyacak askerinin kalmayacağını söyledi... (F.O. 195-1140, No. 13, Zohrab'dan Layard'a, Erzurum, 3 Ocak 1877.)

Ayrıca Bkz. F.O. 195-1187, No.109, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 30 Temmuz 1878.

73 Yardıma yetişen Kürtler, sebep olarak kasaba halkının "kendi müşterileri" olduğunu söylediler. F.O. 78-2623, No. 58, Zohrab'dan Derby'ye, Erzurum, 12 Temmuz 1877, ekindeki "Bitlis'teki Amerikalı Misyoner, Muhterem Peder G. Knapp'ın mektubundan alıntılar". Hıristiyanları ilgilendirmediği için, benzer hikâyeler konusunda Peder Knapp güvenilir bir kaynaktı. Ermenileri ilgilendiren konularda ise, ön yargıları Peder Knapp'ın gerçekleri görmesini engelliyordu.

Ayrıca bkz. F.O. 195-1211, No. 33, Trotter'dan Layard'a (Yüzbaşı Clay'in Van'dan yolladığı mektubu iletmesi), Erzurum, 30 Ağustos 1879; F.O. 195-1140, Zohrab'dan Elliott'a, Erzurum, 30 Ocak 1877 ile Van, Bitlis ve diğer yerlerdeki Amerikan misyonerlerin raporlarıyla başka belgeler için bkz: F.O. 195-1140. Rusların istilasıyla Doğu'da oluşan probleme çare olarak, misyonerlerin Rusların harbi kazanmasını düşünmeleri ilginçtir! Osmanlı güçlerinin çabucak yenilmesini ümit ettiklerini açıkça söylediler. (Herhalde, Rusların Protestan misyonerlere ne kadar kötü muamele ettiğinden habersizlerdi!)

74 Kürtler yağmacılık yapmak veya cezalandırılmaktan kurtulmak için sıkça, İran hududunu her iki yönde aşıyorlardı. En azından bir seferinde, Osmanlı jandarmaları "cüretkâr Kürt aşiretleri hakkında kanıt toplamak için" onları sınırın ötesinde de takip ettiler (F.O. 424-169, No. 2/1, Dewey'den Lloyd'a, Van, 6 Aralık 1890, Şimşir, *British Documents II*, No. 383).

75 İngilizler Birinci Dünya Savaşı'ndan henüz galip çıkmışken, Güney Doğu Anadolu Kürtlerini bastırmaya gayret ettiler; böylece Irak Mandası kapsamında topraklarını ele geçirmeyi planlıyorlardı. Çok büyük hayal kırıklığına uğradılar. (Paul C. Helmreich, *From Paris to Sevres {Paris'ten Sevr'e}*, Comlumbus, Ohio, 1974, s. 26, 27 ve 203-205.) Önceleri Osmanlı İmparatorluğunun, arkasından da Türkiye Cumhuriyetinin o bölgelere hakim olması, halk seviyesinde sanıldığından daha büyük bir bağlılık olduğunun işaretidir.

İngiltere Konsolosu Trotter'ın savaştan hemen sonra tasvir ettiği, 1877-1878 Harbi süresince ve sonrasında Midyat bölgesinde yaşananlar, Doğu Anadolu'nun tümündeki duruma örnek teşkil eder niteliktedir. Konsolos Trotter'a göre Osmanlı Devleti savaş öncesinde, Kürt aşiret reislerini kontrol altında tutabilmişti. Fakat savaş sırasında, düzenli güçler cepheye gönderildiği için, asayişi sağlamak imkânları kalmamıştı.[76] Gerçekten, Kürt aşiretlerin ayaklanacağına dair bir korku belirmişti. Sonunda, Kürt aşiretleri arasında baskınlar ve karşı baskınlar devam etti ve bölgenin tümünde anarşi hüküm sürdü. Midyat bölgesi silahlı bir kaç kampa bölündü. Hıristiyan köyleri de dâhil her köy kendini korumaya hazırlandı. Hiç kimse köyünün uzağındayken kendisini güvende hissetmiyordu. Hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar silahlanarak kendilerini korudular. Konsolos Trotter bilhassa "Mardin'in güneybatısındaki vadide yer alan 100 hanelik" Tellerman adlı bir Ermeni köyünden bahsederken, köyü, "iyi silahlanmış, kendilerini Arap, Kürt ve Çerkes komşularına karşı iyi koruyan" sözleriyle anlatır.[77] Yerleşik Kürt köylüleri de aynı şekilde; "iyi silahlanmış ve kendilerini koruyan" durumdaydılar. Elbette bu her an çarpışmaya hazır olmak durumu, Müslümanlarla-Müslümanlar arasında ve Müslümanlarla-Hıristiyanlar arasında çatışmalara sebebiyet verdi. Köylerden birinin Kürt Ağa'sı, kendilerini savunmak ihtiyacıyla silahlanmalarını izah ederken "tüm bölgenin güvenliğini temin için, sadece 4 kişilik polis görevlisinin bulunduğunu, bitişikteki Halep iline yürüdüklerini, Arap, Kürt ve Çerkesler ile kontak kurduklarını düşündüğünde, bu kadar az güvenlik görevlisinin komik kaldığını" aktarmıştı.[78]

Trotter, İngiltere Konsoloslarına has bir cüretle Osmanlı yöneticilerinin durumdan haberdar olmadığını varsayarak, Midyat'taki durumu Diyarbakır Vilayeti Valisinin dikkatine getirdi. Vali de ona açık sözlülükle yollayacak hiç adamı olmadığını söyledi. Maaşları değerini yitirmiş kâğıtlarla ödendiğinden, sayıları zaten çok az olan kolluk kuvvetlerinin yarısı görevi terk etmişti ve "gidenlerin yerine gelecek kadar akılsız kimse de bulunamazdı".[79] İşte çözümü zor problem buydu; polislere ve askerlere ödeyecek

76 F.O. 195-1237, No. 22, Trotter'den Malet'e, Diyarbakır, 22 Mart 1879.

77 F.O. 195-1237, No. 22, Trotter'den Malet'e, Diyarbakır, 22 Mart 1879.

78 F.O. 195-1237, No. 22, Trotter'den Malet'e, Diyarbakır, 22 Mart 1879.

79 F.O. 195-1237, No. 22, Trotter'den Malet'e, Diyarbakır, 22 Mart 1879. Trotter, Avrupa'nın varlığının yararlı olacağından çok ümitliydi: "Diyarbakır'da İngiltere Konsolosluğu açılacağı haberi, kargaşa çıkartan aşiretleri yatıştırdı." Şüphesiz!.

para yoktu. Tüm doğuda durum aynıydı.[80] Örneğin Erzurum Vilayetinin kasasında o kadar az para vardı ki, vali, askerlere geleneksel bayram harçlığını verebilmek için yörenin zenginlerinden borç istemek zorunda kalmıştı. Verdiği bayram harçlığı da 4 yıl tutan ödenmemiş maaşlarından bir aylığının karşılığıydı.[81] Böyle maaşı ödenmeyen askerliğe rağbet edenlerin, sayıca az ve işe yaramazlıkları da sürpriz olmasa gerekir.

İngiltere Büyükelçi Layard doğru bir teşhisle, "Rusya'nın halâ devam eden tehditkâr davranışı" karşısında, devlet hazinesi yine savunmaya ayrılacağından, Osmanlı hükümetinin durumu düzeltmesinin ümitsizliğini belirtti.[82] Ruslar topraklarını istila ederek Osmanlılara savaşlarda büyük zayiat verdirmeye devam ettikçe ve Osmanlıları güçlü ordu muhafaza etmeye zorladıkça, duruma pek bir çare bulunamazdı.

Toplumun tüm katmanları ıstırap çekmekle birlikte, hücumların çoğu, Ermenileri daha da çok taciz ediyordu. Örneğin, Osmanlılar Harput yakınlarındaki Çemişkezek'te 1877-1878 Savaşına kadar, devamlı bir tabur asker tutarlardı. Savaş sırasında bunu yapamadılar. Sonuç olarak, Kürt aşiretler bölgeye girdiler ve köyleri, (bilhassa Ermeni köylerini) yağmaladılar.[83]

---

80 İmparatorluğun mali durumu hakkında bkz. Şevket Pamuk, "Foreign Trade, Foreign Capital, and the Peripheralization of the Ottoman Empire {*Yabancı Ticareti, Yabancı Kapitali ve Osmanlı İmparatorluğunun Tasfiyesi*}", University of California at Berkeley'de Doktora tezi, 1978; Charles Issawi, *An Economic History of the Middle East and North Africa* {*Orta Doğu ve Afrikanın Ekonomik Tarihi*}, New York, 1982, Bölüm I; Roger Owen, *The Middle East In the World* Economy *1800-1914* {*1800-1914 Yıllarında, Dünya Ekonomisinde Orta Doğu*}, Londra, 1981 ve hepsinin kaynakçaları.

81 F.O. 195- 1237, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 16 Eylül 1879. Ayrıca bkz. F.O. 195-1237, No. 14, Trotter'dan Salisbury'ye, Diyarbakır, 28 Aralık 1878.

82 Şimşir, *British Documents-I*, No. 111 deki Türkiye No. 51 (1878), s. 12-16, No. 4, Layard'dan Salisbury'ye, Tarabya-İstanbul, 30 Ekim 1878.

1875 yılında İçişleri Bakanlığına, senelik Osmanlı bütçesinin sadece %11,4'ü ayrılabiliyordu. Bu bakanlık tüm bölgelerdeki asayiş ve yürütmeden sorumluydu (Shaw, s. 155).

83 F.O. 78-2844, No. 29, Biliotti'den Derby'ye, Trabzon, 25 Şubat 1878. Avrupalı temsilcilerin Kürt saldırıları konusundaki raporları okunduğunda, Kürtlerin sadece Ermenilere mi saldırdığı yoksa Avrupalıların sadece Ermenilere yapılan saldırıları mı rapor ettiği anlaşılmıyor. Örneğin, önceki raporunda Konsolos Biliotti "Ermeniler arasında panik var" deyip bazı köylerde katledilenlerin sayısını verir. Ölülerin Ermeni ölüleri olduğunu söylemez. Kürtler tarafından öldürülenlerden sadece birisinden "Ermeni seven Müslüman" diye bahseder. Gerçekte, yerleşik halkın hepsi zarar görmüş olmalı, belki Ermeniler diğerlerinden daha fazla zarar görmüştür. Kürtler mal mülk ele geçirmek için soygunculuk yaptığına göre ve Ermeniler nereden bakılsa diğerlerinden daha zengin olduklarından, Ermenilerin diğerlerinden daha çok soyguna uğramasına şaşırmamak ge-

Bunlara rağmen, Kürt soyguncuların tek hedefinin Ermeniler olduğunu düşünmek yanlış olur, çünkü onlar mağdurlarını etnisitelerine göre ayırt etmiyorlardı. Kürtleri incelemek üzere gönderilen bir İngiliz Konsolos ajanının raporuna göre:

> Gördüğüm ve duyduğum kadarıyla, Diyarbakır – Süleymaniye arasındaki dağlarda dolaşan Kürt aşiretleri kontrol edilemez haldeler. Vergi ödemeyi reddedip askerlik kanununa karşı geldikleri bir yana, canlarının istediği gibi yağmacılık ve katliam yapıyorlar ve kendilerine karşı gelmek cesaretini gösterenlerin de canını-malını kaybedeceği muhakkaktır. Fakat seyahatlerim sırasında birçok kez Kürtlerin soygunlarından, Hıristiyanlar kadar Müslümanların da zarar gördüğünün dikkatimi çektiğini söylemeden geçemeyeceğim. Diyarbakır - Muş arasındaki dağlarda bulunan Ruşkutan, Şeyh Dodan, Sasun ve Muktu aşiretleri Hıristiyan veya Müslüman ayırt etmiyorlar ve ben Diyarbakır'ın Paşalık bölgesindeyken, bu hırsızlar tarafından en az üç tane Müslüman ağa, malları uğruna öldürüldüler.[84]

Bu durumda, Kürtlerin Müslümanlara değil de Hıristiyanlara hücum etmeyi tercih ettiğini düşündürecek pek az delil var. Görülen o ki, Kürtler fakirler yerine, zenginlerde buldukları ganimetleri tercih ediyorlar ve güçsüzlere saldırıyorlardı. Ermeni toplumunun diğerlerine kıyasla daha zengin olması, onların daha çok hedefte olmasının nedenini izah edebilir. Osmanlı ordu ve jandarması doğuya sadece Ermenileri Kürt saldırganlardan korumak için gönderilmiyordu. Her polis gücünde olduğu gibi, onların varlığı da, tüm vatandaşları birbirlerinden korumak amacını güdüyordu. Aşiretlerden korunması gerekenler bir tek Ermeniler değildi. Türk köylüleri ve hatta diğer Kürtler de Kürt aşiretlerine yem oluyorlardı.[85]

---

rekir. Müslüman olmayanlara duyulan nefret, Ermenilerin hedefte olması için ikinci bir sebep olabilir, ama çok daha gerilerden gelen zayıf bir neden olarak kalır.

Ermenilerle Kürtlerin ilişkileri için bkz. Lynch, Cilt II, s. 431-433.

84 Rassam'dan Layard'a, Van, 15 Ekim 1877, Şimşir, *British Documents - I*, No. 43'ten alınmadır.

85 Aşiretlerin Müslümanlara ve Ermenilere karşı "olağan" davranışı hakkında bkz: Şimşir *British Documents II*, No. 9'dan, Türkiye No. 23 (1880), No. 147, Clayton'dan Trotter'a, Van, 25 Mayıs, 1880.

1880'lerden önce, Kürt aşiretleri Osmanlı toplumunun güvenliği konusunda Ermenilerden çok daha fazla askeri tehdit oluştururlardı. Örneğin Kırım Savaşı sırasında, bir Kürt aşiret reisi Ruslara karşı savaşmak için Musul vilayetinden asker toplamaya gönüllü oldu. Adamlarına ödemek ve onları giyindirmek için kendisine 50.000 kuruş tahsis edildi. Ancak, bu 1.500 kişilik kuvvet bir araya geldiğinde, baş kaldırıp Cizre'deki Osmanlı hükümet yetkililerine hücum ettiler ve bölgeyi haraca kestiler. İsyanları savaş bitene kadar bastırılmadı.[86] 1878 Savaşı sırasında, Dersim Kürtleri de isyan ettiler.[87]

1879'da Kürt isyanları tüm Güneydoğu Anadolu sathına yayılmıştı ve son Rus Savaşı'ndan yorgun çıkmış olan imparatorluğa tehdit oluşturuyordu. İsyancılar, kendi aşiret mensuplarından başkasına pek sadakat göstermiyorlardı. İsyancıların yerle bir ettiği köyler çoğunlukla sultana bağlı olan veya rakip aşiretlere bağlı olan Kürt köyleriydi.[88] Hatta 1879'da, Güneydoğu'daki kıtlık bölgelerine nehir yoluyla sallar üstünde gönderilen yiyeceği de yağmalayarak, bu buğdayın gönderildiği Kürtler arasında, sayılamayacak kadar çok Kürt'ün açlıktan ölmesine neden olmuşlardı.[89]

Osmanlılar, sadık Kürt aşiretlerin yardımıyla, her seferinde askeri yönden Kürt yağmacıları alt etmeyi başardılar.[90] Oysa Ermeniler isyan ettiği zaman, Avrupa'nın baskısı yüzünden, Osmanlılar güç kullanmaktan men edildiler. Hatta Osmanlıların, Ermeni isyancıları hapse atmasından şikâyetçi olan Avrupalılar,[91] Kürt aşiretlerine karşı yeterince güç kullanılmadığından devamlı şikâyet etmişlerdi.

---

86 F.O. 78-1017, No. 2, Holmes'tan de-Redcliffe'e, Diyarbakır, 7 Kasım 1854.

87 F.O. 195-1187, No. 168, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 25 Ekim 1878. 1877-1878 harbi sırasında çıkan diğer Kürt isyanları için bkz. F.O. 195-1237, No. 6, Trotter'dan Salisbury'ye, Erzurum, 28 Kasım 1878.

88 F.O. 195-1237, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 19 Eylül 1879.

89 F.O. 78-3132, No. 7, Trotter'dan Salisbury'ye, Diyarbakır, 3 Mart 1879 ve F.O. 78-3132, No. 9, Trotter'dan Salisbury'ye, Diyarbakır, 17 Mart 1879.

90 Konsolosluk raporları Kürt isyancılara karşı yapılan Osmanlı askeri harekâtlarıyla doludur. 1879 isyanını bastırmak için Osmanlılar doğunun her bölgesinden birkaç tabur asker gönderdiler. İsyan eden Kürtlerle mücadele etmek için merkeze sadık olan Kürt aşiretleri bile kullanıldı. (Bkz. F.O. 195-1237, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 2 Ekim 1879.)

91 İngiliz diplomatik raporları arasında devlete ihanet suçundan mahkûm edilen Ermenilerin ve bilhassa Ermeni piskopos ve rahiplerinin serbest bırakılması hakkında örnek teşkil edebilecek bir kaç adet Avrupa'dan gönderilen şikâyet notu mevcuttur.

Sadece Müslümanların hırsızlık yaptığı ve toplumun huzurunu bozduğunu düşünmek abes olur. İngiltere Konsolosu Biliotti, 1879'da yaptığı bir araştırma gezisi raporunda, Ermenilerin Müslümanlara saldırdığının bilinmedik bir olay olmadığından söz eder.[92] Bilhassa Zeytun'daki Ermeni toplumu yağmacılığıyla tanınıyordu.

ÇERKESLER

Doğu Anadolu'da Çerkes varlığının huzur bozduğu aşikârdır. Kürt, Ermeni ve Osmanlı yöneticilerinin zorlukla dengede tutmaya çalıştığı ortama, o toplulukların sosyal ve ekonomik yaşam tarzına yabancı ve onlara uymaya dirençli, yeni bir topluluk ilave edilmişti.[93] Osmanlı'nın Doğu kesimine yerleştirilen Çerkesler, Ruslarla yıllar süren savaştan dolayı meşakkate alışmış bir toplumun en dayanıklılarıydılar. Son derece yoksul bırakıldıklarından yaşamlarını sürdürebilmek için yağmacılığa başvurmuş olmalarına şaşılmamalıdır. Çerkeslerin, atalarından kalma yerleşim alanlarındaki toplum karakteristiği incelendiğinde, yurtlarından kovulduktan sonra mecbur bırakıldıkları soygunculuk yöntemine kendi topraklarında yaşıyorken rağbet etmemiş, belli prensipler dâhilinde kendi âdetlerine göre yaşamış kapalı bir topluluk oldukları anlaşılıyor. Fakat Doğu Anadolu'ya göçmen olarak yerleştirildikten sonra, bazı Çerkes göçmenleri kendi yaşamlarını sürdürebilmek adına, Müslüman ve Hıristiyan köylerini basıp, soydular. Hatta Kürtlerin bile Çerkeslerden korktuğu belirtilmiştir.[94] Osmanlı askeri güçleri yağmacı Çerkesleri silahsızlandırmak için bölgeye gönderilmişse de yeterince başarılı olamamışlardı.[95] Elbette, Çerkeslerin gerçek hayatta, söylentiyle yayılan kötü ünlerinden daha iyi insanlar olduğu muhakkaktır. Muhtemelen, Konsolosların yazışmalarına sadece en vahşileri konu olmuştu. Avrupalılar onların tarihini incelemeye veya ümitsiz durumlarına acımaya gerek görmüyorlardı.

Verimli topraklar bahşedilen Çerkesler sakince yerleştiler ve onlardan bir daha söz edilmedi. Ancak, yağmacıların kötü ünü, köylülerin Çerkeslerden korkmasına yetiyordu. Müslüman veya Hristiyan, hiç kimse yakınlarına

92 F.O. 78-3137, Biliotti'den Salisbury'ye, Tirebolu-Giresun, 1 Ekim 1880.

93 F.O. 195-1237, No. 22, Trotter'dan Malet'e, Diyarbakır, 22 Mart 1879.

94 F.O. 195-799, No. 1, Taylor'dan Lyons'a, Erzurum, 3 Kasım 1865.

95 F.O. 195-799, Taylor'dan Lyons'a, Erzurum, 25 Kasım 1865.

Çerkeslerin yerleştirilmesini istemiyordu. Böyle bir plan yapılsa veya rivayeti çıksa, köyün Müslüman liderleri hemen hükümet temsilcileriyle görüşüp itiraz ediyorlardı. Ermeniler ise hoşnutsuzluklarını Avrupalı Konsoloslar ve yabancı elçilikler nezdinde protestolarla gösteriyorlardı.[96]

Çok sayıda Çerkes'in Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi, şüphesiz ki bölgenin alışılagelmiş etnik dağılım oranlarını değiştirdi. En büyük nüfus oranı onlardan olduğu için, bazı bölgeler "Çerkesleşti".[97] Trabzon'daki İngiltere konsolosu Biliotti, Kafkasya'dan gelen Müslümanların yerleştirildiği bölgelerin nüfus sayıları hakkında tahmin yürütmüştür. Bu rakamlar ne kadar kaba tahmin olsalar da, mültecilerin yerleştirilmesiyle toplumdaki nüfus dağılımının ne oranda değiştiğini gösteriyor. Tablo-2 Biliotti'nin Çarşamba kazası için yürüttüğü tahminleri göstermektedir.

TABLO-2
İNGİLTERE KONSOLOSU BİLİOTTİ'NİN 1880'DE YAPTIĞI TAHMİNE GÖRE
ÇARŞAMBA KAZASINDAKİ NÜFUS DAĞILIMI[98]

Etnik Grup	**Aile sayısı**
Yerli Müslümanlar	3.000
Rumlar	716
Ermeniler	1.828
Çerkesler	5.000
Abazalar	130
Lazlar	149

96 F.O. 195-1237, No. 3, Trotter'dan Salisbury'ye, Diyarbakır, 17 Haziran 1879. Ayrıca bkz. F.O. 222-1, Kitchener'dan Wilson'a, Adapazarı, 29 Ağustos 1879; F.O. 222-1, Layard'dan Kitchener'a, Tarabya-İstanbul, 23 Ağustos 1879; F.O. 195-1141, No. 59, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 8 Ağustos 1877; F.O. 78-2987, No. 26, Wilson'dan Layard'a, Sivas, 7 Ekim 1879 ve F.O. 78-2987, Stewart'tan Wilson'a Konya, 31 Temmuz, 1879.

Çerkes problemlerine sıklıkla, sanki Çerkesler Ermeni karşıtlığı olarak Osmanlı topraklarına yerleştirilmiş gibi tuhaf bir anlayışla yaklaşılmıştır. Örneğin A. O. Sarkissian, Çerkeslerin "bilhassa Ermeni yerleşim alanlarına doğru hareket etmeye teşvik edildiğine" inanır ki yerleşim modelleri incelendiğinde bu görüşün çok saçma olduğu anlaşılmaktadır. (A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885* {*1885'e Kadar Ermeni Meselesinin Tarihçesi*}, Urbana, Illinois, 1938.)

97 Örnek için bkz. F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Çarşamba-Samsun, 23 Ağustos, 1880. Trabzon'daki İngiltere Konsolosu Biliotti, muhtemelen savaşın ardından müsait olan en kısa zamanda, 1880'de, görev bölgesinin çevresini incelemek üzere uzun bir tura çıkar. Özellikle Müslümanların yerleştirildiği köylerin durumunu ve Hıristiyanların Rusya'ya göç etmesi planlarını merak etmektedir. Her iki konuda da Londra'ya detaylı raporlar göndermiştir.

98 F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Samsun, 31 Ağustos 1880.

ÖZET

19. yüzyılda, Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusundaki denge, Rusların istilaları ve Kafkasya Müslümanlarını yerlerinden zorla sürmeleri nedeniyle bozuldu. 20. yüzyılın son çeyreğinin standartlarına göre değerlendirildiğinde, bu denge tatmin edici değildi. Dış düşmanların saldırısı ve daralan ekonomileri yüzünden, Osmanlı hükümeti kendi halkının güvenliğini yeterince kollayacak durumda değildi. Fakat geleneksel dengenin yerini alan musibet çok daha fenaydı. Milletler topyekûn, yurtlarından kovulup bulaşıcı hastalıklardan kitleler halinde ölmelerine zemin hazırlayan mülteci kamplarına yerleştirilmiş, oralardan da yerli halkının kendilerine kucak açmadığı topraklara sevk edilmişlerdi. Rus ordularının Osmanlı'ya saldırması, durumu düzeltmek yerine, halk arasındaki asayişi eksik de olsa temin eden durumdaki bir gücün, Osmanlı Ordusunun bölgeyi boş bırakarak cepheye kaymasına neden olduğundan, bölgedeki durumu daha da vahimleştirmiştir. Fakat Rus istilalarının en kötü etkisi, belki de en sonunda her iki toplumun da sonunu getiren, Müslüman-Ermeni kutuplaşmasının yaratılmasıyla aralarında karşılıklı bir güvensizlik ve düşmanlığın yerleşmesine sebep olmasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGARİSTAN

Rusların, kararlılıkla, Müslüman varlığını yok etmek politikası uyguladığından başka bir sonuca varmam mümkün değil.[1]

Bulgaristan'ın kurulması ve Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların çoğunun ölümü veya yerlerinden kovulmasıyla sonuçlanan Bulgar İhtilali, ilk safhada Osmanlı Hükümetine karşı birbiriyle ilintisiz küçük eylemler halinde başlamıştı. Küçük sayıda Bulgar grup, Sırp ve Yunan ihtilallerinde Osmanlı'ya karşı savaşmış, Bulgar gönüllüler Rusların Balkanları istila ettiği 1806, 1811 ve 1829 yıllarında Rusların safına katılmışlar ve Kırım Savaşı sırasında Ruslarla birlikte çarpışmışlardı. 19. yüzyılda, değişik zamanlarda bir kaç kez, Bulgaristan'da Osmanlı'ya karşı küçük başkaldırmalar olmuştu, fakat ihtilalcilerin Rusların desteğiyle bağımsız Bulgaristan'ı kazanmaları ancak 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sonrasında mümkün oldu.

1877-1878 Savaşı'nın, gerçekte Bulgar Müslümanların katliamıyla başlayan, 1876'daki meşhur "Bulgarlara uygulanan dehşet olayları" ile tetiklendiği söylenebilir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güçlü bir ihtilal başlatma

---

1 Galip güçler adına, Berlin Kongresi için Müslüman mültecilerin durumunu araştırmakla görevlendirilen İngiltere müfettişi Cullen (Bu bölümdeki 114 No.lu dipnota bakınız.)

"Rusların amacının zapt ettikleri topraklardan Türk ırkını kasıtlı olarak söküp atmak ve yerlerini Slav ırkıyla doldurmak olduğundan, onların hareketlerini izleyenlerin şüphesi yoktur. Rusya zapt ettiği diğer ülkelerde de aynı yöntemi gütmüştür." (F.O. 424-67 – Gizli not [3598], No. 97, Layard'dan Derby'ye, İstanbul, 21 Ocak 1878, Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Cilt I, Ankara, 1968, No. 153'te nakledilmiştir.) (O dönemdeki Bulgaristan'da yaşayan Müslümanların sorunu üzerine derlenen, gelmiş geçmiş en kıymetli araştırmanın Bilal N. Şimşir'in kitabı olduğuna şüphe yoktur. İlerideki sayfalarda, bu kaynak yayının her iki cildine atıf yaparken, 'Şimşir, *Rumeli-I*' ve 'Şimşir, *Rumeli-II*' diye kısaltılmış hali yazılacak ve çoğunlukla numaraları verilecektir. Sadece uzun bölümler söz konusu olduğunda sayfa numaraları verilecektir.)

gayretleri daha önce kesin yenilgiyle sonuçlanan Bulgar ihtilalcileri, Osmanlı'nın askeri güçsüzlüğünden ve Bosna'da meşgul olmasından yararlanarak, 2 Mayıs 1876'da yeniden ayaklandılar. İhtilal bayrağını, Bulgaristan merkezindeki Koprivshtitsa, Panagiurishte ve Klisura kasabalarında göndere çektiler.[2] İhtilal tertipçileri, muhtemelen buna tepki olarak gelişecek olan Türk misillemesini hesaba katmamışlardı. Ne olursa olsun, Bulgar ihtilal hareketi, başlangıcından itibaren Müslümanların katledilmesine odaklanmış görünüyordu. Panagiurishte'de "heyecanlanan halk meydanda toplanıp ihtilal marşları söylediler, isyan hareketinin elebaşı Benkovski' nin ateşli konuşmalarını dinlediler ve sonra da ellerine geçirebildikleri masum Türkleri öldürmek için etrafa yayıldılar."[3] Yaklaşık 1.000 Müslüman köylü öldürülmüştü.[4]

Bulgar ayaklanması sırasında kargaşayı bastırmak için elinde çok az askerî gücü bulunan Osmanlı yönetimi, olayları derhal sonlandıramazsa huzursuzluğun etrafa yayılacağından korkuyordu. Bu sebeple isyancılara karşı, Çerkesleri ve çoğunluğu Türk olan bölgenin Müslüman halkını silahlandırıp onlardan alelacele başıbozuk denilen düzensizler birliği kurmaya karar verdi. Bunun, ne denli büyük bir felaket olduğu ise sonradan anlaşıldı.

---

2 Barbara Jelavich, *History of the Balkans* {*Balkanların Tarihi*}, Cambridge MA, 1983, Cilt II, s. 347. Şehir isimleri onun telaffuzudur. Ayrıca bkz. Richard Millman, *Britain and the Eastern Question: 1875-1878* {*İngiltere ve Doğu Sorunu, 1875-1878*}, Oxford, 1979, s. 125.

Bulgar dehşeti hakkında tarafsız yapıt yok gibidir. Tarihi anlatmak için yazılanlara örnek olarak bkz. Tsenko Genov, "Military Operations in the Balkan Theatre during the 1877-1878 War {1877-1878 Savaşı Sırasında Balkan Sahasındaki Askeri Harekâtlar}", *South Eastern Europe* {*Güneydoğu Avrupa*} 6(2), 1979, s. 136-153 de yayınlanmıştır; Valentine Baker, *The War in Bulgaria* {*Bulgaristan'daki Savaş*}, Londra, 1879; F. V. Greene, *Report on the Russian Army and its Campaigns in Turkey* {*Rus Ordusu ve Türkiye'ye Yaptıkları Seferler Hakkında Rapor*}, New York. Aynı konudaki diğer yayınlar gibi bu kitaplar da Bulgaristan'da yaşayan Müslüman kayıpları hakkında bilgi vermemektedir; sivil halktan, bilhassa Müslüman sivil halktan çok az bahsederler. Nispeten tarafsız bir anlatım için bkz. Millman, *Eastern Question*, s. 125-189 ve Millman'ın "The Bulgarian Massacres Reconsidered {Bulgar Katliamlarının Yeniden Değerlendirilmesi}", *Southeast European Review* {*Güneydoğu Avrupa Değerlendirmesi*}, Cilt 58, Sayı 2 (Nisan 1980), s. 218-231 de yayınlanmıştır.

"Dehşet" esnasındaki Türk ve Bulgar katliamları hakkındaki Osmanlı görüşleri için bkz. F.O. 881-2904, "Türk Dışişleri Bakanlığından Musurus Paşa'ya, İstanbul, 26 Temmuz, 1876 (Temmuz 28'de Musurus Paşa Kont Derby'ye nakletmiş)".

3 L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453* {*1453'ten beri Balkanlar*}, New York, 1958, s. 379.

4 Bu tahmin için bkz. İ. H. Danişmend *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, İstanbul, 1972. Burada 3.000 evin de harap edildiği yazılmıştır.

Çerkesler özellikle güvenilmez bir unsurdu. Âsîlere karşı askeri baskı sağladıkları şüphesizdir, fakat yeterince kontrol edilemiyorlardı. Kafkasya'nın yüzlerce yıllık geleneği icabı, Çerkesler nadiren kendi aşiret reislerinden başkasının emrine itaat etmişlerdi. Buna ilave olarak Kafkasya'daki savaş tecrübeleri ve yurtlarından zorla sürülmeleri, onlarda Hıristiyanlara karşı içlerine işlemiş olan bir güvensizlik, belki de nefret yaratmış olmalıdır. Çerkesler, Bosna ve Sırbistan'da Osmanlı'ya karşı savaşa katılan Bulgarların da işkence ve benzer vahşetine maruz kalmışlardı.[5] Onların gözünde düşmanın kim olduğu açıkça belliydi. Uzun süredir yakından tanıdıkları ve dolayısıyla nefret ettikleri Ruslar ile onlardan pek az farklı duran Bulgarları aynı kefeye koymuş olmalılar. Ayrıca Çerkeslerin yakın tarihi, onları savaşa ve gaspa alışkın kılmıştı.[6] Bulgar âsîlere karşı mücadelede Osmanlıların kendilerine görev vermesi, Çerkesler tarafından, Ruslarla aralarında senelerce sürmüş olan muharebeler sırasında alışageldikleri davranış biçimini göstermeleri için bağışlanmış bir yetki olarak algılandı.[7]

Bulgar âsîler, Çerkeslerin üstlerine salınmasının ileride kendilerine yarayacak bir hamle olacağını fark etmiş olmalılar ki her seferinde en az bir Çerkes köyünü yakarak, Çerkeslerin karşı misillemeye girişmesini sağladılar.[8] Bulgaristan'da isyanın alevlendiği bölgelerde âsîler, sırf misilleme hareketlerini[9] kışkırtmak için bilhassa Müslüman kadınlara[10] karşı şiddet uyguladılar.

Başıbozuklar, genellikle Bulgaristan'da isyanın başladığı kentlerin yerli Türk halkından oluşuyordu. Onlar da bölgelerinde gelişen isyanı çok tehlikeli buluyorlardı; Bulgar ihtilalciler tarafından katledilenler, kendileri gibi

5 F.O. 195-1137, Dupuis'ten Layard'a, Edirne, 10 Temmuz 1877. Tecavüz, misilleme olarak tecavüzü; katliam ise misilleme katliamını yarattı. Ama öç alma duygularıyla katledilenlerin ilk vahşeti uygulayan kişiler olması pek nadirdir.

6 Çerkeslerin tahribatından mağdur olanlar sadece Hıristiyanlar değildi. F.O. 222-1'de birçok rapor mevcuttur. Örnek olarak Çerkesler hakkında bilgi toplamak için Adapazarı'na gönderilen H.H. Kitchener'in 29 Ağustos ve 3 Eylül 1879 tarihli iki raporuna bakınız. Arap bölgelere yerleştirilen Çerkeslerden, din ayırımı gözetmeksizin herkes korkardı.

7 Reade'nin Çerkeslerin problemlere karışacağı öngörüsü hakkında bkz. F.O. 195-1077, Reade'den Elliot'a, Rusçuk, 3 Mayıs 1876.

8 F.O. 195-1077, Reade'den Elliot'a, Rusçuk, 9 Mayıs 1876.

9 Bkz. F.O. 195-1073, Dupuis'tan Elliot'a, Filibe, 29 Ağustos 1876.

10 F.O. 195-1077 No. 30, Reade'den Elliot'a, Rusçuk, 19 Temmuz 1876.

Müslüman Türk köylüleriydi. Bulgar isyanı başarılı olduğu takdirde, kendilerinin ve ailelerinin başlarına geleceklerin korkusuyla öç almak duyguları birbirine karışmış olmalıdır. Ancak onların sadece stratejik görüşle hareket ettiğini iddia etmek de muhtemelen hatâlı olur. Balkanlarda savaşlar hiçbir zaman "medenî savaş" yöntemine göre yürümedi. Bulgar âsîler gibi, başıbozuk gücüne katılanlar da savaş sırasında gasp etmeyi ve sivil halka eziyet etmeyi normal savaş yöntemi sanmış olabilirler. Hıristiyan olan Bulgar âsîler gibi Müslüman olan başıbozukların da, bu tür davranışları savaşın olmazsa olmazı saydıkları görülüyor. Başıbozukların davranışı, her savaş sonrasında görülen modelin benzeri oldu; kontrolü ele geçirdiklerinde düşmanlarından çaldılar. Örneğin, Burgaz yakınlarındaki 2.000-3.000 âsî ile çarpışmak için bölgeye çağrılan başıbozuklar, görevlerini tamamladıktan sonra, çevredeki beş Bulgar köyünü de talan ettiler.[11]

Bulgaristan'daki katliamların çoğu, Çerkesler ile diğer düzensiz Osmanlı kuvvetleri tarafından yapılmış olsa da, Bulgarlara "ders vermek" amacıyla, komuta kademesindeki Osmanlı subaylarının da köylere saldırılması ve masumların katledilmesi emrini vermiş olmadıkları söylenemez. Emsal göstermek için vahşi davranmak olağandı. Bulgarların, isyanlara katılan veya isyancılara yataklık edenlerin başlarına gelenleri görüp, korkudan bu davranışlarda bulunmamaları umuluyordu. En çok bilinen katliam, Osmanlı Generali Şevket Paşa[12] tarafından 1876 Mayıs ayında Boyacık kasabasında yapılmıştı. Bu olayda, 1.300 nüfuslu kasabadan 166 erkek, 8 kadın ve 12 çocuk olmak üzere toplam 186 kişinin öldüğü rapor edildi.[13] Şevket Paşa Edirne'den, Boyacık'taki isyanı bastırmaya yollanmıştı ve belli ki burada yapılan katliamla bölgedeki âsîlere ibret vermeyi amaçlıyordu.[14]

---

11 F.O. 195-1077, Brophy'den Elliot'a, Burgaz, 27 Mayıs, 1876.
Başka örnekler için bkz. F.O. 195-1073, No. 22, Dupuis'ten Elliot'a, Edirne, 26 Mayıs 1876.

12 Osmanlılar kasaba halkının askerlerine karşı geldiğini iddia ettiler. Fakat bu olası görünmüyor. Bkz. F.O. 195-1077, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 20 Ağustos 1876.

13 F.O. 195-1077, Reade'den Elliot'a, İstanbul, 4 Ocak 1877 (Şevket Paşa Katliamını Araştırma Komisyonunun çalışmaları üzerine rapor). Çok abartılmış başka sayılar da mevcuttur, fakat bunların dikkatle toplanmış istatistikler olduğu görülmektedir. Bunlar, hayali geniş bir haberci değil de, katliamın araştırmasını yapmakla görevlendirilmiş bir komisyonun derlediği rakamlar olduğundan güven vericidir.

14 Rusların da, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı ve sonrakilerde, emsal teşkil etmesi için şiddet uyguladıklarını burada belirtmek gerekir. (NOT: Burada da kullanılmakta olan Rus-Türk harbi deyimi, yanlışlıkla standart literatüre geçmiştir. Rus-Osmanlı harbi denmesi doğru olurdu.) Örneğin, bir Kazak'ın öldürüldüğü, Müslüman Demirciler köyünü Ruslar

Osmanlı Hükümeti ve düzenli askerlerinin, ibret vererek vazgeçirmek amacıyla yapılan bazı şiddet olayları dışında, genellikle sivil halkın uğrayacağı zararları asgarî seviyede tutmaya gayret ettiği görülüyor. Geriye bakıldığında, bu tutumları akıllıcadır. Müslümanların Hıristiyanlara hücum etmesinin Avrupalıların müdâhalesini doğuracağını eğer âsîler fark etmişlerse, Osmanlıların da aynı tehlikeyi fark etmeleri kaçınılmazdı. Osmanlılar, Avrupalılara ve hele Ruslara müdahale fırsatı vermeyi hiç istemezlerdi. Osmanlı valileri ve paşaları suç işleyen disiplinsizleri cezalandırdılar. Örneğin Derviş Paşa, bir Hıristiyan köyünü yağmalayan düzensizleri hapse attırdı; köy meydanında suçluların beşini astırdı ve 65'ine de falaka dayağı çektirdi.[15] Bulgaristan'ın çeşitli bölgelerinde saldırgan başıbozuklar, Osmanlı devleti tarafından mahkeme edilip idam edilmişlerdi.[16] Osmanlı ordusu ve polisi sıklıkla Çerkeslerin mâsum Bulgar köylerini yağmalamasına mani oldular ve Osmanlı (jandarma) zaptiyesi, kendilerini savunabilmeleri için, Bulgar köylülerine silah bile dağıttı.[17] Bir keresinde, köylerini yağmalayan Çerkeslere karşı Bulgarları savunmak üzere, 300 kişilik bir Osmanlı askerî kuvveti Karnabad'dan gönderildi. Bu Osmanlı askerleri, yağmacılığa başka türlü son vermeyen Çerkeslere ateş açmak zorunda kaldılar.[18]

Çerkeslere karşı Karnabad'dan gönderilen askerler, Bosna'ya cepheye giderlerken, o sırada Karnabad'dan geçiyorlardı ve bu vesileyle bölge âmiri olan kaymakamın emrine girmişlerdi. Bir şans eseri gelişen böyle bir fırsat, yani devletin emrini gerçekleştirecek kuvvetlerin hemen bulunması pek enderdi. Yöresel Osmanlı yöneticileri, genellikle iyi niyetleriyle baş başa kalırlardı.[19] Başıbozukların ve Çerkeslerin üstüne silahlı asker gönderebilmek, onların silahsızlandırılmaları veya suçluların cezalandırılması emrinin kâğıda yazılmasının çok ötesinde bir başarıydı. Bu örnek Osmanlıların, Bulgaristan ve başka yerlerde karşılaştığı temel sorunu gözler önüne

---

baskına uğrattı ve kaçamayan herkesi katlettiler. (F.O. 195-1185, No. 66, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 2 Kasım 1878).

15 F.O. 78-2496, No. 43, Blunt'tan Elliot'a, Selanik, 21 Temmuz, 1876.

16 F.O. 195-1077, Brophy'den Elliot'a, Burgaz, 22 Temmuz, 1876 ve 26 Ağustos 1876.

17 F.O. 195-1077, Brophy'den Elliot'a, Burgaz, 29 Ekim, 1875.

18 F.O. 195-1077, Brophy'den Elliot'a, Burgaz, 14 Eylül 1876 ve F.O. 195-1073, No. 27, Dupuis'ten Elliot'a, Edirne, 8 Ekim 1875.

19 Osmanlı gayretlerinin başarıları, çaresizlikleri ve genel zorlukları hakkında bkz. F.O. 195-1073, No. 5, Dupuis'ten Elliot'a, Filibe, 6 Eylül 1876.

seriyor; Osmanlılar en basit anlatımla, memleketlerini ve vatandaşlarını koruyacak askeri güce sahip değillerdi.[20] Örnek olarak, isyanın başladığı bölgeye yakın ve önemli bir yerleşim merkezi olan Burgaz, 1876 isyanı sırasında savunma güçlerinden yoksundu. Orayı savunması gereken tümenler, başka yerlerde savaşıyorlardı. Burgaz'daki İngiltere Konsolos Yardımcısı Brophy'nin deyimiyle, "Eğer Çerkeslerle başıbozuklar veya asilerin aklına kasabanın Hıristiyanlarını veya Müslümanlarını yok etmek ve kasabayı yakıp yıkmak fikri gelseydi" kasaba kendini savunamazdı.[21]

Sırbistan ile Karadağ, Osmanlıların Bosna ve Bulgaristan'daki isyan problemleriyle oyalanmasından yararlanıp, 1876 Temmuz ayında Osmanlı İmparatorluğu toprağını işgal ettiler.[22] Karadağlılar başarılı olurken, Sırplar ve onlarla birlikte savaşan Rus ile Bulgar gönüllüleri, Osmanlılar tarafından derhal mağlup edildiler. Böylece düzenli Osmanlı güçleri, bu sefer Sırplara karşı savaşarak, bir kez daha meşgul edilmişlerdi. Sırplara karşı yürütülen mücadele hemen hemen kazanıldıktan sonra, 1876 Eylül ayından başlayarak, asayişi temin etmek üzere, Çerkes ve başıbozukların talan ettikleri bölgelere düzenli Osmanlı birlikleri gönderilmeye başlandı. Fakat artık yaygınlaşmış olan Avrupa kamuoyu yargısını değiştirmekte geç kalınmıştı.

Bulgar "dehşeti" gerçekte, Müslüman sivillerin katliamına ve esir edilmesine karşı, Müslümanların giriştiği dehşet verici bir tepkiydi. Fakat "dehşet" raporları, İngiltere'ye ve oradan da tüm Avrupa'ya çok duygusallaştırılmış ve abartılı biçimde ulaştı. Yayınlanan haberlerin çoğu gerçek dışıydı.[23] Örneğin, İngiliz okuyucuları en çok heyecanlandıran hikayelerden

---

20 Rusçuk'taki Konsolos Reade, Çerkes ve başıbozukların bastırılamamasını Osmanlı'nın güçsüzlüğüne bağlar, "ellerinde çok küçük bir polis gücü kaldığı için" der (F.O. 195-1077, No. 47, Reade'den Elliot'a, Rusçuk, 5 Ekim, 1876).

21 F.O. 195-1077, 17 Mayıs, 1876.
"Gerçek şu ki, yerel yöneticilerin elinde baskı kuracak güç yok" (F.O. 78-2496, Blunt'tan Elliot'a, Selanik, 25 Eylül 1876).

22 Karadağ Osmanlı İmparatorluğu'na 30 Haziran 1876'da savaş ilan etti, Sırbistan ise 2 Temmuz'da.

23 F.O. 78-2496, Blunt'tan Elliot'a, Selanik, 25 Eylül 1876. Detaylı anlatımlar için ayrıca bkz. F.O. 195-1077, No. 114 ve F.O. 195-1137. "Dehşet" sırasında nelerin olup, nelerin olmadığı konusunda detaylı bir anlatım için bkz. F.O. 195-1073, Dupuis'ten Elliot'a, Edirne, 7 Ağustos 1876 ve F.O. 78-2490, Dupuis'ten İngiltere Dışişleri Bakanına, Edirne, 7 Ağustos 1876. Türklerin Bulgarlara muamelesinin nispeten anlayışla değerlendirilmesi için bkz.

birisi, Hıristiyan kızların esir pazarında satıldığı veya zorla Müslüman haremine kapatıldığı oldu. Böyle anlatımların Manchester ve Birminghamlıların hayalinde nelere yol açtığı ancak tahmin edilebilir. Öfke doruğa çıkmıştı. Oysa hiçbir kadın satışı gerçekleşmemişti. Söz edilen kadın kaçırma ve satışlarını bulmak için gayret gösteren Avrupa Konsolosları hiçbir şey bulamadılar.[24] Politika icabı ve gazete satışlarını çoğaltması, bu tür hikâyeleri cazip kıldı; halk da bunlara çok inandı. Bu hikâyeler Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de yayılarak ilgi gördü; İngilizler arasında, Hıristiyan olan Bulgarlara karşı merhamet duygusu uyandı.[25]

Harita - 4: 1877'de Osmanlı Avrupa'sı

Eğer Bulgarlara dehşet uygulandığı haberleri İngiltere halkının ilgisini çekmeseydi, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı olmayabilirdi. Ruslar, Osmanlı-İngiliz işbirliğine karşı galip gelemeyeceklerini fark ederlerdi. Ancak, Kı-

Charles S. Ryan, "*Under the Red Crescent {Kızıl Hilal Altında}*", New York, 1897, bilhassa s. 22 ve 23.

24 F.O. 195-1077, Reade'den Elliot'a, Rusçuk, 5 Ekim 1877, F.O. 78-2496, Blunt'tan Derby'ye, Selanik, 23 Ağustos 1876, F.O. 195-1073, Dupuis'ten Elliot'a, Edirne, 7 Ağustos 1876.

25 Bkz. R. T. Shannon, "*Gladstone and the Bulgarian Agitation of 1876 {Gladstone ve 1876 Bulgar Kışkırtması}*", Londra, 1963 ve G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878 {İngiltere ve 1875-1878 Balkan Krizi}*, New York, 1935.

rım Savaşı'nın doğal sonucu olarak İngilizlerin Osmanlılarla yürüttüğü işbirliği, Türklerin Bulgarları kıydığı haberlerinin İngiltere kamuoyunda yarattığı öfke yüzünden son buldu. Bir yandan ön yargı ile dinî sempatinin kamçılanması, diğer yandan Gladstone'un fırsatçılığı ve serbest medyanın kışkırtmasıyla, Disraeli kendi arzusuna rağmen İngiltere kamuoyu önünde Türklerin yardımına koşamadı. Bunun sonucu olarak, 1877-1879'da Müslümanların uğradığı kıyım, 1876'daki herhangi bir Bulgar kıyımının kat kat üzerinde oldu.

Bulgar ayaklanması bastırıldığında Bulgar halkından, bir hesaba göre 3.000,[26] başka bir hesaba göre 12.000[27] Hıristiyan ile 1.000'den fazla Müslüman ölmüştü.[28] Bulgar ihtilalcileri hemen başarılı olamamışlardı. Fakat bu

---

26 Osmanlı Araştırma Komisyonunun vardığı tahmindir. Sayılardaki farklılık, Bulgar dehşet olayları konusundaki raporlarda görülen, başka birçok uyuşmazlıklardan sadece birisidir. Misilleme olarak gerçekleşen Müslüman katliamı konusunda Avrupalılar ile Osmanlı hükümeti neredeyse tamamen uzlaşırlarken, Bulgar dehşeti konusunda çoğunlukla anlaşamamışlardır. Örneğin, Konsolos Brophy, Osmanlılar tarafından, Çerkesler ve başıbozukların yaptığı katliam hakkında yalan haber iletmekle suçlanır; ispat için, olay yerinde bulunan Hıristiyan Bulgarların görgü şahitliğiyle Brophy yalancı çıkartılır. Brophy ise, bu beyanların zor kullanılarak alındığı şeklinde cevap verir (F.O. 195-1077, Borphy'den Layard'a, 16 Eylül 1878, Burgaz).

27 Schuyler adında bir Amerikan Konsolos memurunun, Türk karşıtı olan *Daily News* muhabiri ve bir Bulgar tercüman vasıtasıyla yürüttüğü araştırma sonucunda ulaştığı tahminî rakamdır.

Bulgar Dehşet olayları sırasında öldürülenlerin sayısı her zaman tartışmaya açık kalacaktır. İstatistiksel olarak, Dehşet Olayları sırasında ölen Bulgarları, sonradan çıkan, savaş sırasında ölenlerden ayırt etmek imkânsızdır. Schuyler'in tahmini ile sonradan çıkan abartılmış tahminler, Bulgar Hıristiyan "görgü şahitleri"nden duyduklarını anlatan ikinci kişilerin verdiği bilgiye dayanarak sonradan yapılan hesaplamalardır. Sayıları olduğundan yüksek göstermekten kazançlı çıkacak kişilerin şahitliğine güvenerek tahmin yürütmenin ne kadar yanıltıcı olduğunu, burada izah etmeye gerek yoktur. Aynı şekilde, sayıları olduğundan az göstermek de Osmanlı hükümetinin işine geliyordu.

28 Bulduğum gerçeğe en yakın sayılar, bu konulara kısaca değinilmiş olmasına rağmen şu kaynaktadır: Charles ve Barbara Jelavich'in *The Establishment of the Balkan National States 1804-1920* {*1804-1920'de Balkan Milli Devletlerinin Kuruluşu*}, Seattle, 1977. 9. Bölüm'de şöyle der: "Başka yerlerde meşgul olan Osmanlı hükümetinin isyankârların üstüne gönderebileceği çok az düzenli askeri vardı. Bu sebeple, düzensiz birlikleri kullanmak zorunda kaldı. Benzer durumlarda, diğer Balkan halklarının yaptığı gibi, Bulgarların da sivil Müslüman halkı kıyımdan geçirmesi, Osmanlıları sert tedbirler almaya sevk etti. İlave olarak, isyan ancak şiddetli savaşlar ve her iki tarafın da vahşet uygulamasından sonra bastırılabilmişti. Bulgar dehşeti diye anılan Osmanlı tepkisi, sadece Bulgar Hıristiyanların açısından duyulduğu Avrupa'da çok ilgi gördü..." (s. 139).

süreç, Osmanlıların suçları ve hataları ile Avrupa basını yüzünden, Osmanlı'nın mağlubiyetine ve Bulgaristan'ın bağımsızlığına zemin hazırladı.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın görünürdeki sebebi Osmanlıların Sırpları yenilgiye uğratması oldu. Ruslar, Sırpları savaşa girmekten vazgeçirmeye çalışmış olmalarına rağmen, Rusya'da Slav Birliği doğrultusunda, Sırplar için destek güçlüydü. Buna ilave olarak, Balkanların geleceği konusundaki uzun vadeli Rus planları, bir Slav devletini mağlup etmenin verdiği güçle yeniden dirilmiş bir Osmanlı İmparatorluğu'na yer bırakmıyordu. Söz geçirebilecekleri, daha dost Balkan devletleri Rusların işine geliyordu. Rusya bu nedenle Sırp güçlerinin tamamen sökülüp atılmasından önce, 31 Ekim 1876'da Osmanlıları zorlayarak, Sırplara karşı mağlup gösteren bir ateşkes imzalatmaya çalıştı. Fakat Rusya, kendi planı doğrultusunda, Avrupa'daki Osmanlı topraklarında birçok özerk Hıristiyan Balkan devleti kurulmasına Osmanlı Hükümetini razı edemedi.[29] Osmanlı İmparatorluğu, Disraeli ve İngiltere devletinin desteğine duyduğu aşırı güvenle, kendi felaketini hazırlayan bir yanılgıya düştü ve kendisini Rusya'nın taleplerine dayanacak güçte sandı. Pazarlıklar Mart 1877'ye kadar sürdü; fakat Osmanlılar ödün vermeyi reddettiler. Bunun üzerine, Rusya savaş hazırlığına başladı. Avusturya ile pazarlıklar neticesinde 15 Temmuz'da imzalanan Budapeşte Sözleşmesiyle Avusturya'nın Bosna-Hersek'i kendi topraklarına katmasına Rusya'nın göz yumması karşılığında, Avusturya olası bir Rus-Türk Savaşı'nda tarafsız kalmaya razı edildi. Böylece Rusya saflarını güçlendirmişti.

Rusya, Osmanlı'ya 24 Nisan 1877'de savaş ilan etti. Başbakan Disraeli ve Kraliçe Victoria'nın Türk yanlısı duygularına rağmen, İngiliz kamuoyu İngiltere hükümetinin Osmanlıların yardımına yetişmesine mani oldu. Böylece Osmanlılar yalnız başlarına savaşmaya terk edildiler. Rus ordusu Tuna Nehri'ni 22 Haziran 1877'de Galati yakınlarından aştı. Rus orduları 27 Haziran'da, bu sefer daha büyük bir güçle, nehri Sistova yakınlarından geçtiler ve 30 Haziran'da Tırnova'ya doğru ilerlemeye başladılar. Tırnova, 7 Temmuz'da düştü. Ruslar, 19 Temmuz'da Balkan Dağları üzerindeki Şıpka geçidini ele geçirdiler. Erlerinin Plevne'ye kaçması üzerine, kuzeydeki

29 12 Aralık 1876'da başlayan İstanbul Konferansında, Türkler Bulgaristan'da iki otonom bölge kabul etmeye zorlandı. İstenenler; otonom ve birleşik bir Bosna-Hersek ile genişletilmiş bir Karadağ idi. Bunlara ilave olarak, Osmanlıların Sırpları yenmiş olmasına rağmen hiçbir Sırp toprağının Osmanlı'ya verilmemesi dayatıldı. Osmanlılar bu şartları Disraeli'nin desteğiyle reddettiler.

Niğbolu, 16 Temmuz'da teslim oldu. Plevne kalesi, 20 Temmuz'daki ilk Rus taarruzuna karşı direndi ve 10 Aralık'a kadar devam eden akınlara karşı dayandı. Fakat Bulgaristan merkezinin kuzeyinde kalan kırsal bölge, Temmuz'un ortalarından itibaren Rusların eline geçmişti.

Bulgaristan'ın zapt edilmesi, Temmuz'dan Aralık 1877'ye kadar kesinleşmemişti. Ruslar, Dobruca'dan ilerliyorlardı, fakat Bulgaristan'ın kuzeydoğusu Silistre'den aşağıya doğru, Osmanlıların elindeydi. Osmanlılar, Balkan Dağlarının güney savunma hattında tutunuyorlardı. 10 Aralık'ta Plevne'nin düşmesiyle tüm mevkiler değişti. 4 Ocak'ta Sofya, 14 Ocak'ta Tatar Pazarcık, 17 Ocak'ta Filibe (Philippopolis) ve 20 Ocak'ta Edirne Rusların eline geçti. Şumla, Varna ve Burgaz kaleleri ile oralardaki birlikler antlaşmadan çok sonrasına kadar Ruslara teslim olmadılar. Fakat bu da savaşın sonucunu değiştirmedi.

BULGARİSTAN MÜSLÜMANLARININ KADERİ: ZORUNLU GÖÇ VE ÖLÜM

Savaşların çoğunda, taraflardan birinin çabucak galip gelmesi, sivil halk arasındaki can kaybının az olmasını sağlar. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda ise durum böyle olmadı. Bulgaristan'ı fetheden Rusların savaş amaçları, yığınla sivil Müslüman halkın katledilmesini garantiye almak oldu. Bulgar Müslümanlarının ölüm nedeni 4 gruba ayrılabilir. Bunlar; muharebelerin sebep olduğu ölümler, Bulgarların ve Rus askerlerinin canice saldırısıyla katledilenler, yaşam gereksinimleri esirgendiği için açlık ve hastalıkların baş göstermesiyle ölenler ve mülteci durumuna düşen Bulgaristan Müslümanlarının uğradığı can kaybı olarak sıralanabilir.

MUHAREBELERİN NEDEN OLDUĞU SİVİL HALKTAN KAYIPLAR

1877-1878 Savaşı'nda, muharebelerin neden olduğu sivil halk ölümleri toplam Müslüman kayıplarının çok azını teşkil etti. 19. yüzyılda, muharebelerden doğan sivil halk kayıpları genellikle, şehirlerin kuşatılması ve top ateşine tutulmasından kaynaklanırdı. Bunun en tipik örnekleri; 1864-1865'te {Amerikan İç Savaşları sırasında} Richmond'da ve 1870-1871'de Paris kuşatmalarında görüldü. 1877-1878 Rus - Türk Savaşı'nda ise şehirlerin kuşatılması ve top ateşine tutulması nispeten çok azdı. Ruslar tarafından Niğbolu ve bazı küçük kasabalar çok kısa süreliğine top ateşine tutuldu, fakat sadece Rusçuk ile Plevne şehirlerinde yüksek sayıda sivil halkın

ölümüne yol açacak kadar uzun süren kuşatmalar yer aldı.[30] Sofya, Tırnova, Filibe, Tatar Pazarcık, Orhaniye ve Edirne kolaylıkla düştüğü için buralarda muharebe nedeniyle sivil halktan fazla can kaybı olmadı. Silistre ile Pazarcık, savaşa gerek kalmadan, ateşkes anlaşmasıyla Rusların eline geçmişti. Şumla, Burgaz ve Varna şehirlerini ise Osmanlılar ancak, savaşın sonunda teslim ettiler. Kırsal arazide yaşayan Müslümanlar, savaştan kaçamasalar bile, savaş meydanından kaçabiliyorlardı. Rus ordularının Osmanlıları çabucak alt etmesi, sivillerin zarar görebileceği meydan savaşlarının azlığını gösterir; bu nedenle, Müslüman sivillerin kaybının muharebelerden kaynaklanması olasılığı düşüktür. Zaten, o zamanın kaynaklarının hiçbirisi de muharebelerden dolayı sivil kayıpların yüksek olduğunu söylemiyor.

SİVİL MÜSLÜMAN HALKA SALDIRILAR

Rusya'nın Osmanlı Avrupa'sını işgalinin ilk gününden itibaren, Rus askerleri savunmasız Türk sivil halkı öldürdüler. Şikayet raporlarının sayılarının binlerce olması bunların kanıt değerini artırdığı halde, Rus vahşetinin tek delili kaçan Türk mültecilerin görgü şahitliği olsaydı belki tartışma konusu olabilirdi. Ancak Rus askerî birliklerinin masum sivil halkı kıyımdan geçirdiğinin delillerinin çoğu, resmi Osmanlı raporlarının yanı sıra çatışmaları izleyip, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın yarattığı mültecileri sorgulayan (fakat pek de Osmanlılara sempati duymayan[31]) tarafsız kişile-

---

30 Osmanlı Hükümeti, Rusların top ateşi başladığında Rusçuk'ta sivil halktan çok az kimsenin kalmış olduğunu rapor etmişti (*"Rusçuk'un 25.000'e yakın nüfusundan pek az kalıp..."*). Tuna Vilayeti Baş Kâtibi Ahmet'in yazdıkları, Şimşir, *Rumeli-I*, 14.

31 Bulgaristan'daki Rus-Bulgar yönetimi hakkındaki dikkate değer notlardan birisi İngiltere Konsoloslarının Türkler ve Bulgarlar hakkındaki kanaatlerinin değişimidir. 1877'den önce, orta seviyede Türk karşıtı olan bir konsolos bulmak ancak ümit edilebilirdi. Türklere merhamet duyulması söz konusu değildi. Bu bölümde sıkça anılan Brophy ve Reade gibi konsoloslar, Osmanlı hükümeti veya Türkler hakkında söyleyecek çok az iyi şey bulurlardı. Osmanlı hükümeti, devamlı İngiltere hükümetiyle kıyaslanır ve yetersiz bulunurdu. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında ve sonrasında, bu kişisel kanılar değişti, çünkü kıyaslandığı zaman Osmanlıların üstün gelebileceği yeni bir yönetim iş başına geçmişti. Bulgaristan'daki Müslümanların bahtsızlığına duyulan üzüntü belliydi, fakat Bulgaristan'ın Osmanlı zamanındaki yönetimi de daha mantıklı bir değerlendirmeyle gözden geçirilerek özlenmeye başlanmıştı. Örneğin Burgaz'daki İngiltere Konsolosu Brophy:

> Ben 10 senedir bu ülkede bulunuyorum ve 8 yıl Konsolos yardımcısı olarak hizmet ettim; Majestelerinin Elçiliğine, Türklerin yönetimi altındayken burada olan haksızlıkları ilk önce rapor edenlerin arasında gelirim. Bu haksızlıkla-

rin anlatımlarına dayanmaktadır. Sadece sağ kalanların kendilerine hücum edenlerin kim olduğunu söylemesi değil, vücutlarındaki yaraların niteliği de katillerin Rus askerleri olduğu teşhisini kesinleştiriyordu. Savaşı izleyen Avrupa basını üyeleri, Rus askeri birliklerinin Müslüman köylülere ve mültecilere karşı davranışını rapor ettiler. Tüm habercilerin gözlemledikleri o kadar açıktı ki, Rusların suçlu olduğu üzerinde fikir birliğine vardılar:

> Şumla, 20 Temmuz 1877
>
> Bu metni imzalayan yabancı basın temsilcileri Şumla'da bir araya geldiler. Bulgaristan'daki, masum Müslüman halka uygulanan insanlık dışı davranışları gazetelerine rapor eden muhabirler olarak, gözlemlediklerinden ortaklaşa hazırladıkları özeti imzalamanın görevleri olduğuna inanmaktadırlar. Razgrad ve Şumla'da, süvari mızrak ve kılıçlarıyla yaralanmış, çocuk kadın ve yaşlıları, kendi gözleriyle gördüklerini belirtirler. Bunlar, savaş nedeniyle meydana gelmesi mümkün yaralar değildi. Mağdurlar, Rus askerlerinin ve sıklıkla Bulgarların da kendilerine uyguladığı dehşet olaylarını ayrıntılarıyla anlattılar. Birçok köyün Müslüman halkının tümüyle, ya kaçarlarken ya da köylerinin yağmalanması sırasında kıyımdan geçirildiğini ifade ettiler. Her gün, taze yara almış birçok yeni mağdur geldi. Aşağıda imzası olanlar, mağdurların çoğunluğunun kadın çocuk ve yaşlı olduklarını ve bunların mızrakla yaralandığını bildirirler.
>
> (Şu gazetelerin temsilcileri tarafından imzalanmıştır: *The Manchester Guardian, Kölnische Zeitung, Standard, Frankfurter Zeitung, Journal des Debats, Morning Post, République Français, Pester Lloyd, Wiener Tagsblat, Illustrated London News, Neue Freie Presse, Times, Morning Advertiser, New York Herald, Scotsman, Egypeterczy*

---

rın sayıları hiç de az değildir. Buradaki tecrübelerim, Türk yönetiminin en kötü ve muhtemelen en zor dönemini kapsadı. Fakat bu sancağın kısmî yönetimi (ve en azından benim çevremdeki bölgenin 6 aydan uzun süredir tartışılmaz hâkimiyeti) muhteşem bir Avrupa gücünün emrine girdiğinden beri hüküm süren yeni yönetimin Osmanlı yönetiminden 10 kat daha kötü olduğuna şaşırdığımı söylemeliyim.

(F.O. 195-1189, No. 36, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 9 Eylül 1878).

Graphie, Wiener Worstadt Zeitung, Daily Telegraph, Manchester Examiner .)[32]

Bu ve benzer birçok anlatımdan, Müslüman sivilleri öldürenlerin çoğunlukla Rus askerleri olduğu anlaşılmaktadır. Süvari kılıcından başka şekilde meydana gelmesi imkânsız olan yaralar, mültecilerin anlattıklarını doğrulamıştır. İstisnalar dışındaki sorumlular, köylere saldırıp *askerî birlik* halinde katliam yapan Kazaklardı[33]. Rus askerî birlikleri tarafından yapılan katliam, ırza geçme ve talanın tamamına bakıldığında, bu davranışların, Rus kumandanların emriyle yapıldığı anlaşılıyor. Bunu kanıtlayacak kâğıt üzerine yazılmış emirler henüz bulunmamış olmakla birlikte, sahada gözlenenler, Rusların davranışının her savaşta görülen cinsten bireylerin fırsatçılığından kaynaklanmış davranışlar olmayacak kadar sistemli olduğunu gözler önüne seriyor. Bunlar, emirlere karşı gelip kontrol dışına çıkan askerlerin bireysel davranışına benzemiyor.[34]

Sivil halkın Rus askerleri tarafından boğazlanmasındaki asıl amaç, Türk köylüleri arasında korku salıp, onların perişan halde Rus ordularının önü

---

32 Arifi Paşa'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris'teki Büyükelçiliğine, 21 Temmuz 1877, *Atrocités Russes,* s. 16'dan nakledilmiştir. Bildiri, İngiltere gazetelerinde 23 Temmuz 1877'de yayınlandı (Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis,* s. 255). Edirne'deki kadın ve çocuklarda görülen yaraların, bu teoriyi doğrular nitelikteki listesi için bkz. F.O. 195-1137, No. 90, Blunt'tan Elliot'a, 6 Ağustos 1877, 8 No.lu eki. Ayrıca bkz. F.O. 424-459, Gizli belge (3344), s. 18-19, No. 22, Şimşir, *Rumeli-I*'den alınmadır.

33 Kaynaklar hangi Kazak Birliklerinin bu katliamı yaptığı hakkında detaylı bilgi vermemişler. Genellikle bir olayın, çoğunlukla da vahşi bir hareketin "Kazaklar tarafından" yapıldığını belirtmişler. {Bu Kazaklar Don Kazaklarıdır (Cossack = Kazak).}

34 Balkan Türklerinin maruz kaldığı vahşeti okuduktan sonra, bu kadar iğrenç olayların, hayal mahsulü olduğunu veya bu olayların mağduru olduğunu iddia eden sahışların çok abartmış bulunduklarını düşünen olursa bağışlanabilirler. Buna verilecek cevaplardan birisi; Avrupalı Konsolos, muhabir ve diğer gözlemcilerin de, mültecilerin anlattıklarını kanıtlayıcı türden deliller sunduğudur. Ben yine de Müslüman mültecilerin anlattıklarından elde edilen delillerin kendi başına yeterince inandırıcı olduğuna inanıyorum. 1876-1878 yıllarında Türklerle uzun süre münasebette bulunanlar, Türklerin çektikleri azapları abartmalarının hemen hemen imkânsız olduğunu kabul ederler. Aslında, bunun tam tersi gerçektir – Türkler, ne mağlubiyetlerinden bahsetmeyi ne de acılarını abartmayı severlerdi. Balkan Türklerinin katledilmesi de onların gözünde tahammül edilmesi güç bir mağlubiyetti. Edirne'deki İngiltere Konsolosu Blunt, "Türklerin gurur kırıcı olaylara maruz kaldıklarında, bunlardan söz etmekten çekinmek huyu olduğundan dolayı, onlara çektikleri acıları anlattırmak güçtür. (işte bu davranış biçimi yüzünden Türklerin, Karadağlıların ele geçirdikleri Müslüman Türk mağdurlarının vücutlarını her zaman sakat bıraktıklarından şikâyet etmek yerine ört bas ettiğine inandığımı eklemeliyim.)" (F.O. 195-1137, No. 90, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 6 Ağustos 1877.)

sıra kaçmalarını sağlamaktı. Böylece Osmanlı ordusunun önünde bir engel teşkil edeceklerdi. Bu açıdan, Ruslar çok başarılı oldular. Türk göçmen yığınları yolları doldurup askerlerin hareket sahasını kısıtladılar. Askerlerle ordunun donanımlarını cepheye taşıması gereken vagonlar, Müslüman göçmenleri taşımakta kullanıldı.[35] Plevne'de Osman Paşa'nın son hücumu ve son kaçış şansı, düşman kuşatmasını yarmaya çalışan öncü kuvvetleriyle onlara yetişmeye çalışan destek güçlerinin arasındaki harp sahasına yersiz yurtsuz kalan Müslümanların doluşmasıyla son buldu.[36] Müslüman halkın kaçması, Osmanlı ordularının manevra sahasını kısıtlamanın yanı sıra, Rus ordularına arkadan saldırabilecek gerilla harekâtı ve takviye yollarını kesebilecek Osmanlı'ya bağlı güçler oluşturması muhtemel yandaşların bulunmasını imkânsızlaştırdı. Daha da önemli olarak, Türklerin yurdu boşaltması, savaş sonrasında Slavların bu topraklarda ezici çoğunluğu elde etmesini sağladı.[37] Bulgaristan'daki sivil Türk halka hücum etmek, Rus amaçlarına hizmet eden, acımasız ve hesaplı bir Rus askerî politikasıydı.

Bulgaristan'daki Müslüman varlığına son vermekte kullanılan yöntemler, 1877-1878 Rus -Türk Savaşı'ndan binlerce yıl önce geliştirilmişti. Müslümanların hemen bulundukları yerlerde öldürülmesi veya öldürülecekleri korkusuyla kaçmalarını sağlamak için, katletmek ve korku salmak karışımı bir yöntem gerekiyordu. Bunu elde etmek için Rus ordusundaki en uygun güç Kazak birlikleriydi. Kazaklar, Kafkas harpleri sırasında usullerini mükemmelleştirmişlerdi. Yüzlerce yıldır "kirli yöntemler" kullanarak savaşıyorlardı ve örgütlenmeleri sivil halka karşı kullanılabilecek, son derece

35 F.O. 195-1184, Blunt'tan Layard'a, No. 20, Edirne, 5 Ocak 1878 ve 13 Ocak 1878. Blunt, Osmanlı İmparatorluğu'nun trenlerini askerî harekâtı desteklemek veya kaçan sivil halkı kurtarmak için kullanmak arasında bocaladığı ikilem üzerine fikir beyan eder. Mültecileri vagonlara almamak onları ölüme terk etmek anlamına geleceği için çoğunlukla mültecilerin ihtiyaçlarına hizmet etmek yönünde karar verildi. Bu da, Osmanlı savaş gayretlerini olağanüstü ölçüde köstekledi.

36 Necati Ökse, "TheTurco-Russian War (1877-1878) {1877-1878 Türk-Rus Harbi}", *Revue Internationale d'Histoire Militaire {Uluslararası Askeri Tarih Dergisi}*, Cilt 46 (1980), s. 158 de yayınlanmış.

37 "Rus işgali altında gerçekleşenler, Rusların kararlı amaçlarının tüm Müslümanları ülkeden kaçırmak olduğunu gösteriyor – fakat Ruslar, bu konuda Avrupa'ya tekrar tekrar verdikleri sözlerle, bu konuyu tamamen kendilerini çok iyi anlayan Bulgarların sorumluluğuna bırakmış gibi davranıyorlar. Bulgarların da ülkede, kendi toplumunun dışındaki herkese şiddetli bir kin beslediği öteden beri bilindiğine göre, Rusların bu isteğini, Bulgarların ne kadar hevesle yerine getirdiklerini sayın ekselansları tahmin ederler." (F.O. 195-1189, Reade'den Layard'a, Varna, 14 Haziran 1878).

kıvrak bir süvari birliği şeklindeydi. Bu özellik onları, Balkan savaşları sırasında, Rus emellerini gerçekleştirmek konusunda etkin araç haline getirmişti. Köyleri talan etmeye ve sığınmacı durumuna düşen sivil halkı kesmeye başlamalarının hemen ardından, "Kazak" ismi Türk köylüleri arasında korkuyla fısıldanır olmuştu. Planlandığı gibi onların yaklaştığı söylentisi, Türk mültecilerin yollara düşmesine yetiyordu.

Rusların zamanı ve insan gücü kısıtlı olmasa, amaçlarına ulaşmak için Türk mültecileri ve köyleri hakkında Kazaklara özel emirler vermelerine gerek kalmazdı. Kazaklara sadece Türklere istedikleri gibi davranma izni verilmesi yeterli olacaktı. Fakat cephede askere ihtiyaç duyulduğu sırada, Kazakların canlarının istediği şekilde talan ve baskınla oyalanması, askeri gücün verimsiz kullanılması olurdu. Aslında Kazakların bir yöntem dâhilinde saldırılarda bulunduğu ve bu yöntemin ısrarla tekrarlandığı görülüyor; bu da hareketlerinin merkezî bir otorite tarafından planlandığı anlamına gelir. Kazakların Türk köylerine saldırması çoğunlukla Bulgarlarla işbirliği içinde yürütülüyordu. Kazaklar hiç kimsenin dışarıya kaçamayacağı şekilde köyleri kuşatıyor, arkasından içeri salınan Bulgarlar talan ve katliam yapıyorlardı; böylece ortak plan dâhilinde çalışıyorlardı.[38] Örneğin Hıdırbey köyünde, Kazaklar Türk köylülerin silahlarını direniş görmeden toplayıp Bulgarlara dağıttılar. Bunun ardından Kazaklar köylülerin dışarı kaçmasını önlerken, Bulgarlar köyün 70 erkeğinden 15'i hariç hepsini öldürdüler. O kurtulan 15 erkek de, Rusların ufukta göründüğü anda kaçmayı başarmış olanlardı. Büklümlük'te, Kazaklar yine Türklerin silahlarını alıp Bulgarlara verdiler. Kazaklar, Müslümanların kaçmasını önlemek için kasabanın etrafını kordon altına aldılar. Bulgarlar, Türk kadınlarla çocukları evlere, erkekleri ise samanlığa topladılar. Sonra da buralar saz ve saman balyalarıyla doldurulup ateşe verildi. Binalardan dışarı kaçanları da Bulgarlar yaylım ateşine tuttular.[39] Çok az insan ellerinden kurtulabildi,

---

38 Bu konuda iki güzel örnek için bkz. F.O. 195-1137, No. 66, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 14 Temmuz 1877 ve F.O. 195-1137, No. 69, Blunt'tan Layard'a, Filibe, 19 Temmuz 1877. Her iki kaynak da, raporları bizzat incelemiş olan Konsolos Yardımcısı Calvert'in raporlarını içerir. Ayrıca bkz. No. 82, Blunt'tan Layard'a, Edirne, Temmuz 1877.

39 Bu raporlar Edmund Calvert tarafından toplanmıştır (F.O. 195-1137 No. 90, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 6 Ağustos 1877'nin eki). (Bundan sonra F.R.J. Calvert adı açıkça belirtilmediği zamanlarda sadece Calvert adı kullanıldığında Edmund Calvert kastedilecektir.) Ayrıca bkz. Layard'dan Derby'ye, 5 Ağustos 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 74'de yayınlanmıştır.

fakat onlar da olayları diğer Türklere duyurmakta yeterli oldular. Aslında, birkaç kişinin kaçıp, başlarına gelenleri anlatması Rusların işine geliyordu.

Eski Zağra şehrindeki Türklerin yok edilmesinde izlenen yöntem, Bulgaristan'daki Türk ve diğer Müslümanların gasp ve katliamında Rusların oynadığı role örnek teşkil eder. Her zamanki gibi, Ruslar şehre girdiklerinde Türklerin silahlarını topladılar. Bu silahları, şehirdeki Bulgarlara dağıttılar. İngiltere Konsolosu Dupuis'in raporuna göre "Bunu müteakiben, Derbend ve Yeni Mahalle köylerinden 400 silahlı Bulgar'ın gelmesiyle Yahudi ve Türklerin evleriyle dükkânlarına saldırıldı. Aynı günün akşamında, Ruslarla Bulgarlar civar köylere ve çiftliklere gidip hepsini ateşe verdiler; bütün bunlar olurken bir Rus subayı da dürbünle tüm harekâtı izledi."[40]

KAZAKLAR

Araştırmacılar, 1877-1878 harplerinde verilen emirleri Rus arşivlerinden bulup ortaya çıkartmadıkça, Kazaklara ne tür emirlerin verildiğinin bilinmesi imkânsızdır. Gözlemlendiği kadarıyla, Kazakların davranışının kendi halinde kalan düzensiz birimlerinkine benzemediği sonucu çıkabilir. Bulgarlarla ortaklaşa çalıştıkları zaman, Türklerden çalınan mallar Bulgarlara bırakılmıştı. Eğer yüksek bir otoritenin planını uyguluyor olmasalar, Kazakların ganimet toplamak yerine Bulgarları koruyacağı ve Türklerin kaçmasını önlemek için bekçilik yapacağı inandırıcı gelmiyor. Bu kendi haline bırakılmış, ganimet peşinde koşan Kazak davranışına benzemiyor. Eğer kendi içlerinden geldiği gibi hareket etselerdi, tekrar tekrar askeri düzen içinde köyleri çembere alıp, kendileri yani Kazaklar yerine Bulgarların ırza geçmesini, çalmasını, öldürmesini sakince beklemeleri hayal edilebilir miydi? Bu model Kazaklardan beklenen alışılmış davranış yerine askeri disiplin içinde hareket ettiklerini göstermektedir.

Kazaklar, sık sık yerli Bulgar halkıyla ortaklaşa çalıştılar. Elbette Kazakların hiçbir zaman kendi başlarına buyruk davranmadığı da söylenemez. Yukarıda bahsedildiği gibi Kazaklar, Türkleri hem köylerinde hem de mül-

---

40 F.O. 195-1137, No. 33, Dupuis'ten Blunt'a, Edirne, 6 Ağustos 1877. No. 88'de (Blunt'tan Layard'a, Edirne, 3 Ağustos 1877'nin ekinde) Konsolos Blunt, Süleyman Paşa'nın Eski Zağra'da olanlar üzerine hazırladığı raporu gönderirken, ispatlanmadıkça böyle olayların gerçek olduğuna inanamayacağını Süleyman Paşa'ya söylediğini yazmış. Daha sonra (No. 90'da) kanıtı görüp ikna olduğunu yazmıştır. (Blunt'un 90 No.lu yazısına, bu bölümde dipnot 32, 34, 39, 41, 47 ve 169'da gönderme yapılmıştır.)

teci olduktan sonra düştükleri yollarda öldürdüler. 150 Kazak, 35 Türk'ü önce Müderrisli köyünün meydanına topladılar, sonra da üzerlerine ateş açarak bizzat kendileri öldürdüler. Müderrisli ve civar köylerden gelen Bulgarlara ise sadece Türklerin evlerini soymak kaldı.[41] Aynı şeyler Yeni Mahalle,[42] Ustruca, Kadisle, Binbunar[43] ve başka birçok köyde de tekrarlandı. Edirne'deki İngiltere Konsolosu Blunt, Çerkesler ve Türk birlikleri tarafından Kazakların elinden kurtarılmış mültecilerle karşılaştı. Bunların çoğunluğu kadın ve çocuktan ibaretti, ama süvari mızrak ve kılıcıyla yaralanmışlardı – hatta çocukların arasında 1, 2 ve 3 yaşlarında olanlar vardı.[44] Konsolosların, gazete muhabirlerinin ve Osmanlı hükümet yetkililerinin verdiği, Kazaklar tarafından yerle bir edilmiş köylerin isimleriyle birlikte işlenmiş katliamlara ait raporlar arşivlerde bol miktarda mevcuttur.[45]

DÜZENLİ RUS ORDUSU

Masum Müslümanlara yapılan saldırıların sorumlusunun düzenli Rus ordu birlikleri mi yoksa Kazaklar mı olduğu çoğu zaman kolay ayırt edilemez. "Rusların" [46] köylülere ve sığınmacılara saldırdığına dair kesin bilgiler de yok denemez. Örneğin, Eski Zağra kazasının Hıdırbey Köyündeki 400 Müslüman'ı Rusların katlettiği, Osmanlı raporlarında mevcuttur.[47] Birçok kez Türk köylerindeki yakma, yağmalama ve kıyımın sorumlusu olarak "Rus öncü kolu" gösterildi. Örneğin Rus bölüğünün öncü kolu, Kızanlık ve Yeni Zağra Kazasının, Balvan, Malkoç, Yeni Mahalle ve Eşekçi [böyle yazılmış] dâhil birçok köyünü yerle bir edip, yerli halkını katletmişti.[48] Suçluların düzenli ordu mensubu olduğunu saptamak çoğunlukla zordur, fakat bazı olaylarda ordunun sorumluluğundan emin olunuyor. Örneğin, Müslümanların da tedavi edildiği, tarafsız İngilizlerin işlettiği Rusçuk'daki Stafford

---

41 F.O. 195-1137, No. 90, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 6 Ağustos 1877.

42 F.O. 195-1137, Calvert'ten Blunt'a, Kızanlık, 15 Temmuz 1877.

43 Safvet Paşa raporu, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 26'da yayınlanmıştır.

44 F.O. 195-1137, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 1 Ağustos 1877

45 Safvet Paşa raporu, Simşir, *Rumeli-I*, No. 26'da yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. Layard'dan Derby'ye, 14 Temmuz 1877, Simşir, *Rumeli-I*, No. 27'da yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. F.O. 78-2582, No. 967, Layard'dan Derby'ye, Tarabya-İstanbul, 21 Ağustos 1877.

46 Örneğin, İssova köyüne "Rusların" girmesiyle 100 kişinin öldürüldüğü rapor edilmiştir. (F.O. 195-1184, No. 20, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 13 Ocak 1878).

47 F.O. 195-1137, No. 90, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 6 Ağustos 1877.

48 F.O. 195-1137, Blunt'tan Elçiliğine gönderilen telgraf, Kızanlık, 14 Temmuz 1877.

House Hastanesi, kesinlikle Rus topuyla ve kasten harap edilmişti.[49] Osmanlı Hükümeti de, Tırnova yakınlarındaki Türk köylerinin Rus topçu birliği tarafından ateşe tutularak yakıldığını[50] ve Rus atlı süvarilerinin kaçan mülteci gruplarını yakalayıp ırzlarına geçtiğini ve öldürdüğünü rapor etti.[51] Burada söz edilen atlı süvariler Kazak birlikleri olabilirler. Düzenli Rus ordularının yolları üzerindeki Müslüman köylerini yaktığı[52] ve Rus topçu birliklerinin de askeri önemi olmamasına rağmen, içinde insanlar olduğu halde, Müslüman köylerini top ateşine tuttuğu kesindir. [53] Bazı durumlarda, Rus düzenli ordu birlikleri de yukarıda bahsedildiği şekilde Kazaklar gibi, Bulgarların yağma ve katliam yapması sırasında Türk köylerini kuşattılar. Örneğin, Bulgarların tüm köylüleri öldürebilmesi için, Kuzey Bulgaristan'daki Bolvan kasabasını tecrit etmekte, düzenli Rus askerleri ve topçuları kullanıldı. Aynı zaman diliminde (Temmuz 1877) ve yakın yerlerde, benzer olayların beş köyde daha yapıldığı, İngilizler tarafından rapor edildi.[54] Savaşın bitiminden çok sonra Aralık 1878'de, Rus piyadeleri

49 Yok edilen Rusçuk'taki Stafford House Hastanesinin cerrahı olan Wellington Lake, hastanenin topa tutulup harap edilmesini anlatır ve Cenevre sözleşmesine kasıtlı olarak aykırı geldikleri için Rusları kınar. Şehirdeki Bulgar Hastanesine dokunmayıp, Türklerin de tedavi edildiği İngiliz Stafford House Hastanesini, hastane olduğunu bildikleri halde Ruslar top ateşiyle harap etmişti. W. Lake, oranın hastane olduğunu Rusların bildiklerini, hiç kimsede şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat eder. Avrupalıların, Ruslar ve Türkler hakkındaki genel yargısının hatalı olduğunu söyler; eğer Türkiye bu kadar aşağılık bir hareket yapsaydı "tüm Avrupa" ayağa kalkardı. Fakat hiçbir Rus hastanesine hiçbir Türk saldırısı olmadı. Rusya her yönden kendisini en aşağı barbarlar ve vahşilerin seviyesine düşürdü – onun için hiçbir kınama yeterince şiddetli değildir" (F.O. 195-1189, 5 Stafford House Committee, Varna, 11 Ocak 1878).

50 Safvet Paşa'dan Paris'teki Osmanlı diplomatik görevlilerine, 16 Temmuz 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, s. 141'de yayınlanmıştır.

51 F.O. 424-457, Gizli Belge 3321, s. 132, No. 258, Layard'dan Derby'ye, İstanbul, 14 Temmuz 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, s. 135'te yayınlanmıştır.

52 Blunt'tan Layard'a, Kızanlık, 14 Temmuz 1877, Türkiye No. 28 (1877), s. 9, Şimşir, *Rumeli-I*, s. 136'da yayınlanmıştır.

53 "Ruslar Köstendil'den Cuma'ya yaklaşırken, oradaki yerli halkı ve yanlarına sığınmış olanları teslim olup silahlarını bırakmaya çağırdılar. Beklendiği gibi halk, Rusların canlarına ve mallarına dokunmamak sözü vermesi karşılığında teslim olacakları cevabını verdi. Ruslar da gece olunca 4 tane top getirip Müslümanların ve Hıristiyanların evlerini hep birden ateşe tutup yıktılar. Müslümanlar yaralılarını ve ölülerini bırakıp dağlara kaçtılar." (F.O. 195-1184, No. 13, E. Calvert'ten Layard'a, Edirne, 8 Mayıs 1878).

54 F.O. 195-1044, No. 56, Reade'den Elliot'a, Varna, 28 Temmuz 1877.

Türk köyü olan Bürüncük'ü yağmaladılar.[55] Aynı yöredeki Rus askerleri angarya işlerinde ırgat olarak çalıştırmak üzere, başka köylerden Türkleri topladılar ve bu Türklerden bir daha haber alınamadı.[56]

Çatışmaların bitmesinden çok sonra, Bulgaristan'daki Müslümanlar artık hiçbir askerî tehdit oluşturmadığı halde, onları topraklarını terk etmeye zorlamak amacıyla, Rus askerleri Türklere saldırmaya devam ettiler. Örneğin, mütarekenin imzalandığı 31 Ocak 1878'den üç ay sonra, 2 Mayıs 1878'de 150 Rus askeri Kara Ağaç köyüne geldiler, köylülerin silahlarını hiçbir direniş görmeden topladıktan sonra tüm yetişkin erkekleri teslim alıp hapsettiler, kadınların ırzına geçtiler ve köyü yağmaladılar. Erkekleri önlerine katıp yakındaki başka bir köye yürüttüler ve onlara orada işkence edip köyden çaldıkları eşyaları da orada sattılar.[57]

BULGARLAR

Bulgar ihtilalciler, Rusların doğal müttefikiydiler. Geri çekilen Osmanlı askerlerini öldürüp, ikmal yollarını keserek, cephe gerisinde Osmanlılara karşı beşinci kol görevi yürüttüler.[58] Ancak, Ruslara bahşettikleri ana hizmet, onlarla paylaştıkları ortak amaç olan Bulgaristan'dan Türklerin kökünü kazımak yolunda, Müslüman halkı yok etmek ve kaçırmaları oldu. Bu konuda, Bulgarların her zaman Ruslardan özel emir almalarına gerek yoktu. Rusların sadece Bulgarlara silah vermesi ve onların bu silahları nasıl kullandığını görmezlikten gelmesi yeterliydi.[59] Ruslar istila ettikleri yerlerde asayiş temin etmemekle, Müslümanlara saldırılmasını ve onlara zulmedilmesini garanti altına almış oldular. Bu, tüm Bulgarların Müslümanlara kötü muamele ettiği anlamına gelmez. Bulgarların çoğunluğu, Rus istilalarına eşlik eden katliam, ırza geçme ve diğer vahşet olaylarına katılmış olamazlar. Ne var ki, tarafsız Bulgarların vahşet karşısında sessiz kalması da Müslümanlara hiçbir yarar sağlamadı. Bulgar köylülerin Müslü-

55 Bu muamelenin sonucu olarak, o kazanın Rus askerî valisi görevden alındı, fakat hücum sırasında tutuklanan Türkler serbest bırakılmadı. Bunların en az bir tanesi "şehrin savunması sırasında bir Rus askerini öldürmek" suçundan Sibirya'ya sürüldü. (F.O. 195-1252, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 3 Şubat 1879 ve 15 Ocak 1879).

56 F.O. 195- 1252, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 3 Şubat 1879.

57 F.O. 195- 1189, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 16 Mayıs 1878.

58 F.O. 195-1136, No. 27, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 30 Temmuz 1877, Blunt'un 90 No.lu yazısının 7 No.lu eki.

59 Diplomatik kayıtlarda bu konuda pek çok örnekler mevcuttur. Bkz. Şimşir, *Rumeli-I.*

manları diğer Bulgarlara karşı korumak için ve bilhassa işgalci Rus ordusu diğer Bulgarları destekliyorken, canlarını tehlikeye atması beklenebilir miydi? Üstelik tüm Müslümanlar köylerini terk ederse, bundan en çok Bulgarlar kazançlı çıkacaklardı. Müslümanların hasadını toplayacaklar ve tarlalarını sahipleneceklerdi.[60] Ne olursa olsun, tüm Bulgarları Türk katili ilan etmek uygun olmaz. Arşiv kayıtları, Türklere zulmedenlerden sadece "Bulgarlar" diye söz edebilir, fakat iki grup Bulgar, Müslüman halkın katliamından doğrudan sorumludur; Müslümanlardan nefret ettiği önceden ispatlanmış olan ihtilalci Bulgarlar ile Müslümanların tarlalarıyla mallarını ele geçirmekten ekonomik yarar sağlamak isteyen bireyler (ki bazen tüm köy halkı olarak talana katılmışlardı).

Diplomatik yazıların çoğu, Bulgarların Türklere uyguladığı toplu katliam, ırza geçme ve saldırı gibi zulüm örneklerinin ayrıntılı tasvirleriyle doludur. Bir İngiliz temsilcisi raporunda bir köydeki talan ve her gece süren tecavüzleri anlattıktan sonra "Bu tür olaylar burada istisna değil genel yaşam halini aldı" diye yazmıştır.[61] *Times, Morning Post* ve *Daily Telegraph* muhabirleri gibi bazı Avrupalı gözlemciler, Türk kadınlarının evlere hapsedilip 10 gün süreyle ırzına geçildikten sonra canlı canlı yakıldıkları Oklanlı (Lağahanlı) köyünde 120 Türk cesedini açıkta serili halde görmüşlerdi.[62] Bazen Bulgarlar doğrudan Rus ordusuna alınmışlar, silah ve üniforma verilip Türklere zulmetmekte kullanılmışlardı.[63]

---

60 Pek ender durumlarda, Ruslar etrafa şirin görünmek için, Müslümanları katledip yağmalayan Bulgarları hapsettiler. Bir keresinde, "Ruslardan serbest geçiş izni alarak İstanbul'dan köylerine geri dönmekte olan Türk mültecilerini Kırkkilise köyünden geçerlerken soyup kötü muamele eden 40 Bulgar, zincirlenmiş olarak yakındaki Kırkkilise'den Edirne'ye getirildiler" (F.O. 195-1184, No. 13, E. Calvert'ten Layard'a, Edirne, 8 Mayıs 1878; Calvert, Bulgarların mahkeme edilip edilmediklerine veya cezalandırıldıklarına dair bir bilgi vermemiş). Bulgar katliamlarını durdurmak için "vitrin düzenlemesi" türünden yapılan nâdir Rus gayretleri, genellikle şaşaayla göklere çıkartılırdı. Bazen, insancıl bir Rus subayının insanlık dışı bir davranışı, kendiliğinden durdurduğu oldu, fakat suçlu Bulgarlar hiçbir zaman cezalandırılmadılar. Örneğin 20 Ağustos 1878 günü bir Müslüman köyüne saldıran Bulgarlar, 6 Rus askeri tarafından dağıtıldılar, fakat hapse atılmadılar veya ceza görmediler. Bunun üzerine, bu Bulgarlar işgal altında olan 7 ayrı Müslüman köyüne gittiler ve oralarda katliam, işkence ve yağmacılık yapmaya devam ettiler. "Terk edilmiş olan Allagünü, Evrenoh Köyü ve Denizova köyleri de aynı çete tarafından yakıldı; bu da kaçan Türklerin, geri gelip evlerini yeniden ele geçirmesini önlemek içindi." (F.O. 195-1189, No. 32, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 24 Ağustos 1878).

61 F.O. 195-1184, No. 13, E. Calvert'ten Layard'a, Edirne, 8 Mayıs 1878.

62 F.O. 195-1137, Blunt'tan Layard'a, Filibe, 19 Temmuz 1877.

63 F.O. 195-1252, Michell'den Layard'a, Filibe, 18 Haziran 1879.

Müslümanlara zulmedenler, çoğu zaman sıradan Bulgar köylüleriydi. Bazılarının ataları, aynı köyde, Müslümanlarla karışık olarak, yan yana yüzlerce yıl yaşamıştı. Onları vahşete sevk eden, nefret veya milliyetçilikten çok maddi kazanç hırsı olmalıydı. Bulgarların kendi başlarına Müslümanlara saldırması, yukarıda anlatılan Bulgar – Kazak işbirliğinden farklı olarak, Türklerin hayvan sürülerini çalmalarıyla başladı.[64] Sanki gayretlerinin başarıyla sonuçlanması ve cezasız kalması onları cesaretlendirmiş gibi, bireyleri soymaya, mal ve paralarını çalmaya yöneldiler. Son seviye ise dayak atma, ırza geçme ve katliam halini aldı ki, bu da Müslümanları kaçmaya yöneltti.[65]

> Edirne'deki Konsolos Calvert'in 19 Kasım 1878'de Büyük Elçi Layard'a yazdıkları: Günlerce aylarca devam eden bir süreç sonunda evleri sürüleri ve diğer malları gasp edilmiş olan Müslüman köylüler, çoğu zaman ahırlarda, bahçelerdeki helâlarda ve mezbele içinde yaşamaya zorlanmış olduklarından, artık dilenci seviyesine düşürüldüler. Bu insanlar gittikçe tekrarlanan daha şiddetli yöntemlerle, hattâ bazen işkenceye maruz bırakılarak talan edilmekteler. Yakın zamanda Hıdırca ve Türkmenler'de görüldüğü gibi, derilerine sıcak demir bastırılıyor veya Küstük'te bir Rus-Bulgar jandarma erinin yaptığı gibi ölüm seviyesinde dayağa maruz bırakılıyorlar. Bulgarların satır, bıçak ve sopaları her yerde sürekli kullanılmakta. Hıristiyanların, her Türk kadın ve kızına canının istediği şekilde tecavüz etmesinin

---

64 F.O. 195-1254, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 13 Ağustos 1879.

65 Örnek için bkz. F.O. 195-1185, No. 37, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 27 Ağustos 1878. Daha sonra Bulgaristan'ın ilk kralı olacak olan bir prens dâhil bazıları, Bulgaristan'daki saldırıların Rusların değil de Bulgarların kabahati olduğunu düşünüyordu: "11 Şubat, Battenberg Prensi Alexander bu sabah Majestelerinin konsolosluğunu telefonla arayarak Sayın Ekselanslarının 'Sultan' adlı gemisinin nerede demirlediğini ve Edinburgh Dükünün gemide olup olmadığı hakkında bilgi verip veremeyeceğimi sordu. Ben bu konuda bilgi veremediğimden, ekselansları, Majeste Kraliçe'nin İstanbul'daki elçiliğine telgraf çekmemi rica ettiler. Arzusunu yerine getirdim, telgrafı Rus otoriteler kanalıyla göndermesi için kendisine verdim. Prens, Bulgarlar hakkında acı konuştu. Eğer Türkler kötüyse, Bulgarlar onlardan bin defa daha kötü dedi. Onların yöneticisi olacak kişiye acıdığını söyledi. Onları demir pençeyle yönetmek gerekir dedi. Rus işgal ordusundaki mevcut disiplinsizlikle, bu kasabada ve diğerlerinde sürüp giden yağmacılığı, aşağılık insanlar olduğunu düşündüğü Bulgarların etkisiyle Rusların şeytana uymalarına bağladı." (F.O. 195-1184, "Konsolos Blunt'ın günlüğü", Edirne, 1-12 Şubat 1878). Prens'in davranışı, ileride Bulgaristan'ı yönetirken karşılaştığı zorlukların bazılarını izah edebilir.

> serbest olduğu biliniyor ve Hıristiyanlar da ellerine geçen bu fırsattan sonuna dek yararlanıyorlar. Bir Rus garnizonunun bulunduğu Slimniya'da vahşete uğrayan mağdurların, örneğin yakın zamanda gayda müziği eşliğinde sokaklarda yürütülerek aşağılanması ve alaya alınması bütün bunlara tuz biber ekti. Yurtlarından edilmiş ve şimdi de köle haline getirilmiş olan Türk mülteciler, Souflar'da geçenlerde başlayan ve halen devam eden olayda görüldüğü üzere, kırbaçlı bekçilerin gözetiminde, yeni Bulgar efendileri için tuğla imalatında çalıştırılmaktalar. Şimdiye kadar Türklere karşı işlenen suçlardan dolayı, ne bir Hıristiyan cezalandırıldı ne de bir Bulgar hapse atıldı. Suçlulara dokunulmadan gelişen bu olaylar karşısında, Rus otoritelerin haksızlıklara ilgisiz kalmasını, suça iştirak şeklinde tanımlamak adaletsizlik sayılmaz.[66]

Bulgarların Türk karşıtı davranışları, 1876 Bulgar ayaklanmasıyla onu takip eden dehşet olaylarının ışığında değerlendirilmelidir. Çaresiz köylülere hücum etmek geleneği, ihtilal sırasında Müslümanlara karşı başlayıp, misilleme sırasında Bulgarlara karşı işlenen dehşet olaylarıyla devam etmişti. Bu tür insanlık dışı olayların yaşandığı iç savaşların ortasında kısılan insanların psikolojisi hakkında tahminde bulunmak zordur, çünkü elimizde yeterince delil yok. Çok az insan anılarında, masum insanları öldürürken neler hissettiğini yazmıştır. Bulgarların Müslümanlara hücumunun, en azından bir kısmının, düşmanlarını öldürmezlerse onların gelip kendilerini öldüreceği korkusuyla beslendiği söylenebilir. Savaş çılgınlığı, Bulgaristan'ın yanı sıra birçok başka yerde de, normal hayatta pasif olan insanları kasap haline dönüştürmüştür. Aşırı milliyetçiliğin olumsuz etkileri de göz ardı edilemez; eğer birisi kendinden olanların diğer insanlardan üstün olduğunu ve hakimiyeti hak ettiğini düşünmeye başlarsa, milletinin başarısını köstekleyen diğerleri için nasıl bir rol biçebilir ki? Böyle düşünüldüğünde tehlike algılaması karşısında, kendinden olmayanları yok etmek doğru veya en azından çabuk hedefe ulaştıran bir yöntem olarak görülebilir. Kuşkusuz, milliyetçiliği bu şekilde yorumlayanlar sadece Bulgarlar değildi.

66 F.O. 195-1185, No.73.

SOYGUNCULUK VE YAKIP YIKMANIN POLİTİK ARAÇ OLARAK KULLANILMASI

Ruslar, sivil halkın talanını ve yağmalanmasını savaş aracı olarak kullandılar. Amaçları, Bulgaristan Türklerinin geriye dönebilecekleri hiçbir mülkünün kalmamasıydı. Ruslar işgalin başından itibaren, Türk köylerini "istilacılar tarafından bilinçli şekilde yürütüldüğü belli olan"[67] düzenli bir teknikle yakıp yıktılar. Bulgarlar ise kendi işlerine yaramayan her şeyi yakarak, başka konularda olduğu gibi bu konuda da Ruslara yardımcı oldular.[68] Sahiplerinin terk edip kaçtığı köylerin kasten yakılmasının, istilacılara askeri ve ekonomik yararı yoktur, ancak o yerlerin eski sahiplerinin geriye dönmesini engeller.[69] Böylece yöredeki Türk izini siler biçimde, Bulgarlar ile Ruslar tarafından, Türklerin sürü hayvanlarıyla taşınabilir malları gasp edildikten sonra evleriyle köyleri tamamen yok edildi. Şehirlerde, dükkânlarla evler soyulup soğana çevrildi. Sahipleri Türk olan binalar sıklıkla yıkıldı. Yeni Zağra'da cami ve hükümet binalarının yanı sıra 50 Türk evi yakıldı.[70] Eski Zağra'daki birçok Müslüman ve Yahudi evleriyle dükkânları yakıldı.[71] Bulgarlar tarafından işgal edilmeyen Türk evleri yakılıp kül yığınına çevrildi.[72] Şehirlerle kırsal alanlardaki mal mülkün çoğu Bulgarlar tarafından gasp edilmişti. Bu iş emrivaki halinde gerçekleştirildi. Rusların gelmesiyle Müslümanlar kaçtı, Müslümanların hemen kaçmadığı yerlerde ise Bulgar çeteciler mülk sahiplerini öldürdü veya yıldırarak kaçırdılar. Arkasından, Bulgar komşuları veya başka köy veya şehirlerden gelen Bulgarlar onların ev ve dükkânlarına kondular. Tarlalar için de aynı şey yapıldı. Bir zamanlar Türklere ait olanlar, artık Bulgarların olmuştu.[73] Türklerin

67 F.O. 195,1137, No. 104, Blunt'tan Layard'a, 18 Ağustos 1877.

68 Örneğin Eflehanlı'nın Türk mahallesi "Ruslar ve ayaklanan asiler" tarafından yakılmıştı. (F.O. 195-1136, No. 27, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 30 Temmuz 1877.)

69 Örnekler için bkz. F.O. 195-1189, No. 44, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 6 Kasım 1878; Edirne'deki Fransız Konsolosu Waddington'dan Fransız Dışişleri Bakanlığına, Edirne, 19 Ağustos 1878 ve Donoughmore'dan Wolff'a, Filibe, 20 Eylül 1878, Şimşir, *Rumeli-I* No. 347 ve 369'da yayınlanmıştır.

70 F.O. 195-1137, No. 43, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 19 Temmuz 1877.

71 F.O. 195-1137, No. 32, Dupuis'ten Blunt'a, Edirne, 4 Ağustos 1877.

72 F.O. 195-1254, Michell'den Layard'a, Filibe, 4 Eylül 1879.

73 Az bir miktarı da Yunanlıların oldu. Yunanlılar da fırsat buldukça Müslüman mallarının talanına iştirak ettiler. (Bkz. F.O. 195-1184, No. 14, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 14 Mayıs 1878.) "Türklere eziyet etmek konusunda, bu yöredeki Yunanlıların Bulgarlardan da ileri gittiği belirtilmelidir" (Layard'dan Derby'ye, İstanbul, 15 Mart 1878, Şimşir, *Rumeli-*

tek adâlet ümidi, yeni kurulan bir Bulgar mahkemesi veya Rusların merhamet yakarışlarını duymasıydı. Ama ne duyarlılık gördüler ne de adâlet.[74]

Kasıtlı olarak geliştirilen siyasî yöntemin yarattığıyla, basit bir askerî disiplin boşluğunun yarattığı eylemleri birbirinden ayırt etmek zor olsa da, Rus askerî güçlerinin yaptıklarının Rus yönetiminin Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman izlerini söküp atmak siyasetinin bir parçası olduğu anlaşılıyor. Askerlerle onların Bulgar yandaşları, Türklere ait taşınabilir malların hepsini aldılar ve geriye kalanların da çoğunu tahrip ettiler. Sadece Bulgarlar tarafından gasp edilen Türk malları yok olmaktan kurtulmuştu. Filibe gibi büyük Türk nüfusu olan şehirler yağmalandı: "Filibe'deki Yunan Konsolos Yardımcısı M. Metalas... Rus askerleri ile Bulgarların şehri tamamen yağmaladıklarını ve çeşitli türden vahşet uygulamaya koyulduklarını belirtiyor."[75] Rusların Filibe'yi almasından sonra, "kasabadaki Türk evlerinin hepsi tamamen yağmalandı; hatta kapı ve pencereleriyle birlikte çerçeveleri bile söküldü, camiler umuma açık helâ haline döndü."[76] Edirne'nin düşmesinden sonra da Rus askerleri haftalarca, "bilhassa Türk mahallelerinde "[77] yağmacılığa devam ettiler.

I, No. 229'dan naklen). Fakat üstünlüğü ellerinde tutan Bulgarlar çoğunlukla malların eninde sonunda kendilerine kalmasını sağladılar. Rus otoritelerinin tavrının, Müslümanlara saldıranların Bulgar veya Yunan olmasına bağlı olarak değiştiğine örnek için bkz: F.O. 195-1185, No. 36, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 15 Ağustos 1878. Bulgarların hiç cezalandırılmamasına karşın Yunanlılar bazen cezalandırılıyordu. Ayrıca bkz. F.O. 195-1184, No. 51, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 3 Ekim 1878.

74 Bulgaristan'ın her yöresindeki konsoloslar, işgal altındaki Bulgaristan'ın ve işgalci Rus hükümet bürolarının kanunlarıyla mahkemelerinin her zaman Müslümanlara karşı olduğunu yazdılar. (Örnek olarak bkz. F.O. 195-1189, No. 46, Reade'den Layard'a, Varna, 14 Haziran 1878.) Rus otoritelerin, Müslümanlara yapılan saldırılara kayıtsız kalmasının nâdir istisnaları, suçlular Bulgar değil de Yunanlı olduğunda gelmişti. Örnek için bkz. F.O. 195-1185, No. 36, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 15 Ağustos 1878.

75 F.O. 195-1184, "Konsolos Blunt'un günlüğü, Edirne, 1-12 Şubat 1878."

İngiltere Konsolosu F.R.J. Calvert, Osmanlı askerlerinin Filibe'yi yağmacılardan ve kundakçılardan koruyup Hıristiyanların mallarını kurtardığını bildirdi. Türkler geri çekilirken bile "sadece bir kaç dükkân" yağmalanmıştı. Ruslar geldiğinde, Türklerin çoğu kaçmıştı fakat Ruslara eşlik eden Bulgarlar, geride kalan "Rum, Katolik ve Ermenilere" saldırdılar. Türklerin bütün malları ile başkalarına ait bazı eşyalar da yağmalandı ve şehrin 15.000 Müslüman nüfusundan geride kalmış olan 100 kadarının hepsi öldürüldü. (F.O. 195-1184, Filibe'deki Konsolos Vekili F. R. J. Calvert'ten Layard'a, 20 Ocak 1878.)

76 F.O. 195-1184, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 10 Mart 1878.

77 F.O. 195-1184, "Konsolos Blunt'ın günlüğü" 3 Şubat günlüğü.

MİSİLLEME EYLEMLERİ

1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda, Bulgarlar katliamların hedefi olmaktan çok katliamdan sorumlu olmalarına rağmen, bazen Bulgarların Müslümanlar tarafından katledildiği de olmuştur. Bunlar sayıca az oranda kalmalarına rağmen Avrupa basınında, gerçekleşen vahşetten çok daha fazlası yayınlandı.[78] Fakat Müslümanların Bulgarlara hücum ettiği de gerçektir. Yunan ve Bulgarların yaşadığı Hıristiyan köyleri, Müslüman erler tarafından talan edilmişti. Bulgarlara karşı işlenen dehşet olayları diye anılan günlerde olduğu gibi, suçluların çoğunun yine Çerkesler olduğu görülüyor. Çerkesler çoğu zaman, düzenli Osmanlı ordusuyla birlikte geri çekilirken, köylülere hücum etmişlerdi. Çerkes talanından, Hıristiyan köyler gibi Müslüman köylerin de nasibini aldığı[79] ve Çerkes hareketlerinin daha çok yağmayla sınırlı kaldığı görülüyor.[80] Eğer zaman ve fırsat olsaydı, kuşkusuz daha çok Hıristiyan katledilebilirdi. Osmanlı ordusu hızla geri çekildiği için, Çerkeslerin kaçmaktan başka şeye harcayacak pek bir zamanları olmadı. Ama durum müsait olduğunda Bulgarlar da öldürüldü. Osman Pazarı ve Curna'da belki 400 Bulgar öldürülmüştü.[81] Rusların geçici olarak Kızanlık'tan çekilmesi üzerine, daha önce bu şehirde gerçekleştirdikleri Müslüman ve Yahudi halkın toptan kıyımına misilleme olarak, bilinmeyen sayıda Bulgar katledildi.[82] Osmanlı güçlerinin geri çekilişi sırasında, nispeten az oranda, bu tür vahşet olayları rapor edilmiş olmasına rağmen, Avrupalı konsolosluk gözlemcilerinin bilmediği olaylar da cereyan etmiş olmalıdır.[83]

---

78 Örnek olarak Daily News'un harbi nakletmesini izlemek için bkz: *The War correspondence of the Daily News*, Londra, 1878. Bu gazete, iflah olmaz bir Gladstone taraftarı olarak Bulgar vahşetlerinin uydurulması ve yayılmasının da sorumlusuydu. Ben, bu gazetenin 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'na ayırdığı 643 sayfada, sadece *bir* kez Müslüman göçebelere değinildiğini, Bulgar göçmenlerine bir kaç sayfanın ayrıldığını, Bulgarların uğradığı vahşet hakkında birçok hayalî hikâyelerin yazıldığını buldum, fakat hiçbir Müslüman katliamından söz edildiğine rastlamadım. Daily News ve benzeri gazetelere göre "zulüm" sözcüğü, Hıristiyanlardan başkası için kullanılamazdı.

79 F.O. 195-1189, No. 5, Reade'den Layard'a, Varna, 26 Ocak 1878.

80 F.O. 195-1137, Dupuis'ten Blunt'a, Edirne, 29 Ağustos 1877.
F.O. 195-1137, No. 47, Dupuis'ten Blunt'a, Edirne, 2 Eylül 1877.
F.O. 195-1137, No. 31, Dupuis'ten Blunt'a, Edirne, 1 Ağustos 1877.
F.O. 195-1137, No. 159, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 22 Eylül 1877.

81 F.O. 195-1189, No. 9, Reade'den Layard'a, Varna, 6 Şubat 1878.
F.O. 195-1189, No. 13, Reade'den Layard'a, Varna, 2 Mart 1878.

82 F.O. 195-1137, No. 99, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 14 Ağustos 1877.

83 Bulgarlara yapılan katliamı rapor eden bir örnek için bkz: F.O. 195-1144, No. 7'de 9 No.lu ek, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 11 Ağustos 1877; burada her iki taraftan vahşet-

Bulgar dehşet olayları sırasında olduğu gibi bu dönemde de, bazı gerçek dışı veya aşırı abartılı olarak Müslümanların katliam uyguladığı şeklindeki raporlar yayınlanmıştır.[84] İngiltere Konsolosu Blunt, bu tür bir raporu araştırmış ve anılan iddiada söz edildiği gibi kadın ve çocukların değil sadece erkek isyancıların öldürüldüğünü ortaya çıkarmış ve bu olayın aslında, Osmanlı askerleriyle âsiler arasında cereyan eden bir çatışma olduğu kanısına varmıştı.[85] Müslümanların katledilmesini anlatan farklı kaynaklardan gelen raporların birbiriyle tutarlılık göstermesine karşılık, Bulgarlara karşı işlendiği söylenen cinayetler arasında çelişki vardır. Bu hikâyelerin çoğu olay yerinde bulunmayan Bulgarlar tarafından nakledilmişti.[86] Gerçekte, Bulgarlara yapılan hücumlar genellikle misilleme hareketleri türündeydi. Her misilleme hareketinde olduğu gibi, bu sefer de ilk cinayeti işleyenler yerine mâsum insanlar misillemenin kurbanı oldular. Günetli mahallesinde toplam 135 Bulgar erkek, kadın ve çocuk Çerkesler tarafından öldürüldü.[87] Yeni Zağra'nın Müslüman halkı ve Osmanlı ordusu kasabayı terk ederken "kötü karakterli insanların" Bulgarları öldürdüğü ve çarşıyı yaktığı bildirildi.[88]

İki özellik, Müslümanların katliamını Bulgarlarınkinden farklı kılar. En başta, ölülerin sayıları önemlidir. Müslümanların vahşet işlediğine dair bir kaç rapor olmasına karşın, Bulgarların uyguladığı vahşeti anlatan binlerce rapor vardır. İkinci olarak da, söz konusu suçun türü önemlidir. Doğrudan emir altında işlenmediği zamanlarda bile Rus birliklerinin uyguladığı katliamın, "rızâ" görmesine karşın, suç işleyen Müslüman halk ve askerler şahsî kin ve hırsla davranıyorlardı; Osmanlı hükümeti ise onların davranış-

---

ler olduğundan söz ediliyor. Müslümanların yaptığı katliamların gözden kaçmış olduğu ihtimal dışıdır. Avrupalılar böyle olayları heyecanla araştırdılar (veya bazen uydurdular).

Türklerin davranışlarının sebebi hakkında bkz: F.O. 881-3351, Yüzbaşı Molloy'dan Layard'a, Rusçuk, 12 Ekim 1877.

84 F.O. 195-1185, No. 51, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 3 Ekim 1878.

85 F.O. 195-1137, No. 42, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 17 Temmuz 1877.

86 F.O. 195-1137, No. 51, Dupuis'den Layard'a, Edirne, 27 Temmuz 1877. Daha önce bahsedilen Osman Pazarı ve Curna katliamları örnektir. Bu katliamların tek delili "Şumla'dan güvenilir bir Bulgar" denilen, isimsiz birisinin sözüdür. (F.O. 195-1189, No. 9, Varna, Reade'den Layard'a, 6 Şubat 1878).

87 F.O. 195-1137, No. 87, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 3 Ağustos 1877.

88 F.O. 195-1137, No. 78, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 14 Ağustos 1877.

larını onaylamadığı gibi suçluları şiddetle cezalandırıyordu.[89] Yukarıda söz edilen Günetli mahallesindeki katliamla suçlanan 15 Çerkes elebaşı yakalanıp halkın huzurunda yargılandılar. Verilen cezalar ölüm, hapis ve (daha hafif suçlar için) falaka dayağıydı.[90] Anlaşıldığına göre, Osmanlılar Günetli mahallesinin Bulgar halkını korumaya çalışmışlar; fakat köyü koruyan düzenli Osmanlı askerî birliklerinin cepheye sevk edilmesinden sonra köy hücuma uğramıştı.[91] Hıristiyanları korumak için, başka birçok Osmanlı gayretleri olduğu gibi,[92] Bulgarlara ve Yunanlılara saldıranların cezalandırıldığına dair çeşitli örnekler de mevcuttur. Osmanlıların ve Bulgaristan Müslümanlarının sicilleri mükemmeliyetten uzak olmakla birlikte, hükümet eliyle kitlesel imha ve zorunlu göç uygulayan Rusların ve onların vahşetine iştirak eden Bulgarlarınkiyle kıyaslandığında, tertemiz parlamaktadır.

MÜLTECİLER

Müslüman sığınmacıların hareketlenmesi, Rusların Tuna Nehrini geçmesinden önce başladı. Osmanlı Hükümeti kuzey cephesinin kilit bölgelerinde yaşayan vatandaşlarına, savaş bölgelerini terk edip, istilâcı Rusların işine yarayacak yiyecek ve hayvan yemi cinsinden depolarını yakmaları talimatını vermişti.[93] Fakat bu etapta sivil halkın çok azının harekete geçtiği görülüyor. Müslümanların çoğu, kişisel kaybının yüksek olacağını düşündügünden cephe çarpışmalarının başlamasına kadar bu emirlere uymadılar. Rus istilası ise bu tür ayak sürümeyi aniden sonlandırdı. Müs-

89 Örneğin Kırkkilise'de {Kırklareli} Bulgarlara karşı dört "vahşet olayı" işlenmiş. "Her birinde de Türk otoriteleri suçluları derhal hapse atmış" (F.O. 78-2618, No. 15, Blunt'tan Derby'ye, Edirne, 16 Mayıs 1877). Burada yazdıkları, durumu anlatan iyi bir örnektir, çünkü Bulgarlara karşı işlenen vahşet olaylarının çoğu küçük çaplı ve genellikle kişiler arasında saldırılardı. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda Bulgarlara karşı işlenen geniş çaplı vahşet eylemlerinin işlendiğine dair raporlara diplomatik yazışmalarda nadiren rastlanır. Bulgar dehşet olayları sırasında yazılan raporlarla kıyaslandığında, bu tür katliamların sayıca az olduğu anlaşılıyor.

90 F.O. 195-1137, No. 115, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 4 Eylül 1877; F.O. 195-1137, F. R. J. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 30 Eylül 1877.

91 F.O. 195-1137, No. 87, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 3 Ağustos 1877.

92 Osmanlı askerlerinin talanı üzerine, Osmanlı Yüksek Mahkemesinin verdiği cezalar için bkz. Ryan, *Under the Red Crescent*, s. 150-151.

93 Reade'den Derby'ye, Rusçuk, 2 Mayıs 1877 ve Sankey'den Layard'a, Köstence, 8 Mayıs 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 5 ve 86'da yayınlanmıştır.

lümanlar, kendileri ve ailelerinin karşılaşacağı tehlikeyi fark edince, âcilen göç yollarını tuttular.[94]

Sığınmacılar, önce büyük kentlere ve Osmanlı askerî birliklerinin bulunduğu yerlere doğru kaçtılar. Oralarda güvende olacaklarını ve Osmanlı yöneticileri tarafından karınlarının doyurulacağını ümit ediyorlardı. Fakat Ruslar tarafından hemen yenilgiye uğratılan Osmanlı orduları, 1878'in ilk aylarında hızla geri çekilmeye başlayınca, sığınmacılar da yeniden yollara düştüler. Tırnova'dan kaçanlar güneye yönelip Balkan Dağlarını aşmaya koyuldular. Dobruca ve Kuzeydoğu Bulgaristan'dan kaçanlar ise, Osmanlı ordusunun savaş sonrasına kadar elinde tuttuğu Şumla-Varna bölgesine gittiler. Batı Bulgaristan'dan kaçan Türk sığınmacılar Sofya'ya veya Bosna ile Üsküp'e doğru yollara dizildiler. Orta Bulgaristan bölgesinde yaşayan Türkler ise, Eski Zağra ve Filibe'ye doğru kaçtılar. Göç yollarına düşenlerin birçoğu şehirlere bile ulaşamadılar, kaçabilenlerin sığındıkları şehirlerin ise birçoğu kısa sürede güvenirliğini yitirdi. Rus orduları Balkanları çabucak aşıp, göçmenleri önü sıra kaçmaya zorladı ve hatta bazen göçmen kervanlarını da geride bırakarak ilerlediler. Sığınmacılar çoğu zaman yolları üzerindeki bazı yerlerde konakladılar, fakat içlerinden bazılarının katledilmesi üzerine buraları da terk edip yeniden yollara koyuldular.[95] Sığındıkları şehirlerin düşmesiyle, göçebe haline gelenlerin çoğu yeniden, daha güvenilir olacağını ümit ettikleri bölgelere doğru yola çıktılar. Yeni düşen şehirlerin Bulgar ve Rus zulmünden ve kıyımından kaçan yerli halkı da, ilk fethedilen bölgelerden kendi yakınlarına kadar gelebilmiş olanların göçebe kervanına katılıyorlardı. Savaş 1878 Mart'ında Ayastefanos Anlaşmasıyla sonlandığında, göçmenler bir kaç bölgede toplaşmışlardı; Şumla-Varna'da takriben 230.000, Burgaz'da 20.000, Rodop Dağlarında 100.000,

94 Savaşlarda her zaman belli sayıda göçmen oluşur. Orduların yolu üzerinde bulunanlar, hemen kaçmakla akıllılık ederler. Bu sebeple, Bulgarlar bile ilerleyen Rus ordularının yolundan kaçtılar: "Cemal Paşa, dün gece Slimniya'nın Bulgar Papazından aldığı bir telgrafta o kasabanın Bulgar halkının, Burgaz'dan gelen Türk mültecilerle birlikte sığınmak kararı aldıkları haberini aldı. Oradan İstanbul'a ulaşmaya çalışacaklarmış. Cemal Paşa Slimniya Valisine derhal emir yollayarak, kaçan Hıristiyan ve Türk halkı eşit şekilde koruması ve yardım elini uzatması talimatını verdi." (F.O. 195-1184, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 11 Ocak 1878). Osmanlılardan yardım isteyenler, muhtemelen Osmanlı yanlısı, kendi kaderlerinin Türklerinkine bağlanacağından korkan Bulgarlardı.

95 Mustafapaşa kasabasında başlarına geldiği gibi, burada da içlerinden bazı kadın ve çocukların Bulgarlar tarafından katledilmesi üzerine, Müslüman mülteciler yeniden yollara düşmek zorunda kaldılar. (F.O. 195-1184, "Konsolos Blunt'ın günlüğünden").

Gümülcine'de 50.000 ve İstanbul'da 200.000 kadar kişi yığılmıştı.[96] Birçokları bir kaç kez yer değiştirmişti. Örneğin Gümülcine ve çevresinden yola çıkan göçmenler, köylerinden Eski Zağra, Tatar Pazarcık veya başka bir şehre doğru bir yol takip etmişler, sonra Filibe'ye, oradan da Rodop Dağlarına ve o dağları aştıktan sonra da Batı Trakya'ya (Gümülcine veya Ege kıyılarına) ulaşmışlardı. Sofya düştüğünde, orada toplaşmış olan göçmenler, Sofya'nın yerli Türk halkıyla birlikte Üsküp'e doğru kaçtılar, oradan Tatar Pazarcık'a ve Köstendil yoluyla Selanik'e ulaştılar.[97] Köstendil Türkleri de en sonunda yollara düşmeye zorlanmışlardı, fakat bunların çoğu, yerlerini terk etmekte çok geç kaldıkları için, Üsküp ve Kumanova yollarında, Bulgar isyancılar tarafından kıyıma uğradılar.[98]

Savaş sonunda, belli başlı merkezlerde toplaşan mültecilerin yanı sıra, birçokları da Bulgaristan ve Batı Trakya'nın her yanına saçılmış bulunuyorlardı. Belki başka Müslümanların yanında geçici olarak sığınacak yer buldukları için, belki de daha fazla ilerleyemeyecekleri için bulundukları yerlerde kalmışlardı. On binlercesi, Osmanlı hükümeti tarafından tahliye edilerek, deniz yoluyla Anadolu, Kıbrıs ve Suriye'ye sevk edildiler. Geriye kalanlar kara yoluyla, İstanbul'dan geçerek Anadolu'ya ulaşmışlardı.

Hayat kaybı ve genel zulüm bakımından, Müslüman sığınmacıların Bulgaristan'dan göçü, tarihin en vahimlerindendir. Sığınmacıların her zaman karşılaştığı göç şartlarının acısına ilâve olarak, 1877-1878'de Bulgaristan'dan kaçanlar, Rus ve Bulgarların vahşi hücumlarına uğramış, kış şartlarında göçe zorlanmış ve Osmanlı İmparatorluğu da göç edenlere yeterince yardım sağlayamamıştı.

Türklerin kaçmasının en önemli sebebi Rus ve Bulgarların hücûmu oldu. Korkmalarını haklı kılacak saldırılar karşısında, sadece taşıyabildiklerini kağnılara doldurarak, alelacele kaçmaya koyuldular. O mevsimde ekin sürülmüş olduğu için, büyük tahıl depoları mevcuttu, fakat sığınmacılar yanlarına sadece taşıyabilecekleri kadar yük alabildiler. Hızla kaçmaya uygun yollar yoktu. Sığınmacılar güneye doğru kaçarken kâh yürüdüler, kâh kağnı arabaları sürdüler ve buldukları zaman da trenlere doluştular. Daha fazla yürüyemeyecek durumda olanlar tren istasyonlarında toplaşıp

96 Aşağıdaki 3 No.lu Tabloya bakınız.

97 F.O. 195-1184, No. 1, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 1 Ocak 1878.

98 F.O. 195-1184, No. 20, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 13 Ocak 1878.

beklemeye koyuldular. Edirne'nin kuzeybatısındaki Hasköy'de 8.000 üzerinde göçmen, Ocak ayının soğuğunda sığınabilecekleri bir dam altı dahi bulamadan kendilerini götürecek trenleri beklemek için toplaştılar.[99] 15.000 kişi Filibe istasyonunda;[100] 20.000[101] kişi Çorlu'da ve birçokları da başka yerlerde bekleştiler. Kırlık alanlar güvensizleşince ve 1877 sonunda kış mevsimi ağırlığını hissettirmeye başladığında, mülteciler Osmanlı askerlerinin koruduğu nispeten güvenilir istasyonlara doğru tren yolu boyunca yürümeye başlamışlardı. Birçokları tren yolu kenarlarında soğuktan donarak can verdi ve gözlemciler yol boyunca yığılmış insan cesetleri görmeye alıştılar.[102] Mülteciler ısınmak için birbirlerine kenetlenmiş vaziyette hep birlikte donarak ölüme teslim olmuşlardı. Birçokları da istasyon binalarının dışında donup kaldılar.[103] Trenler geldiğinde, vagonlara, vagonların üstlerine ve açık yük vagonlarına tırmandılar.[104] Tek dertleri kaçabilmekti:

> Her istasyonda, ellerindeki onaylanmış izin kâğıtlarıyla bekleşen yığınların, bulabilecekleri herhangi bir boşluğa canlarını atabilmek için çektikleri sıkıntıyı tasvir edebilirsem bu zavallı insanların çilesini, tahayyül edebilirsiniz. Yerlerini kaybetmekten korktukları için kadın ve çocuklar doğal ihtiyaçlarını bile bulundukları yerlerde gidermekteler. Bu yüzden, bazı kapalı vagonlardaki havanın kötü kokusu tahammül edilebilir sınırların ötesine geçti ve şu günlerde karşılaştığımız birçok ölüm ve hastalık, belki de bu sebepten kaynaklanıyordur. Çiçeğe kadar, hemen tüm hastalıklar mevcut.[105]

Yüksek sayıda Türk sığınmacı, süratle ilerleyen Rus askerî hattının gerisinde yakalandı. Kazaklar ve Bulgarlar, göçe zorlanan bu insanlara yol

---

99 F.O. 195-1184, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 11 Ocak 1878.

100 F.O. 195-1184, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 10 Mart 1878.

101 Ethem Paşa'dan Süleyman Paşa'ya, Tatar Pazarcık, 13 Ocak 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 140'tan aktarılmıştır.

102 Blunt'tan Layard'a, İstanbul, 1 Şubat 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 185'te yayınlanmıştır.

103 F.O. 195-1184, No. 20, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 13 Ocak 1878.

104 Blunt'tan Layard'a, İstanbul, 1 Şubat 1878 ve Layard'dan Derby'ye İstanbul, 21 Ocak 1878'in ekleri, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 185 ve 153'te yayınlanmıştır.

105 Blunt'tan Layard'a, İstanbul, 1 Şubat 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 185'te yayınlanmıştır.

boyunca sık sık hücum ettiler.[106] Yağmacılık ve tecavüz çok olağandı. İşgal edilen Bulgaristan'da artık onlara yer kalmamıştı. Avrupalı gözlemcilerin uzağındaki köylerde konakladıklarında,[107] mültecilerin başına yukarıda söz edilen vahşetler geliyordu. Büyük şehirlerde durduklarında ise açlık ve hastalıkla karşılaşıyorlardı. Örneğin Temmuz 1877'ye kadar 5.000 mülteci Filibe'de toplanmıştı. "Birçokları Bulgar isyancılar tarafından soyulup soğana çevrilmiş, pek azının yaşamını sürdürebilecek takati kalmıştı".[108] Temmuz ayından sonra Filibe'ye başka mülteciler de geldiler. Fakat Rusların bölgeye ulaşmasıyla birçokları burayı da terk ettiler. Ocak ayında yağan kar altında, tahminen 15.000 mülteci Filibe istasyonunda trenlerin gelmesini beklediler.[109] Mayıs 1878'de Filibe'de 2.000 Türk mülteci kalmıştı ve "Bulgarların yıktığı evlerin harabelerine sığınmışlardı."[110] Filibe'deki mülteciler saldırılıp katledildiler, sağ kalanlar ücretsiz esir işçi olmaya zorlandılar. Genç Türk kızları ise ırzlarına geçilip kaçırıldılar. Tifo yaygındı ve Ruslar tifoluları zorla şehir dışında bataklık bir araziye götürdüler ve tüm mağdurlar da orada öldü. Genel durum başka şehirlerde de aynıydı.

Bulgaristan'ın göçe zorlanan Müslüman nüfusunun ölüm oranıyla çektikleri çileler, Avrupalı konsoloslar ve muhabirler tarafından en vahşi ayrıntılarına kadar günlük kayıtlara geçirildi.[111] Bulgarlar ve Ruslara ilave olarak, soğuk hava şartları ile açlık da kaçan mültecilerin düşmanı oldu. Balkan kışının en soğuk günlerinde, çoğunlukla yiyecekten yoksun kaçmak zorunda kalan bu insanların birçoğu soğuktan dondular veya açlıktan kırıldılar. "Tatar Pazarcık yakınlarındaki tepelerde bir Alman tren yolu memuru 400 kadın, erkek ve çocuğun soğuktan donmuş vücutlarının yığılı

---

106 İngiliz raporları, bu mültecilerin bazılarının başına gelenlerden söz ettiler. Tahminen 60.000 mültecinin toplandığı Harmanlı'da, Rus askerleri defalarca at üstünde hücum ederek, "maruz kaldıkları vahşetten dehşete düşmüş insan kalabalığına" korkunç düzeyde katliamlar uyguladılar. Panik hâkimdi. Birçok insan ve bilhassa çocuklar nehirleri aşarken kayboldular" (F.O. 424-479; Gizli belge [3910], s. 306, No. 352, ek sayısı 1, Walpole'un Wolff'a raporu, Şimşir, *Rumeli-II*, s. 117'de yayınlanmıştır).

107 Bu çok sayıda Müslüman köyünde Avrupalıların gördüğü delillerden hareketle yapılan bir tahmindir.

108 Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 30 Temmuz 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 63'te yayınlanmıştır.

109 Ethem Paşa, 13 Ocak 1879, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 140'ta yayınlanmıştır.

110 Layard'ın Salisbury'ye yolladığı ek, Tarabya-İstanbul, 7 Mayıs 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 262'de yayınlanmıştır.

111 Şimşir, *Rumeli-II* deki birçok rapora bkz; bilhassa, No. 54, 165, 187 ve 189.

olduğu tepecikte, tek başına sağ kalmış küçük bir kız çocuğu buldu."[112] Mültecilerin üzerlerinde kalan yetersiz giysiler bile Rus askerler ile Bulgarlar tarafından gasp ediliyordu. Konsoloslar devamlı olarak, aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu çıplak mülteci kümelerinden söz ediyorlardı.

> Gümülcine'de 50.000'in üzerinde mülteci Hükümet Konağındaki defterlere kayıt olmuştu. Bunlara ilaveten binlerce de kayıt olamamış mülteci vardı. [Başkonsolos Fawcett'in, kendisinden İngiltere temsilcisi diye söz ettiği] Cullen'in dağlarda bulduğu bazı insanlar, hükümetin kendilerine dağıtacağı yetersiz miktardaki iaşeyi almak için, bir kaç saat uzaklıktaki şehre yürüyemeyecek kadar bitkindiler. Gümülcine'dekilerin çoğu tifo ve dizanteriden can veriyorlardı ve binlercesi de, tarif edilemeyecek kadar sefalet, pislik ve hastalıktan muzdarip şekilde kasabanın sokaklarında yatıyorlardı. Fakat Cullen, eğer Gümülcüne'dekilerin vaziyeti kötüyse, dağlardaki zavallı mağdurların hallerinin bin beter olduğunu söylüyor. Her türlü yardımdan uzakta olan bu binlerce kadın ve çocuk kıtlıktan uzun süre can çekişerek ölmekteler. Sadece bir yerde, giysileri eskilikten lime lime olup üzerlerinden döküldüğü için neredeyse çırılçıplak kaldıklarından birbirlerine sarılarak ayakta dikilir vaziyette yaşları 14-65[113] arasında değişen kadın ve kızlar bulmuş.
>
> ... Her gün Ruslar ile Bulgarlar tarafından soyulmuş veya yakılmış köylerden gelen birçok insan, Bay Cullen'in kendi tabiriyle "bu vahşilerin ellerinde çektiklerinden" yakınıyorlar. Hatta Bay Cullen diyor ki; "Benim ne kadar çirkin olaylara şahit olduğumu bilirsiniz, fakat Rus ve Bulgarların zalimliği hakkında tutarlı olarak tekrar tekrar anlatılanlar, bu vahşî savaşta duyduğum ve gördüğüm en feci olayların kat kat üzerinde. Tecrübelerim ışığında, Rusların kararlılıkla Müslüman varlığını yok etme politikası uyguladığından başka bir sonuca varmam mümkün değil."[114]

112 F.O. 195-1184, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 10 Mart 1878.

113 Raporda 65 yerine 15 yazılmış. Hatalı daktilografi olduğu bellidir.

114 Başkonsolos Fawcett'ten Layard'a, İstanbul, 9 Temmuz 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, s. 514-515'te yayınlanmıştır. Berlin Kongresi karar alıcılarının Rodop bölgesindeki mülteci-

Kurgulamak zor olsa da, mültecilerin ruh halinin de hesaba katılması gerekir. Günümüzde, "yaşadıkları travmanın psikolojik etkileri" diyebileceğimiz konuyla, o yıllarda hiç kimse ilgilenmedi. Fakat o zamanın raporları mültecilerin çok değişmiş olan davranış biçimlerinden söz ettiler. Kendi idamını sessizce seyreden, kaygısız, durgun, hatta pasif gözlemciler gibi yılgın vaziyette davrandıkları fark edilmişti. Avrupalı konsoloslar, bu insanların mahkûm edildikleri yoksulluğun etkilerinden özellikle söz ettiler. Hayret içinde, tekrar tekrar, giysileri bile üzerlerinden çalındığı için sokak aralarında veya yollarda birbirlerine kenetlenmiş şekilde çıplak vaziyette duran Müslüman kadınlara rastladıklarını not ettiler. Avrupa'daki okuyucularına, ortalıkta çıplak gezmek bir yana, tamamen örtünmemiş bir Müslüman kadın görmenin ne kadar inanılmaz bir şey olduğunu açıklıyorlardı. Ne kadar anlatılmış olsa bile, bu kadar aşağılanmanın psikolojik etkisi aşırı vurgulanmış olamaz. Müslümanların tüm erkeklerini kaybetmelerinin verdiği ruhsal çöküntü de ağır gelmiş olmalıdır. Dul kadınların % 60-70'ini oluşturduğu mülteci gruplardan söz eden raporlar çoktu.[115] Erkek egemenliğinin güçlü olduğu bu toplum, ailenin tüm fertleri için karar vermek görevini yürütmesine alıştıkları erkeklerini kaybetmekten çok etkilenmiş olmalıdır. Mültecilerin varlıklarını sürdürebilmiş olmaları daha çok Müslüman Bulgar kadınların güçlü olmalarından kaynaklanıyor.

Şüphesiz, Rus ve Bulgarların katlettiğinden çok daha fazla mülteci hastalıktan öldü. Mültecilerin istiflendiği yerlerde, tifo-tifüs ve sıklıkla çiçek hastalığı görüldü. Edirne'deki 45.000 mülteciden 16.000'i tifoya yakalanmıştı ve her gün 100-120 kişi ölüyordu.[116] İstanbul'a ulaşan yüz binlerce göçmen korkulacak kadar hastalıklıydılar. Bab-ı-Ali'nin ricasıyla duruma el koyan Avrupalı doktorlar, Nisan 1878'den başlayarak, 160.000 mültecinin İstanbul'a ulaştığını, bunların 60.000'inin başka yerlere sevk edildiğini ve 18.000'inin öldüğünü belirttiler.[117] Şehrin sadece Asya yakasında günde

---

lerin durumunun incelenmesi için hazırlattığı detaylı raporun bir parçasıdır. Şimşir, *Rumeli-I*, s. 513-532'de detaylarıyla yer almıştır ve mültecilerin durumu hakkında gerçek ve kahredici bir anlatımdır.

115 Bkz. Şimşir, *Rumeli-I*, No. 311.

116 Edirne'deki Fransız Konsolosunun yazdıklarından, Edirne, 15 Nisan 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 250'de yayınlanmıştır. Büyükelçi Bilal N. Şimşir'in hesabına göre, hastalığa yakalananlardan tahminen 10.000 kişi, yani vak'aların %62'si öldü.

117 Edirne'deki Fransız Konsolosunun yazdıklarından, Edirne, 15 Nisan 1878 ve Layard'dan Salisbury'ye, İstanbul, 28 Nisan 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 250 ve 257'de

21 mülteci ölmekteydi.[118] Ayasofya Camiinde barınan 4.000 sığınmacı arasında her gün 25-30 ölüm oluyordu.[119] Bu mağdurlara Osmanlı İmparatorluğu'nun tıbbi çare bulamayışı yadsınamaz. 1895'e kadar bile hastanelerinde, sadece 169 hekim olan bu imparatorlukta hiçbir zaman yeterli doktor ve ilaç bulunmadı.[120]

SAVAŞ SONRASINDA BULGARİSTAN

Rus ordularının Müslüman köylerine doğrudan hücumu, bir kaç istisna dışında Mayıs 1878'de sona erdi. İngiltere ve Batı Avrupa kamuoyunun göze çarpar şekilde Osmanlı lehine dönmesi, o güne kadarki kazanımlarını pekiştirmek isteyen Rusların, savaşa devam etmek yerine temkinli davranmasına yol açtı. Zaten Hıristiyan Bulgarlar, Müslüman Bulgarların üzerinde baskı kurmakta çok başarılı olduğuna göre, Rusların doğrudan eyleme katılmasına hacet kalmamıştı. Rus işgal kuvvetleri, Bulgarların zulüm yapmakta serbest kalmasını temin etti ve Rus Hükümeti de, İngiltere ile Fransız konsoloslarının, basınının veya yardım derneklerinin vahşet olaylarını araştırmasını ve müdahalesini önlemek için ellerinden geleni yaptı.[121] Burgaz'daki İngiltere Konsolosu Brophy'nin yorumuna göre, Ruslar Türklere doğrudan saldırmayı bıraktılar, fakat Türkleri Bulgaristan'dan sürmek politikalarını gerçekleştirmek için yerli Bulgar halkını kullanmaya devam ettiler.[122] Brophy'nin analizi genel Rus politikası konusunda isabetli olmakla birlikte, savaş bittikten sonra dahî seyrek de olsa, Rus güçleri hem kendileri Türk köylerine saldırmaya devam ettiler hem de Bulgarların

yayınlanmıştır. "Mülteciler için barınak haline dönüştürülen camiler ve diğer hükümet binalarında 800-900 tifo vak'ası mevcuttur." (Layard'dan Salisbury'ye, İstanbul, 28 Nisan 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 257'de yayınlanmıştır). Mülteci ölümleri hakkında daha etraflı bir rapor için bkz. Dr. Mordtmann, Dr. Gabuzzi ve Dr. Stécouli, *Les réfugies de la Roumélie en 1878: Rapport presenté au Conseil International de Santé {1878'deki Rumeli mültecileri, Uluslararası Sağlık Konseyi Başkanının Raporu}*, İstanbul, 1879.

118 Dickson'dan Layard'a, İstanbul, 19 Haziran 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 303'te yayınlanmıştır.

119 Dickson'dan Layard'a, İstanbul, 19 Haziran 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 303'te yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. F.O. 195-1185, No. 47, F. R.J. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 7 Eylül 1878 ve F.O. 195-1254, No. 299, Michell'den Salisbury'ye, Filibe, 25 Ekim 1879.

120 Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and the Balkans {Arap Dünyası, Türkiye ve Balkanlar}*, Boston, 1982, S. 108. Ayrıca bkz. Şimşir, *Rumeli-I*, No. 192, 208, 209, 213, 249.

121 Reade'den Salisbury'ye, Varna, 8 Temmuz 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 312'de yayınlanmıştır.

122 F.O. 195-1189, No. 44, Blunt'tan Layard'a, Burgaz, 6 Kasım 1878.

Müslüman köylerine saldırmasına yardımcı oldular. Rus askerlerinin Kasım 1878'de Demirciler köyünün yıkılıp halkının katledilmesinde Bulgarlara yardımcı olduğunun İngilizler tarafından haber alınması üzerine, Rus hükümeti olayı "şiddetle kınadığını" açıkladı. Çok ender olarak verilen cezalardan birisi olarak, bu olaydan sorumlu tutulan Rus askerlerinin âmiri olan generale 20 günlük hapis cezası verildi.[123] Ruslar, eski köylerine geri dönmelerini imkânsız kılmak için, kaçan Türklerin evlerini yakmak işinde Bulgarlara yardım etmeye, 1878 Aralık ayına kadar devam ettiler. Bulgarlar ise, Rus himayesi altında, Türk evlerini ve köylerini yakıp yıkmaya 1879'da bile devam ettiler.[124] Geri dönen Türklerin yeni ev inşa etmesine izin verilmedi.[125]

Rus istilası altında, devletin günlük yürütme işlerine Hıristiyan Bulgarlar atandılar. Ruslar, taarruz ve işgallerini en çok destekleyenleri, yani Osmanlı yönetimine karşı en şiddetle isyan edenleri devlet makamlarına seçtiler. Bunlar genellikle katliamda öne çıkmış olan Bulgarlardı. Bu kişiler Türk karşıtı eylemlerine, istilâ ordularının koruması altında ve yeni pozisyonlarından dolayı artan yetkilerle devam ettiler. Rus mercilerine şikâyette bulunmak beyhude idi, çünkü Ruslar ya hiç ilgilenmiyor ya da failleri aktif olarak destekliyorlardı.[126]

---

123 F.O. 195-1185, No. 78, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 30 Kasım 1878. Verilen ceza, sanıldığı kadar hafif değildir, çünkü Konsolos Calvert'in belirttiği gibi, bölüğün amiri olan General Skobelef, sadece günah keçisi olarak kurban verilmişti. Calvert, "sorumluluğun doğuracağı sonuçlardan kesin korkuları olduğu göz önüne alındığında" bir Rus subayının kendi başına böyle bir kararı vermesinin mümkün olmayacağına inanmaktadır, çünkü "komutanlar amirlerini hoşnut etmeyecek davranışlarda bulunmaktan kaçınırlardı. Zaten, birçokları da, yerine getirmek zorunda bırakıldıkları muameleyi iğrenç buluyorlardı." (F.O. 195-1185, No. 79, Calver'ten Layard'a, Edirne, 30 Kasım 1878).

124 "Ayakta kalan Türk evlerinin harap edilmesine kapsamlı şekilde devam edildiği rapor edilmekte" (F.O. 195-1253, Michell'den Layard'a, Filibe, 24 Haziran 1879). Ayrıca bkz. Wolff'tan Salisbury'ye, Tarabya-İstanbul, 29 Ekim 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 404'te yayınlanmış ve F.O. 195 No. 52, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 24 Aralık 1878.

125 F.O. 195-1254, No. 299, Michell'den Salisbury'ye, Filibe, 25 Ekim 1879.

126 F.O. 195-1184, No. 23, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 17 Haziran 1878. Ayrıca bkz. F.O. 195-1185, No. 55, F.R.J. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 25 Eylül 1878 ve No. 153, F.O. 195-1185, No. 43, E. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 16 Eylül 1878.

"Bulgarların savunmasız Müslümanlara her gün uyguladığı iğrenç davranışlarına, Rus otoritelerin en azından sessizce onay verdiği tartışma götürmez şekilde âşikâr bir gerçektir" (F.O. 195-1185, No. 36, E. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 15 Ağustos 1878).

İşgâl altındaki Bulgaristan'da ve işgalden sonraki Bulgaristan ile Doğu Rumeli'nin her ikisinde de kanuni erk, sadece Bulgarlardan oluşan ama kadrolarında hiç Türk içermeyen polis gücü ve mahkemelerin eline düştü. Mahkemeler ile polis, Bulgaristan Türklerine karşı tek amacı onların ülkeyi terk etmesini sağlamak olan devletin, etkili bir organı halindeydi. Böylece Türkler, devletin kendilerini koruması gereken kurumlarından, hiçbir destek umamazdı.[127] Şehirlerde, Türklere saldırmak ve yağmalamakta Bulgar polisi önde geliyordu.[128] Kırsal alan polisi (zaptiye) ise, Türk köylerinde yaşayanları soyup katletti ve köylü Türk kadınlarının ırzına geçti.[129] Bu, polis terörü amansızdı. Yeniköy kasabasının talanı ve halkının ırzına geçilip katledilmesi sırasında iki Türk erkeği kaçıp durumu polise ihbar ettiler, fakat suçlular yerine kendileri hapse atıldılar.[130] Kanunun işlevini kontrol etmek için kurulan yargı mahkemeleri, sadece Türklere karşı olmakla kalmayıp kanunun genel prensipleriyle de alakalı değildi.[131] Konsolos Brophy, "Rus işgalinin başlamasından şu ana kadar hiçbir Bulgar'ın, soygunculuk katliam ve kadınlara tecavüz suçundan en güçlü delillerle itham edilmiş bile olsa, bir kaç günden uzun süren hapis cezasına çarptırıldığının

---

127 Bu bölüm, Sırbistan'ın hücum ettiği bölgedeki Müslümanların çektiği acılardan çok daha fazlasına maruz kalmış olan Bulgaristan Müslümanlarının çektiği mezalime odaklanmıştır. Buna rağmen, Sırbistan'ın kazandığı bölgedeki Müslümanların acıları, sadece Bulgaristan'daki vahşetle kıyaslandığında biraz hafif kalmaktadır. Niş'teki İngiliz Konsolosu Baker, Sırp istilasından hemen sonra Niş'teki Müslüman nüfusun 8.300'den 300'e düştüğünü kaydetmiştir. Müslüman mallarının çoğu çalınmış ve Müslüman evlerinin çoğu yakılarak yıkılmıştı. Camiler, ya askerî ve resmî amaçlar için kullanılmış veya yıkılmıştı. Baker eksilen mültecilerin kaderi hakkında bilgi vermemiş. (F.O. 260-267, Konsolos Yardımcısı Baker'dan İgiltere Dışişleri Bakanı G.F. Gould'a, Belgrat, Niş, 20 Eylül 1879).

128 F.O. 195-1184, No. 23, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 17 Haziran 1878.

"Kısa bir süreliğine ara verilen Türk evlerinin yıkılmasına, eskisinden daha yoğun olarak, bu kez polisin açık izni ve yardımıyla yeniden başlandı" (F.O. 195-1185, No. 33, F.R.J. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 20 Temmuz 1878).

"Bulgarların davranışı Türk zaptiyelerinkinden kat be kat daha çok rüşvet peşinde, kanuna aykırı ve vahşice". (F.O. 195-1252, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 6 Şubat 1879).

129 F.O. 195-1254, No. 4, Brophy'den Michell'e, Burgaz, 27 Ağustos 1879. Bu belgelerdeki ırza geçme olaylarının dehşet verici örneklerinden parçalara burada yer vermemek daha uygundur. Örnek için bkz. F.O. 901 – 902, A. Simmons'un Wolff'a yolladığı notlar, 8 Kasım 1878.

130 F.O. 195-1185, No. 37, F.R.J. Calvert'ten Layard'a, Filibe, 20 Temmuz 1878.

131 F.O. 195-1254, No. 255, Michell'den Salisbury'ye, Filibe, 6 Eylül 1879.

bir tek örneğini dahi bilmiyorum"[132] diye yazdı. Türk köylüleriyle mültecileri Osmanlı hükümetinden yardım görmekten ümidi kesip, Brophy gibi Avrupalı konsoloslardan tekrar tekrar yardım istediler.[133] Onlara yardım imkânı olmayan konsoloslar, sadece "talan ve zorbalıkların" listesini tuttular. Talan edilmiş köylerle ilgili yüzlerce raporlardan birisi: "Denislere, Arnavoutler, Ghebeoh, Kyvanlık, Giaffer, Altchak Dere ve Deniskeui" köylerinde gasp edilen malların listesiydi (215 öküz ve inek, 74 at, 632 koyun, 33 camız ve 13.526 piastra para gibi)[134]. Bununla birlikte, Filibe'deki İngiltere Konsolosu F. R. J. Calvert'ın raporuna göre; "Son zamanlarda, Türk mültecilerine karşı işlenen feci olaylar çok arttı. Sadece benim dikkatime gelenler büyük bir cilt doldurur ve işlenen suçların sadece yirmide birinin benim kulağıma ulaştığına şüphe yok."[135]

Osmanlılarla ateşkes imzalanmasından sonra, Ruslar kâğıt üzerinde, Türk mültecilerin eski köylerine yeniden yerleşmelerine razı geldiler. Ruslar tarafından resmen kabul edilen Berlin Kongresinin kurallarına göre, geri dönen mültecilere evleri, eşyaları ve tarlaları geri verilecek ve kendilerine sataşılmayacaktı. Örneğin Şumla'daki hastalıktan muzdarip olan kalabalık mülteci topluluğunun problemlerine Rus cevabı "evlerine dönsünler"[136] oldu. Asıl güçlük, Rusların geri dönen Türklere hiçbir koruma temin etmemesinden kaynaklanıyordu. Bu Türkler, diğer Bulgar vatandaşların insafına terk ediliyorlardı. Avrupalı gözlemcilerden uzaklaşmalarının ardından, mültecilerin durumu milletlerarası antlaşmaların garanti ettiğinden çok farklı bir hal alıyordu. Geri dönen mülteciler, koruma temin edebilecek tek kaynak olan Rusların korumasından yoksun kalınca, tamamen

---

132 F.O. 195-1254, No. 4, Brophy'den Michell'e, Burgaz, 27 Ağustos 1879.

133 Ulaşan birçok dilekçenin örnekleri için bkz. Şimşir, *Rumeli-II*, s. 371-448.

134 F.O. 195-1254, No. 39, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 30 Eylül 1879.

135 F.O. 195-1185, No. 55, F.R.J. Calvert'ten Layard'a, 25 Eylül 1878.

136 Ruslar, mültecilerin geri dönüşü konusunda yalpaladılar. Örneğin, Şumla-Varna bölgesindeki mültecilere bazen köylerine geri dönebilecekleri söylendi ve boş güvence verildi. Başka zamanlarda da, Rusların ele geçirdiği bölgelere girmelerine izin verilmedi. Şart olarak, Osmanlıların Bulgaristan'da ellerinde kalan kalelerini teslim etmeleri öne sürüldü. Bu koşul bir açmaza yol açtı, çünkü Osmanlılar da mültecilerin geri dönmelerine izin verilip onların eski çiftliklerine ve evlerine huzur içinde yerleşmesi tamamlanmadan bölgeyi terk etmeyi reddettiler. (Layard'dan Salisbury'ye, Tarabya-İstanbul, 2 Ağustos ve 5 Ağustos 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 336 ve 337'de yayınlanmıştır.)

Bulgarların merhametine mahkûmdular.[137] Eski yerlerine dönen mülteciler, evlerini yerle bir edilmiş veya Bulgarların eline geçmiş halde buldular. Bu evlerin, sahiplerine geri verilmesi ümidi yoktu.[138] Rusların, hiç değilse karınlarını doyuracağına dair garanti vermesine rağmen, mülteciler açlığa terk edildiler.[139] Bulgarlar genellikle, Türklerin ambarlarından aldıkları buğdayın çok azını bile, onları hasat etmiş fakat şimdi mülteci durumuna düşmüş olan bu insanlarla paylaşmadılar. Geri dönen mülteciler yiyeceksiz barınaksız ve tarlasız kalmıştı. Dönenlerin âkıbeti hakkındaki raporların hemen hepsi de şu gibi sözlerle sonlanıyordu; "yaşamını sürdürebilenler Edirne'ye geri döndüler."[140] Yollarda devamlı, Bulgar çetelerin hücumuna uğruyorlardı.[141]

---

137 "Her gün ülkenin her köşesinden gelen raporlara göre; Hıristiyanların, davranışlarından daha aşağı kalmayan sözlü açıklamaları, Müslümanların toptan göçünü sağlamaya kararlı olduklarına işaret etmektedir. Türk köyleri peş peşe talan edilmekte, büyükbaş hayvanları çalınmakta ve bu hırsızlığa direnen mal sahipleri öldürülmekteler. Türk köylülerine her yerde, ülkeyi terk etmeye hazırlanmaları söylenmekte. Terk edilmiş köylerdeki camiler yerle bir edilmekte ve boşalan evlere komşu köylerden Hıristiyanlar yerleşmektedir. Kaçanların evlerine geri dönmeye yeltendiği her olayda, bu insanlar bölgeden uzaklaştırıldılar ve korunmak talepleri hiçbir zaman takip edilmedi" (F.O. 195-1184, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 17 Haziran 1878).

138 Bkz. Şimşir, *Rumeli-II*, No. 53, 64, 154, 164, 172.c.

139 F.O. 195-1254, No. 46 ve 47, Brophy'den Layard'a, 22 Kasım ve 27 Kasım 1879;

Kâğıt üzerindeki kurallar şunlardı:

1) Mültecilerin geri dönmeye ve mallarını sahiplenmeye olduğu gibi, vilayet kasalarında saklanan gelirlerini de almaya hakları vardır.
2) Polis bu kişilere yardım ve koruma temin edecektir.
3) Edirne valisi geri dönmek isteyen mültecilerin köylere göre gruplandırılmış listelerini hazırlayacaktır.
4) Her iki devlet de, kamu huzurunu tehdit edecek adamların uzaklaştırılmasını temin edecektir.
5) Eskiden yaşadıkları bölgenin yöneticileri, geri dönen mültecilerin yaşam ihtiyaçlarını bir ay boyunca temin etmek zorundadırlar.
6) Hâlihazırda Hıristiyanlarca işgal edilmiş olan Müslüman mültecilerin evlerinin boşaltılması temin edilecek ve evler eski sahiplerine iade edilecektir.

(F.O. 195-1253, Michell'den Layard'a, Filibe, 17 Haziran 1879)

140 Trajedilerin çoğu yabancı konsolosların bilgisine ulaşmamış olsa bile, geri dönen mültecilerin problemleri titizlikle ve kapsamlı olarak kayıtlara geçmiştir. Örneğin, Yamboli bölgesinden geri dönmeye yeltenen 53 mülteci, tecavüz, gasp ve benzeri olaylardan zarar görmüştür ve bu nedenle evlerini temelli olarak terk etmişlerdir. (F.O. 195-1185, No. 56, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 10 Ekim 1878).

Bazı durumlarda, katledilen mültecilerle ilgili raporlar İngiliz Konsolosluklarına ulaştıkça, köylerine göre gruplandırılmış olarak listeler yapıldı. Örneğin; Calvert'in problemler listesine göre "Khalfa Kioi, Gölemen, Khidrja, Smavli ve Karabunar." Bu

Bulgaristan'daki Müslüman halkın durumu hakkında Batı Avrupa'ya bilgi aktıkça, Rus makamları gerçekleri ört bas etmeye gayret ettiler. Soruşturma komisyonları, her zaman Rusların karartması ve uzlaşmazlığıyla karşılaşıyordu.[142] Rus memurları katledilen Türk mültecilerin gizlice gömülmesi için el altından saklı mezarlar kazılması emrini gönderirken bile, Bulgaristan'daki Türklerin âkıbeti hakkında soru sorulduğunda, katliam hakkında bilgileri olduğunu inkâr ediyorlardı.[143]

Bıraktıkları evleri şehirde olan mültecilerin, geri döndüklerinde yaşama şansları daha yüksekti, fakat orada kalma şansları çok azdı. Şumla'daki Osmanlı güvenliğini terk edip Razgrad bölgesine dönmeye yeltenen ilk mülteci grubunun, yola çıktıktan kısa süre sonra tüm malları gasp edildi. Daha sonra üstlerindeki başlarındaki esvapları da soyuldu. Razgrad'a ulaştıklarında ise günlerce yiyeceksiz ve az bir suyla umumi mezbahada[144] kalmaya zorlandılar.

> Mezbahada mültecilere şu açıklamalar yapıldı:
>
> 1) Sırp Savaşı'nda veya daha sonraki savaşta görev almış olanlar ülkede kalamazlar.
>
> 2) Yerleşmesine müsaade isteyenlerin istisnasız hepsi dürüstlükleri ve ahlakları hakkında bir Bulgar kefil bulmalılar.
>
> 3) Köyleri dağlarda veya ormanda olanlar, kefil gösterseler bile, bu tip sahalar stratejik önem taşıdığı için, ülkede kalamazlar.
>
> 4) Kendilerine Bulgar kefil bulsalar bile, evlerine Bulgarların yerleştiği kişiler gitmelidir.

---

köylerin her birinde, yakılmış evler, çalınmış tahıl, soygunlar, dayak atma ve ırza tecavüz olayları kayıtlara geçmişti (F.O. 195-1185, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 8 Kasım, 1878).

141 Reade'den Salisbury'ye, Varna, 8 Temmuz 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 312'de yayınlanmıştır. F.O. 195-1189, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 2 Ağustos 1878, F.O. 195-1189, No. 36, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 9 Eylül 1878.

Müslümanların savaş sonrasında, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'deki genel durumu hakkında bkz. Şimşir, *Rumeli-II*, No. 80, 83, 155, 156, 201 ve 247.

142 Şimşir, *Rumeli-I*, No. 318, 320, 323, 361, 376 ve 414.

143 F.O. 195-1185, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 15 Ağustos 1878.

144 Mültecilerin umumi mezbaha ve benzeri yerlere yerleştirilmesi olağandı. Bu tip "yerleşkelerin" mülteciler üzerindeki psikolojik etkisi çok önemli olmalıdır. Eski Zağra'da gerçekleşen benzer durum için bkz. F.O. 195-1254, No. 299, Michell'den Salisbury'ye, Filibe, 25 Ekim 1879.

> 5) Varlıklı olduğu bilinen kişilerin hepsi ülkeyi terk etmelidir...
>
> Bütün bu şartları yerine getirip orada kalabileceği söylenen Razgradlılar şehre girebildiler, fakat evlerini sahiplenemediler. Razgrad'daki yedi Türk mahallesinin beşi Bulgarlar tarafından işgal edilmiş ikisi ise Kazaklara verilmişti. Mültecilerin bir kaçı yakılmış veya yıkılmış olan evlerinin kalıntısını buldular. Helvacızade Ahmet Ağa'nın evi kendi gözü önünde yakılmıştı... Aynı kader Eski Cuma ve Osman Pazarı mültecilerinin de başına geldi.[145]

İngiliz Konsolos Yardımcısı Calvert'e göre, Ruslara karşı gerilla hücumu yapmak tehdidi gösteren Rodop Dağlarına sığınmış olan Müslüman mültecilerin hepsine, evlerine serbestçe geri dönmeleri teklif edildi. "Bir kaç bin kişi" bu tekliften yararlandı çünkü karınları açtı ve dağlarda üşüyorlardı. Yola düştüklerinde ise hem Ruslar hem de Bulgarların hücumuna uğradılar - bazıları vurulmuş diğerleri de elbiseleri soyularak dağlarda donmaya bırakılmışlardı. Calvert, Rus askerleri ile Bulgarların tüm genç kadınların ırzına geçtiğine inanıyordu.[146] Bu ve benzer "saldırılar yüzünden, geride duran mülteciler dağları terk etmeyip, orada gerilla başkaldırısı tertiplediler."[147]

Konsolos Brophy, Bulgaristan'daki evlerine geri dönmeyi başarabilen Müslüman mültecilerin kaderiyle Osmanlı kontrolünde kalan bölgedeki Hıristiyan mültecilerin durumunu kıyaslayarak şu yorumda bulundu:

> {Müslüman mülteciler}, evleriyle arazilerini sahiplenmelerine izin verilmesi dileklerini yerel memurlara bildirdiklerinde, onlara kesin cevabın beş gün içinde bildirileceği söylendi. Sonra, aralarında umutsuz durumda olanlar yaşamlarını sürdürebilecek kadar azık verilmesini de dilediler. Onlara Bulgar Konsolosunun verdiği yanıt: "bu konu Tırnova'ya sorulup cevap geldi-

---

145 F.O. 195-1189, Reade'den Layard'a, No. 60, Varna, 30 Temmuz 1878. Konsolos Reade şunu ilave etmiş: "Ortamdan ve Ruslarla Bulgarların diğer davranışlarından beliren, asıl amaçlarının ülkeden Müslümanları def etmek olduğudur."

146 F.O. 195-1184, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 10 Mart 1878.

147 Rodop'un "başkaldıranları" Bulgaristan'ın başka bölgelerinden gelen mülteciler ve onlarla birleşen "Bulgarların talan ettiği yakın çevre köylerinin yerli halkıydı" (F.O. 195-1184, No. 8, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 24 Nisan 1878). Ayrıca bkz. F.O. 195-1185, No. 29, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 4 Temmuz 1878.

> ğinde Türklere duyurulacak" şeklindeydi. Ruslar ise daha kesin ve az alaycı bir cevap verdiler: "Böyle bir emir almadık."
>
> Rus-Bulgar makamların bu davranışı ile tam tezat teşkil eden aşağıdaki olaya, Konstantinopol'den siz saygıdeğer ekselanslarınıza yolladığım 22 Ocak 1878 tarihli raporda kısaca değinmiştim. Burgaz'ın panik halinde boşaltılması sırasında, Kraliçe Majestelerinin Gemisi "Torch"un Komutanı Hamond, sabahtan akşama kadar aralıksız olarak kurtarma botlarıyla Hıristiyan kaçakları kıyıdan alırken, gemisinin gıda malzemesi tükendiği için, kumandanla birlikte Türk valiye müracaat edip Hükümetin depolarından bize bisküvi satmasını rica etmiştik. Bize ne kadar istediğimizi sordu ve istediğimiz 1940 libre {880 kg} yiyeceği verip karşılığında para almayı reddederken, "bunlar Sultanın Hıristiyan tebaası için değil mi?" diyerek, istersek, sadece ne amaçla aldığımıza dair bir makbuz karşılığında, daha fazla vermeyi teklif etti.
>
> Müslüman olan Osmanlı ile Hıristiyan olan Rus-Bulgar makamlarının her birinin "yukarıdan emir almadan" farklı dinden olanlara davranışındaki dikkate değer farklılığı Sayın Ekselanslarının dikkatine getirmeme gerek yoktur. Ancak şu kadarını belirtmeliyim ki, ateşkes imzalanmasından beş gün sonra Rusların Burgaz'ı işgal etmeleri sırasında değeri 40.000 Sterlin olan buğday depoları da dâhil Osmanlı hükümetinin tüm yiyecek depolarına el koyduklarını düşünürsek, açlıktan kıvranan çok sayıda zavallı Türk halkına birazcık yiyecek vermeleri ucuz bir cömertlik gösterisi olurdu.[148]

Bulgaristan'da kalan Müslümanlar ve geri dönmeyi bir şekilde başaran az sayıda mülteci, kendilerini Rusların kurduğu ve Bulgarların işlettiği bir devlet sistemi içinde buldular. Sistem, sadece ihtilalci Bulgarları ödüllendirip Türkleri aşağılamakla kalmayıp, geride kalan Türklerin de Bulgaristan'ı terk etmesini sağlamak üzerine planlanmıştı. Rus zaferinin hemen ardından Bulgaristan'ın tamamı, yardımcılığına Bulgarların atandığı Rus valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Berlin Kongresi Bulgaristan'ı ikiye

148 F.O. 195-1189, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 22 Ağustos 1878. F.O. 195-1252, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 14 Nisan 1879.

böldüğünde, Türkler Bulgaristan ile Doğu Rumeli arasında çok az fark buldular. Doğu Rumeli özerk bir Osmanlı vilayeti olarak kurulmuş, yönetime Hıristiyan Baş Vali Aleko Paşa getirilmişti. Güya, Berlin sözleşmesinin kurduğu ve Avrupalı delegelerin bulunduğu Doğu Rumeli Komisyonu devleti gözetiyordu. Gerçekte ise, komisyon üyelerinin de doğruladığı gibi, baş vali bilhassa Türk köylülerini ve muhacirlerini ilgilendiren konularda "Komisyonun kararlarına itaat etmiyordu."[149] Arkasında askerî güç bulunmayan komite üyeleri ise, Türklere karşı işlenen suçların sadece kayıtlarını tutuyor ve arada bir de Doğu Rumeli yöneticilerine şikâyette bulunuyorlardı.[150] Örneğin Fransız delegesinin, mültecilerin Filibe'deki vaziyeti hakkındaki resmi şikâyeti şöyleydi; "mültecilerin karşılaştığı muamelenin, Türk varlığını yok etmeye yönelik hükümet politikasından kaynaklandığı âşikârdır."[151]

Bulgaristan'da ve Doğu Rumeli'de hükümet bazen küstahça, diğer zamanlarda üstü örtük ikiyüzlü yöntemlerle Türklerin aleyhinde çalıştı. Örneğin, Doğu Rumeli'deki Müslümanlara Hıristiyan milis kuvvetlerine hizmet etmeye zorlanacakları ve Hıristiyan işareti olan haç ihtiva eden milis üniforması giydirileceği haber edildi.[152] Yerel yöneticiler tarafından onlara, Müslüman kadınların da Bulgar kadınları gibi giyinmesi, yani tipik Müslüman çarşafına bürünmemesi gerektiği söylendi.[153] Daha vahşi olan fizikî eziyetlerle kıyaslandığında, bunlar küçük meseleler gibi görünse de, Bulgaristan'daki Müslümanlar bunu Hıristiyanların yönetimi ele geçirmesiyle başlarına gelmesinden korktukları dinî inançları ve namuslarına saldırının başlangıcı olarak algıladılar. Elbette son iki yılın getirdikleri, onların korkması için yeterli sebep teşkil ediyordu. Bu tür psikolojik baskılara ilave olarak, daha iknâ edici başka psikolojik tehditler eklenmişti. Müslümanlar devamlı tehdit ve

---

149 F.O. 195-1254, Michell'den Layard'a, Filibe, 23 Ağustos 1879.

150 Örnek olarak bir kaç yüz Türk'ün imzalı şikâyetleri için bkz. F.O. 195-1254, Michell'den Layard'a, Filibe, Eylül 1879 ve Doğu Rumeli'deki Türklerin durumunun analizi için bkz. 4 Eylül 1878.

151 F.O. 195-1254, Michell'den Layard'a, Filibe, 5 Eylül 1879. Müslümanların Komisyona yolladıkları dilekçelerinin özeti İçin bkz. F.O. 901-902, Wolff'tan Salisbury'ye, Filibe, 12 Kasım 1878.

152 F.O. 195-1252, Brophy'den Malet'e, Burgaz, 26 Mart 1879 ve F.O. 195-1252, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 8 Mayıs 1879.

153 Bu konuda bir kanun olduğuna dair delil bulamadım, fakat diplomatik kaynaklarda birçok kez, Bulgar yöneticilerin Müslüman kadınların giyim stillerini değiştirmesini söylediklerine ve bir kaç kez de bunun zorla uygulandığına dair örnekler buldum.

korku ortamında yaşadılar. Milisler ve onlarla birlikte talim gören Bulgar "gimnaziya toplulukları" Türklerin sonu hakkındaki planlarını açıkça ilan ettiler.[154] Türklerin şahsî silah sahibi olmasına izin verilmiyordu, fakat Bulgarlara tüfek dağıtılmıştı. "Uyarı atışları" adı altında Türk evlerine kurşun sıkılması olağandı. Konsolos Brophy'nin bildirdiğine göre, "Türk nüfusun halâ yoğun olduğu Balkan bölgelerinde Bulgarların silah sıkmasından gelen kurşun sesleri güneş batımından şafak vaktine kadar kesintisiz sürüyor." Bu kurşun sıkmanın, Türklerin kaçmasını temin amacıyla olduğunu Rusların kendisi bile Brophy'ye itiraf etmişlerdi.[155]

Bulgarların, onları kaçırmak için kurduğu psikolojik baskı doğal olarak başarılı oldu, çünkü Müslümanlar ölümü her zaman çok yakınlarında hissettiler.

YAHUDİLER

Bulgaristan'ın Yahudileri de Müslümanların kaderini paylaştılar. Bulgar şehirlerinden gelen raporlar sürekli olarak "Türklerin ve Yahudilerin" Bulgar ve Rusların elinde çektiği cefadan söz ediyordu. Eski Zağra ele geçirildiği zaman, hem Müslüman hem de Yahudiler kıyımdan geçirildiler, evleri yakıldı ve her iki gruptan sağ kalanlar yollara düşüp mülteci oldular. Camiler ile Eski Zağra'nın Sinagogu dışkıyla pisletildi.[156] Bulgar Yahudilerin maruz kaldığı muamelenin en tipik örneği Kızanlık'ta görüldü. Osmanlı düzensiz güçleri tarafından kurtarılana kadar Kızanlık'ın Yahudi ve Müslümanları, Bulgarlar tarafından yağmalanmış, işkence edilmiş ve katledilmişlerdi. Konsolos Blunt'ın raporuna göre:

---

154 F.O. 195-1254, Michell'den Layard'a, Filibe, 29 Ağustos 1879.
F.O. 195-1254, Michell'den Layard'a, Filibe, 4 Eylül 1879.
F.O. 195-1254, No. 340, Michell'den Salisbury'ye, Filibe, 7 Kasım 1879.
"Gimnaziya toplulukları" Kasım 1879'da resmen lağvedildiler, fakat üyelerinin tüfeklerini muhafaza etmesine izin verildi (ve bu kulüpler yeniden ortaya çıktı).

155 F.O. 195-1252, Brophy'den Layard'a, Burgaz, 22 Nisan 1879 ve F.O 901-917, Salisbury'ye "Lord Donoughmore'dan gelen telgraf", 9 Nisan 1879.
Lord Donoughmore, "Doğu Rumeli Türklerini içinde bulundukları duruma indirgeyen yöntemleri" irdelerken, durumlarını "kitlesel yok edilmek ihtimali içeren tam bir ümitsizlik şekli" diye izah ediyordu. (F.O. 901-916, Donoughmore'dan Wolff'a, Filibe, 27 Eylül 1878. Bu evrak Bulgarların Doğu Rumeli Türklerine karşı davranışlarının tasvirini de içerir).

156 F.O. 195-1137, No. 32, Dupuis'dan Blunt'a, Edirne, 4 Ağustos 1877 ve No. 33, 6 Ağustos 1877.

> Kızanlık'ın Türk eşrafı bana, Yahudilerin Bulgar vahşetinden, bazı durumlarda Müslümanlardan daha çok azap çektiğini söyledi. Kızanlık'ta imdatlarına yetişip kendilerine Eski Zağra'ya kadar eşlik eden düzensiz Çerkes güçlerinin davranışını Yahudilerin şükranla andığını da eklemeliyim. Yahudiler güvenlik kuvvetlerinin kaçan Türklere sağladığı şefkat ve korumanın aynısını kendilerine de sağladığını ve ortalıkta kol gezen ölüm tehlikesinden kurtulmuşlarsa, bunu Çerkeslerin cesaret ve sadakatine borçlu olduklarını söylüyorlar.

Blunt, Bulgar ve Kazakların günler süren talan ve tecavüzünden sonra, Kızanlık Yahudilerinin yarısının öldürüldüğüne dair bir rapordan da söz etti.[157]

Müslümanlar kadar Yahudiler de, Bulgar ve Ruslar tarafından kötü muameleye tabi tutuldular ve ülke dışına göçüp mülteci olmaya zorlandılar. Örneğin, geri dönen 20 Yahudi mülteci ailesi, Karlova'da Bulgar ve Rus yöneticilerin gözleri önünde durdurulmuş ve taşa tutulmuşlardı.[158] Aynen Müslümanlar gibi, geri dönen Yahudilerin de eski köylerine dönmelerine izin verilmedi ve dönenler eski evlerini işgal edilmiş veya yerle bir edilmiş halde buldular.[159] Yamboli Yahudileri, şehirlerine döndüklerinde tren istasyonunda toplanmış bulunan "şehrin neredeyse tüm Bulgar halkı tarafından 'Çarımız Aleksandr çok yaşa! Türkler ve Yahudiler defolun! Bulgarlar için Bulgaristan!' sloganlarıyla karşılandılar."[160] Kızanlık, Eski Zağra ve diğer yerlerden mülteci hale düşen Yahudilerin, "çoğunun dul ve yetimlerden" ibaret olduğu kayıt edildi.[161]

---

157 F.O. 195-1184, *Standard*'daki yazıya atfen 5 Ekim 1877 tarihli *Jewish Chronicle*'da yayınlanmış bir makale. Vahşetin tasvirlerle dolu anlatımını içeren hikâyede anlatılanlar Konsolosluk tarafından araştırıldığında, çok renklendirilmiş olmakla birlikte gerçek olduğu teyit edilmiştir. (F.O. 195-1184, No. 15, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 7 Ocak 1877).

Ayrıca bkz. F.O. 195-1137, No. 105, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 21 Ağustos 1877 ve F.O. 195-1137, No. 40, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 22 Ağustos 1877.

158 F.O. 195-1153, Michell'den Layard'a, Filibe, 24 Haziran 1879.

159 Brophy'den Layard'a, Burgaz, 24 Ağustos 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 353'te yayınlanmıştır. Görevliler yerli Yunanlıların Türklerden çok daha iyi muamele görmesini temin ettiler, fakat bazı Yunanlılar da ıstırap çektiler (F.O. 901-916, Donoughmore'dan Wolff'a, Filibe, 27 Eylül 1878).

160 Bir önceki dipnottaki kaynağa bkz. Adaletli olmak için, kasabanın önde gelen Bulgarlarından ikisinin Türk ve Yahudi mültecileri korumaya gayret ettiği ilave edilmelidir.

161 F.O. 195-1184, No. 15, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 7 Ocak 1877.

Bulgaristan Yahudilerinin tümü şehirli oldukları için kırlık alanlardaki talana maruz kalmadılar. Fakat küçük Yahudi cemaatinin de şehirli Müslümanlar kadar acı çektiği görülüyor. Şüphesiz Yahudi düşmanlığının bir sebebi Hıristiyanların Yahudi karşıtlığıydı [anti-Semitizm]. Diğer bir nedeni de "kâfir Müslüman" nefretinin bir uzantısı olabilirdi ki bu da "kâfirlerin" kime yakın olduğuna bağlıydı. Yahudilerin çektiği cefa bir ihtimal, Müslüman Yahudi ve Hıristiyanların hepsinin de kavradığı şekilde, Osmanlı Avrupa'sındaki, Yahudilerle Müslümanların birbirlerini yakın dost olarak görmesinden kaynaklanıyordu. Osmanlılar da bu yakınlığı hissetmiş olmalılar; aksi halde Kızanlık Yahudilerini kurtarmak için asker taburlarını göndermezlerdi. Çerkesler ve Tatarlar dâhil tüm Müslümanlar, Yahudilere dost muamelesi yapmışa benziyorlar.[162]

MÜLTECİ SAYILARI

O dönemde hesaplanan mülteci sayıları çoğunlukla gerçeği yansıtmıyordu. Hiç kimse bu insanları yollarda kaçarlarken doğru olarak saymak imkânı bulamadı. Bu sebeple iki yer belirterek, buraların "arasındaki yolda" diye verilen mülteci sayılarını kullanırken dikkatli olunmalıdır. Mültecilerin çok yardıma ihtiyacı olduğu için onlara yardım sağlayan İngiltere Yardımseverler Fonu gibi gruplar, sadece kendilerinin yetersiz miktardaki yardımlarından yararlananları sayabildiler. Ancak, mülteciler bir yere bir süreliğine yerleştikten sonra, kaç kişi oldukları Osmanlı ve Avrupalı otoriteler tarafından doğruca sayılabildi. Ayrıca, Osmanlı otoriteleri bazı yerlerde mültecileri kaydettiler.[163] Belli başlı şehirlere ulaşan Türk mültecilerin sayısı, benzer istatistiklerin gerçeği yansıtabildiği kadar doğrudur.[164]

162 F.O. 195-1137, Blunt'tan Layard'a, Edirne, 29 Ağustos 1877.

163 "İskeçe kazasındaki mültecilerin hepsinin isimlerinin, yaşlarının, cinsiyetlerinin ve memleketlerinin yazılı olduğu bir kayıt kütüğü mevcuttur" (Şimşir, *Rumeli-I*, s. 550'de yayınlanmış olan, International Commission of Rodop {Uluslararası Rodop Komisyonu}nun, 24 Temmuz 1878, Procés-Verbal {Görüşme Tutanağı} No. 4). Örneğin, Wallace'tan Wolff'a, 9 Ocak 1879, Şimşir, *Rumeli-II*, s. 120'de yayınlanmış ve Ethem Paşa'dan Kara Todori Paşa'ya, 28 Mayıs 1879, Şimşir, *Rumeli-II*, s. 290'da yayınlanmıştır. Bunlara benzer birçokları Şimşir, *Rumeli-II*'de yayınlanmıştır. Burada analiz edilenler, sadece sağ kalan mültecilerin sayılarıdır. Toplam mültecilerin sayıları için Şimşir, *Rumeli-I*, s. 628'de Büyükelçi Bilal N. Şimşir'in notuna bakınız.

164 Tablo 3'te görüldüğü gibi, seçilerek derlenmediği halde, Avrupalıların mülteci sayıları üzerine yaptığı tahminler, birbirleriyle inanılmaz bir uyum içindedir. Bu rakamların uyumlu olması, olayların cereyan ettiği yerdeki bir yabancı konsolosun – genellikle İngiliz konsolosunun veya konsolos yardımcısının veya bir Avrupa yardım der-

Savaş'ın bitiminde ve sonrasında, sağ kalan mültecilerin sıkışık şekilde bir araya toplandıkları zaman yapılan mülteci sayısı tahminleri, önceden yapılan tahminlerden daha iyidir. Tablo-3, mülteci sayılarını Avrupalı kaynaklara ve bazen de Osmanlı kaynaklarına dayanarak vermektedir. (Mülteciler bir yerden bir yere hareket ettikleri için, Tablo-3'te aynı insanlar birden fazla kez sayılmış olabilirler.)

TABLO-3
DEĞİŞİK KAYNAKLARIN HESAPLARINA GÖRE TÜRK MÜLTECİLERİN* SAYILARI (1877-1880)

Eski Cuma	5.000		20 Temmuz 1877[165]
	15.000	aile	19 Ağustos 1877[166]
Eski Zağra	30.000		3 Ağustos 1877[167]
Pazarcık	20.000	**	17 Kasım 1877[168]
Filibe	5.000		30 Temmuz 1877[169]
	15.000		Şubat 1878[170]
	7.000		20 Aralık 1879[171]
Varna	8.000		31 Ocak 1878[172]
	30.000		8 Şubat 1878[173]
Burgaz	15.000-20.000		13 Mart 1878[174]
Şumla	200.000		2 Mart 1878[175]
	200.000		29 Haziran 1878[176]

neğinin görevlisinin verdiği hesaba dayandırılmasından kaynaklanmaktadır. Bu rakamların çoğu Osmanlı hükümetinin mülteci sayılarından kaynaklanmıştır. Fakat diplomatik yazışmaların aynı konuda yapılan değişik tahminler arasında istatistiksel uyumsuzluklar içermediği dikkate değer. Bu hesapların dayandırıldığı bazı detaylı rakamların mevcudiyeti, hesaplamaların doğruluğunu teyit eder.

165 *Morning Advertiser*'dan Hanley, Pera-İstanbul, 20 Temmuz 1877, *Russian Atrocities in Asia and Europe*, İstanbul, 1877, s.77'de yayınlanmıştır.

166 Layard'dan Derby'ye, 19 Ağustos 1877, F.O. 424-459, s.198, No. 274, Şimşir, *Rumeli-I*'den.

167 *Times*'tan Gambier, Şumla, 17 Temmuz 1877, *Russian Atrocities s. 72*'den.

168 Filibe'deki Fransız Konsolos yardımcısı Boysset'ten İstanbul'daki Mouy'e, Filibe, 17 Kasım 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 105'ten.

169 F.O. 195-1136, Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 30 Temmuz 1877, Blunt'ın No. 90 yazısında ek No. 7.

170 Calvert'ten Blunt'a, Filibe, 10 Mart 1878 ve Calvet'ten Winton'a, Filibe, 17 Mart 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 221 ve 245'ten.

171 Reade'den Layard'a, Varna, 21 Ağustos 1878 ve "Savaş Paşa", İstanbul, 24 Ağustos 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 350 ve 352'den.

172 Reade'den Layard'a, Varna, 31 Ocak 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 175'ten.

173 Layard'dan Derby'ye, İstanbul, 8 Şubat 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 194'ten.

174 Brophy'den Layard'a, Burgaz, 13 Mart 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 227'den.

175 Reade'den Layard'a, Varna, 2 Mart 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 209'dan.

Edirne	3.000		4 Ağustos 1877[177]
	10.000	**	19 Ağustos 1877[178]
	30.000		15 Nisan 1878[179]
	60.000		24 Nisan 1878[180]
	40.000		29 Mayıs 1878[181]
	45.000		8 Ağustos 1878[182]
	28.000		26 Mayıs 1879[183]
Rodop Civarı	100.000	**	8 Temmuz 1878[184]
İstanbul	150.000		28 Şubat 1878[185]
	200.000		4 Mart 1878[186]
Üsküp	22.500		10 Mayıs 1880[187]
Yenipazar Sancağı	10.000'den az		10 Mayıs 1880[188]

*Aksi belirtilmediği takdirde, şehirlerde veya civarındakiler.
**Az sayıda Pomak ile Çerkesler de bu sayılara dâhildir.

ÖLÜM VE GÖÇ

Savaştan sonra Bulgaristan ve Doğu Rumeli olarak ayrılacak olan topraklarda, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı başladığında bir buçuk milyon Müslüman yaşamaktaydı.

176 Reade'den Layard'a, Varna (?), 29 Haziran 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 308'den.

177 F.O. 424-459, s. 161, No. 227/10, Teğmen Layard'dan Elçi Layard'a, Edirne, 4 Ağustos 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 73'ten.

178 *Daily Telegraph*'tan Gay'in yazdıkları, Pera-İstanbul, 19 Ağustos 1877, *Russian Atrocities s. 102-105*'ten. Biraz duygusal anlatımı olmasına rağmen, Gay'in bu ciltte yazdığı bu ve diğer makaleleri, Müslüman mültecilerin çektikleri bakımından bilhassa önemli kaynaklardır.

179 Edirne'deki Fransız Konsolosundan, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 250, s.409'dan.

180 F.O. 195-1184, Konsolosluk Vekili Calvert'ten Layard'a, Edirne, 24 Nisan 1878.

181 Edirne'deki Fransız Konsolosunun yazdıkları, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 250, s.409'daki not.

182 181 No.lu dipnottaki aynı kaynak.

183 Server Paşa, 19 Eylül 1877 ve Reade'den Layard'a, Rasgrad, 21 Eylül 1877, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 92 ve 93'ten.

184 İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Fournier'den Waddington'a, Tarabya-İstanbul, 8 Temmuz 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 310'dan.

185 Layard'dan Derby'ye, İstanbul, 6 Şubat 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 192'den.

186 Jago'dan Derby'ye, Şam, 4 Mart 1878, Şimşir, *Rumeli-I*, No. 213'ten.

187 F.O. 97-527, s. 5, Kosova'daki Konsolos Alvarez'in raporu, 10 Mayıs 1880.

188 187 No.lu dipnottaki aynı kaynak.

TABLO-4 BULGARİSTAN'IN* 1877'DEKİ MÜSLÜMAN NÜFUSU		
Edirne Vilayeti		432.303
Tuna Vilayeti		1.069.580
	Toplam:	**1.501.883**

*Edirne ve Tuna vilayetlerinin Bulgaristan ve Doğu Rumeli'de kalan kısımları[189]

Bulgaristan Müslümanlarının çoğu Türkçe konuşurdu. Aralarında bir kaç Pomak[190] veya Bulgarca konuşan Müslümanlar ile Çerkesler vardı. Müslümanlar toplam Bulgar nüfusunun %37'sini teşkil ediyorlardı ve ülke sathının her tarafına dağılmışlardı. Değişik insanların yüzlerce yıl bir arada yaşadığı bölgelerden umulacağı gibi, yerleşim karışıktı. Bulgar ve Türklerin karışık yaşadığı köylerin sayısı çoktu. Salt Müslümanlardan ibaret, belli bir merkez yoktu. Ancak Müslümanlar, kuzeydeki sancaklardan Rusçuk ile Tulça'da (Dobruca)[191] ve güneydeki kazalardan Aydos, Yabo, Hasköy ile Kızanlık'ta çoğunluktaydılar. Bu da Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgelere hem kuzeyde, hem de güneyde rastlandığını gösteriyor.

1877'den 1879'a kadar uzanan üç yıldan kısa sürede, belki de bir milyon Bulgar Müslüman'ı evlerinden atılmıştı. Bunların çoğu, zaten daha önce Rusya'daki evlerinden atıldıklarında buraya sığınmış olan Çerkes ve Tatarlardı. Bazıları geri döndüler, fakat Tablo-5'te görüleceği gibi 500.000'den fazlası sığındıkları Osmanlı topraklarında temelli muhacir olarak kaldılar. Kırım ve ondan önce Kafkaslardan sürülen Müslümanlar gibi, bu mülteciler de, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklara yerleştiler ve oralarda yaşayan yerli halkın yaşamını değiştirip Hıristiyan zalimlere duydukları nefreti kalplerinde yaşattılar. Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan arazilerden Makedonya ve Trakya'ya yerleşmişlerdi, ama oradan da, Balkan harpleri sırasında kendileri veya aileleri bir kez daha kaçıp mülteci durumuna düşeceklerdi.

---

189 Yani Edirne vilayetinin sadece bir kısmı Bulgarlara verilen ödüle dâhildi.

190 Osmanlı'da nüfus istatistikleri tutulurken halk, dillerine göre değil de dinine göre sınıflandırıldığı için (yani milletlere göre), onların tutanaklarında Pomakları Türklerden ayırt etmek zordur. Tatarlar Türk olarak sayılabilir, çünkü etnik ve dil bakımından yakındırlar.

191 Berlin Kongresinde Tulça, Romanya'ya verilmişti, bu durumda, oranın Müslüman nüfusu bu hesaplamalara katılmamıştır.

TABLO-5
BULGARİSTAN'DAN* KAÇIP-1879'A KADAR SAĞ KALAN TÜRK MÜLTECİLERİN (TAHMİNİ) SAYISI

Bulundukları yer	**Sayıları**
Edirne Vilayeti	105.000
Selanik Vilayeti	60.000
Kosova ve Manastır Vilayetleri	140.000
İstanbul **	120.000
Osmanlı'nın Asya toprakları	90.000
Toplam:	**515.000** [192]

* Sonradan Bulgaristan ve Doğu Rumeli olan bölgeler kastediliyor.
** Anadolu yakasını da kapsıyor.

Tablo-3'te söz edilen bölgeler Bulgaristan'dan gelen Türk mültecilerin son yerleşim noktaları değildi. 1879'da Osmanlı'nın Avrupa'da kalan topraklarında bulunanların çoğu, orada kaldılar. Onların sayılarıyla, Bulgarların Osmanlı illerinden Bulgaristan'a ve Doğu Rumeli'ye[193] göç eden Hıristiyan sayıları bir araya getirildiğinde, birçok yerin ve özellikle Edirne Vilayetinin nüfusu Hıristiyan çoğunluk iken Müslüman çoğunluk haline döndü. 1879'da İstanbul'da bulunan mültecilerin hemen hepsi, sonradan Anadolu ve Suriye çevresine yerleştirildiler ve daha önce oralara gönderilip sağ

192 Osmanlı'nın "Muhacirin Hizmetleri Hususi Müfettişleri" sağ kalanların toplam sayısını "500.000'den fazla" olarak hesaplamıştır. (*Les réfugies de la Roumélie,* s. 8):

Başkentten geçen göçmenler	300.000
Rodosto {Tekirdağ}'dan geçen göçmenler	50.000
Dedeağaç'tan geçen göçmenler	50.000
Varna, Burgaz, Balcık'tan geçen göçmenler	100.000
TOPLAM	500.000

KAYNAK: *Les réfugies de la Roumelie.*

193 Ruslar Edirne Vilayeti'nden Doğu Rumeli'ye geçen mültecileri dikkatle kaydettiler. Kasım 1878'e kadar, 20.222 kişinin tren yoluyla geçtiğini hesapladılar ki bu sayı Konsolos Calvert tarafından da incelenip kabul görmüştür. Calvert'in söylediğine göre, Bulgarlar, Türklerden talan ettiklerini yanlarında "ilave bagaj" olarak taşıdılar (F.O. 195-1185, Calvert'ten Layard'a, Edirne, 8 Kasım 1878).

Bulgar mültecilere yer vermek için Türklerin evlerinden ve arazilerinden kovulup atılması hakkında bkz. F.O. 901-917, No. 10, Donoughmore'dan Wolff'a, Filibe, 10 Nisan 1879.

kalan (sayıları tahminen Anadolu'da 65.000 ve Suriye'de 25.000[194] olan) diğer muhacirlere katıldılar.

TABLO-6 1877-1879'DA BULGARİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN CAN KAYBININ HESAPLANMASI	
672.215	1887 nüfus sayımında Bulgaristan'da kayıtlara geçen Müslümanlar
+52.731	1879-1887 yıllarında Bulgaristan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göçen Müslümanlar
+515.000	1879'a kadar sağ kalan mülteciler
1.239.946	1879'da sağ kalan Bulgar Müslümanları
1.501.883	1877'deki Bulgar Müslümanları
-1.239.946	1879'da sağ kalan Bulgar Müslümanları
261.937	Kayıp (%17)

Bulgaristan'da kalan Müslümanlarla hayatta kalan mülteci sayıları hesaplandığında, geriye kalanlar ölmüş olanlardı. Tablo-6'daki rakamlar mükemmel değildir, fakat kayıp sayıları o kadar yüksektir ki, bazı küçük sayım hataları olsa bile, ortaya çıkan sonuç değişmez. Aşağı yukarı 260.000 Bulgar Müslümanı katledilmiş veya Ruslarla Bulgarların kendilerine reva gördüğü muamele sonucu hastalık, açlık veya soğuktan ölmüştü. 1879'a kadar Bulgaristan'daki Müslümanların %17'si ölmüş, %34'ü de temelli mülteci haline düşmüştü. Şu veya bu şekilde Müslümanların yarısından çoğu Bulgaristan'ı terk etmişlerdi.[195]

SONUÇ DEĞERLENDİRMESİ - KONSOLOS CALVERT'İN YORUMU

Edmund Calvert Türklerin Bulgaristan'da karşılaştığı trajediyi, önce Filibe'deki Konsolos yardımcılığı görevi sırasında sonra da Edirne'deki Baş Konsolosluk pozisyonuna vekâlet ettiği sırada gözlemledi. Birçok konsolosluk yetkilileri gibi o da, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı öncesinde Osmanlı yönetiminin hatalarını alabildiğine yermişti. Fakat savaş sırasında ve sonrasında, çok daha kötü durumlara şahit oldu. İnsanların acı çekmesine duyduğu merhamet millî ve dinî ön yargı taşımadığı için, Calvert gerçekle-

194 Suriye'de 25.000 kişi (Şimşir, *Rumeli-I*, No. 253'ten). Ayrıca bkz. Şimşir, *Rumeli-I*, s. 594'te Büyükelçi Bilal N. Şimşir'in notu.

195 Bulgaristan'dan dışarıya göç 19. Yüzyılın geriye kalan yıllarında sabit hızla devam etti. 1887'de Bulgaristan'daki nüfusun sadece %21'i Müslüman kalmıştı.
Müslüman göçmenlerin sayıları üzerine bazı hesaplamalar ve Osmanlı belgeleri için bkz. Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meselesi*, İstanbul, 1966, s. 79-89.

re sadık bir haberci oldu. Aşağıdaki örnekte görüleceği gibi, Rus işgâli ve Bulgar yönetimi üzerine yaptığı değerlendirme, Bulgar Müslümanlarına zulmedenlerin hak ettiği yargıdır.

Edirne,
16 Eylül, 1878

Saygıdeğer Ekselansları,
Britanya Haçının Büyük Nişan Sahibi,
Sir Henry Layard,

... Rus Hükümeti, Hıristiyanların kanunu keyiflerince uygulamasına göz yummakta ve onların Türk halkının geneline rast gele ve alenen kan dökmesine, talan ve yağmacılık uygulamasına, göz yummaktadır. Bunun sonucu artık dünyanın takdirine kalmıştır. "Şu anda hüküm süren yaygın, insafsız ve insanlık dışı felâket halinin bu durumun fitillenmesine neden olduğu iddia edilen ortam ile kıyaslanamayacak kadar kötü olduğunu söylediğimde, umarım ki bana inanılır. Türklerin bu illerdeki kötü yönetimini de kınamaktan hiçbir zaman geri durmadığım bilindiği için elbette, sadece adaletli bir kıyaslamanın yakışacağı, normal Türk yönetimiyle karşılaştırıyorum. Eğer şimdiki gidişatın, Mayıs 1876'da ortaya çıkan dehşet olaylarının neticesinde çıktığında ısrar edilecekse; bu olayların aslında, Bulgarların zararsız {Müslüman} insanlara kalleşçe zulüm uyguladığına dair haberlerin yarattığı, şiddetli öfke ve panik neticesinde meydana geldiği hatırlanmalıdır. Nitekim Balkanlardaki trajedinin başlamasından önce, Kızanlık Bölgesindeki Müflis'in Balkan dağları üzerinde, tuhaf bir zulüm sınıfının gerçekleştiği, aradan geçen zaman içinde kurbanların vücudunu inceleyen birkaç İngiliz doktor tarafından kanıtlanmış bulunuyor. Ayrıca eklemeliyim ki, dehşet olayları başladığında Bulgarları korumuş olan Kızanlık'taki aynı bölgenin Müslüman halkına hiçbir tahrikte bulunmadığı halde uygulanan vahşet ve o bölgenin yetişkin Türk erkek nüfusunu kısmen başarıya ulaşmış şekilde topyekûn ve soğukkanlı infazlarla kasten yok etmek gayretleri, tahrik neticesinde meydana geldiğinin kabul edilmesi gereken Tatar Pazarcık bölgesindeki Bulgarlara uygulanmış olan katli-

ama karşılık olarak, fazlasıyla ağır bir misilleme teşkil etmektedir.

Kendi bilgime göre Balkanların kuzey bölgesindeki olaylarda, bana anlatılanlara göre Güney Balkanlardaki olaylarda ve son zamanlarda aldığım haberlere göre halen Rodop'ta devam etmekte olan olaylarda Müslümanların işlediği taşkınlıklar, sadece vahşet yapan Hıristiyan köyleriyle sınırlı kaldı. Hâlbuki Rus-Bulgar yönetimindeki Hıristiyanlar, nefretlerini ayrım göstermeden tüm Müslüman halka kusmaktalar; bir taraftan da Müslüman nüfusun ülkeden sökülüp atılmasına and içmekteler.

Kıyaslamak için, Türkler açısından olağan dışı nedenlerin yarattığı istisnaî olayları bir kenara bırakıp ülkenin normal zamandaki halini esas aldığımda şöyle diyebilirim: Türk yönetimi altındayken, bazı Hıristiyanlar bireysel ölçekte adam öldürmelere ve hırsızlıklara maruz kaldıysa da, şu anda tüm Müslüman köyleri bu tür muameleye maruz kalmaktalar. Benzer durumlarda Türk otoriteleri hiç değilse güçleri yettiğince zararları telafî etmek niyetlerini itiraf etmek nezaketini gösterdikleri halde, Türkiye'deki Rus yönetimi kamuoyuna bu ödünü bile vermemektedir.

Normal zamanlarda Türklerin Hıristiyan kadınlara yakışıksız davranması, memleketimizdeki yanlış kanının aksine çok nadirdi. Bu tür tek bir olay bile gerçekleşse, tüm vilayet harekete geçerdi. Halbuki, Rus istilasından beri Bulgarların kırlık alanlarda çok sayıda Türk kadın ve kızını canlarının istediği kadar edebe aykırı biçimde taciz ettiğini söylemek abartılı olmaz.

Türk yönetimi altındayken, Bulgar köylülerin can ve mal garantisi olduğu kabul edilen bir gerçektir ve Türk'ün toplumsal ve bireysel misafirperverliği de dillere destandır. Üstünlük kurdukları şu sıralarda Bulgarların ana amaçları ve peşinde koştukları sonuç ise Türk'ü mahvetmek ve Avrupa'daki yurdundan tamamen söküp atmaktır (ki azımsanmayacak kadar taşralı Yunan nüfusun da onlara katıldığını üzülerek belirtmeliyim). Müslüman köylülerini, varlıklarını sürdürebilmek imkânından mahrum etmekle; yani hayvanlarını, paralarını ve şahsi mallarını ellerinden almakla, onları işe yaramaz hale gelen topraklarını elden çıkarmaya veya ülkeyi terk etmeye zorlamanın amaçlandığı aşikârdır. Ayrıca ülkede kalması muhtemel Türkler de, sahibi olmadıkları tarlaların ırgatı haline indirgenmekteler

ki bu da şimdiye kadar nüfusun çok azından başkasının mâruz kalmadığı bir yaşam biçimidir.

Dinî konulardaki hakaretlere yeniden değinebilirsem; Türk yönetimi altındayken bu tür olayların, en azından modern zamanlarda, çok nâdir olduğunu yıllarca süren tecrübelerime dayanarak kanıtlayabilirim. Din adamlarına ayrım gözetmeksizin saygılı davranılırdı. Boş bir kiliseye kurşun sıkmak gibi önemsiz bir aşağılama işareti bile o vilayetin tüm halkı tarafından ciddiye alınır ve devlet sorunu haline getirilirdi. Mevcut Hıristiyan yönetimi altında ise, bulunduğum Edirne kentindekiler de dahil olmak üzere, on mescitten bir tanesi bile yıkımdan kurtulamadı. (Mescit, camiyle kıyaslandığında Hıristiyan âlemindeki şapel gibidir.)

Eğer Türklerin yerli Hıristiyanlara karşı kişisel davranışı bazen kibirli veya itiraz hak ettiyse (ki bu âdetten değildi), yakın zamana kadar egemen olan bu ırka, Bulgarların uyguladığı insanlık dışı ve aşağılayıcı seviyeye hiçbir şart altında düşmemişti. Örneğin Kırkkilise'de, Müslümanlar Bulgarları sırtlarına alıp sokaklarda dolaştırmaya mecbur edilmekteler.

Son olarak da, kamu hizmetlerine değinebilirsem: Türk yönetimi altındayken, memurların rüşvet alması veya laçkalığının en kötüsünün bile şimdiki yerel Rus yönetimiyle kıyaslandığında tertemiz kaldığı hususunda bütün dünya hemfikirdir.

Kısacası, yukarıda size sunmak gururuna eriştiğim gibi Türkiye'nin Avrupa topraklarındaki Rus rejiminin ürünlerinin her açıdan, Rusya'nın son harbi başlatmaya bahane ettiği kötü Türk yönetiminden kat kat daha düşük bir kalitede olduğu ispatlanmıştır.

En derin saygılarımla, Sayın Ekselans Hazretlerinin, en sâdık ve mütevâzî hizmetkârı olmaktan onur duymaktayım.

Edmund Calvert
Konsolosluğa vekâleten[196]

196 F.O. 195-1185.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1878'DEN 1914'E DOĞU BÖLGESİ

Birinci Dünya Savaşı'na uzanan yıllar, Doğu'da kutuplaşmaların arttığı bir dönem oldu. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı, Müslümanların Anadolu'ya ve Ermenilerin de Kafkasya'ya doğru, zaten var olan nüfus değiş tokuşuna yenilerinin eklenmesine yol açtı. Savaş sırasında Kafkasya'daki Müslümanların Osmanlı'ya ve Anadolu'daki Ermenilerin de Rusya'ya yardım etmesi, ırk ve din bağının hükümetlere duyulan sadakatin önüne geçtiği hissini pekiştirdi. Anadolu'daki Ermeni ihtilal huzursuzluğuyla Kürt aşiretlerin verdiği baskınlar, Ermenilerle Müslümanların arasındaki nefreti ve bölünmeyi vahimleştirdi. Kafkasya'da aynı nefret ve bölünmeler, 1905 İhtilali sırasında, kanlı bir biçimde yüzeye çıktı.

1877-1878 RUS-TÜRK SAVAŞI

1877-1878 Rus-Türk Savaşı {93 Harbi} Doğu'da çabuk alevlendi. Savaşın ilan edildiği 24 Nisan 1877 günü, Rus askerî birlikleri Osmanlı sınırını aştılar.[1] Savunma güçlerini Ardahan yakınında toplayan Osmanlılar, Mayıs ayında yenildiler. Ruslar Haziran'a kadar Kars şehrinin önlerine varıp surlarını kuşatmaya başladılar, batıya doğru da Ağrı Dağının etrafını dolanıp 1 Haziran 1877'de Bayazıt'ı ele geçirdiler. Oradan ilerleyip Eleşkirt vadisine ulaştıklarında, vadide yaşayan azımsanmayacak sayıdaki Ermeni nüfusu tarafından memnuniyetle karşılanmışlardı. Fakat Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri Rusları kontrol altına alıp, onları geçici olarak gerilemeye mecbur bıraktı. Türkler ise Iğdır yakınından Rus topraklarına geçtiler fakat onlar da orada Ruslar tarafından durduruldular. Ekim ayına kadar Ruslar yeniden ilerleyip Alacadağ'da büyük bir muharebe kazandılar. 18 Kasım 1877'de Kars düştü. Çok büyük kayıplar vermiş olan Osmanlı birlikleri Erzurum'a doğru gerilediler. Fakat 21 Ocak 1878'de Er-

1 Savaşın bu kısa anlatımı, Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 105-217'den özetlenmiştir.

zurum da düştü. Böylece, daha 1878 başında, Osmanlı güçleri tamamen mağlup edilmişlerdi.

Savaş sırasında Ruslara en çok korku veren Osmanlı stratejisi, deniz yoluyla Abhazya'ya yapılan bir şaşırtmacaydı. Osmanlılar 12 Mayıs 1877'de Sohumkale'nin kuzeyinde, kıyıya asker çıkarttılar. Orada bulunan küçük Rus garnizonu kaçtı ve Osmanlılar da kıyıya asker çıkartmaya devam ettiler. Osmanlı askerleri arasında, on sene önce Osmanlı'ya sığınmış olan Çerkes ve Abazalar da vardı ve bunlar, hâlen Kafkasya'da bulunan hemşehrilerini Ruslara karşı ayaklandırmaya niyetliydiler. Bu işte başarılı oldular. Kıyı bölgelerindeki Abazalar, Ruslara karşı savaşmak için Osmanlı birliklerine katıldılar. Osmanlı birliklerinin kıyıya ulaştığı haberi yayıldıkça, Çeçenistan ile Dağıstan'daki Müslümanlar arasında da Ruslara karşı isyanlar çıktı. Bu girişim Rus askerlerini oyalayıp onları güneydeki asıl cepheden uzak tutmuş olsa bile, hem Osmanlı istilâsı hem de Çeçenistan ile Dağıstan'daki isyânlar başarısız kaldılar. Bölgedeki Rus birlikleri nihayetinde daha güçlüydüler ve 1860'taki sürgünden sonra Kafkasya'da, bir isyânı canlı tutamayacak kadar az sayıda Müslüman kalmıştı. Başarı şansları olmamasına rağmen Kafkas Müslümanlarının Ruslara karşı tekrar isyâna kalkışması, Kafkasya bölgesinde sadâkatin din kardeşliğinden yana ağır bastığını bir kez daha göstermekteydi. Kars ile Eleşkirt vadisindeki Ermeniler istilâcı Rus güçlerinin tarafını tutmuşlardı, Kafkas Müslümanları da istilâcı Türklerin... Her iki grup da, kendilerini yöneten devlet, yâni resmiyetteki efendileri yerine, din kardeşlerine bağlılıklarını göstermişlerdi.

HABER KAYNAKLARI

Doğu'da daha az gözlemci bulunduğu için, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın Bulgaristan cephesindeki bilgi akışının aksine, Doğu Cephesi hakkındaki haberler çok azdır. Avrupa'daki savaş alanının her yanında (Galati, Sofya, Niş, Rusçuk, Filibe, Edirne, Selanik, Üsküp gibi yerlerde) Batı'lı konsoloslar bulunmasına rağmen, Doğu'da benzer olanaklar çok azdı. Doğu'daki konsolosluklar savaşın cereyan ettiği yerlerin çok uzağındaki Trabzon, Erzurum ve Tiflis'teydiler. Bunlara ilaveten Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Zohrab hem aşırı ön yargılı hem de bir diplomattan beklenen gözlemcilik yeteneğinden yoksundu. Savaş sırasında Erzurum'u terk ettiğinde ise, Erzurum'dan beklenen konsolosluk raporları tamamen durdu. Bu nedenle,

Doğu Cephesi hakkındaki en işe yarar raporlar nispeten daha az ön yargılı fakat çok uzakta bulunan, Tiflis ve Trabzon'daki İngiliz konsoloslarından geldi.

1877-1878 yıllarında Osmanlılar en önemli bilgi, yâni mültecilerin göçünü kayıt etmek olanağından yoksundular. Ancak Rusların ve yandaşlarının işlediği Müslüman katliâmıyla doğal olarak, pek ilgilendiler. Fakat bu konuda bile, sıklıkla, Avrupalı gazeteci ve gözlemcilerin topladığı bilgilere muhtaç kaldılar. Rusların Doğu Cephesinde de, Müslümanlar üzerinde 1877-1878 yıllarında Batı Cephesinde yaptığına benzeyen davranışlarda bulunduğuna dair bazı deliller mevcuttur. Ancak, savaşın sivil halk üzerindeki etkilerine ışık tutacak raporlar neredeyse hiç yok gibidir. Buradaki durum, Bulgaristan'daki konsolos ve muhabirlerin savaş sırasındaki çalışmalarıyla tam bir tezat teşkil etmektedir.

SAVAŞ SIRASINDAKİ RUS VE ERMENİ DAYANIŞMASI

Rus hükümeti Anadolu'daki Ermenilerin dinsel ve henüz belirmekte olan etnik farklılığını sömürmeye, savaş sırasında ve muhtemelen daha öncesinde başladı.[2] Örneğin o yıllarda Hıristiyanların askere yazılmaları henüz mecburî olmadığı halde, savaş başlamadan önce, 1877 başlarından itibaren gönüllü olarak Osmanlı ordusuna katılmaları mümkündü. Seferberlik ilân edilişinin ilk günü 84 Hristiyan, Erzurum'dan gönüllü olarak Osmanlı ordusuna yazıldı. Fakat ileriki günlerde hiç kimse gönüllü olmadı, çünkü Rus Konsolosu onları askere yazılmaktan caydırmaları konusunda Rum ve Ermeni piskoposlarını uyarmıştı. Piskoposlar ve cemaatleri de itaat ettiler.[3]

Ruslar Kafkasya seferindeki vahşetin en önemli örneğini, belki de kendilerine direnmeden teslim olan Ardahan şehrini teslim alırken gösterdiler.[4] Teslimiyet savaşmadan elde edilmesine rağmen, bilhassa Kazaklar ile (İs-

2 F.O. 65-978, No. 115, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 29 Ağustos 1877.

3 Rus Konsolosu Obermüller'in sözlerinden anlaşılmaktadır (F.O. 195-1140, Zohrab'dan Elliot'a, Erzurum, 8 Ocak 1877). Konsolos Zohrab askere yazılmanın güzel bir fikir olduğuna inanıyordu; "Hıristiyanların çok yararına olurdu, çünkü hem Hıristiyanlar silah kullanmayı öğrenir, hem de Müslümanlar Hıristiyanları kendi üniformalarının içinde asker olarak görmeye alışırdı."

4 Örnek için rüşvet raporuna bkz. F.O. 65-978, No. 92, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 10 Haziran 1877.

lamiyet'i farklı yorumlayan) Karapapaklardan oluşan Rus emri altındaki güçler, kale garnizonundan 300 kadar Osmanlı askeriyle daha yüksek sayıda sivil halkı öldürdüler. Rus telgrafları şehrin sokaklarına serilmiş 800 kadar Türk cesediyle vâdiye atılmış birçok vücuttan söz ediyorlardı.[5] Tiflis'teki İngiltere Konsolosu Ricketts, direnmeden teslim olan Ardahan'daki Osmanlı garnizonu askerlerinin çoğunun boğazlandığını ve düzenli Rus ordusuna mensup 12.000 askerin kenti yağmaladığını rapor etti.[6] Ardanuç da benzer muameleye maruz kalmıştı; her iki şehirde de sivil halktan can kaybı yüksek olmuştu.[7] Osmanlı kaynakları da katliamı doğrulayıp Ardahan dışında başka Türk köylerinin de yağmalandığını rapor ettiler ve Ardahan bölgesi halkının çoğunun güvenlik için Kars'a sığındığını ilave ettiler,[8] fakat oranın güvenliği de kısa sürede tehlikeye düştü.

Kars'ın Ardahan kadar şanssız olmadığı söylenebilir. Şehir düştüğü zaman Rus askerlerinin kenti 3 gün boyunca yağmalamasına müsaade edildi, fa-

5 F.O. 65-978, No. 113, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 22 Ağustos 1877. Ayrıca bkz F.O. 65-978, No. 92, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 10 Haziran 1877.

6 Rus hükümeti Ardahan katliamının suçunu, Rus askerlerinin "onları durdurmaya gücünün yetmediğini" iddia ettiği Karapapakların üzerine atmaya çalıştı. Karapapaklar Ruslar için elverişli bir hedefti, çünkü onlar da Müslümandı. Fakat daha sonra, Ardahan Müslümanlarını yağmalayan ve katleden grubun önde gelenlerinin, Kazak ordusuyla düzenli ordunun askerleri olduğu ispat edildi. Ne olursa olsun, Karapapakların, savaş boyunca Rus kumandanların emrinde kaldıkları kesindir (F.O. 65-978, No. 92, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 10 Haziran 1877). Karapapaklar, Kars ilinde ve Rusya Azerbaycan'ında yaşayan, nispeten küçük bir aşiret topluluğuydular. Karapapaklar için bkz E.I.2, Cilt IX, s. 627 (W. Barthold-R. Wixman).

7 F.O. 65-978, No. 125, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 15 Ekim 1877. Tiflis'teki Konsolos Ricketts, bilhassa Kafkasya'daki durum hakkında isabetli yargılara varıyordu. Bu şanstır, çünkü coğrafî bakımdan olayların en yakınında bulunan Erzurum'daki Konsolos Zohrab, ön yargılı ve mümkün olacak en kötü bir tanıktı. Örneğin Ardahan katliamları sırasında Zohrab, herkesin Ruslardan memnun olduğunu yazmıştı: "Rus ordusu ilerledikçe, hem Müslüman hem de Hıristiyan köylüler sevinçle onları karşılamaya koşmaktalar" (F.O. 195-1140, Zohrab'dan İstanbul'daki İngiltere Büyükelçiliğine çekilen telgraf, Erzurum, 6 Mayıs 1877) .

Hastanenin Avrupalı doktorlarının şahit olduğuna göre, Rus askerleri Ardahan'ı aldıklarında, kasten şehirdeki hastaneye ateş açtılar (F.O. 195-1187, Trabzon'daki Avusturya Macaristan Konsolosu Kwiatkowski'den Konsolos yardımcısı Biliotti'ye, Trabzon, 13 Ekim 1877).

8 L. Bernhard, *Les Atrocités Russes en Bulgarie et en Arménie pendant la guerre de 1877* {*1877 Harbi Sırasında, Ermenistan ve Bulgaristan'da Rus katliamları*}, Berlin, 1878, s. 61-64. İngiltere'nin Kafkasya Konsolosu Ricketts Rusların Müslüman kadın ve çocukları süngülediğine dair, Rus askerlerinin delil gösterdiğinden bahsetmiş (F.O. 65-977, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 29 Mayıs 1877).

kat oradaki olaylar daha çok hırsızlık vakasına benziyordu.[9] Esir alınanlara işkence edilmesiyle ırza geçmeler yaygın olarak görülmekteydi.[10]

Teslim olan Osmanlı askerlerine barbarca davranıldığını yazan İngiltere Konsolosu Ricketts'in raporuna göre "Karargâhtan gelen Türk savaş mahkûmlarının durumu acınacak halde; Kars'tan çıkan 700 askerden 400'ü ya sıtmadan muzdarip ya da ölü olarak yollarda kaldı."[11] Ricketts daha sonradan Rusların Osmanlı savaş esirlerini kılıçtan geçirmeye yakın hale getireceğinin beklenir olduğunu, çünkü önceki savaşta da Türk tutsaklara aynı şekilde davranıldığını rapor etti.[12] Charles Williams adlı muhabir Rusların Türk askerlerine uyguladığı davranış konusunda, Ruslara "yaralıları katletmek işinde Ermeni dostlarının yardımcı olduğunu"[13] gözlemlemişti.

Rusların zafer kazandıktan sonraki davranışları, Müslümanları başarısız bir isyâna sürükledi. Müslüman karşıtı Ermeni eylemleri günden güne arttı ve tesadüf veya kötü habercilik sayılamayacak kadar Bulgaristan'daki duruma çok benzer şekilde, Ruslar Müslümanları korumak için hiçbir şey yapmadılar. Zaten başarı umudu olmayan, ancak çaresizlikten başvurulmuş olan Müslüman isyânıysa doğal olarak yetersiz kaldı.

Ruslar'ın Erzurum'u ele geçirmesi üzerine kentin Ermenileri, yönetimin Hıristiyanların eline geçmesinden yararlanıp, Müslümanlara zulmettiler. Ruslar bunun farkına vardılar ve en azından kendi hesaplarınca suçlu Ermenileri cezalandırma gayreti gösterdiler. Güveni hak eden bir görevli olup olmadığı bilinmez ama Erzurum polis kuvvetlerinin başına Rusların bir Ermeni'yi ataması,[14] Müslümanlar arasında haklı endişe yaratmış olmalıdır. Trabzon'daki İngiltere Konsolosu 1878 yaz sonuna kadar Erzu-

9 F.O. 195-1187, No. 21, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 22 Ocak 1878. Biliotti bu bilgiyi, şehrin düştüğü sırada orada bulunan "Dr. Rosenthal adlı Türklere hizmet eden Avusturyalı bir cerrahtan" öğrenmiş. Cerrah, Hıristiyan Ermeniler dâhil, şehrin tüm halkının kapsamlı şekilde gasp edildiğini anlatmış.

10 F.O. 65-1016, No. 8, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 5 Şubat 1878. Ricketts, Rusların ayrıca Kars hastanesini de kasıtlı olarak top ateşine tuttuklarından bahsetmiş.

11 F.O. 65-1016, No. 1, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 1 Ocak 1878.

12 F.O. 65-978, No. 137, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 26 Kasım 1879. Ricketts, Türk savaş mahkûmlarından çok azının sağ kalabileceğinden korkmaktaydı ve örnek olarak geçmişteki bu davranışı gösteriyordu.

13 Williams, *Armenian Campaign*, s. 280.

14 Binbaşı Kamsaragan (F.O. 195-1237, No. 42, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 7 Haziran 1879).

rum'dan 6.000 Türk ailenin kaçtığını ve Ruslar bölgede kaldığı takdirde, geriye kalanların da çoğunun gideceğini rapor etmişti.[15] Büyükelçi Layard'ın yorumu şöyle oldu: "Ruslar Erzurum'u işgal ettiğinde Ermenilerin elde ettikleri himâyeyi Müslüman halka kötü davranmak, tâciz ve hakaret fırsatı olarak kullandığından hiç şüphe olmadığına göre, Ermenilerin güç kaynağı olan düşman ordusunun şehri terk etmesiyle Müslümanların intikama girişmesini beklemek doğaldır."[16] Anlaşıldığına göre, barış antlaşmasıyla şehrin Osmanlı'ya geri verilmesinden sonra, Erzurum Müslümanlarının karşı intikama girişeceğine inanmak için yeterli sebep vardı. Gerçekte ise, Osmanlılar asâyişi sağlamayı becerdiler ve Hıristiyanlar Osmanlı askerleri tarafından korundular.[17] Yerli Müslüman halk ise bu tecrübeden, Rus ve Ermenilerin yönetimi ele geçirmeleri durumunda başlarına gelecekleri öğrenmiş oldular.

GÖÇLER

1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nın hemen öncesinde on binlerce Müslüman Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu tarafına geçti ve savaş sırasında da bu göçler devam etti. Sınırı karadan geçenlerin çoğu Kürtlerdi.[18] Savaş sırasında ve hemen sonrasında Osmanlı'dan Rus tarafına giden Ermeni göçünün çoğu, onların yerli Türkler veya Osmanlı Hükümetinden korktuğundan değil de Kürtlerden korkmalarından kaynaklanıyordu. Birçok Ermeni, savaş sırasında istilacı Rusları desteklemişti. Ruslar ayrılırken de birçok Ermeni, onlarla birlikte ayrılmalarının gerektiğini hissettiler.[19] Savaş sonrasında Rus askerlerinin peşi sıra, sırf Eleşkirt vadisinden 2-3 bin Ermeni ailesinin Rus topraklarına göçtüğü rapor edilmişti.[20] Daha birçokları da,

15 F.O. 78-2845, No. 101, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 14 Ağustos 1878.

16 Türkiye No. 53 (1878), No. 213, Layard'dan Salisbury'ye, Tarabya – İstanbul, 16 Eylül 1878, Şimşir, *British Documents-II*, No. 92.

17 F.O. 195-1237, No. 2, Trotter'dan Salisbury'ye, Erzurum, 13 Kasım 1878. Trotter askerlerin dağıtıldığı tüm köylerin hepsi için böyle söylenemeyeceğini düşünüyor, çünkü çaresiz subaylar bazen erlerinin kontrolden çıkmasına müsaade etmişler. Ayrıca Trotter'in vardığı sonuca ulaşan Konsolos Biliotti'nin yorumuna bakınız (F.O. 78-2845, No. 117, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 6 Eylül 1878).

18 Ayrıca değişik referanslar için bkz: F.O. 195-1237, Clayton'un Trotter'a yazdıkları.

19 Tiflis'teki Konsolos Ricketts Ermeni göçünün nedenlerini tanımlamıştır. (Bkz F.O. 65-978, No. 121, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 2 Ekim 1877).

20 F.O. 195-1237, No. 2, Trotter'dan Salisbury'ye, Erzurum, 13 Kasım 1878.

Doğu'daki başka yerlerden ayrılıp gittiler.[21] Belki 25.000 Ermeni, Osmanlı sınırının ötesine geçti.[22] Savaş sırasında Osmanlı tarafına göç eden Müslümanların toplam sayısı ise 60.000'den fazlaydı.[23]

Buna ilave olarak birçok Müslüman daha, bilhassa savaştan sonra Ruslara bırakılan Kars-Ardahan bölgesinden olmak üzere Güney Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusuna göçtüler. Bunlara, Osmanlı Avrupa'sından gelen bazı mülteciler de dâhildi. (Mülteciler hakkında ayrıntılı raporlar tutulmuştu, fakat bunların ancak bir kısmı arşivlerde bulunabilmiştir.)[24]

1881 yılına gelindiğinde, Osmanlı hükümeti sadece Sivas vilayetine 27.712 mültecinin geldiğini kayıt etmişti.[25] Mülteciler, Doğu'nun her köşesinde savaşın dize getirdiği ve yeni gelenlere 1860'da gelen mültecilere verebildiğinden daha az yardım edebilecek bir imparatorlukla karşılaştılar.[26] Kafkasya'dan savaş sırasında ve hemen ardından gelen Müslüman mültecilerin toplam sayısı 70.000'i geçmiş olmalıdır.

Yerlerinden edilen Türklere ilave olarak, Rusların henüz ele geçirdiği topraklardan gelen mültecilerin birçoğu Kürtlerdi ve bir kısmı da Rusların

21 F.O. 65-978, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 28 Kasım 1877. Ayrıca bkz F.O. 65-978, No. 139, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 29 Kasım 1877.

22 H. Pasdermadjian'ın *Histoire de l'Arménie*, s. 311'da yaptığı kabaca hesaplamadır ki muhtemelen tahmine dayanıyor. Ayrıca bkz F.O. 424-63, No. 77, Ricketts'ten Derby'ye, Tiflis, 28 Kasım 1877, Şimşir, *British Documents*-I, No. 49.

23 Konsolos Biliotti, savaşın ve göçün bitmesinden önce, 1877'de Trabzon'da karaya çıkan Müslüman göçmenleri getiren gemiler hakkında dikkatli bir çalışma yapmıştır. Onun hesabına göre "yaklaşık 30.000 kişi Trabzon'da karaya çıktı veya oradan geçti. Bu listeye doğrudan doğruya, Kafkas limanlarından başka Türk limanlarına gidenler de ilave edilmelidir. . . Böylece, tahminen 15.000 daha ekleyince, toplam 45.000 göçmen eder" (F.O. 195-1141, No. 72, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 3 Eylül 1877). Samsun'daki Konsolosluk görevlisi Doulers, Biliotti'ye yaklaşık 8.000 kişinin Samsun limanında, 7.000 kişinin de Ünye, Fatsa ve Terme'de karaya çıktığını bildirdi. (F.O. 195-1141, No. 74, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 7 Eylül 1877). Bu rakamlar, karadan gelenleri veya Eylül 1877'den sonra denizden gelenleri kapsamıyor. Toplamın 60.000 olmasının, eğer şüphe götürür herhangi bir yanı varsa, en azından düşük bir tahminî hesaplama olmasıdır.

24 F.O. 195-1237, Trotter'dan Layard'a, Erzurum, 7 Ekim 1879. Kaynağı göz önüne alındığında, bu rakamlara yeterince güvenilebilir.

25 Kars'tan Sivas vilayetine gelen mültecilerin sayısı, 1881'deki resmi raporda 27.712 olarak verildi (F.O. 78-3281, W. S. Richards'dan Wilson'a, Sivas, 23 Haziran 1881). Ayrıca, resmi sayılar yayınlanmadan önce Richards'ın verdiği daha düşük olan şahsî tahminleri için bakınız F.O. 78-3280, Richards'dan Wilson'a, Sivas, 29 Mayıs 1881.

26 Mültecilerin yerleşmesinde karşılaşılan zorluklar, Osmanlının mâlî kaynağının yokluğu ve benzerleri için bakınız F.O. 78-3280, Richards'dan Wilson'a, Sivas, 29 Mayıs 1881.

daha önceden söküp attığında Osmanlı'ya sığınmış bulunan Kafkas dağlılarıydı ki bunlar yeniden göçe zorlanıyorlardı. Bunlar daha da güneye yerleştiklerinde, Van ve Erzurum vilayetlerinde yaşamakta olan Ermenilerle aralarında sürtüşmeler çıktı. Yeni gelen mültecilerden dolayî, Ermeniler pek çok şikâyette bulundular.[27] Batı Anadolu'daki iskân bölgelerinden farklı olarak Doğu Anadolu'ya yerleşen "yeni" Çerkesler sayıca daha az olmalarına rağmen grup olarak önemliydiler, çünkü onların sayıları Doğu'da 1860'tan beri artarak dikkate değer bir azınlık halini almıştı. Geride bıraktıkları evlerinin istilâcısı olarak gördükleri Kafkas Hıristiyanlarına yönelik güçlü bir nefreti de beraberlerinde getirmiş oldukları için de ayrıca önemliydiler. Doğu Anadolu'daki Hıristiyanlar ağırlıkla Ermeni idiler.

Lâz. Lâzlar Müslüman'dı ve özel bir Gürcü lehçesi ile konuşurlardı. Karadeniz'in güneydoğu sahillerinde, bugünkü Gürcistan (Batum bölgesi) ile Türkiye topraklarında yaşarlardı. Ana yurtları, Rus istilaları başlayana kadar Osmanlı İmparatorluğu'na dâhildi. Sayıca küçük bir grup olmalarına rağmen, Lâz askerleri Rusların 1828, 1853 ve 1877'de kendi bölgelerini istilası sırasında, Ruslara karşı kahramanca savaşmışlardı. Kendilerinden önceki Çerkes göçünde görüldüğü gibi, Lâzların Osmanlı İmparatorluğu'na göçü de kitle halinde gerçekleşti. Rus sınırları içindeki Lâzlar, savaş sırasında Rus yönetimine karşı düzensiz çete harbine girişmişlerdi ve Rus yönetimi altında kaldıkları takdirde başlarına geleceklerden korkuyorlardı. Lâzlar 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında, ülkelerinin bir kısmını harabeye çeviren Rusların kendilerine kötü muamele edeceğinden korkmakta haklıydılar.[28]

{1878} Berlin sözleşmesine göre Batum, Kars ile Ardahan'ın Ruslarda kalması üzerine, Lâzlar geleneksel ata yurtlarından çıkmaya başlayıp sahile indiler ve oradan da gemilerle Osmanlı İmparatorluğu'na göçtüler. Arazilerini satacak kimse bulamadıklarından evlerini yıktılar, meyve ağaçlarını kesip verimsiz halde bıraktılar ve zahmetli bir yürüyüşle Batum limanın-

---

27 F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a, Muş, 31 Temmuz 1879; F.O. 195-1141, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 8 Ağustos 1877.

28 F.O. 78-2582, No. 964, Layard'dan Derby'ye, Tarabya – İstanbul, 20 Ağustos 1877. Büyükelçi Layard Müslümanların aldığı işkence yaralarının bir kısmını anlatmaya devam eder. Konsolos Ricketts, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında isyan eden Kafkasya Müslümanlarının, Ruslar tarafından çok aşırı şiddetle bastırıldığını rapor etti. Aşîretler tüm olarak Sibirya'ya sürgüne gönderilmişti ve isyancıların yanı sıra çok sayıda kadın ve çocuk da öldürülmüştü (F.O. 65-978, No. 121, Ricketts'den Derby'ye, Tiflis, 2 Ekim 1877).

daki gemilere ulaştılar.[29] Bir gün geri dönmeyi düşledikleri Rusya'daki Lâzistan'a coğrafî yakınlığı ve doğal benzerliği bakımından, yerleşmek için Karadeniz bölgesini seçtiler.[30] Ancak Osmanlı hükümeti, yeni gelen mültecilerin yerli halka vereceği yükü hafifletmek niyetiyle, göçebeleri yayarak yerleştirmek politikası güttü. Bu nedenle, çok sayıda Lâz Batı Anadolu'daki Hüdâvendigar (Bursa) ve İzmit sancağına yerleştirildiler.[31]

Ruslar, Lâzların yurtlarında kalmasını imkânsızlaştırırken, bir yandan da onların topraklarından ayrılıp gitmesini de zorlaştırdılar. 1880'de Tiflis'teki İngiltere Konsolosu, Batum'daki durum hakkında şunları yazmıştı:

> 10.000 aile yani 60.000 kişiden ibaret olduğu söylenen neredeyse tüm Müslüman nüfusu, Türkiye'ye göçmeye karar vermişti. Eğer Rus (Ermeni) devlet memurları pasaport vermeyi reddederek, tapularını sorgulayarak ve başka bezdirici yöntemlerle para ve mal sızdırmak gayretleri peşinde onları azap verici formalitelerle oyalayarak geciktirmiş olmasaydı, Rus topraklarını çoktan terk etmiş olurlardı. Hattâ ülkedeki tüm dilleri çok iyi konuşup bana bilgi getirenlerin beyanları, durumu baştan sona adaletsizlik, yağmacılık ve gasp ortamı olarak tanımlamaktadır.[32]

Bölgedeki Rus ve Ermeni devlet memurları, mallarını devlet izni olmadan sattırmayarak, Lâzların sırtından zengin olmuşlardı. Malların, sadece devlet memuru sendikalarından birine satılmasına onay veriyorlardı.[33]

Kendilerinden önceki başka göçmenler gibi Lâzlar da, Osmanlıların Kafkasya'dan gelecek yüksek sayıda mültecileri karşılamaya yeterince hazırlıklı olmadıklarını keşfettiler. Mültecilerin çoğuna toprak verildi, fakat daha fazla bir şey verilmedi. Henüz kaybettiği Rus Savaşı'ndan sonra Osmanlı'nın verecek pek bir şeyi kalmamış olsa gerek. Batı Anadolu'ya yer-

29 F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 15 Haziran 1880.

30 Ana yurtlarının cazibesi onları güçlü şekilde çekmiş olmalı. Rus yönetimi devam ettiği halde, pek az da olsa geri dönenler olduğuna dair raporlar vardır. Onların geri dönmesine, Rusların neden izin verdiği bilinmiyor. Bkz F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 15 Haziran 1880. Ayrıca bkz F.O. 78-2845, No. 118, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 7 Eylül 1878.

31 F.O. 78-3281, Marlow'dan Dufferin'a, Tarabya – İstanbul, 28 Haziran 1881.

32 F.O. 65-1092, No. 23, Lyall'dan Granville'e, Tiflis, 14 Temmuz 1880.

33 F.O. 65-1092, No. 23, Lyall'dan Granville'e, Tiflis, 14 Temmuz 1880.

leştirilen Lâz mülteciler genellikle iyi durumdaydılar ve ekecek tohum bulduklarında, Çerkeslerden çok daha kolay uyum sağladılar.[34] Doğu'ya yerleştirilenler ise, savaştan yıkılmış olan bu bölgede çok az destek bulabildiler.[35]

Lâzların Osmanlı Anadolu'suna iskân ettirilmeleri, yerleştirilmek istendikleri yörenin Müslüman ve Hıristiyan halkı tarafından her zaman hoş karşılanmadı. Bu tepkinin bir kısmı ön yargıdan kaynaklanıyordu çünkü Lâzların ünü gerçekte olduğundan çok daha kavgacıya çıkmıştı. Aslında Lâzların hırsızlık yaptığı veya başka yaramazlıkları hakkında çok az şikâyet vardı.[36] Her şeye rağmen, Lâzlardan göç alan bir bölgenin, mutlaka güvenilmez hale geleceğine dair genel bir kanı oluşmuştu. Mültecilerin bölgelerine yerleştirilmesine halkın yaptığı itirazların bir nedeni de Osmanlı hükümetinin yerleştirme politikasından kaynaklanıyordu. Yerel köylüler, yeni gelen mültecilere tohum bağışlamaya, onlar için tarım arazisi hazırlanmasına ve ev inşa edilmesine yardım etmeye zorlanıyorlardı. Bu da, Lâzların yerleştirilecekleri bölgedeki yerli köylülerin fakirleşeceği ve tanımadıkları insanlar için çalışmak zorunda kalacakları anlamına geliyordu. Elbette, bu fedâkârlıkların ikisi de cazip değildi.[37] Ancak Osmanlı hükümetinin, Lâzları mevcut köylere azar azar yerleştirmekten başka çaresi yok gibi görünüyordu. Lâzların yerleştirilmesini desteklemek için çok az finans kaynağı vardı. Trabzon'daki Konsolos Biliotti, 5 Eylül 1878'de yolladığı telgrafta şöyle yazmıştı: "2.000 Lâz göçmeni buraya ulaştı ve 1.000 kişinin daha gelmesi bekleniyor. Devletin kasasında hiç para olmadığından, bu insanlara yiyecek verilmedi."[38] 1878'de Osmanlı İmparatorluğu'nun iç-dış ve politik-ekonomik durumu göz önüne alındığında, "kasada hiç para yok" sözü durumun gerçekçi bir anlatımıdır.

34 F.O. 78-3281, Marlow'dan Dufferin'a, Tarabya – İstanbul, 28 Haziran 1881.

35 Bkz. F.O. 195-1187, No. 130, Biliotti'den Layard'a, Trabzon, 5 Eylül 1877.

36 Konsolos Biliotti şöyle düşünüyordu: "Lâzistan halkı Türkiye'ye değerli katkı sağlar. Onlar Çerkesler ve Abazalardan çok daha üstün karaktere sahipler" (F.O. 78-2845, No. 118, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 7 Eylül 1878).

37 Konsolos Biliotti'nin Lâzların durumu hakkında anlattıkları, Lâzların göçünde mevcut olan zorlukların takdir edilecek bir özetidir (F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 20 Nisan 1880).

38 F.O. 78-2845, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 5 Eylül 1878.

1882'ye kadar, aşağı yukarı 40.000 Lâz, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklara yerleşmişti.[39]

1878'DEN 1914'E DOĞU ANADOLU

Ortam güvenlik sağlamak için asker görevlendirmeye yeniden olanak sağladığında, savaş sonrasında Doğu Bölgesindeki iç-güvenliği nispeten sâkinleştirmek için Osmanlı hükümetinin elinden geleni yaptığı görülüyor. Şüpheyle yaklaşıldığında Osmanlıların memlekette güvenliği sağlamak yeteneklerini Avrupa devletlerine ispat etmeye çalıştığı söylenebilir, fakat gerçekte sadece savaş öncesindeki egemenliklerini yeniden temin ettikleri görülüyor. Doğu vilayetlerinde yaşayan Hıristiyan toplulukları, tüccarları ve ulaşım yollarını korumak için askerler görevlendirilmesi, o insanların kendileri için önemli olduğu kadar Osmanlı hükümeti için de vergi kaynağı olarak önemliydi.[40] Osmanlı Hükümeti ayrıca, Berlin sözleşmesi doğrultusunda, doğudaki "reformları" düzenlemeye niyetli olduğuna Avrupa güçlerini ikna etmeyi de ümit ediyordu. Ancak Osmanlı'nın temeldeki sorunu olan maddi kaynak eksikliği devam etti ve reform çabalarını zorlaştırdı. Savaş sonrasında, doğudaki Müslümanlarla Ermeniler arasındaki bölünme, eskisinden daha da derinleşmişti. Bunun nedenleri; hem Müslümanların hem de Ermenilerin Rusların gücünü ve niyetini kavramış olmaları, savaş sırasında ve savaşı takip eden süreçte gelişen olaylar ile Ermeni ihtilâl örgütlerinin faaliyetleriydi.[41]

---

39 Osmanlı Devleti istatistiklerinin aktarıldığı F.O. 78-380, Biliotti'den Dufferin'e yazılanlar, Trabzon, 5 Ocak 1882.

Paul Henze birçok Lâz'ın geride kaldığını ve bunların Sovyet nüfus sayımlarına "Acar" olarak geçirilmiş olabileceğini, pek yerinde olarak dikkatime getirmişti.

40 Harbin sonlandırılmasından hemen sonra, biraz da Hıristiyan halkın korunması için askerler köylere ve kasabalara dağıtılmışlardı. Bkz. F.O. 195-1237, No. 2, Trotter'dan Salisbury'ye, Erzurum, 13 Kasım 1878 (Ayrıca, F.O. 78-2846'da da yer almıştır).

41 Bölgenin bu dönemdeki belki de en iyi analizi Mark Sykes tarafından yapılmıştır. Sykes sözlerini esirgemeyen birisiydi, fakat isyan psikolojisi ve toplu katliamlar hakkında yaptığı analiz tam yerindedir. Ermeni-Türk meselesinde sözlerine çok atıf yapılmamasının nedeni muhtemelen, yazdıklarının her iki tarafı da kötü göstermesi yüzündendir. Ermenileri kendi başlarına gelen kötülükleri yaratmakla suçlamış, Türkleri ise Ermeni isyancıların söylediklerine inanıp, ona göre tavır almakla. Bkz. *Dar ul-Islam: a Record of a Journey through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey* {*İslam Yurdu - Türkiye'nin Asya Yakasındaki 10 Vilayetinde Yapılan bir Seyahatin Raporu*}, Londra, 1904, s. 72-78, 115-117, 126-127 ve 130-131.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı sırasında ve savaşı hemen izleyen yıllarda, yerleşik Kürtler, Türkler ve hatta Osmanlı subayları ile hükümet görevlileri gibi Güneydoğu Anadolu Ermenileri de Kürt aşiretlerinden azap çekmişlerdi. Ermeniler Kürt ayaklanmasının mağduru olmuşlardı ve içgüdüleri onları, Osmanlı hükümetinin otoritesinden şüphe duymaya ve aşiret Müslümanlarından nefret etmeye sevk ediyordu. Birçokları çabucak hükümetin şeytânî niyetleri olduğuna inandılar. 1891'de Sultan 2. Abdülhamit tarafından Hamîdiye süvari birliklerinin kurulması, onların korkularını mutlaka artırmıştır. Hamîdiye, devletin üniforma ve silahıyla donatılmış, neredeyse askeri birlik payesi verilmiş olan Kürt alaylarından oluşuyordu. Abdülhamit'in düşüncesi Rusların Kazakları gibi bir güç yaratmak olmasına rağmen, Hamîdiye alayları, Ermeniler tarafından tavuk kümesinin tilkiye emanet edilmesi gibi görülmüş olmalıdır. (Sultanın açısından bakıldığında ise, Hamîdiye alayları, Kürtler üzerinde kontrol kurabilmenin yegâne yolu ve Ermeni ayrılıkçılarla mücadele etmeye hazır bir kuvvet gibi görünmüş olabilir.) Ermenilerin birçoğu hükümetin asayişi temin edeceğinden şüphe duymaktaydı ve geriye kalanı da hükümetin kendilerine karşı art niyetli olduğunu düşünüyordu. Bazıları silahlanmayı kendilerini korumak için gerekli gördü, diğerleri ise inandıkları ulusal ihtilali gerçekleştirmek için zorunlu saydı...

Rus İmparatorluğu'nun 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'nda Osmanlıları tamamen mağlup etmesiyle ispatlanan gücü, Ermeni ayrılıkçı hareketine ivme kazandıran ilâve bir dayanak oldu. Ermeni ihtilâlinin en hararetli savunucusu bile, Ermenilerin devlete karşı kendi ayakları üstünde duracağına inanamazdı. Fakat artık tek başlarına dikilmelerine gerek kalmamıştı. Rusya'nın eninde sonunda Türkleri mağlup edip doğuyu ele geçirmesi bekleniyordu. Doğuda Hıristiyan bir yönetim kurulduktan sonra, bağımsız Ermenistan meselesinin de çözümleneceğine saflıkla inanılıyordu.[42]

Altan Deliorman'ın *Türklere Karşı Ermeni Komiteleri*, İstanbul, 1973 kitabı yeterince ilginçtir. Önemli Ermeni ve Türk önde gelenlerin sözlerine de yer verilmiştir. Fakat ne yazık ki, Deliorman referans veya dipnot kullanmadığı için kitabının değeri önemli ölçüde azalmıştır.

42 Birçok Ermeni, geçmişte Ermeni Kilisesine zulmetmiş olmasına rağmen, Rusya'nın Ermenilere kendi kendini yönetmek hakkı vereceğini sandılar. Örnek olarak bkz. F.O. 424-122, No. 32/1, Clayton'dan Trotter'a yazılanlar, Van, 13 Aralık 1880, Şimşir, *British Documents-II*, No. 56.

Rusların başlangıçta Ermeni ihtilâlcileri desteklemesi hakkında bkz. F.O. 424-106, No. 246/1, "*Memorandum by Lieutenant- Colonel Wilson on Anatolia and Necessary Reforms* (*Ana-*

1879'a gelindiğinde Ermeni milliyetçilik duyguları bilhassa gençler, şehirleşmişler ve Ermeni din adamları arasında bâriz şekilde gelişmeye başlamıştı.[43] Milliyetçi tiyatro oyunları yazılıp sahneleniyordu. Ermeni piskoposları bağımsızlık sözü etmedikleri zaman, ulusal özerklik ve ifade özgürlüğünden yana tavır alıyorlardı. Bu duyguların çoğu şaşılacak kadar açıkça sergileniyordu.[44] İstanbul Ermeni Patriği "Ermenistan"ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılmasını alenen destekledi. Benzer düşüncelerini mektupla Bismarck'a ve diğer liderlere yolladı ve planını İngiliz Büyükelçisi Layard'a açtı. Layard, kendisine "Ermenistan"da "toplam nüfusun çok büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğunu" hatırlattı, fakat Patrik Nerses ona Müslümanların Ermeniler tarafından yönetilmekten memnun kalacağına dair güvence verdi.[45]

Osmanlıların geleneksel sistemi olan Doğu Vilayetlerindeki milletleri kendilerini yönetmekte serbest bırakması, Ermenilerin Osmanlı karşıtı duygular beslemesini ve ileride bu duyguların davranışa dönüşmesini, nispeten güvenlik içinde geliştirmelerine olanak sağladı. Ermeni köylülerinin güvenliğini tehdit altında hissetmesine neden olan, Osmanlı'nın otorite boşluğu, aynı şekilde, Ermenilerin Osmanlı karşıtı isyan hareketlerini geliştirmesine de fırsat verdi.

Ermeni ihtilâlci partileri, şahlanan milliyetçiliğe verilen klasik bir 19. yüzyıl tepkisiydi. Başka yerlerde yeterince dikkate alınmış bulunan Ermeni

---

dolu ve Gerekli Reformlar Üzerine Yarbay Wilson'un Notları}", Şimşir, *British Documents-II*, No. 15'te yayınlanmıştır; F.O. 424-107, No. 212, Clayton'dan Trotter'a, Van, 9 Kasım 1880, Şimşir, *British Documents-II*, No. 41'de yayınlanmıştır; F.O. 424-122, No. 53/1, Clayton'dan Trotter'a, Van, 15 Şubat 1881, Şimşir, *British Documents-II*, No. 62'de yayınlanmıştır. Konsolos Eyres, 1883'teki yazılarında Rusların Ermeni ihtilalci hareketine önderlik etmediğini fakat isyankâr hareketleri desteklediğini düşünüyordu (F.O. 424-140, No. 27, Eyres'ten Windham'a, Erzurum, 6 Nisan 1883, Şimşir, *British Documents-II*, No. 202'de yayınlanmıştır).

43 Açıkça belirtilen yandaşlık sözleri hakkında bkz. F.O. 424-1107, No. 213, Everett'ten Trotter'a yazılanlar, Erzurum, 24 Kasım 1880. Ayrıca bkz. F.O. 424-122, No. 1/1, Teğmen Chermshide'in tuttuğu notlar, İzmir, 22 Aralık 1880, Şimşir, *British Documents-II*, No. 47'de yayınlanmıştır ve F.O. 424-141, No. 16/1, Eyres'ten Everett'e, Van, 16 Mart 1884, Şimşir, *British Documents-II*, No. 227'de yayınlanmıştır.

44 F.O. 195-1237, No. 3, Trotter'dan Salisbury'ye, Diyarbakır, 17 Haziran 1879. Ayrıca bkz. F.O. 195-1237, Clayton'dan Trotter'a, Van, 19 Ağustos 1879.

45 F.O. 424-68, No. 639, Layard'dan Derby'ye, İstanbul, 18 Mart 1878, Şimşir, *British Documents-I*, No. 64'te yayınlanmıştır.

milliyetçiliğinin gelişmesi,[46] bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Armenakan, Hınçak ve Taşnak adlı üç ana Ermeni partisi, millî hedefleri ve gerektiği zaman kitlesel vahşet uygulamak veya seçtikleri kişilere suikastler tertiplemeleri bakımından, Yunanistan ile Bulgaristan'da başarıya ulaşmış bulunan devrimci örgütlere benziyorlardı. Fakat ele geçirmek istedikleri topraklarda milletlerinin belli bir azınlık olması bakımından kıyaslandığında, tek örnek olarak kalıyorlardı. Bu partilerin Doğu'daki Ermeni halkı tarafından ne kadar istekle desteklendikleri bilinemez; fakat vahşi geleneklerine bakıldığında Ermenilerin çoğunun onlara karşı başarıyla ve açıkça direnebileceği şüphe götürmektedir.[47]

İhtilalci partiler amaçlarına erişmek için, zaman zaman, hem Müslüman hem de Ermeni canına kıymaktan çekinmiyorlardı. Plânları ana hatlarıyla, sonuca ulaşmakta başarılı olan 1876 Bulgar isyanını kopyalamaktı. Bunun için, yerli Ermenileri kışkırtıp Müslümanlara hücum ettirecek (veya kendileri hücum edecek), böylece Ermenileri topyekûn katletmeleri için Müslümanları tahrik edecekler ve bunun sonucunda da Ermeni devleti kurulması amaçları doğrultusunda Avrupalıların müdahalesini sağlayacaklardı.

> İhtilalcilerden birisi, Robert Kolej'in kurucusu olan Dr. Cyrus Hamlin ile konuşurken şunları söylemişti: "Hınçak çeteleri fırsat kollayarak Türk ve Kürtleri öldürecekler, onların köylerini yakıp dağlara kaçacaklar. Galeyana gelen Müslümanlar ayaklanıp savunmasız Ermenilerin üstüne çullanacaklar ve Ermenileri o kadar vahşice boğazlayacaklar ki Rusya insanlık ve Hıristiyan medeniyeti adına müdahale edecektir." Dinlediklerinden dehşete düşen Hıristiyan misyoner Dr. Hamlin, o zamana kadar

---

46 Louise Nalbandian, Ermeni devrimcilerin amaçları ve davranışları üzerine fevkalade bir araştırma yazmıştır: *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Berkeley ve Los Angeles, 1963. Mükemmel betimlemeler için ayrıca bkz. Salahi R. Sonyel, *The Ottoman Armenians* {*Osmanlı Ermenileri*}, Londra, 1987, s. 109-154 (İlerideki sayfalarda, 'Sonyel' diye anılacak ve sadece sayfa numaraları verilecektir) ve Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara, 1950, s. 423-460.

47 Sivas'ta bulunan bir Amerikalı, Dr. Jevett, yerli Ermenilerin "iki hükümet" (birisi Osmanlı Hükümeti, diğeri de hükümetmiş gibi davranan Ermeni İhtilâlcileri) arasında sıkıştığını belirtmişti. Ona göre, her ikisi de Ermenilere zulmetti (F.O. 78-4683, Jewett'ten Nicholson'a, Sivas, 10 Eylül 1893). İngilizler Jewett'ten "Amerikan Konsolosu" diye söz ederler, fakat buna imkân yoktur. Ayrıca bkz. F.O. 78-4683, No. 547, Mr. Herbert'ten şifresi çözülmüş yazı, İstanbul, 28 Ekim 1895.

> duyduğu en cehennemi ve gaddar olan bu tertibe karşı geldiğinde şu cevabı aldı: "Size öyle geldiğine şüphe yok; fakat biz Ermeniler özgür olmaya kararlıyız. Avrupa, Bulgar dehşetine kayıtsız kalmadı ve şimdi Bulgaristan özgür. Milyonlarca kadın ve çocuğun kanı dökülüp feryatları göğe yükseldiğinde, bizim yakarışlarımıza da kulak verecektir ve. . . Biz umutsuzuz. Mutlaka yapacağız."[48]

Ermeni ihtilalci partilerinin Doğu'daki başlıca etkisi Ermeniler için bir örgütlenme ilkesi temin etmeleri oldu. Rusya veya diğer güçler, bir Ermeni isyanı yaratmak için ne kadar zemin hazırlasalar, her Ermeni köyüne silah dağıtamazlardı. Fakat Taşnak Partisine silah ve destek verilmesi, bu silahların Osmanlı devletine ve yerel Müslüman halka karşı planlı şekilde kullanılmasını temin edebilirdi.[49] İhtilalciler kullanılarak, Müslümanlara ve Müslüman yönetime karşı henüz başlamakta olan nefret yönlendirilebilir ve ihtilalci mücadele haline dönüştürülebilirdi.

Ermeni ihtilalcileri Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyanlarını kayırmaktan yana, Avrupalıların ön yargısını doğru teşhis etmelerine rağmen, {Ermeni} isyanlarını Avrupalıların etkinlikle destekleyecek kadar istekli olduğunu abartmışlardı. 1890'lı yıllarda birçok Müslümanın ve daha çok Ermeninin ölümüyle sonuçlanan küçük çaplı Ermeni isyanları çıktı. Avrupalılar hiçbir zaman güç kullanarak müdahalede bulunmadılar, fakat bu isyanlar Müslümanların kafasındaki korkuların doğruluğunu perçinledi. Avrupalılar arasında olayların belki de en keskin zekâlı gözlemcisi olan Büyükelçi Layard, durumu tam olarak çözümledi; Ermeni ihtilalcilerin kendi kendilerini kandırdıklarını düşünüyordu. En sonunda bir tek Rusların kazançlı çıkacağını ve Ermenilerin Rus İmparatorluğu tarafından yutulacağını sezinliyordu.[50]

---

48 William Langer'in bu anlatımı Kâmuran Gürün, *Armenian File {Ermeni Dosyası}*, Londra, 1985, s. 128'de yayınlanmıştır. Ayrıca bkz. Sonyel, s. 156-157.

49 Rus ajanlarının, Ermeni ihtilal hareketinin başlangıç dönemine katkısı çok az biliniyor. İsyan hareketinde Rusya'nın aktif rol oynadığı, o yıllarda kabul gören bir düşünceydi. Bkz F.O. 424-132, No. 101, Everett'ten Trotter'a, Mamahatun, 5 Haziran 1882, Şimşir, *British Documents-II*, No. 189'dan. Ayrıca bkz F.O. 424-132, No. 36, Dufferin'den Granville'e yazılanların eki, İstanbul, 11 Şubat 1882, Şimşir, *British Documents-II*, No. 167.

50 Türkiye No. 7 (1880), No. 3, s. 2-8, Layard'dan İngiltere Dışişleri Bakanına, İstanbul, 27 Nisan 1880, Şimşir, *British Documents-I*, No. 354.

ERMENİ İSYANLARI

1890'ı takip eden 20 yıl boyunca doğunun her yanında, Osmanlı devletine karşı isyanlar ve Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar olağandı. Ermeni ihtilalcileri 1890'larda Sasun bölgesinde gerilla çeteleri kurup, Kürt aşiretlerle savaşa girişmekteydiler. Kan dökümünde Ermeniler, Kürtler ve Osmanlı askerleri hem ölen hem de öldüren oldular.[51] 1894'te Sasun bölgesindeki kalabalık Ermeni isyan çeteleri, Osmanlı vergi memurlarına ve başka devlet görevlilerine saldırdılar. Kendilerini cezalandırmak için gönderilen Osmanlı askerlerinin önü sıra kaçışan isyancılar, yolları üzerindeki Müslüman köylerin halkını kıyımdan geçirdiler. Düzenli Osmanlı askerleriyle Hamidiye alayları da buna, isyan bölgesindeki köylerde yaşayan Ermenileri katlederek karşılık verdiler. İsyan sırasında hangi gruptan kaç kişinin öldüğü hararetle tartışılmıştır, fakat karşılıklı yapılan katliam ile misilleme katliamlarının olması bölgedeki Ermenilerle Müslümanların nefretini ve her iki toplumu da bekleyen tehlikeleri kanıtlamak için yeterlidir.[52]

1895'te Zeytun'da Hınçak partisinin önderlik ettiği bir isyan, Zeytun ve Maraş bölgelerinin tümünü kapladı. Ayaklanmanın Ermeni lideri çarpıcı bir abartmayla 125 Ermeni ile 20.000 Müslüman'ın öldürüldüğünü iddia etti[53] (birçok Ermeni ve bazı Avrupalılar ise çok daha yüksek Ermeni kaybı olduğunu iddia etmişlerdi), fakat Osmanlıların isyanı bastırmakta zorlandığında kimse kuşku duymuyor.[54] O günleri görenler Osmanlıların isyancılara mağlup olacağına inanıyorlardı, fakat Ermeniler en sonunda yenildiler ve Osmanlı ordusu tarafından Zeytun şehrinde muhasara altına alındılar. Bu etapta Avrupa devletlerinin temsilcileri Osmanlıları zorlayarak kuşatmanın kaldırılmasını, isyancılara af ilan edilmesini ve isyanın 5 liderinin

---

51 Van vilayetindeki 1892 isyanında Ermeniler Kürtler tarafından, Kürtler Ermeniler tarafından ve Türk askerleriyle sivilleri de Kürtler tarafından öldürülmüştü. (F.O. 78-4683, No. 17, Fitzmaurice'ten Graves'a, Van, 20 Haziran 1892). Türk-Ermeni ilişkilerinin bu döneminin araştırması için bkz Sonyel, s. 159-199.

52 Gürün, s. 139-142, Sonyel, s. 155-159.

53 Gürün, s. 150-154.

54 "Zeytunlular, Maraş'la Zeytun arasında, Türk askerlerini sardılar" (F.O. 78-4683, No. 565, Herbert'in şifreli mesajı, Tarabya - İstanbul, 31 Ekim 1895, Halep'teki İngiltere Konsolosundan naklen: Herbert, Türklerin mağlup edilmiş olabileceğini söyledi).

de yurt dışına çıkmasına izin verilmesini temin ettiler.[55] Aynı yıl çıkan Van isyanında 400 Müslüman ile 1.700 Ermeni, sadece bir ayaklanmada öldü.[56] 1895'teki başka olaylar tek tük Ermeni ve Müslüman'ın öldürülmesinden, Erzurum valisine suikast girişimine kadar değişiklik gösterdi ve 1905'te de Sultan'a suikast düzenlemeye kadar arttı. Genel olarak, Ermeni halkının daha çok kayıp verdiği görülüyor.

1909'da Adana'da yaşanan olaylar, kötüye giden ortamın göstergesiydi. Osmanlı'nın doğusunda her iki "taraf"ın da diğerinden kötü şeyler beklediğini ve bu beklentinin, her iki tarafta da diğerinin baskınından önce hücum etmek eğilimini geliştirdiğini işaret ediyor. 1908'de, İttihat ve Terakki Komitesi, II. Abdülhamit'e karşı bir ihtilal çıkartıp onu tahttan indirmiş ve yeni bir meşrutiyet (anayasa) dönemi başlatmıştı. Bu dönem Türk ve Ermeni politikacılar arasında yüzeyde kardeşlik sözü vermek, Ermeniler arasında ise ihtilal geliştirmek zamanıydı. Yeni anayasanın şartlarına göre, kanunen, tüm Osmanlı vatandaşlarına silah satın alma hakkı veriliyordu.

---

55 Operasyondan sorumlu Osmanlı generali, Zeytun-Maraş bölgesindeki isyancıların sayısının 8.000 olabileceğini tahmin etti (F.O. 78-4683, No. 610, Herbert'in şifresi çözülmüş mesajı, Tarabya-İstanbul, 5 Kasım 1895, Halep'teki İngiltere Konsolosundan naklen). Adana vilayetindeki 1895 problemlerini Ermenilerin başlattığına dair ayrıca bkz Sonyel, s. 158-172 ve İstanbul'dan gelen telgrafları içeren Osmanlı Elçisinden gelen çok sayıdaki mektuplar için bkz: F.O. 78-4683 ve F.O. 78-4683, No. 534A'daki, Currie'nin şifresi çözülmüş mesajı, Tarabya-İstanbul, 27 Ekim 1895, Halep'teki İngiltere Konsolosunun delili.

İsyanın, ihtilal dürtüsüyle yapıldığı apaçık ortadayken, o zamanın Ermeni kaynakları 1890'lardaki Zeytun ayaklanmalarının sebeplerini, sağlık amacıyla yürütülen aşı kampanyası sırasında Osmanlı idaresinin Ermeni çocukları zehirlemek planı şüphesi dâhil mümkün olan her bahaneyle izah etmeye çalıştılar (F.O. 78-4683, Bay Campbell'in 8 Ocak 1891 tarihli notlarının F.O. özeti).

56 Gürün, s. 154-156. Ayrıca bkz. Sonyel, s. 172-173.

1895-1896 Van başkaldırısının detaylı anlatımı için (Rusya'nın Van ve Erzurum Bölgelerinde Başkonsolosluk yapmış olan) General Mayewski'nin, "*Les Massacres d'Arménie* {*Ermeni Katliamı*}" (9134.q2 referans numarası altında İngiltere Kütüphanesinde bulunmuş bir kopyasına) bkz. 1916 tarihli bu kopyanın, L'Imprimerie Militaire à Pétersbourg'un {Petersburg Askeri Akademisi Yayınevinin} sınırlı sayıda yayınladığı Mayewski'nin "*Statistique des Provinces de Van et de Bitlis* {*Van ve Bitlis Vilayetlerinin İstatistikleri*}" adlı raporundan "uğraşarak çıkarttığı bir özeti" olduğu belirtilmektedir. Kullandığım kopya Rusça ve Fransızcadır ve Van isyanı ile ilgili bölümü s. 33-49 dadır. Bu kopyadan başka, orijinalin tümünün Osmanlı Türkçesine Mehmet Sadık tarafından yapılan tercümesini "*Van ve Bitlis İstatistiği*", İstanbul, 1330 {=1914} olarak gördüm.

Mayewski şiddetle tenkit ettiği Ermeni isyancılarının içyüzü hakkında ilgi çekici görüşünü anlatır, fakat suçlarının çoğunu, İngilizlerin Ermenileri desteklemesiyle izah eder.

Ermeniler kitle halinde, yüksek sayıda silah satın almak için, bu yeni kanundan yararlandılar. Böylece eskiden sakin olan Kilikya bölgesinin silahlanması da, Van ve Erzurum vilayetlerinin her zamanki seviyesine erişti. Ermenilerin Adana bölgesindeki Müslümanlara saldırması, Kilikya'da Ermeni milletine vaiz veren Mersin piskoposu ihtilalci Musech'in[57] etkisiyle, 14 Nisan 1909'da başladı. Asilerin gücü ve hareketleri hakkında çok mübalağalı hikâyeler duyan Adana'daki Osmanlı yöneticiler paniğe kapıldılar; Adana'nın Müslüman nüfusunu, az bir kısmı isyancılara katılmış olan Ermeni halkına karşı kendilerini korumaya çağırdılar. Bekleneceği gibi, Müslümanlar bu çağrıya, Ermenilere hücum etmekle mukabele gösterdiler. Sonuç olarak 17.000 – 20.000 kişi öldü; bunların %10 kadarı Müslüman, geriye kalanı ise Ermeniydi. Hem Ermeniler, hem de Müslümanlar Avrupalıların Ermenileri desteklemek için Adana'ya müdahale etmesini beklemişlerdi. Ne İngiltere ne Fransa ne de Rusya Ermeni isyancıların yardımına gelmeyince, ezici çoğunluğa sahip olan Müslüman halk Hıristiyanların üzerine çullandı. [58]

1890-1909 olayları, 1915'in psikolojik ortamının hazırlanmasında önemli rol oynadı. Müslümanlar, Ermenilerin bir başkaldırı planladığından emindi ve başarı kazandıkları takdirde, Zeytun'da olduğu gibi Müslümanların

57 Çeşitli kaynaklarda Piskoposun ismi Muşeg ve Mushech diye geçer.

58 Gürün, s. 166-170 ve Sonyel, s. 281-282. Ayrıca bkz bundan sonra 'U.S.' diye kısaltılarak anılacak olan United States National Archives, Department of State Records {ABD Milli Arşivleri, Dışişleri Bakanlığı Raporları}, 867.4016/13, Rockhill'den Dışişleri Bakanına yazılanlar, İstanbul, 26 Şubat 1913. Ayrıca bkz "*La Situation des Arméniens en Turquie, exposée par des documents, 1908-1912* {*Belgelerle Ortaya Konan Türkiye'deki Ermenilerin Durumu, 1908-1912*}", 3. Cilt, "Edirne mebusu merhum Babikyan Efendi'nin" Adana katliamları üzerine raporu. Bu, Ermeni Patrikliği tarafından yayınlanmış bir kitapçıktır. Yazarı, 19. sayfasında, katledilenlerin sayıları hakkında ciddi çelişkiler ortaya sürer. Babikyan'a göre, Ermeniler ve bazı yabancı muhabirler ölü sayısını 25.000-30.000 olarak vermişti, fakat hükümet yaklaşık 6.000 kişinin öldüğünü bildirmişti. Devletin raporlarına 1.487 Müslüman ve 4.196 gayrı-Müslim olarak toplam 5.683 kişinin öldüğü kaydedilmişti, fakat Babikyan bir sürü de kayıt edilmeyen ölülerin bulunduğunu savundu. (5.683 sayısının nüfus kayıtlarının araştırılmasından elde edildiği anlaşılıyor.) Ermenilerin problemleri hakkında aynı serideki farklı diğer yayınlara bkz: U.S. 867/4016/13, 17, 20, 21 (yukarıdaki aynı seriden). Ermenilerin bu tür propaganda kitaplarını yayınlayıp dağıtmasını, Osmanlı Hükümetinin durdurmamış olması dikkat çekicidir.

Bu dönemin Ermeni tarihi hakkında kaynakça kısmında *Sarkisyan, Hovannisyan* ("*Road to Independence*", s. 24-39), *Ternon* ve *Pastırmacıyan gibilerine bkz.* Bunlara ilave olarak Ermeni yanlısı çok sayıda Batılıların o yıllarda yayınladığı kitaplar mevcuttur. Örnek için, Richard G. Hovannisian'ın *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley ve Los Angeles, 1967 kitabında s. 265-271 de listelenen kaynaklara bakınız.

boğazlanacağına inanıyorlardı. Ermeniler de başkaldırı başarısızlıkla sonlandığı takdirde, Adana'daki birçok Ermeni'ye olduğu gibi, kendileri isyana katılmasalar bile, katledileceklerini düşünmekte eşit oranda haklıydılar. Her iki taraf da, başarısızlığın kendi ölümleriyle sonuçlanacağına inanıyordu. Takip eden savaşlar, korkularının doğruluğunu ispatladı; ortaya çıkan savaşlarda her iki taraf da mağlubiyeti tattılar ve her iki taraf da yüksek sayıda kayıplar verdiler.

DEVAM EDEN ERMENİ GÖÇÜ

1890'lara gelindiğinde, Osmanlı hükümeti, her ne kadar Ermenileri Rusya'ya göç etmekten caydırmaya çalıştıysa da, nüfusunun yüksek oranını bu yoldan kaybetmeye devam ediyordu. Aslında bunlar sayıca, Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Müslümanlarla dengeleniyor gibiydi. Ruslar ise göçü teşvik ettiler. Göçmen gelen Ermenilere, ölmüş veya ülkeyi terk etmiş olan Müslümanların bir zamanlar sahip olduğu topraklar bahşedildi.[59]

Bazı Hıristiyanlar "millî" veya dinî şuurla göç ettiği halde, çoğunluğu ekonomik nedenlerle dışarı göçüyorlardı. Nispeten varlıklı olup Osmanlı otoritesinin güçlü ve ortamın güven verici olduğu bölgelerde yaşayan Ermeni ve Rumların göç etmesi daha zayıf ihtimaldi.[60] Hatta Karadeniz bölgesinin doğusundan, özellikle yeni göçmenler buralarda görülmeye başlandıktan sonra, az sayıda Müslüman da başka yerlere göç etmiştir.[61]

Hıristiyan göçü hakkında rapor yazan Avrupalı konsoloslar, "milliyetçilik" sebebinden nadiren söz etmiştir. Onların sıraladıkları nedenler, genellikle ekonomikti; aşırı vergiden, Kürtlerin soygunculuğundan ve çoğunlukla toprak ağalarının köylüleri sömürüp arazilerine el koyduğu tarım kredisi sisteminden kaçmaktı.[62] Ermeniler dinî ve etnik baskılardan değil, adalet-

---

59 F.O. 78-4483, Graves'tan Nicholson'a, Erzurum, 5 Ekim 1893. Konsolos Stevens, Eleşkirt bölgesinden Kars'a taşınan Ermeni ailelerine ilaveten tüm köylerin de yakında taşınacağını rapor etti (F.O. 78-4683, No. 22, Stevens'dan Rosebery'ye, Batum, 23 Ağustos 1893).

60 F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışişleri Bakanına, Tirebolu-Giresun, 1 Ekim 1880.

61 F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışişleri Bakanına, Fatsa-Karadeniz, 1 Ağustos 1880. Konsolos Biliotti, Osmanlının maden ocakları kapatıldığı için iş bulmak amacıyla Rusya'ya göçe çıkan Gümüşhane Rumlarıyla konuştu (F.O. 78-2992, No. 39, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 24 Nisan 1879).

62 F.O. 78-3137, No. 14, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 29 Mayıs 1880.

siz ekonomik sistem ile asayiş eksikliğinden şikâyet ediyorlardı.[63] Müslüman komşuları da bu problemlerden onlar kadar muzdaripti. Fakat Müslümanların aksine, Ermeniler kaçmak imkânına sahiptiler. Rus bölgesine taşındıklarında durumlarının daha iyileşip iyileşmediği bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Genel olarak Hıristiyanların yaşam seviyesi Rusya'daki Ermenistan bölgesinde, Anadolu'nun doğusundakinden belki birazcık üstündü. Osmanlı İmparatorluğu'nun başka bölgelerine, bilhassa Osmanlı Avrupa'sına ve Anadolu'nun batısına göç eden Hıristiyanlar için de yaşam fevkalade iyileşiyordu. Çare, Rusya'*ya* kaçmakta değil, Doğu Anadolu'*dan dışarı* kaçmaktaydı.[64]

Rus hükümeti politik ve ekonomik nedenlerden dolayı, hali vakti nispeten iyi olan Hıristiyanların göçünü teşvik ediyor[65] ve verimli tarımdan anlamayan köylüler veya fakir Ermeniler yerine onların göçünü tercih ediyordu.[66] Göçebe Müslümanların yerini yerleşik Ermenilerin almasının, tarıma dayalı olan Rus Kafkasya'sına ekonomik yönden bir iyileştirme getirdiği şüphe götürmez. Buna paralel olarak Ermenilerin dışarıya göç etmesi yüzünden, Osmanlı bölgesinin de vergi ve ekonomik tabanı zarar görmüş olmalıdır. Bu nedenle Osmanlı Hükümeti, Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde tutmaya gayret etti. Ermenilerin Kafkasya sınırı çevresinde yerleşmesi, politik açıdan Ruslara dost bir toplum teşkil ediyordu ve muhtemel bir Osmanlı istilasına karşı arada tampon bölge yaratıyordu.

---

63 1877-1878'de Rusya'ya kaçan bazı Ermenilerin, Rus pasaportuyla Osmanlı İmparatorluğu'na geri gelmesi bunu kanıtlamaktadır. (F.O. 78-2992, Biliotti'den Salisbury'ye, Trabzon, 24 Şubat 1879).

64 Birçok göç etmemiş ve göçe hiç niyeti olmayan Ermeni köylüler bile o yıllarda, göç etmekten bahsettiler. Ülkeyi terk edecekleri türünden dedi-kodular yaymaktan amaçları, Osmanlı hükümetinin kendi yakınlarına Lazları yerleştirmesine mani olmak (bu durumda ülkeyi terk etmekle tehdit ediyorlardı) ve yerli beylerin kendilerine iyi muamele etmesini temin etmek arasında geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Bkz F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 14 Mayıs 1880.

65 Ermenilerin göç etmesini sağlamak için, Rusların Ermeniler üzerinde psikolojik baskı kurmaları ile yanıltıcı haber yaymaları konusunda bkz F.O. 424-74, No. 436, Plunkett'ten Salisbury'ye, St. Petersburg, 19 Eylül 1878, Şimşir, *British Documents-I*, No. 213'te yayınlanmıştır. Ayrıca bkz F.O. 424-72, No. 211, Layard'dan Salisbury'ye, Tarabya-İstanbul, 14 Temmuz 1878, Şimşir, *British Documents-I*, No. 182.

66 Konsolos Biliotti, Osmanlı'nın doğusundan Ermenilerin göçünü kabul edip kolaylaştırmakta Rusya'nın ne kadar istekli olduğunu not düştükten sonra şunları ilave eder; "Fakat Rus Hükümeti fakir Hıristiyanlara, Türkiye'den Rusya'ya geçiş izni verilmesine itiraz etti ve Osmanlı Valilerine bu doğrultuda direktifler gönderdi. (F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışişleri Bakanına, Fatsa, 1 Ağustos 1880).

Osmanlının Lazlar gibi halkların Ruslara karşı direneceğine güvenebileceği gibi, Ruslar da Ermenilerin Osmanlı'ya karşı direneceğine her zaman güvenebilirlerdi.

Ruslar ülkelerine göçü teşvik için, resmi ilan yerine genellikle söylentilerle, Güney Kafkasya'ya göçecek olanlara bazı yararlar sağlanacağını vaat ediyorlardı: "Ünye bölgesindeki[67] Hıristiyanların söylediğine göre, bu sene (1879-1880) Rusya'ya göçen ailelerin her birine verilen toprak ile 15 Rubleye ilave olarak, askerlikten ve vergiden 7-14 yıl, hattâ tarımda başarılı olamadıkları takdirde 20 yıl muafiyet sözü duyuruldu."[68] Bunlar muhtemelen çok nadiren yerine getirilebilen istisnai şartlardı, fakat göç için mükemmel bir ikna yöntemiydi ve aynı zamanda Osmanlı'ya vergi ödemekten de kurtulunacaktı.

Osmanlı Hükümeti, Hıristiyan göçünün çoğunun nedenlerini teşhis etti ve önleyebilmek için elinden geleni yaptı. Ordu kazasından bir Ermeni kafilesinin göçe hazırlandığı haberi verildiğinde, bölgedeki Ermenilerin şikâyetlerini araştırmak üzere, Hıristiyan ve Müslümanlardan karma bir komisyon kurup Ordu'ya gönderdi.[69] Osmanlı Hükümetinin kendilerine toprak vermeyi vaat etmesi üzerine, dışa göç etmeyi planlayan Ordu kazası Ermenilerinin neredeyse yarısı, Rusya'ya gitmek için gemilere binecekleri sahilden geri döndüler.[70] Osmanlılar, zaman zaman göçün serbest bırakılması yolundaki Rus baskılarına direnebileceklerini hissettiklerinde imparatorluğu terk etmek isteyen Ermenilere pasaport vermeyi reddettiler.[71]

---

67 Aslında "Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba" kastediliyor.

68 F.O. 78-3137, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Ünye, 15 Ağustos 1880.
Konsolos Biliotti'den bir başka örnek: "[Trabzon Vilayetinin genel valisi] kendisine Ordu Kaymakamının yakın zamanda bölgesindeki üç Rum köyünün yerlilerinin ülkeden ayrılmak istediklerini bildirmesi üzerine, yerlilerin bazısıyla görüşüp ayrılmak niyetlerinin sebebini sorduğunu ve köylülerin Giresun'daki Rus Konsolos yardımcısının kışkırtması üzerine göçe niyetlendiklerini saklamadıklarını, Rusya'ya gittikleri takdirde onlara para toprak ve başka kazançlar vaat ettiğini" rapor etmiş. (F.O. 78-3137, No. 6, Biliotti'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Trabzon, 30 Nisan 1880).

69 F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışişleri Bakanına, Trabzon, 30 Nisan 1880. Osmanlı'nın, dışa göçü sınırlandırmak ve aynı zamanda Ermenilerin şikâyetlerini araştırmak girişimleri başka bölgelerde de uygulandı. Bkz Türkiye No. 1 (1890-91), No. 37/6, Lloyd'dan White'a, Erzurum, 1 Mayıs 1890, Şimşir, *British Documents-II*, No. 350.

70 Biliotti kendi bölgesinden dışa göçen Hıristiyanları sayıp listeledi. Bkz F.O. 78-3137, Biliotti'den Dışişleri Bakanına, Fatsa, 1 Ağustos 1880.

71 F.O. 424-145, No. 66/1, Wratislaw'dan White'a, Erzurum, 24 Mayıs 1888, Şimşir, *British Documents-II*, No. 286' da yayınlanmıştır.

Ermeni göçünün bir kısmı, Erzurum, Van ve Diyarbakır Vilayetlerinin geniş arazilerini mahveden 1879 kıtlığı sonucunda meydana gelmiş olabilir.[72] Bazı Ermeniler sırf ekonomik nedenlerle göç ettiler. Örneğin, Erzurum'daki Ermeni işçiler, 1879'da Rusya'ya gittiler, çünkü Ruslar kereste ihracatını durdurmakla onların çalıştığı sektörde durgunluk yaratmışlardı. Keresteciler de mesleklerine Kafkasya'da devam etmek için dışa göçtüler.[73]

KAFKASYA, 1905

Ermeniler ile (Rusların "Tatar" veya "Tartar" dediği) Kafkasya'nın güney bölgesindeki Türkler arasındaki nefret, 1905 Rus ihtilali sırasında, Rus güvenlik güçlerinin bir süreliğine Güney Kafkasya'dan çekilmesi üzerine doruğa çıktı. Ruslar da Kafkasya'da, hemen hemen Osmanlı'nın Doğu Anadolu'da tatbik ettiği yöntemin aynısını, biraz daha etkili dozda kullanıyorlardı. Birbirleriyle dövüşen Müslüman ve Ermeni nüfuslarını birbirinden uzak tutmak için Rus askerî birlikleri kullanılıyordu. Diğer bir topluma saldıranlar, genellikle Rus askerlerinden bir karşı tepki beklerlerdi. Ruslar genellikle Hıristiyan olan Ermenileri Müslümanlar karşısında kayırırlardı. Fakat, onların taraf tutmasının da bir sınırı vardı. Rusların niyeti Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu kendi egemenlikleri altında yönetmekti. Hıristiyan kardeşlerine sevgileri Rusların davranışlarının küçük bir kısmını teşkil ettiyse de, Hıristiyan Ermeniler aslında, onların emperyalist genişlemeleri yolunda kullandıkları bir maşaydı. Müslümanlar gibi, Ermenilerin de savaşa ve katliama kalkışmasına müsamaha gösterilmiyordu. Katliamlar, kamu düzenini ve ekonomiyi bozuyordu ve Rus otoritesini de sarsabilirdi. Hatta Ruslar Ermeni bağımsızlığını kontrol altında tutmak için 1903'te, Ermeni Kilisesinin hareketlerini kısıtlamak ve din adamlarının kuvvet aldığı temel olan kilisenin topraklarına el koymak gibi tedbirler almışlardı.

Rus Hükümeti, 1905'te Japonya'ya yenilmesinin ardından, Kafkasya'da ve Rusya'nın diğer bölgelerinde açık isyanlar ve grevlerle karşı karşıya kaldı. Sanayi işletmeleri kapandı ve köylüler arazi sahiplerine hücum edip arazilerine el koydular. Kafkasya'daki tehdidi yatıştırmak için, Ruslar hiçbir şey yapmamayı seçtiler. Hıristiyanlar ile Müslümanların birbirlerine duyduğu derin nefreti kullanarak, Çar rejiminin düşmanlarını bölünmüş vaziyette

---

72 F.O. 78-3132, No. 7, Trotter'dan Salisbury'ye, Diyarbakır, 3 Mart 1879.

73 F.O. 195-2992, Biliotti'den Dışişleri Bakanına, Trabzon, 9 Mayıs 1879.

tutmayı başardılar. Gerçekten de, isyan başlar başlamaz, Kafkasya'da ihtilalin merkezi olan petrol limanı Bakû, Ermenilerle Türkler arasındaki etnik mücadeleyle oyalanmaya başladı.[74] Şubat 1905'te, İngiltere Konsolosu Stevens, Bakû'de "ciddi ırkçı kavgalar" olduğunu rapor etti. 25 Şubat 1905'te 900 Ermeni ile 700 Müslümanın öldüğünü bildirdi.[75] Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çekişme "şehrin bazı bölgelerinde Ermenilerle Tartarlar arasında adeta meydan muharebeleri" şeklinde devam etti[76] ve bu olayların tümü bir kez daha "ırkçı nefretin" sonucu olarak izah edildi.[77]

2 Eylül'de Bakû'de, Ermenilerle Türkler arasında yeniden ciddi kavgalar başladı ve ertesi gün, Bakû petrol sahalarını da kapsamı içine aldı. Fakat bu ikinci kavgada, Rusların böl ve yönet yöntemi işe yaramadı. Kavga Ermeni-Müslüman düşmanlığından kaynaklanmış olsa bile,[78] çabucak Rus işçilerin ön saflarında yer aldığı açık bir isyana dönüştü. Olayların cereyan ettiği Bakû'den rapor eden İngiltere Konsolos yardımcısı A. E. McDonell'e göre, Müslümanların çoğu isyanda etkin rol oynamadılar ve "toplum genelinde, pasif seyirci olarak kalmayı yeğlediler." McDonell Müslümanların çatışmalara yürekten katılması halinde, hiçbir Ermeni'nin sağ kalmayacağını belirtmişti.[79] Konsolos Stevens'a göre "275 Tartar, 150 Rus, 95 Ermeni ve hemen hemen 100 asker öldürülmüştü,"[80] fakat bu sayılar muhtemelen tüm

---

74 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia,* New York 1951. Buradaki referanslar, 1981 baskısındaki s. 16-19 içindir. Kazemzadeh şöyle demiştir; "Rus yöneticileri Ermeni-Azeri sürtüşmelerinde kaypakça davrandılar. Kan dökümünü önleyecek güçleri vardı, fakat onun yerine her iki topluluğun arasında süregelen anlaşmazlığa arabuluculuk yapmaktan kaçındılar" (s. 19). İç savaş konusunda bkz Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan 1905-1920* , s. 41-43. Luigi Villari (*Fire and Sword in the Caucasus* {*Kafkasya'da Ateş ve Kılıç*}, Londra ve New York, 1906, s. 144-199) da aynı konuyu bazı ilginç görüşlerle ele alır (örneğin s. 145-196), ancak onun anlatımı başkalarıyla çoğu kez çelişkiye düşer ve görüşleri o kadar tek taraflıdır ki güvenilir bir kaynak sayılamaz.

75 F.O. 65-1714, No. 7, Stevens'tan Landsdowne'a, Batum, 25 Şubat 1905.

76 F.O. 65-1714, No. 9, Stevens'tan Landsdowne'a, Batum, 1 Mart 1905.

77 F.O. 65-1714, No. 15, Stevens'tan Landsdowne'a, Batum, 10 Mart 1905.

78 "Kavgalar, Ermeni askerlerin bir Müslüman'ı öldürmesi ve saygı duyulan bir Müslüman'a, Ermenilerin sokakta saldırmasıyla başlamış görünüyor." F.O. 65-1699, No. 142, Hardy'den Landsdowne'a, St. Petersburg, 26 Şubat 1905.

79 F.O. 65-1714, Stevens'ın Landsdowne'a not olarak gönderdiği, geçici Konsolos Yardımcısı A. E. Ranald McDonell'in "*15-31 Ekim 1905'te Bakû'deki durum hakkında raporu*", Batum, 22 Kasım 1905.

80 F.O. 65-1714, No. 43, Stevens'dan Landsdowne'a, Batum, 12 Eylül 1905. Konsolos P. Stevens Tartarlar diye bahsettiği kişilere hiç de dostane duygular beslemiyordu. Her ne kadar, olayları doğru rapor etmeye çalıştıysa da, devamlı Ermenilerin davasından ya-

ölü sayılarının sadece küçük bir kısmıydı. Yeniden asayişi sağlamak için Rus askerleri gönderildiğinde, kanlı bir baskına giriştiler. Bekleneceği gibi, onların hücumundan en büyük zararı Müslüman köyleri gördü.[81]

Toplumlar arası savaş sadece şehirlerle kısıtlı kalmadı. Ermeniler ile Türkler birbirlerini Erivan ilinin güneyinde de katlediyorlardı. Mayıs ayında Nahçıvan'da, yüzlerce kişi öldürülmüştü. Haziran 1905'e gelindiğinde, Ermenilerle Müslümanlar birbirlerini yüksek sayılarda öldürüyorlardı:

> Nahçıvan, Erivan ile bu iki kentin civarındaki köylerde Ermeni ve Tartar katliamları son bir kaç gün içinde çok korkutucu boyutlara ulaştı. Üzülerek belirtmeliyim ki, birbirlerini parçalamaya ahdetmiş bulunan taraflar karşı tarafa mümkün olan en büyük zayiatı vermeye çalışıyorlar; bazı bölgelerde köyler kundakçılıkla tamamen yerle bir edildi.[82]

Ekim ayı boyunca, tek tük cinayetler devam etti.[83]

Kafkasya'daki kafa karıştırıcı ve tehlikeli durum gözlemcilerin gerçeği doğru olarak rapor etmesine engel olduğu için, köylerdeki toplumlar arası kavganın boyutu hakkında pek az bilgi vardır. Ermenilerle Türklerin yüzyıllarca bir arada yaşadığı yerlerde, aralarında muhafaza edilmekte olan eğreti barış en sonunda 1905'te tamamen koptu. Aşağıdaki söylev o zamanın davranışlarının tipik bir anlatımıydı:

> Bir saat sonra köyde yayılan söylentiye göre, geri dönerlerken köy dışındaki tenha yerde bir Ermeni kadınla çocuğuna rastlayan Tartarlar, çocuğu öldürüp kadını beraberlerinde alıp götürmüşlerdi. Bunu duyan bizimkiler (yani Ermeniler) galeyana geldiler ve intikam için bizim Tartar komşularımıza saldırmaya kalkıştılar. Kazak askerleri, gündüz vaktinde bu tür misillemelere müsaade etmezlerdi. Fakat gece olduğunda farklı davrandılar. 6 Kazak askeri bir Ermeni evine girerek yiyecek istediler, kendilerine ekmek ve çay verildi. Onlar da sohbet ettiler ve köyümüzün ileri gelenlerini çağırtıp onlara "gündüz vakti biz gö-

naydı. Örneğin, "*Onların ['Ermeni ırkı' diye bahsettiklerinin] entelektüelliğinin üstünlüğü, kıymet bilirliği, rekabet tanımaz şekilde ispatlanmıştır ki, Tartarlar hiçbir zaman onlara yetişmeyi başaramaz*" (aynı belgeden).

81 F.O. 65-1714, Stevens'tan Landsdowne'a, Batum, 20 Haziran 1905.

82 F.O. 65-1714, No. 33, Stevens'tan Landsdowne'a, Batum, 20 Haziran 1905.

83 F.O. 65-1714, Stevens'tan Landsdowne'a, Batum, 9 Ekim 1905.

> rev başında olduğumuz için sizin Tartarlara hücum etmenize müsaade edemeyiz, fakat şu anda görevde değil, bu evde olduğumuza göre, sizin ne yaptığınızın farkına varmamış olacağız" dediler. Bizim adamlarımız da silah takıp, topluca şehrin Tartar mahallesine doğru ilerlediler. Tartarlar başlarına gelecekleri tahmin edip büyük korku içinde evlerine çekilip kapılarını sürgülemişlerdi ve evlerde hiçbir ışık yoktu. Bizimkiler kapıları tokmakladılar, fakat hiçbir cevap alamadılar. Bunun üzerine bizimkiler kapıları kırıp içeri daldılar ve sabaha kadar, en son Tartarı da katledene kadar kıyıma devam ettiler. Korkunç gece boyunca, bizimkilerin vahşi naralarıyla zavallı mağdurların ıstıraplı feryatlarının kulaklarımı yırtmasına mani olamadan, korku içinde evde saklandım (bunları anlatan, olay sırasında küçük bir çocuktu). Sabah olduğunda iş bitmişti.[84]

Bu iddianın ispatı için Rus arşivlerinde kanıt bulunması gerekse de, Rus İmparatorluğunun ihtilal kargaşasıyla uğraştığı sırada, Rusların kendi bölgelerini ellerinde tutabilmek amacıyla Kafkasya'daki toplumlar arası kavgalardan bilinçli şekilde yararlandığını söylemek mümkündür. Hugh Seton-Watson'un belirttiğine göre, ihtilalin ilk aylarında Transkafkasya Eyaletleri "Ukrayna'daki Yahudi pogromlarının Transkafkasya'ya uyarlanmış eş değeri olarak, çoğunlukla Rus yöneticiler tarafından tezgâhlanmış olan, Ermenilerle Tatarlar arasındaki kavgalara sahne oldu."[85] Güney

---

84 Leonard Ramsden Hartill, *Men are Like That {İnsanlar Böyledir İşte}*, Indianapolis, 1928, s. 20-21, Bu kitap, Ohanus Appressian'ın Amerikalı Hartill'e anlattığı, Kafkasya'daki 1905-1921 savaş yılları anılarının hikâyesidir. Hartill'in Appressian'ın hikâyesine çeki düzen verdiğine şüphe yok ise de, detaylar ve bilhassa Tatarlara karşı duyduğu ön yargılar Appressian'ın yaşındaki Ermenilerden beklenen biçimde olduğu için, bunları bir Amerikalının uydurmuş olması imkânsızdır. Apresyan'ın bazı anlatımları o kadar gerçekçidir ki, düzmece olması imkânsız. Örneğin, Kars kalesinin Türklerin eline geçişini o kadar isabetli anlatmıştır ki, Ermenilerin yıldırım hızıyla geri çekildiği ancak yakın zamandaki taze bulguların ışığında tarihçiler tarafından doğruluğu kabul edilmiş bir olaydır. Eğer Hartill o zamanlar kendisine sunulan edebî kaynakları kullansaydı, çok farklı bir anlatımla, şehrin Ermeniler tarafından kahramanca savunulduğunu yazardı.

85 Seton-Watson, *The Russian Empire, 1801-1917 {Rus İmparatorluğu, 1801-1917}*, Oxford, 1967, s. 611. Firuz Kazemzadeh, amaçlarını irdelemeden Rus yöneticilerini tedbirsizlikle suçluyor; "Rus yöneticileri Ermeni-Azeri sürtüşmelerinde kaypakça davrandılar. Kan dökümünü önleyecek güçleri vardı, fakat onun yerine her iki topluluğun arasında süregelen anlaşmazlığa arabuluculuk yapmaktan kaçındılar. Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Dashkov, Şubat 1905 katliamları sırasında, otoritelerin neredeyse tamamen hareketsiz kaldığını itiraf etti" diye yazmıştır (s.19).

Kafkasya Eyaletlerinde, Rus tacının pek az savunucusu vardı. Rus kökenli halkın çoğu Bakû petrol sahalarında veya fabrikalarda çalışırlar ve ihtilali desteklerlerdi. Çarın Kafkasya'da güvenebileceği tek kuvvet kendi askerî güçleri ve bilhassa Kazaklardı, ama onlar da 1905'te sayıca azalmışlardı çünkü savaşta çarpışmak ve sonra da ihtilali bastırmakla meşgul oldular. Böylece Çar, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığı körükleyerek veya durdurmak için hiçbir önlem almayarak, onların kendi hükümetine karşı birleşmeleri yerine birbirleriyle kavga etmelerini temin etti. İhtilal bittiğinde, Rus otoritesi acımasızca baskı uygulayarak egemenliğini yeniden tesis etti ve takip eden 13 sene boyunca Kafkasya'da topluluklar arasında alenî savaş görülmedi.

KAPIYI ÇALAN TEHLİKE

Osmanlı'nın doğusu ve Kafkasya'da yaşayan insanlara 1877-1914 yılları olağanüstü tehlikeli görünmüş olmalıdır. Müslümanlar topraklarının büyük kısmının Rus işgaline geçtiğini, geriye kalan topraklarını da Ermeni ihtilalcilerin sahiplendiğini gördüler. Ermeniler ise kendilerinin Ermenistan dedikleri Anadolu topraklarının çoğunu Rusların ele geçirememesinden düş kırıklığına uğradılar. Ayrıca, Adana'daki Ermeni ihtilal hareketinin başarısızlığını ve bu başarısızlığın çok kötü misillemeyle sonlandığını da gördüler.

1895 yılında Anadolu'da ve 1905 yılında da Kafkasya'da toplumlar arası savaş baş gösterdi. Ondan önce, Müslümanlar ve Ermeniler Rus İmparatorluğu veya Osmanlı İmparatorluğu'ndan birini desteklerlerdi. Fakat artık, Ermenilerle Müslümanlar şehirlerde ve köylerde birbirlerini gırtlaklamaya başlamışlardı. Bu harp ordular arasında değil, halk toplulukları arasında cereyan ediyordu. Bu savaş Rus istilası, yükselen Ermeni milliyetçiliği ve Osmanlı'nın güçsüzlüğü arasında yüzyıl boyunca kaynayarak bu seviyeye erişmişti. 1910'a gelindiğinde, yakında her iki tarafın da korkunç kayıplar vermesiyle sonuçlanacak olan kutuplaşma kaçınılmaz hale gelmişti. Kan dökülmüştü, intikam alınması bekleniyordu ve isteniyordu. Şahsî amaçları ne olursa olsun, Müslümanlar Ermeniler karşısında tehlikede olduklarını biliyorlardı ve Ermeniler de Müslümanlar karşısında tehlikede olduklarını biliyorlardı. Birinci Dünya Savaşı başladığında, her iki taraf da birbirinden en kötü davranışı bekledi ve ona göre davrandı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BALKAN SAVAŞLARI

Balkan savaşlarındaki Müslüman kayıplarının boyutunun anlaşılması için öncelikle, savaşlar başlamadan önce Osmanlı yönetimi altındaki Balkan topraklarında Müslümanların çoğunluk nüfusa sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bölgenin nüfusu, etnik ve dinî açıdan çeşitlilik göstermesine rağmen, Müslümanlar en büyük nüfusa sahip yegâne din grubuydular.

TABLO-7
OSMANLI'NIN DİN TEMELİNE DAYALI "MİLLET" TOPLULUKLARININ OSMANLI'NIN AVRUPA TOPRAKLARINDAKİ VİLAYETLERİNE GÖRE 1911'DEKİ NÜFUS DAĞILIMI *

Vilayet	Müslüman	Rum	Bulgar	TOPLAM **
Edirne	760.000	396.000	171.000	**1.427.000**
Selanik	605.000	398.000	271.000	**1.348.000**
Yanya	245.000	311.000	-	**561.000**
Manastır	456.000	350.000	246.000	**1.065.000**
İşkodra	218.000	11.000	-	**349.000**
Kosova	959.000	93.000	531.000	**1.603.000**
TOPLAM:	**3.242.000**	**1.558.000**	**1.220.000**	**6.353.000**

* En yakın bine yuvarlayarak verilmiştir.
** Tabloda detayları verilmemiş olan Yahudiler ve Katolikler gibi gruplar da toplama dâhil edilmişlerdir.
KAYNAK: McCarthy, "The Population of Ottoman Europe"[1]

---

1 Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Europe Before and After the Fall of the Empire {İmparatorluğun Yıkılmasından Önce ve Sonra Osmanlı'nın Avrupa Topraklarındaki Nüfus Dağılımı}, *Proceedings of the Third Conference on the Social and Economic History of Turkey* {*Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Üzerine Üçüncü Konferans Sunumu*}, Heath W. Lowry ve Ralph S. Hattox tarafından yayına hazırlanmıştır, İstanbul, 1990, s. 275-298. (İlerideki sayfalarda, kısaca, "The Population of Ottoman Europe" diye anılacaktır.)

Tablo-7'de görüleceği üzere, Balkanların diğer yerleşikleri gibi Müslümanlar da tüm bölgeye dağılmışlardı ve her yerde hayli büyük topluluklar halinde yaşıyorlardı.[2] Birçok bölgede ve üç vilayetin tamamında (yani Edirne, İşkodra ve Kosova'da) Müslümanlar sadece en büyük topluluk olmakla kalmayıp kesin çoğunluğa sahiptiler.

1911'e gelindiğinde, Osmanlı Avrupa'sında fiilî bir nüfus değiş tokuşu zaten gerçekleşmişti. Macaristan'ın Hıristiyanlar tarafından geri alınması kadar önceden başlayarak, Müslümanlar imparatorluğun uç bölgelerini terk edip diğer Osmanlı topraklarına göçmeye başlamışlardı. Bu arada, Kafkasya'dan göçe zorlanan Müslüman mültecilerin büyük bir kısmı Balkanlara iskân edilmişlerdi. 1875-1879 yıllarında, Müslümanlar Bulgaristan ve Sırbistan'ı terk etmişler, Bulgarlar da aksi istikamette Osmanlı topraklarından Bulgaristan ve Doğu Rumeli'ye göçmüşlerdi.[3] Bu değişimlerin sonucunda 1911 yılına gelindiğinde, Osmanlı'nın elinde kalan Avrupa topraklarında yaşayan Müslümanların toplam nüfusa oranı aynı topraklarda 1877 öncesine göre artış göstermişti.

TABLO-8
1911'DE OSMANLI AVRUPASINDA "MİLLETLERE" GÖRE NÜFUS ORANLARI

Müslüman	% 51
Rum	% 25
Bulgar	% 19
Diğer	% 5

KAYNAK: Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Europe".

Tablo-8'de görüldüğü gibi, Osmanlı Avrupa'sının az farkla bile olsa kesin çoğunluğu Müslüman'dı. "Ulusların kendi kaderlerini tayin etmesi hakkını" savunanların bölgedeki demografik istatistiklere önem vermesi gerekirken, Balkanlardaki siyasî gerçekler konusunda karar verilmesi sırasında, nüfus oranları umursanmadı. Osmanlı Avrupa'sında hangi milletlerin

2 Osmanlı Avrupasındaki nüfus dağılımının detaylı anlatımı için bkz McCarthy, "The Population of Ottoman Europe."

3 Bkz Justin McCarthy, "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I, and the Turkish War of Independence (Türkiye'deki Müslüman Mülteciler: Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Bağımsızlık Savaşı)", *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze (Hümanist ve Akademisyen Andreas Tietze'yi Anarken-Makaleler)de yayınlanmıştır*, İstanbul, 1993, s. 87, 111.

yerleşeceği ve egemen olacağı konusunu, çoğunluğun arzusu yerine, Balkan Savaşları silah zoruyla sonlandırdı.

1912 baharında varılan antlaşmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki nihai kaderini belirledi. Buna göre Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ, "Rus diplomat ajanlarının etkin gayretleriyle"[4], Osmanlı Avrupa'sının parçalanmasına karar verdiler. Balkanlı müttefikler, ele geçirecekleri toprakların aralarında nasıl bölüşüleceği üzerinde uzlaşamamışlardı[5] ama öncelikle Osmanlı'nın Avrupa'dan sökülüp atılması konusunda birleştiler ve Osmanlı topraklarının paylaşılmasını sonraya bıraktılar. 8 Ekim 1912'de, Karadağ savaş ilan ederek Osmanlı İmparatorluğu topraklarına saldırdı. Arkasından diğer Balkan ülkeleri de aynı yola başvurdular.

---

4 Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, Cilt 2, s. 97.

Balkanlı müttefikler savaş planlarını tamamladığında, Balkanlardan ateşlenen bir kıvılcımla tüm Avrupa çapında savaş çıkacağından haklı olarak korkan Rusya, siyaset değiştirdi. Avusturya ile ortaklaşa verdiği bir notada (8 Ekim 1912), Rusya mevcut durumun tamirini talep etti. Fakat artık çok geç kalmıştı.

Balkan Savaşlarının tarihi hakkında bkz:

Charles ve Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle ve Londra, 1977, s. 216-221.

Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey {Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi}*, 2. Cilt, Cambridge, 1977, s. 293-298.

Türkiye, Genel Kurmay Başkanlığı, *Balkan Harbi Tarihi*, 7 Cilt, İstanbul ve Ankara, 1938-1965.

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, 2. Cilt (2. bölüm), Ankara, 1943, yeni basım 1983.

L.S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453 {1453'ten beri Balkanlar}*, New York, 1958, s. 533, 540.

E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913 {1912-1913 Balkan Savaşlarının Diplomasisi}*, Cambridge Massachusetts, 1938.

Yarbay Immanuel, *Der Balkankrieg - 1912/1913 {1912-1913 Balkan Harbi}*, Berlin, 1914.

5 Bulgaristan ve Sırbistan, aralarındaki 13 Mart 1912 sözleşmesinde Osmanlı topraklarının bir kısmının paylaşılmasında anlaşmaya ulaştılar, fakat bölgelerin çoğunun paylaşımını tartışmalı bıraktılar.

Harita - 5: 1912'de Balkanlardaki Osmanlı toprakları

ßirinci Balkan Savaşı (1912-1913), Osmanlılar açısından 1877-1878'de uğralıklarından çok daha çabuk bir yenilgiyle sonuçlandı. Orduları sayıca ikiye ›ir oranda zayıf kalmış, Libya'da İtalyanlarla çarpışmaya devam eden ve 'unan filolarının deniz yolunu kullanmasına engel olduğu Osmanlı İmpaatorluğu, üstelik Sultan II. Abdülhamit'in askerî hazırlıklara gereken ›nemi vermediği için, eski uyrukları tarafından kolayca mağlup edildi.)smanlılara karşı mücadelenin bel kemiğini teşkil eden Bulgarlar, 22 :kim'de Kırkkilise'de {Kırklareli}, arkasından (28 Ekim-3 Kasım'da) Lüle›urgaz'da, Osmanlı'yı yenilgiye uğrattılar. Osmanlılar, İstanbul'dan önceki on savunma hatları olan Çatalca'ya kadar gerilemek zorunda kaldılar. ›atıda ise Sırplar (24-26 Ekim'de) Kumanova'da Osmanlıları yenip, ıdriatik'e doğru ilerlediler ve 18 Kasım'da Manastır'ı ele geçirdiler. Osnanlı kuvvetlerinden fazla direniş görmeyen Yunanlılar, Güney Makedon'a'da ilerleyip büyük liman şehri olan Selanik'i 8 Kasım'da, Bulgarların ehre ulaşmasından bir gün önce ele geçirdiler. Aralık 1912'de hala Osmanı'nın elinde kalan yerler, hepsi de muhasara altında bulunan İşkodra, 'anya ve Edirne şehirleriydi. Osmanlı, sadece iki ay süren çatışmalar soıucunda, Avrupa'daki topraklarının hemen tamamını kaybetmişti. Nisan 913'e gelindiğinde Osmanlı'nın elinde kalan üç şehir de düştü; 5 Mart'ta

Yanya Yunanlılara, 26 Mart'ta Edirne Bulgarlara ve 22 Nisan'da İşkodra Karadağ'a bırakıldı.[6]

Bulgar saldırılarına karşı Çatalca hattındaki direniş Osmanlı başşehrini korudu, ama Osmanlıların kaybettikleri toprakların küçük bir kısmını kurtarabilmeleri, sadece müttefiklerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar ve İkinci Balkan Savaşı (1913) sayesinde mümkün oldu. Yunanistan, Karadağ, Sırbistan ve sonradan aralarına katılan Romanya, Bulgaristan'a karşı çarpışırken Osmanlı orduları Trakya sınırında batıya doğru ilerleyerek Edirne ve Kırkkilise'yi yeniden ele geçirdiler.[7]

SAVAŞLAR VE BALKAN MÜSLÜMANLARI

Genel olarak, Makedonya'da Müslümanların bulunduğu her bölgede şiddetli ıstırap mevcut, fakat önemli kısımlardaki büyük yerleşimler dışında, ülkede Müslüman kalmış olduğundan şüpheliyim.[8]

Balkan Savaşları, yörenin köylü ve kentli Müslümanları üzerindeki etkisi bakımından 1877-1878 Rus-Türk savaşlarına çok benzerlik gösterdi. Her iki savaşta da karşılaştıkları katliam ırza geçmeler ve soygunculuk, Türkler ile diğer Müslümanları yurtlarından kopartıp Osmanlı'nın elinde kalan topraklara çekilmeye sevk etti. Bölgedeki Müslüman nüfusu, her iki savaşın sonunda katliam, açlık, hastalık ve göç gibi nedenlerden dolayı çok azaldı; onların topraklarında nüfusunun çoğunluğu Hristiyan olan devletler kuruldu.

1877-1878 Rus-Türk Savaşı ile 1912-1913 Balkan Savaşları arasında farklılıklar da vardı. Önceki savaş, tek bir güç yani Rusya tarafından yönetilmişti. Rusya'nın bir tek amacı vardı; o da Müslümanlardan arındırılmış, bölgede Rus çıkarlarını gözeten ve Slav ırkının egemen olduğu büyük bir Bulgaristan Cumhuriyetinin Balkanlarda kurulmasıydı. 1912'ye gelindiğinde ise, Bulgaristan Rusya'nın gözünden düşmüştü. Bu nedenle, Balkan Harp-

6 Karadağ, Avusturya tarafından 3 Mayıs'ta İşkodra'yı bırakmaya zorlandı.

7 İkinci Balkan Harplerini 10 Ağustos 1913'te Bükreş Antlaşması sonlandırdı. Osmanlı İmparatorluğu, Bulgaristan ile 29 Eylül 1913'te ayrı bir barış antlaşması (İstanbul Antlaşması'nı) imzaladı.

8 F.O. 371-1762, Lamb'den İngiltere Dışişleri Bakanlığına, Selanik, 9 Mart 1913.

lerinde Çarın katkısı görülmedi.[9] Onun yerine Yunanistan, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ın her biri Osmanlı'ya karşı kendi başlarına çarpıştılar. Birinci Balkan Savaşı'ndaki müttefiklerin birleştiği tek nokta düşmanlarını seçmek konusundaki tercihleriydi. Balkan Müslümanlarının kaderi müttefiklerin planlarındaki kargaşadan etkilendi. 1877-1878'de Ruslar, Müslümanları göçmeye zorlamak için etkin bir yöntem uygulamışlardı. Balkan Savaşlarında ise galiplerin hepsi de, ele geçirdikleri topraklarda Müslüman varlığının sona ermesini istemelerine rağmen, amaçlarına erişmek için hem iyi örgütlenemediler hem de birbirleriyle uyum içinde davranmadılar. Müslümanları Balkanlar'dan söküp atmak yerine, Hıristiyanların ele geçirdiği bir ülkeden yine Hıristiyanların ele geçirdiği başka bir ülkeye sürdüler ve bazen de gerisin geriye gönderdiler. Bunun Müslümanlar üzerindeki etkisi 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'ndan beter oldu. Müslümanlar arasındaki can kaybı, 1878'dekinden daha yüksek oldu.

Düşmanlarının çabucak zafere ulaşması da Balkan Müslümanlarını büyük ölçüde etkiledi. İlerledikleri yollar hâlâ Osmanlıların elinde bulunduğu için, sadece Birinci Balkan Savaşı başlar başlamaz köylerinden ayrılanlar kaçmayı ümit edebilirlerdi. Geriye kalan mülteciler ise Balkanlı müttefik güçlerin ele geçirdiği bölgelerden geçmek zorunda kaldıklarından yol boyunca Hıristiyan çetecilerin saldırısına uğradılar. Doğal olarak, birçokları can verdi. Çoğunlukla, köylerinden sağ çıkabilenlerin ancak yarısı liman kentlerine ulaşabildiler. Ümitle, kendilerini Balkanlardan kaçıracak vasıtalar beklediler.[10]

1877'de, Bulgaristan Türklerine saldırılmasına ön ayak olan ve Türkleri ilk hücumlarda bizzat katlederek Müslümanların kaçmalarını temin eden dehşet saçıcı kuvvetler Kazak birlikleriydi ve onlara Bulgar köylüleri ile isyancılar yardım etmişlerdi. Balkan Savaşlarında ise ön saldırılar, Osmanlı Makedonya'sında uzun süredir çarpışmakta olan, *komitacı* denilen milliyetçi gerilla çeteleri tarafından gerçekleştirildi.[11] Komitacılar, sıklıkla, amaçlarına hizmet ettikleri devletlerin etkin desteğini gördüler. Birçok

9 Ruslar nâfile bir gayretle Karadağ'ın İşkodra'yı ve Sırbistan'ın da Durazzo'yu elinde tutmasını temin etmeye çalıştılar fakat Avusturya'nın çıkarları galip geldi ve her iki yer de geri bırakıldı.

10 F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912.

11 Komitacıların düşünce tarzının anlatımı için bkz Hermengild Wagner, *With the Victorious Bulgarians* {*Muzaffer Bulgarların Arasında*}, Londra, 1913, s. 244-246.

komitacı grubun içinde en kalabalık ve tehlikeli olanlar Bulgarlardı. Onları Sırplar izliyordu. Yunan gerilla çeteleri az sayıdaydı. Osmanlı'ya karşı yürütülen savaşlar çabucak kazanıldığı için, komitacılara harpte az ihtiyaç duyuldu. Birinci Balkan Savaşı'nın başlangıcından itibaren, komitacıların işlevi, cephe gerisindeki köylere ve kasabalara hücum edip, kendi etnik gruplarının yönetimi ele geçirmesini sağlamak oldu. Aldıkları emirlerin ne kadarının Sırp veya Bulgar hükümetlerinden geldiği bilinmiyor, fakat komitacıların tahribatını durdurmak için resmi görevlilerin hiçbir şey yapmadığı kayıtlarla saptanmıştır. Muhtemelen, Müslümanlara hücum edenlere bu yönde bir talimat vermeye pek gerek yoktu; onları sadece başıboş bırakmak yeterliydi.

CİNAYET

Balkan savaşlarındaki Müslüman katliamı, 1877-1878 Rus-Türk Savaşı'ndaki kadar organize değildi, fakat daha az öldürücü olmadı. Bulgar, Yunan, Sırp ve Karadağlılar (tekrar tekrar uygulanmış olan, Kazakların Müslüman köylerini silahsızlandırmasından sonra Bulgarların içerideki köylüleri katledip gasp ettiği sırada, Kazak askerlerinin köyün etrafını çembere alıp beklemesi örneğinde görüldüğü gibi) Rusların becerikliliğiyle askerî disiplininin çok azına sahiptiler. Balkan Savaşları sırasında yapılan katliamlar, o yıllarda, "ırk harpleri" denilen cinstendi. Kazakların aksine, Komitacı çetelerin düşünülmüş bir plana göre davrandıkları şüphe götürür. Onlar, Müslüman köylerini yağmalayıp halkını katlettikleri sırada, terörün siyasî yararlarını düşünmemişlerdi.

Her iki savaş arasındaki farklılıklara rağmen, 1912-1913 konsolos raporlarındaki katliam anlatımları, 1877-1878 Savaşı'nda yazılanlara çok benziyordu. Aşağıdaki İngiltere Konsolos raporu örneğinde görüleceği gibi, "komitacı" yerine "Kazak" sözcüğü yerleştirilse, bu olayın 1912'de değil de 1877'de yazılmış olduğu sanılabilirdi:

> Kavala ve Drama bölgelerinde, Bulgar Komitacıların ve yerli Hristiyan halkın elinden cefa çekmemiş bir Türk köyü kalmadığını söylersek, abartmış sayılmayız. Birçok Türk köyünde erkekler kitle halinde katledildiler; diğerlerinde de ırza geçmelerle talan yer aldı.

> Kavala bölgesinde, önceden rapor edildiği gibi Kavala Türklerinin komitacılar tarafından katledilmesinin yanı sıra, 200 kadar Türk'ün Pravişta'da ve bir o kadarının da Sarışaban'da katledildiği haberi geldi. Drama bölgesinde ise Çatalca, Doksat ve Kırlıkova kasabalarında Türkler katledildiler. Bu katliamların çoğu Bulgar istilasını hemen takip etti fakat bazıları, daha çok yenidir.[12]

Hıristiyan müttefiklerin hepsi, Müslüman köylülerin kitle halinde katledilmesine katıldılar. Örneğin Avret-Hisar ve Doyran bölgelerinde, Bulgarlar geniş ölçüde katliamlarda bulundular: Rajanova'da "neredeyse hiçbir Müslüman erkek sağ bırakılmadı."[13] Korkut köyündeki erkeklerin hepsi, kadın ve çocukların birçoğuyla birlikte, camilere ve samanlıklara doldurulup yakılarak ölüme gönderildiler.[14] Demir Hisar'da, 64 Türk, bir kahvehanenin içinde toplanıp yakıldı.[15] Sırp komitacılar Drenova'nın Müslüman köylülerini öldürünceye kadar kırbaçladılar.[16] Sadece Ljouma ve Dibra bölgelerinde, Sırp askeri güçlerinin katlettiği Müslümanların sayısı 2.000'i geçti.[17] Batılı gözlemciler, aşağı yukarı 5.000 Arnavut Müslüman'ın "Kumanova ile Üsküp arasında", 5.000'inin de Priştina bölgesinde öldürüldüğünü kabaca hesapladılar.[18] Doyran'da, şehrin direnmeden teslim olma-

---

12 F.O. 195-2438, No. 7076, Morgan'dan Lowther'e, Kavala, 28 Aralık 1912.

13 F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912.

14 F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912.

15 F.O. 195-2438, No. 6866, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 13 Aralık 1912.

16 F.O. 371-1762, No. 55161, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 19 Kasım 1913.

17 Resmen atanmış bir İtalyan gözlemcisi olan Kurmay Albay Muricchio'nın raporu, F.O. 320-2, Lamb'dan Grey'e yazılanların arasında yer almış, Valona, 20 Nisan 1914.

18 *Daily Telegraph* gazetesi muhabirinin naklettiği, Avusturya-Macaristan Konsoloslarının raporları, *Les Atrocités des Coalises Balkaniques* {*Balkan Müttefiklerinin Uyguladığı Vahşet*}, No. 1, İstanbul, 1913, s. 14-18.

Balkan Savaşlarının diğer tarafları gibi, Osmanlılar da düşmanlarının uyguladığı katliamı ayrıntılarıyla anlatan kitaplar yayınladılar. Bu kitapların yazarları, Le Comité de la Défense Nationale {Milli Müdafaa Komitesi} veya Le Comité de Publication D.A.C.B. {DACB Yayın Komitesi} adını kullanıyorlardı. Bunların gerçekte hükümet yayını olduğu düşünülebilir ama propaganda olarak sınıflandırılamazlar, çünkü sadece Batılı muhabirlerin raporlarını ve resmi Osmanlı yazışmalarını kopyalamaktan öteye gitmediler. Bu nedenle daha çok, tarihi belge niteliğindedirler. (İlerideki sayfalarda, kısaca '*Les Atrocités 1*' diye kısaltılarak anılacaktır.) Yukarıda söz edilen No. 1'e ilave olarak en azından aşağıda listelenen 5 kitapçık daha yayınlanmıştır:

Les Atrocités des Coalises Balkaniques No. 2, İstanbul, 1913 (İlerideki sayfalarda, '*Les Atrocités 2*' diye kısaltılarak anılacaktır.)

sıyla 59 Müslüman öldürüldü ve birçokları da çevredeki tarlalarda katledildiler.[19] Rainovo, Kilkis ve Plantza şehirlerinde, Bulgarların seçtiği infaz yöntemi yerli Müslüman halkı toptan yakmak oldu.[20] Trakya'daki Müslü-

---

Les Atrocités des Coalises Balkaniques No. 3, İstanbul, 1913 (İlerideki sayfalarda, '*Les Atrocités 3*' diye kısaltılarak anılacaktır.)

Les Atrocités des Bulgarés en Thrace No. 4, İstanbul, 1913. (İlerideki sayfalarda, '*Les Atrocités 4*' diye kısaltılarak anılacaktır.)

Les Atrocités des Grecs en Macedoine, No. 5, İstanbul, 1913. (İlerideki sayfalarda, '*Les Atrocités 5*' diye kısaltılarak anılacaktır.)

Come Over Into Macedonia and Help Us {*Makedonya'ya Gel ve Bize Katıl*}, İstanbul, 1913.

19 *Koelnische Zeitung* gazetesi muhabirinin raporu, (*Les Atrocités 1*, s. 20 ve 21'den aktarılmıştır).

20 Korkut'taki vahşi katliamı, aynı Konsolos Lamb gibi anlatan Ruhani Peder Gustav Michel'in raporlarına dayanmaktadır. Onun sözleri, Alman Evanjelik Misyonundan Saygıdeğer M. Brunau, Ermeni Evanjelik Misyonundan Saygıdeğer P. Toekhuvanian, Yunan Evanjelik Misyonundan Saygıdeğer A. Mitsopoulos gibi Protestan misyonerlerce de doğrulanmıştır. Bu insanların Müslüman kayıplarını abartmaları için hiçbir neden yoktu (*The Crimes of Bulgaria* {*Bulgaristan'ın Suçları*}, Washington, 1914, s. 12-15).

İkinci Balkan Savaşı süresinde ve sonrasında, Yunanistan ile Bulgaristan, kendi tavırlarını savunmak için "Vahşet Kitapları" yayınladılar. Her ikisi de diğerini, sivil halkın katili ve savaş kurallarının ihlalcisi, v.b. olmakla suçlayarak karaladılar. Her ikisinin de sicili o kadar dehşet vericiydi ki, bu tür propaganda için yeterince malzeme vardı. Yunanlı yayınların sadece Rumlara karşı değil Müslümanlara karşı işlenen Bulgar suçlarını da anlatmaya önem vermiş olması ilgi çekicidir. Bulgarlar ise Yunanlıların sadece Bulgarlara karşı işlediği saldırıları yayınlamakla yetindiler.

Yunanlıların yayınladığı vahşet kitapları, Bulgarların Müslümanlara uyguladığı muameleyi anlatması açısından değerli kaynaklardır. Belki de Bulgarların sicili herkesçe bilindiği için, Yunanlılar Bulgar vahşetini abartmaya gerek duymadılar ve bu nedenle, olaylardaki Yunan anlatımı, konsolosluk kaynaklarına çok benzerlik göstermektedir. Fakat bunlar propaganda kitapları oldukları için burada, bu malzemenin, ancak doğrulanmış olanları nakledilecektir.

Vahşeti anlatan kitaplar arasında öne çıkanlar:

Dr. Lubomir Miletitch, *Atrocités Grecques en Macédoine pendant la Guerre Greco-Bulgare* {*Yunan-Bulgar Savaşı sırasında Makedonya'daki Yunan Vahşeti*}, Sofya, 1913

Commission d'enquête de l'Association Macedoienne {*Makedonya Cemiyeti Soruşturma Komisyonu*}, *Atrocités Bulgares en Macedoine (Faits et Documents)* {*Makedonya'da İşlenen Bulgar Vahşeti (Olaylar ve Belgeler)*}, Atina, 1913

Atina Üniversitesi, *The Cimes of Bulgaria in Macedonia* {*Makedonya'da İşlenen Bulgar Vahşeti*}, Washington D.C. Yunan dilinden tercüme edilmiş, 1914;

Yunanistan, *Les Cruautés Bulgares en Macedoine Orientale et en Thrace, 1912-1913* {*Doğu Makedonya ve Trakya'daki Bulgar Zulmü, 1912-1913*}, Atina, 1913;

"Les Professeurs de l'Université de Sophia {Sofya Üniversitesi Profesörlerinin}", *Réponse a la Brochure des Professeurs de Université d'Athéne, Atrocités Bulgares en Macedoine" başlıklı kitapçığa cevabı*}, Sofya, 1913.

man Türkler yüksek sayılarda katledildiler. Bazı Batılı gözlemciler (Bulgarlar tarafından öldürülen bazı Rumları da bu sayıya dâhil ederek) toplam sayıların 200.000'in üzerinde olduğunu bildirdiler.[21] Yunanlılar'ın kendi katkıları, Pravişta kazasındaki Türklerin hepsini Kasrub akarsu vadisine götürüp orada katletmek ve yaptıklarının delili olarak cesetleri ortada bırakmak oldu.[22] Fakat tüm Müslüman köylerinin bu şekilde muamele görmediği belirtilmelidir.

Yunan kitaplarının hemen hemen hepsi, aynı malzemeyi, bazen aynı sözcükleri kullanarak tekrarladılar. Bu propaganda kitaplarının ham maddesi, İngiliz konsolosluk raporlarında mevcuttur. Örnek için bkz: F.O. 371-1840, No. 40191, O'Reilly'den Grey'e, Sofya, 20 Ağustos 1913 ve No. 44222, 24 Eylül 1913'te iletilen, Yunan askerlerinden ele geçirildiği iddia edilen mektupların bazı kısımlarında yaptıkları vahşetin övünülerek anlatıldığı gibi... Bu mektupların kopyaları verilmiş; eğer bu kopyalar düzmece ise, çok başarılı taklit edilmişler; ben bu mektupların gerçek olduğuna inanıyorum.

21 Paris'ten *Temps* gazetesi muhabiri René Puaux'un raporuna dayanarak verilen bu haber, Milano *Secolo* gazetesi muhabiri L. Magrini ve Londra *Daily Telegraph* gazetesine haber yazan Yüzbaşı Trappman tarafından da doğrulanmıştır (*The Crimes of Bulgaria*, s. 5 ve 19). Bu sayılar İngiliz raporlarında da muhtemelen aynı kaynaktan yararlanılarak yer almış (F.O. 371-32494 -32838, Elliot'tan Grey'e, Atina, 11 Temmuz 1913).

> "... Savaşın başlangıcında, Avrupa basını işlenen vahşet hakkında, sistemli biçimde sessiz kaldı, fakat hem Müslüman hem de Yunan halktan, her gün ulaştırılmaya devam eden raporlar, Bulgarların kendilerine uyguladığı davranışın son derece vahşi detaylarını içeriyordu. Her gün, sığınmak için buraya gelen binlerce mülteci, bu raporları doğrulamaktadır..."
>
> İmzalayanlar: *London Times*'tan Crawford Price, Paris *Temps*'ten Emil Thomas, Paris *Journal*'den P. Tiano, Milano *Secolo*'dan Luciano Magrini, Reuter Ajansı'ndan P. Donaldson, Havas Ajansı'ndan G. Turbe, London *Daily Telegraph*'tan Yüzbaşı T.A. Trapmann, Frankfurter *Zeitung* ve Viyana'daki *Neue Freie Presse*'den A. Grohmann ve Vienna *Zeit*'ten M. Bessantchi.
>
> (*The Crimes of Bulgaria*, s. 5 ve 6'da yayınlanmıştır).

Tahmine dayanarak hesaplanan bu sayılar Yunan hükümetinin resmî propaganda kitabında da tekrarlanmıştır, fakat doğruluğu kanıtlanmış görünüyor. Yunan kaynağının verdiği, kanıtlanmamış fakat doğru gözüken bir başka sayı ise: "Bulgar ordusu tarafından Makedonya'da ve Trakya'da, bu vilayetlerin işgali sırasında boğazı kesilen [égorgés] Müslüman sayısının İstanbul'daki resmi kaynaklara göre 300.000 gibi dehşet verici bir seviyede olduğunun tahmin edildiği" (*Les Cruautés Bulgares en Macedoine Orientale et en Thrace, 1912-1913* {*Doğu Makedonya ve Trakya'da Bulgar zulmü, 1912-1913*}). Ben, böyle bir sayı veren Osmanlı kaynağı görmedim, fakat bu bölümde hesapladığım Müslüman ölü sayılarına uygun düşmektedir.

22 Carnegie Araştırma Komisyonunun Raporunda (s. 282-283'de) (onların telaffuz ettiği haliyle) Samalcol, Mouchtian, Ahadler ve Esirli köylerinden vadiye götürülen erkeklerin listesinin verildiği gibi, "Casroub'lu Rumlar" tarafından öldürüldüğü, fakat öldürdükleri yerler bildirilmeden başka köylerden birçok insan daha listelenmektedir; toplam 195 ölü.

Müslümanların ölüm nedenleri arasında açlık ve hastalık da vardı. Açlık ve hastalığa yol açan ise, talan yüzünden topraklarıyla birlikte tahıllarının da

---

İşe yarar birçok malzeme de içermesine rağmen, kesinlikle Bulgar yanlısı – gayri Rum ve Türk karşıtı ön yargılı olan, sıklıkla tarafsız kalmaya gayret eden (fakat bu konuda nadiren başarılı olan) bir rapor da şudur: *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars {Balkan Savaşlarının Sebeplerini ve Bu Savaşlar Sırasındaki Uygulamayı Araştırmak İçin Kurulan Milletler Arası Komisyon Raporu}*, Washington D.C., 1914. Bu raporda yer alan Müslüman Türklere karşı ön yargılar, o zamanlarda (ve çok sonrasında da) Avrupa ve Amerika'da yaygınca görülenlerin tipik örneğidir. Osmanlı İmparatorluğu, kitabın tamamında, davranışlarının sadece Yunanistan, Bulgaristan ve Sırbistan'ı etkilediği derecede anılmayı hak eden "Oryantal" {Doğulu} bir devlet olarak anılır. Kitapta, Hıristiyan devletlerin yöneticileri ile röportajlar yapılmış ve onların görüşlerine geniş yer verilmiş olmasına rağmen, Osmanlı devlet adamlarına hiç danışılmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu hakkında hiç bilgi verilmezken, Hıristiyan devletlerin hepsi için detaylı istatistikler verilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki tek anlatım, onların topraklarında kurulan Hıristiyan devletlerin sözcülerinin – tahmin edilebileceği gibi, hiç de iltifat sayılmayacak sözleri olmuştur.

Raporun ön yargıları, onu yazanların bilgisizliği cahilliği ve şahsî ön yargılarından kaynaklanmaktadır. Başyazar Baron d'Estournelles de Constant, Bulgaristan'a duyduğu sevgiyi ve "Bulgaristan'ın maddi, entelektüel ve ahlakî kültürünün büyüme ve gelişmesinin asil gayretini" hararetle anlatır (s.2). Kendi yazdığı Önsöz Bölümünde, Yunanistan'ı "militarist" olmakla suçlar, fakat Bulgaristan'ın militarizminden hiç söz etmez. Önsöz notlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun adını bile anmaz. Prof. Milioukov adındaki Komisyon üyelerinden birisi, o kadar meşhur bir Bulgar partizanıydı ki, kendisinin komisyona atanması bile daha o zamandan, [*cause-célébre*] *anlaşmazlığa yol açarak* okları üzerine çekmişti; aralarında hükümet temsilcilerinin de bulunduğu birçok Sırp ve Yunanlı onunla konuşmayı reddettiler.

Komisyon üyelerinin çoğunluğu siyasetçiydi. Aralarındaki pek az sayıdaki akademisyen de bölge hakkında hiç tecrübesi veya bilgisi olmayan eğitim ve hukuk dalında uzmanlaşmış profesörlerdi. İçlerinden, sadece Prof. Milioukov Balkanları biliyordu ve (tarafsız olmadığının en büyük ispatı olarak) o sıralarda, Nicholas II'nin Duma'sının {Meclisinin} bir üyesiydi. Komisyon üyelerinin hiçbirisi Türkçe bilmiyorlardı. Bu sebeple, Türk mültecileri ve askerleri, yanlarında Bulgar, Yunan ve Sırpların resmi tercümanları olmadan sorgulanmadılar. Komisyondaki dil bilimci ve tarihçi eksikliği her safhada fark edilmektedir. Bu eksiklik nedeniyle şu türden saçmalıklar raporda çok sıklıkla görülüyor: "Krallığın kurulmasından beri, Bulgar rejimi altında, birçok Türk bulunmaktaydı; yeni yöneticilerinden şikâyet etmeye pek nâdiren ihtiyaç duymuşlardı." (s. 157).

Carnegie Komisyonu Raporu, yukarıda sayılan tüm eksikliklerine rağmen, Balkan Müslümanlarının araştırılması için değerli bazı bilgiler içermektedir. Müslümanların çektiği azap, o kadar açık ve göze çarpıcıydı ki, ön yargılı gözlemciler bile zaman zaman, kabul edip, onlara yapılan haksızlığı da teslim etmek zorunda kalıyordu. Katliam ve vahşet sahnelerine şahit olmuş Avrupalılar ve Balkan Müslümanlarıyla yapılan uzun görüşmeler özellikle değerlidir. (Bu şâhitler, Bulgar tercümanlar önündeyken Yunanlıların yaptığı vahşeti çekinmeden anlatmışlar, Yunanlı tercümanlar kullanıldığı zaman da Bulgarların vahşetini...) (İlerideki sayfalarda bu rapor kısaca 'Carnegie' diye anılacaktır).

çalınması ve sığınmacı haline düşürüldükleri için Müslümanların evsiz ve yiyeceksiz bırakılmaları olmuştu.

Teslim olan Osmanlı memur ve askerleri, özellikle kötü muameleye tâbî tutuldular. Osmanlı askerlerine yapılan kötü muamelenin büyük bir kısmı, belki de yakın zamanda Hıristiyan ordularına karşı savaşarak arkadaş ve aile fertlerini öldürenlere karşı duyulan nefret nedeniyle gerçekleşmiş olabilir. Türk askerleri aynı zamanda, Hıristiyan ülkelerin yok etmeye çalıştığı, Osmanlı egemenliğinin de sembolüydü. Örneğin, Stara-Zagora'da Bulgar halkı, Türk savaş tutsaklarına hücum edip, 500-600 tanesini öldürdüler ve 250'sini yaraladılar.[23] Terhis olup silah bırakmış, tahminen 100 Osmanlı askeri Avret-Hisar'da öldürüldü.[24] Fakat Edirne örneğinde görüldüğü gibi bazı durumlarda, tutsak edilen Türk askerleri Balkanlı müttefiklerin kasıtlı siyaseti doğrultusunda aç bırakılarak yavaş yavaş öldürüldüler. Müslüman memurlarla şehir ve köy ileri gelenlerinin özellikle seçilerek katledilmesi de resmî liderler tarafından tezgâhlanmış olmalı. Bu konuda, Selanik'teki İngiltere Konsolosu Lamb'ın raporuna göre: "Kilkiş, Doyran ve Gevgeli bölgeleri çapında, hemen hemen tüm Müslüman ileri gelenler şu veya bu şekilde öldürüldüler, malları gasp edildi veya talan edildi ve evleriyle tarlaları yakıldı. Kadınları da çoğu zaman onur kırıcı ve hatta beter muameleye tâbi tutuldular."[25]

Umulacağı üzere, köylerdeki katliamların detaylı anlatımları az sayıdadır; çünkü olaylar rapor edilemeyecek kadar çabuk gelişti. Vahşet bilgilerinin başlıca kaynağı olan Batılı gözlemciler yağmalanmakta olan Müslüman köylerini, nâdiren ziyaret edebiliyorlardı. Raporların çoğu sadece, bir zamanlar bolluk bereket içindeki köylerin boşaldığını, genellikle de talan edilip yakıldığını anlatıyorlardı. Örneğin, Osmanlı kumandanı İzzet Paşa, Trakya tren yolu boyunca, Müslüman yerleşim bölgelerindeki yerle bir edilen bazı köylerin isimlerini listelemiş: "İzzedine, Soubachi, Papasbourgas, Kestanlik, Tchanakdja, Ogluli, İndjeiz, Gueukjé, Cabakli, Mezel Bounar, Veli Keuy, Veli Meché, Gheckerler, Beyazkeuy, Akmankeuy, Mestanli, Soldjilar, Demiler Tcherkesskeuy, Turbédéré, Akdjikeuy,

23 F.O. 371-1840, No. 44575, Konsolos ismi verilmemiş, Sofya, 24 Eylül 1913, "Balkan Yardım Fonunun iki üyesinin tuttuğu notlar" iletilmiş.

24 F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912.

25 F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912.

Hatchilar, Jeniler, Pounar Bachi..."[26] Ne yazık ki, boşalmış ve yerle bir edilmiş köylerin isimlerinin listesi, köylülerin başına gelenler hakkında pek az bilgi veriyor. Balkanlı müttefiklerin Müslümanlara reva gördüğü davranışın daha iyi anlatımları, ancak Balkanlardaki Osmanlı şehirleri için bulunabilmektedir: Bulgarlar Drama'ya girdiğinde "Yüzlerce" Müslüman katledildi.[27] Drama'da kalan yaralı askerlerin neredeyse tamamı öldürüldü.[28] Bulgar ordusunun önü sıra ilerleyen 140 "Makedonyalı gönüllü", 12 Kasım 1912'de Dedeağaç'ı hiç direniş görmeden teslim aldı. "Müslüman mahallesinin bir kısmı talan edilip harabeye çevrildi, yüzden fazla Müslüman katledildi. Bölgedeki hırsızlığın boyutunun anlaşılması için, 14.000 Frank değerinde Türk altınının yabancı posta servisleri vasıtasıyla Bulgaristan'a yollandığını söylemek yeterli olacaktır. Çevredeki kırlar korkunç harabelere çevrildi ve birçok köy yok edildi."[29] Dedeağaç'ın en büyük camisi top ateşine tutulup yakıldı ve gözlemciler, etrafta bilhassa caminin yakınında üst üste yığılmış Müslüman cesetleri gördüler.[30]

Balkanlı müttefiklerin istilasının, aşağıda verilecek olan Edirne, Kavala, Strumintsa, Serez ve Dedeağaç şehirlerine getirdiği talan ve ölümlerin detaylı tasvirleri, diğer yerlerde yapılanların anlaşılmasına yardımcı olacaktır:

Edirne. Edirne muhasarası sırasındaki yoğun Bulgar top ateşinden kent zarar gördü. Ateşlerin hedefi, çoğu zaman halkın yaşadığı evler oluyordu, fakat halkı tehdit eden en büyük tehlike açlıktı. Şehir halkı için saklanan yiyecek ambarları çabucak tükendi. Bulgar kuşatması öncesinde, 20.000 mülteci kente sığınmıştı, yani zaten az olan gıda stokunu paylaşacak

---

26 F.O. 195-2453, No. 3223, "Traduction du télégramme reçu aujourd'hui du généralissime de l'armée ottomane İzzet Paşa à Çorlu {Çorlu'daki Osmanlı Orduları Komutanı General İzzet Paşa'dan bugün alınan telgrafın tercümesi}"

27 Bulgarlar Drama'ya 5 Kasım 1912'de girdiler. (F.O. 371-1762, Young'dan Bax Ironside'a yazılanlar, Kavala, 21 Aralık 1912).

28 "Ayın 15'inde gönderdiğim 156 No.lu mesajımın ekinde rapor edildiği gibi, Drama'nın 5 Kasım'da Bulgarlar tarafından istilası üzerine, askeri kumandanların Müslüman semtlerinin yağmalanmasına izin verdiği bildirildi." Yerli Hıristiyanlar, "milis benzeri" örgütlendirilip, yerli Müslümanların silahını teslim almaya gönderildiler. Bu da vahşet, yağmalama ve benzer olaylara yol açtı. Evinde silah bulunanların çoğu öldü. "Neredeyse tüm yaralı askerler Hıristiyanlardan oluşan kalabalık bir güruh tarafından öldürüldüler" (F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912).

29 F.O. 371-1762, Young'dan Bax Ironside'a, Kavala, 21 Aralık 1912.

30 F.O. 195-2438, No. 6558, Badeth'ten Eyres'a, Dedeağaç, 21 Kasım 1912.

20.000 boğaz daha eklenmişti.[31] Top ateşleri binaları parçaladıkça, Edirne'nin yıkılan evlerinden dışarıya dökülüp mülteci durumuna düşen halk, başka yerlerden gelip, buraya sığınmış bulunan mültecilerin "zaten herkesin tahmin edebileceğinin iki misli insanın istiflendiği" barınağına üşüştü.[32] Kuşatma sırasında, zaten pek ender olarak bulunan şekerin fiyatı 30 kat arttı, tuz da ondan geri kalmadı. Diğer yiyecekler gibi kuru fasulye, mercimek, nohut ve pirincin fiyatı barış zamanındakinin 5 misline ve hattâ daha da yukarı çıktı.[33] Kuşatmanın sonlarına doğru, fiyatlar tamamen anlamını yitirdi, çünkü artık yiyecek bulunamaz olmuştu.

Elbette, muhasara sırasında çekilen cefâ ile işgal altındaki silahsız bir nüfusun çektiği cefâ aynı değildir. İkinci tür cefâ, Osmanlı'nın şehri teslim etmesinden sonra görüldü. Edirne 26 Mart 1913'te düştü. Savaşta galip gelen Bulgarlar şehri üç gün süreyle hiçbir sınır tanımayarak talan ettikten sonra biraz kontrol altına alınabildiler. Talana katılan askerlerin ve yerli Hıristiyanların hedefinde yerli Müslüman halkın dükkânlarıyla evleri vardı.[34] Talanın büyük kısmının Yunan kökenli yerli halk {Rumlar} tarafından yapıldığı görüldü ve bazı Bulgar subayların talanı durdurmak için başarısızca gayret ettiği hakkında raporlar da vardır. Genel durumu yansıtan, yani talana ortak olmak için hırsızların arasına karışan Bulgar askerî zaptiyelerine dair raporlar, elbette, bolca mevcuttur.[35]

Bulgarların ele geçirdiği köylerde olağan hale gelen ırza geçmeler ve katliam, talanla bir arada geldi.[36] Muhtemelen, işgalcilerin arasında komitacıla-

31 Gustave Cirilli, *Journal du Siége d'Andrinople {Edirne Kuşatması Günlüğü}*, Paris, 1913, s. 106 ve 141. Cirilli'nin anlattıkları, *Novoye Vremya* gazetesinin Rus muhabiri Maschov tarafından da doğrulandı. İlerideki sayfalarda, 'Cirilli' diye kısaltılarak anılacaktır. (*Les Atrocités 4* de yayınlanmıştır).

32 Cirilli, s. 142.

33 Cirilli, s. 145. Cirilli yiyecek, gaz, v.b. ihtiyaç fiyatlarını detaylı şekilde listelemişti. Ekmeğin ana gıda maddesi olduğu bir ülkede, buğdayın fiyatından söz etmemiş olması tuhaftır. Belki de mevcudu tükenmişti. Süt fiyatını listelemiş, fakat tuhaf şekilde litresinin 0,5 Franktan 1,5 Franka çıktığını yazmış; bu bile komik denecek kadar düşük bir fiyat. Süt veren ineklerin kesilip yenmiş olması umulurdu.

34 Cirilli, s. 154-155.

35 Carnegie, s. 114. Kimin ne kadar malı mülkü olduğu ve nereye saklamış olabileceği konusunda, yerli halk daha bilgiliydi. Bu konuda, askerlerle yerli yağmacılar birbirlerini tamamlıyorlardı.

36 Edirne'deki durum hakkında (ırza geçmeler dâhil) bir Rus'un anlattıkları için bkz. Carnegie, s. 326-330.

rın bulunmayışı veya gördüklerini geniş çevreye duyurabilecek Avrupalı gazetecilerin bolluğu yüzünden, Edirne'de sivil halkın katledilmesi, ele geçirilen diğer şehirlere kıyasla daha az oldu. Fakat bu nedenlerin hiçbirisi, şehirde bulunan Osmanlı askerlerini saldırıdan koruyamadı. Edirne düştüğünde, şehirdeki büyük Osmanlı garnizonu silahsızlandırıldı, askerler tutuklanarak aç ve açıkta bırakıldılar. Başından itibaren muhasaranın tümüne ve şehrin alınışına şahit olan Gustav Cirilli, askerlerin kaderini şöyle anlattı:

> Esir askerler, önlerinde subaylarıyla, uzun kuyruklar halinde şehirde yürütülüyorlar. Açlıktan avurtları çökmüş, mahzun yüzlü, bir deri bir kemik kalmışlar. Sanki vahşi hayvanlar gibi, yumruklanıyor, çizmelerle tekmeleniyor ve tüfek kabzalarıyla itilip kakılıyorlar. Bu zavallı insanlar şehrin dışında Tunca Irmağı üzerindeki Eski Saray denilen yeşillik bir adaya hapsedilip, azaplarını bir kurşun sonlandırmağı takdirde, soğuktan ve açlıktan ölmeye terk edildiler. Gömülmeyen cesetleri, her gün üst üste yığılmaya devam etmekte. Ceset yığını o kadar çoğaldı ki, halkın sağlığını tehdit eder oldu. Kolera, bir kez daha surların içinde baş gösterdi.
>
> Bu yöreyi savunan askerlerin sayısı biliniyor. Ölenler hesaba katıldığında, galip güçlerin eline 40.000-50.000 harp esiri düşmüş olmalı. Başlarına gelecekleri bildiklerinden, bunların bazıları kaçıp saklanmaya çalıştılar. Yakalananların vay haline! Vay haline onları saklayanların! En olmadık bir delille bile, bir kaçağı sakladığından şüphelendiklerinin evlerini zeminden çatıya kadar arıyorlar, kaçakla birlikte onu saklayan da teslim alınıyor ve birlikte kurşunlanıyorlar. Bu bir insan avıdır; vahşetin tüm incelikleriyle Türkler avlanıyorlar. Gece gündüz demeden, makineli tüfekler ortalığı devamlı titretiyor; bunlar işte o yakalananların kurşuna dizilmesinin sesidir. Cesetler sokaklara, kırlara ve nehirlere atılıyorlar ve ben, Karaağaç yolunda serilmiş birçok ceset gördüm.[37]

---

37 Cirilli, s. 155-156. Ayrıca bkz. F.O. 371-1763, No. 15649, Young'dan Grey'e, Filibe, 5 Nisan 1913.

Gözlemciler, askerlerin alıkonduğu adada yığın halinde serilmiş cesetlerden kışın açıkta uyuyan insanlara kadar, dehşetli kolera vakalarından ve bu insanların başlarına gelen başka birçok vahşetten söz ettiler. Batı Avrupalıların en çok dikkatini çeken ise, tutsakların hapsedildiği adadaki bütün ağaçların "insan boyunun yetişebileceği seviyedeki" kabuklarının kemirildiğiydi.[38] Bir ormanın insan boyunun yetişebileceği seviyede yolunmuş olması, bu kabukları yemiş olanların açlık seviyesini hiçbir söze gerek bırakmadan gözler önüne sermekteydi.

1913 Nisan ayına kadar esir alınanların sadece yarısı sağ kalmıştı; bunlar takriben adadaki kampta 6.000 ve nehrin kıyılarında da 15.000-20.000 kadardılar. Günde 200 kişi ölmekteydi. Sağ kalanlar ise bilinmeyen bir akıbete doğru sürüklenmekteydiler.[39]

Kavala. Kavala, Güney Makedonya'daki Drama Sancağına bağlı olan Kavala Kazasının merkezinde, nispeten küçük bir liman kentiydi. Şehrin nüfusu Birinci Balkan Savaşı sırasında, önce Rodop dağlarının güney eteklerini terk edip buraya sığınan, sonra da Drama ve Pravişta gibi şehirlerden buraya sığınan Türk mültecilerle kabardı. Mültecilerin bir kısmı Mısır, İstanbul ve Anadolu'ya göçmüş oldukları halde, Bulgar güçleri istilaya geldiğinde şehir çok kalabalıktı.[40] Şehre ilk önce Bulgar komitacılar girdi. Başka yerlerde olduğu gibi komitacılar burayı da yağmaladılar. Binbaşı Zetchef komutasındaki düzenli Bulgar ordularının gelmesinden sonra da yağmalama son bulmadı. Bu askerler de Türklerin talan, işkence ve katliamına katıldılar. Bulgar işgalinin ilk günlerinde 200 Türk öldürülmüştü. İngiltere Konsolosu Young'ın bir şehirde söylediğine göre: "220 ailenin yaşadığı Sarı Şaban Köyü'nde 181 Türk'ün öldürüldüğü haberini aldım. Kadınlar işgalci güçler arasında paylaşılmıştı. Şimdi ortalık ıssızlaştı. Şehre, bir Bulgar Belediye Başkanı atandı."[41]

38 Carnegie, s. 111.

39 F.O. 371-1762, No. 17618, Edirne'deki yardımlardan sorumlu G. D. Turner'in İngiltere Kızıl Haç Derneğinden Ameer Ali'ye yazdıkları, Edirne, 4 Nisan 1913.

40 Bu bölümde (5. Bölüm), ilerideki sayfalardaki *Müslüman Sığınmacılar* alt başlığına bakınız.

41 F.O. 371-1762, Young'dan Bax Ironside'a, Filibe, 2 Ocak 1913. Ayrıca bkz. F.O. 371-1762, Young'dan Bax Ironside'a, Kavala, 21 Aralık 1912.

Osmanlıların hesaplarına göre, sadece Kavala bölgesinde 7.000 Müslüman mülteci öldürülmüştü.[42] Müslümanların bir numaralı katilleri Bulgar subayları olmasa bile, Kavala'daki olaylar Bulgar hükümetinin suça ortak olduğunu göstermektedir. Komitacıların çapulculuğunu durdurmak için ne Kavala'da ne de başka bir yerde önlem alındı.[43] Binbaşı Zetchef ve onun gibiler, belki komitacıların yaptıklarından memnun oldukları için veya kumandanlarından aldıkları emirle, Balkanların her köşesinde Müslümanların mahvedilmesine seyirci kaldılar.

Strumnitsa. Strumnitsa Şehri Makedonya'nın kuzey-orta kesiminde, hem Sırpların hem de Bulgarların hak iddia ettiği bir bölgedeydi. Önce Bulgarlar sonra da Sırplar tarafından işgal edilmişti. İlk işgal ile kıyaslandığında Sırp işgalinin Müslümanlar için daha öldürücü olduğu anlaşılıyor. Ancak başka yerlerdeki Bulgar vahşeti bilindiğinden, Strumnitsa'daki durumdan genelleştirmeye gidip, Sırpların Bulgarlardan daha berbat olduğu kararına varılamaz.

Strumnitsa'da hiçbir savunma gücü yoktu. Coğrafî açıdan, Sırp, Bulgar ve Yunan birliklerine eşit uzaklıkta olup Osmanlı güçlerinden hiçbir yardım alma ümidi olmayan Strumnitsa, derhal ilk işgalcileri olan Bulgarlara kayıtsız şartsız teslim oldu. Bulgarların şehri sadece yağmalamakla yetindiği görülüyor. Çok geçmeden onların yerini Sırp güçleri aldı, çünkü şehir artık bu işgalcilere teslim edilmişti. 1912 Kasım'ında, iki hafta içinde 500'den fazla Türk öldürülmüştü (557 tanesi raporlara geçmişti). Bu insanların ölüm emrini, resmi makamlar tarafından sırf bu amaçla kurulmuş olan, Sırp, Yunan ve Bulgarlardan ibaret bir komisyon verdi. Konsolos Lamb bu konuda şöyle yazdı:

> O yöredeki 20-50 yaş arasındaki Türklerin hepsi, her gün sürüler halinde tutuklanıp komisyonun önüne çıkarıldılar. Komisyon üyeleri onların her birini teker teker dinleyip, kaderlerini kendi aralarındaki oylamayla belirlediler. İncelenen "şüpheli" kişilerden birisi hakkında 7 komisyon üyesinden 6'sı iyi insandır diye oy verirse, o kişi üzerinde bulunan değerli eşyalarına el

---

42 *Les Atrocités 2*, s. 9.

43 1877-1878 Rus-Türk savaşı sırasında, Bulgarların Müslümanlara saldırmasını önlemeye çalışan Rus subayları çıkabilmiş idi. Konsolosluk raporlarında böyle bir kaç tanesine rastlanmıştır. Fakat benzer şekilde komitacıların katliamını ve yağmalamasını durdurmaya çalışan Bulgar subayı olduğuna dair hiçbir rapor bulamadım.

> konduktan sonra serbest bırakılıyordu. Yeterli sayıda "iyi" oyu alamayanlar hapse atılıyordu. Mahkûmlar hapiste bir iki gün bekletildikten sonra, sırtlarındaki gömleğine varıncaya kadar soyulup, süngü ucunda şehir dışındaki mezbaha merkezlerine götürülüyorlar ve orada süngüyle ya da kurşunlanarak öldürülüyorlardı. Öldürülenlerin arasında silahını bırakmış bir kaç asker (muhtemelen Redif askeri) ile Radovishta ve Osmaniye'den düşmanın önü sıra kaçıp buraya sığınmış olan mülteciler vardı. Bu insanların birçoğu, o vakte kadar temiz sicilleriyle tanınmış kimselerdi. Kurbanların çoğunun vücudu diri diri veya öldürüldükten sonra, kâtilleri tarafından vahşice parçalara ayrılmıştı.[44]

Strumnitsa'nın içindeki katliamlara ilave olarak Sırp çeteciler tarafından, Strumnitsa'nın çevresindeki köylerde 150 kadar Türk öldürülmüştü. Katliamı yapanların, "bölgenin güvenliğinin emanet edildiği Tchakoff ve Hacı Manoff çetesinden olmaları" özellikle dikkat çekicidir.[45]

Strumnitsa'nın yeni yöneticileri de başka yerlerde olduğu gibi, Müslümanların varlıklarının talan edilmesine iyice bulaştılar. Şehrin Sırp sorumlusu, bizzat 80 araba yükü kadar çalınmış eşyayı Belgrat'a gönderdi.[46]

Serez. Güney Makedonya'da Selanik ile Drama arasında yer alan bu kasabada, bir kez daha, Müslümanlar direnmeden Bulgarlara teslim oldular. Bir kez daha Bulgar yöneticiler, Müslümanların öldürülmesi ve soyulmasına mani olmadılar. Türk ve Yunan kaynakların listelerine göre, Serez katliamlarında ölenlerin sayıları çok yüksekti (600-5.000 kişi).[47] Aşağıdaki İngiliz konsolosluk raporu muhtemelen gerçeği yansıtmaktadır:

---

44 F.O. 195-2438, No. 6762, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 11 Aralık 1912 (başka kopyaları F.O. 371-1763 ve 424-236'da mevcuttur). İngiltere Konsolosu Morgan, düzenli Bulgar ordusu askerlerinin bu katliamların çok azından sorumlu olduğunu, fakat komitacıların ve yerli halkın katliam yapmasına mani olmak için de hiçbir girişimde bulunmadıklarını bildirdi. Bulgarların medyaya verdiği "kınama" beyanından söz ederken, bunların sadece "Bulgaristan'ın Avrupalıların gözündeki imajını" korumak amacı güttüğünü öngördü (F.O. 195-2438, No. 9076, Morgan'dan Lowther'e, Kavala, 28 Aralık 1912). Osmanlı sayımları da, her konuda aynı idi (*Les Atrocités 1*, s. 8-11).

45 F.O. 195-2438, No. 6866, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 13 Aralık 1912.

46 F.O. 195-2438, No. 6762, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 11 Aralık 1912.
F.O. 195-2438, No. 6866, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 13 Aralık 1912.

47 Osmanlılar 4.700 ölü olduğunu tahmin ediyorlardı, fakat bu sayı bölgede bulunan çok sayıda mülteciyi de kapsamaktadır (*Les Atrocités 1*, s. 6).

> Serez – Bulgarların kasabaya gelmesinden önce, buradaki Hıristiyan ve Müslüman toplum liderleri birbirlerini korumak ve desteklemek için aralarında bir sözleşme imzalamışlardı. Bulgarların yaklaşması üzerine kasaba Tchetnik Tzankoff komutasındaki bir çeteye teslim oldu. Mutasarrıf ve kasabaya bağlı çevre kazaların bir kaçının kaymakamlarıyla, kasabanın ileri gelenleri aileleriyle birlikte Rum başpiskoposun evine sığındılar. Çeteciler derhal Müslüman mahallelerini yağmalamaya başladılar, zengin evlerini sözün tam anlamıyla soyup soğana çevirdiler ve kadınlarla kızlara çok vahim sataşmalarda bulundular. Düzenli ordunun gelmesi durumu değiştirmedi. Bir kaç gün sonra, 16 Kasım'da (24 Kasım tarihli 161 ve 124 No.lu mesajlarıma bkz) "kışkırtıcı bir ajanın" bir kaç el ateş etmesi, beklenen Türk katliamı için yeterli bahane oldu. Bu katliam neredeyse başlayacaktı, ancak Rum Metropoliti Apostolos Hazretleri Bulgarların kumandanlık merkezine gitti ve yukarıda söz edilen karşılıklı güven antlaşmasını öne getirip yakardı. Fakat aradan geçen iki saat içinde 150-200 Türk boğazlanmış ve Müslüman evleriyle dükkânlarının hemen hemen tümü yağmalanmıştı.[48]

Serez'deki olaylar, işgal edilen başka şehirlerde edinilen izlenimi pekiştiriyor. Model basitti: Osmanlı ordusu çekilmiş bulunduğundan şehirler barış içinde komitacılara teslim oluyor ve komitacılar da Müslüman halkı öldürüp onların mallarını yağmalıyordu. En nihayetinde düzenli orduların yetişmesi ise devam etmekte olan katliam, ırza geçme ve soygunu çok az etkiliyordu. Serez'in farkı, şans eseri şehirde cesur ve dürüst bir Rum metropolitinin bulunmasıydı. Balkan savaşlarının tarihçesi karşımıza sıklıkla, Hristiyanlık dininin insanî değerlerini farklı din veya etnisiteden olan düşman halkına uygulamayı çok gören papaz ve piskoposlar çıkartmıştı. Serez'in Rum Metropoliti ise örnek davranışıyla Tanrı'nın Hizmetkârı payesini hak etmiş bir insandı.

Serez'in talihsiz halkı, istilayı takip eden açlıktan ve tifo hastalığından da nasiplerini aldılar. Osmanlı hükümeti her iki sebepten ölenlerin sayısını 1.700-2.000 kişi olarak hesaplamıştır.[49]

48 F.O. 195-2438, No. 6866, Lamb'dan Lowther'e, Selanik, 13 Aralık 1912.

49 *Les Atrocités 1*, s. 7.

Dedeağaç. Dedeağaç'ta (Alexandroupolis'te) durum Serez'dekine benzedi; yani Müslümanlar, Bulgar komitacılara barış içinde teslim olmalarının ardından yağmacılık ve katliama tâbi tutuldular. Şehir halkından ve başka yerlerden kaçıp buraya sığınmış olan mültecilerden belki 3.000 Müslüman öldürüldü. Müslümanların evlerini ve camilerini yıkmak için dinamit kullanıldı. Rum piskoposu gücünün yettiği kadar Müslüman'ı kurtarmakla göze çarptı, fakat Rum halkı Müslümanları soymak işinde Bulgarlara katıldılar.[50]

SOYGUN VE YIKIM

Müslümanları öldürüp onları kaçmaya zorlayanların amacının, Balkanlardan "Türk izini silmek" olduğu belli oluyordu. Balkan Hıristiyanları bir yandan henüz kısmen özümsedikleri milliyetçilik fikrinden esinlenerek diğer yandan Müslümanların topraklarını ve mal varlıklarını ele geçirmek arzusu ile yerlerinden kaçan Müslüman mültecilerin geri dönmemesini ve yerinde kalanların da gitmesini sağlayacak siyasî eylemler peşinde koştular. Bu eylemlerin en başarılıları, Müslüman evlerinin yıkılmasıyla yiyecek ve tarım hayvanlarının çalınması oldu, çünkü köylerde yaşayan Müslümanların sağ kalmalarına müsaade edilse bile canlı cansız tüm malları ellerinden alınıp evleri yıkılınca, yiyecek ve barınak bulmak amacıyla yollara düşmeye zorlanıyorlardı. Hem komitacılar hem de düzenli ordu askerleri yıkım için kullanıldılar. Hızla zafere koşarken bile, bazı Hıristiyan orduları, yakındaki tüm Müslüman köylerini yerle bir etmeye zaman ayırdılar. Daha da sıklıkla yıkım işi, düzenli orduya eşlik eden çetecilere havale edildi. Kavala'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Young, Bulgar ordusundan şöyle söz etmişti: "İşgal ordusunun güzergâhı, 80 millik mesafe içinde bıraktıkları harabeye dönmüş köylerden belli oluyor."[51]

Arnavutluk. Arnavutluğu istila eden Karadağlı askerler yolları üstündeki her şeyi yerle bir etmişe benziyorlar. Müslüman köylerinin yanı sıra, Katolik köyleri de harap edilmişti.[52] Yolları boyunca o kadar çok kerestelik ağaç devirdiler ki, her şey bitip de askerler geri çekildiğinde, evlerine geri

50 Dedeağaç'taki Türk Kolejinin Müdürü Yusuf Kenan Bey'in raporu ve Makedonya Jandarması Baş Müfettişi Fransız Generali Bauman'ın resmi raporu, *Les Atrocités 2*, s. 8-14'te yayınlanmıştır.

51 F.O. 371-1762, Young'dan Bax Ironside'a, Kavala, 21 Aralık 1912.

52 F.O. 371-1842, No. 34936, Durham'dan Nevinson'a, İşkodra, 21 Temmuz 1913.

dönen mülteciler, ayakta kalabilen bir kaç evin çatısını kapatmak için kullanacak kadar kerestelik ağaç bile bulamadılar.[53] Arnavutluğun büyük bir kısmı "Sırplar ve Karadağlılar tarafından, hemen hemen aynı zamanlarda istila edilmiş ve harap edilmişti."[54] Ezip geçen ordular, sağ kalan halkın yaşamını sürdürebilmesi için hiçbir şey bırakmıyorlardı. İşkodra ve başka şehirlerde, on binlerce insan mülteci durumuna düşmüştü. Katliam sırasında derhal öldürülmekten kurtulanların birçoğu daha korkunç şekilde açlıktan yavaş yavaş can verdiler.[55] Sağ kalan Arnavutlar güven içinde evlerine geri dönebilseler bile, soğuktan kendilerini koruyacak bir çatı veya dört duvar bulamayacakları gibi, onlara ne bir lokma yiyecek, ne de ilerisi için ekecek tohum bırakılmıştı.

Arnavutluk dış dünyayla irtibat kuracak görüşme hatlarının uzağında ve çevresinde az sayıda yabancı gözlemci bulunduğu için Arnavutluk Müslümanları hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Bulunabilen deliller de Arnavutluk'un güneyini istila eden Yunan güçlerinin Müslüman Arnavutlara davranışının, Arnavutluğun kuzeyini istila eden Sırp ve Karadağlılarınkinden çok daha insancıl olduğunu gösteriyor.[56] Yine de Yunanlıların

53 Kömürde, kârlı bir iş sahası vardı; bunun için Sırplar, Manastır Vilayetindeki ağaçları kesmekle uğraşıyorlardı. Belki Karadağlılar da aynı işe girişmişlerdi.

54 F.O. 371-1762, Lamb'dan Grey'e, Vallona, 21 Kasım 1913.

55 Bir yardım kuruluşu görevlisi olan Bayan Durham'ın, sağ kalan Arnavutlar hakkında yazdığı rapordan alıntı: "Dün Kopliklu'ya gittim. Umduğumdan büyük olduğunu fark ettim ve hiç tahmin edemeyeceğim kadar kötü vaziyette olduğunu gördüm; keşke oraya daha önce gitseymişim. Fakat yardıma ihtiyacı olan yığınla başka yer vardı.

Kopliklu, dehşet verici durumda, Kışı çıkaracak kadar, yiyecekleri olmadığından, bu insanlar için kurtuluş yolu göremiyorum. Sözü edilecek kadar bir toprak sürme imkanları olmamış, son derece düşkün durumdalar, giysileri lime lime olmuş, her şeyleri yakılmış ve talan edilmiş. . . Harap edilmiş evlerine döndüklerinden beri, bu zavallı insanların 176 tanesi öldü; çoğunluğu ishalden - muhtemelen ot ve benzeri şeyler yemek zorunda kaldıklarından. . ."

Bayan Durham, yeni bir Arnavutluk ulusu kurulmasına yardımcı olmak için İşkodra'yı işgal eden Avrupalı büyük devletlerin, asıl problemi ihmal ettiğini düşünüyordu. "İşkodra'nın dışındaki sahalarda açlıktan kırılan bu milletin ufuktaki yararını temin için, bu kadar demir, silah, amiral ve askeri buraya yığan 5 güçlü devlet, Tanrı bilir ne kadar para harcamışlardır; bunu düşünmek azap verici. Ulu güçler, ne yapacaklarına karar verinceye kadar, bu halk, aynı Karadağlıların istediği gibi kırılıp gidecekler" (F.O. 371-1842, No. 36364, Durham'dan Nevison'a yazılanlarda aktarılmış, İşkodra, 28 Temmuz 1913).

56 F.O. 320-2, Lamb'den Grey'e, Vallona, 25 Ekim 1913. Bazı Yunan suçlarının anlatımı da dâhil edilmiştir. Ayrıca bkz. F.O. 320-1, Lamb'den Grey'e, Vallona, 7 Kasım 1913 ve F.O. 320-2, Lamb'den Grey'e, Vallona, 3 Nisan 1914.

Müslüman köylerini yakıp yağmaladıkları, Yunan askerlerine barınak temin etmek için Müslümanları evlerinden söküp attıkları ve Müslüman toplumunun ileri gelenlerini hapse attıkları veya işgal ettikleri bölgelerin dışına sürdükleri gerçektir.[57] Olayları gözlemlemek üzere Arnavutluk'a gönderilen Avrupa Kontrol Komisyonu üyeleri bazı yerlerde Müslüman halkın kitle halinde katledildiğini rapor ettiler.[58] Yerli Müslümanlar, Yunanlıların köylüleri kıyımdan geçirdiğine dair birçok başka iddialarda bulunduysa da bunlar tarafsız şahitlerce tespit edilemedi.[59]

Oradaki olayları yönetmesi ve yeni kurulacak Arnavutluk'u gözetmesi amacıyla gönderilen Avrupa Kontrol Komisyonu, Balkan Savaşlarının Arnavutluk Müslümanları üzerindeki etkisi üzerinde bilgi topladı. Bir raporda, İngiliz temsilcisi Lamb, "Arnavutluğun doğu bölgesinde (yani Liuma ve her iki Debre'de *{Debre-i Bala* ve *Debre-i Zir}*)," 102 köydeki Müslüman kayıplarını tablo halinde derlediğinde: 2.044 kişinin katledildiğine, 2.800 evin yakıldığına ve 25.000 hayvanın kaçırıldığına yer vermişti. Bu istatistikler, İtalyan Yarbay Muricchio'nun iki turda topladığı saha araştırması bilgilerine dayanıyordu ve sadece Sırp askerlerin köylerden toplayıp götürdüğü koyunları hesaba katıyordu. Hâlbuki hayvanların çoğu kışı geçirmek üzere yerli çobanlar tarafından Makedonya ovasına götürülmüşlerdi ve bu sürülerin de çobanları öldürülüp, koyunları çalınmıştı. Böylece, Lamb'ın hesabına göre toplam 700.000 koyunlarına el konularak, Müslümanlar açlığa zorlanmıştı.[60]

Manastır. Manastır Vilayeti, Balkanlar genelindeki Müslüman köylerinin üstüne çöken felaketin kategorisini anlamak için iyi bir örnektir. Müs-

---

57 F.O. 371-1840, No. 49288, Lamb'den Grey'e, Vallona, 25 Ekim 1913 ve No. 51544, 7 Kasım 1913. F.O. 320-2, Lamb'den Grey'e, Vallona, 6 Şubat 1914.

58 F.O. 320-2, General de Veer'in Milletlerarası Kontrol Komisyonuna Draç'tan çektiği 5 Mayıs 1914 tarihli telgraf. Draç'tan, 6 Mayıs 1914 tarihinde Lamb'in Grey'e yazdıkları arasında kopyası mevcuttur. Aynı mesaj, Müslüman karşıtı vahşetler hakkındaki yerel raporları da içermektedir.

59 Örnek için bkz. F.O. 371-1846, No. 46303, Aubrey Herbert'e yazılanlar ve onun yazdıkları, Ekim 1913.

Arnavutluk Kontrol Komisyonundaki İtalyan delegesi, Arnavutların Yunanlılar hakkındaki suçlamalarının doğru olduğunu, belli sayıda Müslüman'ın da katledilmiş olmasının ve bazı köylerin yıkılmasının muhtemel olduğunu açıkladı. Ancak, İtalya'nın da Arnavutluk'ta gözü olduğu için Yunan işgalini karalamanın İtalyan siyasilerinin çıkarına olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

60 F.O. 320-2, Lamb'den Grey'e, Vallona, 20 Nisan 1914.

lümanlar, Manastır vilayetinin toplam nüfusunun %40'tan çoğunu teşkil ediyorlardı ve en yüksek nüfusa sahip yegâne din topluluğuydular. Buna rağmen Manastır vilayetinin Müslümanlarının çoğu, Sırp ve Bulgarların istilası üzerine ya öldürülmüş ya da göçe zorlanmışlardı[61]:

> [Manastır'daki İngiltere Konsolosu Greig'in yazdığına göre:] Savaş Manastır bölgesinde büyük acılara sebep oldu. Genel kanıya göre, sadece Müslümanların yaşadığı köylerin %80'i ve karışık nüfuslu köylerin de Müslüman mahalleleri yağmalanmış, tamamen veya kısmen yerle bir edilmiş veya bu suçların hepsi birden işlenmişti. Müslümanlara Manastır'ın şu kazalarında zarar verilmiştir: Kirçevo, Florina, Serfici, Kailar, Kozhanı, Elassona, Grevena, Naseliç ve Kastorya. Hem Hıristiyan hem de Müslümanlara önemli zarar verildiği rapor edilen kazalar ise: Gorçe ve Debre bölgeleridir.
>
> İleride açılacak olan soruşturmalar, yıkımın ana suçlusunun, savaşan ordulara bağlı şekilde hareket eden düzensiz birliklerle komşu Hıristiyan köylerinden gelen ganimet avcıları olduğunu muhtemelen gösterecektir.
>
> Talan sadece Müslüman köyleriyle sınırlı kalmadı. Florina kazasında, bilhassa Soroviç, Banitsa ve Eksisou yakınlarındaki Hıristiyan halk da çok kayıp verdi. Fakat şu ana kadar bilindiği kadarıyla, her yerde, tüm (Hıristiyan) mültecileri barındırmaya yetecek kadar Hıristiyan köyleri ayakta kaldı. Hiçbir yerden, Hıristiyan köylülerin açlık tehlikesiyle karşı karşıya olduğuna dair bir haber duyulmadı. Hatta birçok yerde Müslüman komşularının mallarını gasp ederek daha da zenginleştiler.[62]

Bu rapordan anlaşıldığına göre, etrafta Müslüman mültecilerin sığınacağı hiçbir yer yoktu. Manastır'da ve başka şehirlerdeki Müslüman sığınmacılara sağlanan yardım sınırlıydı ve onların artık yaşanmaz hale gelen eski köylerinde kalmalarına da imkân yoktu. Müslümanların köylerindeki toprağı yeniden sürebilmeleri, Sırp hükümetinin biraz gayretle onlara tohum, çiftlik araç gereçleri ve hayvan temin etmesi sayesinde mümkün olabilirdi.

---

61 Bu bölümde (5. Bölüm), ileride Tablo 12 ve 13'teki hesaplamalara bakınız.

62 F.O. 371-1763, No. 9120, Greig'den Lowther'e, Manastır, 4 Şubat 1913, Ek No. 2.

Böyle bir yardım olası görünmüyordu. Konsolos Greig raporunda Müslümanların hububatlarının ve en önemlisi yeniden ekebilmeleri için gerekli olan tohumlarının ellerinden alınmasının yanı sıra, hayvan sürülerinin ve evlerini örten ahşap çatının bile sökülüp alındığını yazmıştı. Sırp hükümeti ise onlara hiç yardım etmediği gibi onlardan vergi toplamakta ısrar etti.[63]

Sırpların, Müslümanların mallarını yağmalamak ve evleriyle köylerini yıkmayı bir ana plan dâhilinde yürüttüklerini söylemek güçtür. Muhtemelen Müslümanlara duyulan nefret ve mal mülk edinme hırsı, yeterli sebepti. Aslında, Müslümanlar batıda Arnavutluğa ve güneyde Ege denizine doğru sürülerek Sırpların ele geçirdiği toprakların dışına çıkartılmışlardı.[64] Hem düzenli Sırp ordusu hem de komitacılar, Makedonya'nın kuzeyindeki ve Arnavutluktaki Müslüman köyleriyle küçük kasabaları yağmalayıp harabeye çevirdiler. Manastır Vilayeti'nin "Krçevo-Kruşovo" bölgesindeki 36 Müslüman köyünden 19'u yağmalanıp kısmen veya tamamen yıkıldı. "Resmî makamlarca örgütlenen Bulgar komitacı çetelerin, kadın erkek ve çocuklara uyguladığı insafsız katliamdan" sağ kurtulan zengin Müslüman-

63 F.O. 371-1840, No. 43260, Greig'den Marling'e, Manastır, 9 Eylül 1913.

Bir ay sonra, Manastır'daki İngiliz Konsolosu Greig şöyle bir rapor gönderdi: "Buradaki Müslümanlar arasında, dikkate değer seviyede ve gittikçe artan bir ümitsizlik mevcut. Bu duygunun, bilhassa kadın ve çocuklar üzerindeki etkisi çok bariz. Kasabanın yerli halkının yanı sıra geçen sene buraya sığınmış olan mülteciler de hâlâ buradalar çünkü onların köylerini yeniden inşa etmek gayreti gösterilmedi. Tüm bunlara ilaveten, yakın zamanda harap edilen köylerden yeni mülteciler gelmeye başladı. Bunlar, geçen kış gelenlerden daha ümitsiz haldeler ve sayıları gittikçe artacak. Müftüye göre, acil yardıma ihtiyacı olanların sayısı şimdiden 3.000'e ulaştı. Kışın yaklaşmasıyla, şimdiye kadar çatısız evlerinin yıkık duvarları arasında yazı geçirmekle yetinen insanlar da mutlaka, buraya sığınacaktır" (F.O. 371-1762, No. 50886, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 29 Ekim 1913).

64 Konsolos Greig, Sırpların Müslüman köylerini tahrip etmesi konusunda ilginç bir izah geliştirmişti: "Sırp hükümetinin niyeti, muhtemelen, Müslümanları köylerini terk etmeye yönlendirerek, onların tarlalarını kamulaştırmak ve buralara, şimdi Amerika'da bulunan Sırp göçmenlerin bir kısmını yerleştirmektir. Manastır garnizonunun kumandanı Albay Jhivanovich, yakın zamanda bana takip edilecek siyasetin böyle olduğunu söyledi. Bu amaçla; katliam, evlerin yakılması, ırza geçmeler ve ziyan verici yangınlar dışında tuhaf şekilde işe yarayan ilave bir araç olarak, ağaçların kesilmesini yasaklamak yöntemi bulundu - ki bu da bölgenin tümünde başarıyla uygulanıyor" (F.O. 371-1762, No. 55161, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 19 Kasım 1913). Sırpların bölgeyi Müslümanlardan arındırmak istediğinden şüphe yokken, Manastır Vilayetinde toprak sahibi olmak için çok sayıda göçmenin Amerika'dan geri geleceği inanılır bulunmamaktadır.

lardan yüksek meblağlarda haraç alınmıştı.[65] Daha az varlıklı olan köylülerin ise hububatları, tohumları, hayvanlarıyla birlikte başka neleri varsa ellerinden alındı. Bölgede 600 ev yıkılıp, 503 erkek, 27 kadın ve 25 çocuk öldürüldü. Sağ kalabilenler, ya mülteci olup Kreçevo kasabasına sığınmış ya da hâlâ eski köylerinde "harabelerin arasında açlıktan kıvranmaktaydılar."[66]

Sırplar tarafından istila edilen topraklarda kalan Müslümanları aşırı vergilendirmek de, Müslümanlara karşı silah olarak kullanılıyordu. Çeşitli türden bahanelerle mallarına el konduğu yetmiyormuş gibi, Müslüman köylüler Osmanlı zamanından kalma vergilerin yanı sıra, yeni vergilerle de borçlandırılıyorlardı.[67] Vergi, eğer hiçbir şey üretilemeyen tarlalar için alınıyor olmasa, belki adaletsiz sayılmazdı. Manastır bölgesindeki Sırp yöneticiler topraklarından sökülüp atılmış olan mültecilerden, hiçbir tahıl elde edemedikleri eski tarlalarının hâlâ sahibiymişler gibi, vergi almaya kalkıştılar.[68] Birçok köylü için, bu tür vergilerden kaçmanın tek yolu dışarıya göçmekti.

Bulgar Fetihleri. Bulgarlar, Kavala'nın yönetimini ele geçirmelerinin ardından, Müslüman köylülerin eski topraklarına dönmeleri için emir çıkardılar (böylece mülteciler, Batı Avrupalı gözlemcilerin gözü önünden uzaklaşmış olacaklardı). Şehirde kalmaya devam ederlerse kırbaçlanacakları duyuruldu. Köylüler, eski Bulgaristan sınırının güneyinde yer alan dağlardaki topraklarına döndüler, fakat eski yerlerine vardıklarında mülklerinin yerinde yeller estiğini gördüler. "Yerli halkın çoğu, savaş başlangıcında ilerleyen Bulgar birliklerinin önü sıra kaçmışlardı. Bir süre sonra geri döndükleri topraklarında köylerini yakılmış, hayvan sürülerini

---

65 F.O. 371-1762, No. 50886, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 29 Ekim, 1913.
Greig, ayrıca, 19 Kasım 1913'te "Bölgenin Müslüman köylerinde, Sırp komitacılar tarafından malların toptan tahrip edilmesi ve yağmacılık ile kadın, erkek ve çocukların katledilmesine hükümet görevlilerinin müsamaha gösterdiğini" de bildirdi (F.O. 371-1762, No. 55161, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 19 Kasım, 1913).

66 F.O. 371-1762, No. 55161, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 19 Kasım, 1913. Greig'in elinde, her köyde, ne kadar katliam ve tahribat yapıldığının detaylı listeleri bulunmaktaydı ve bu yazışmasına eklemişti.

67 "Şu sırada, Türklerin vergi borçları, birçok durumda 10 yıl öncesine kadar kovuşturularak, tahsil edilmeye çalışılmakta" (F.O. 371-1762, No. 43274, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 9 Eylül 1913.)

68 F.O. 371-1762, No. 43274, Greig'den Crackanthorpe'a, Manastır, 9 Eylül 1913.

çalınmış ve yaşam kaynaklarını kurutulmuş vaziyette buldular."[69] Yabancı hayır kuruluşları, geri dönen mültecilerin karşılaşacağı durumu bildiklerinden, onlara yardım girişiminde bulundular. Fakat Bulgar yöneticiler, onlara yardım izni vermeyi reddettiler.[70]

Bulgarlar, Türk köylerinin bulunduğu tüm toprakları tahrip ettiler. Selanik'teki Konsolos Lamb, Makedonya hakkında yazdığı bir raporda: Bulgarların, Melnik kasabasındaki Müslüman mahallelerini harap ettiklerini ve aynı Radovişta'da yaptıkları gibi, bölgedeki Müslüman köylerinin çoğunu yağmaladıklarını bildirdi.[71] Bulgarların daha doğuda, Trakya'daki davranışları da buna benziyordu. "Meriç Nehri ile Uzunköprü-Keşan yolu arasında uzanan bölge dışında kalan Çatalca hattının batısındaki Türk köylerin hemen hepsi, müttefiklerle Türkiye arasında yakın zamanda çıkan savaşta imha edildiler."[72]

Şehirler. Elbette şehirler de talan edilmişti. Fakat şehirlerin tahrip edilmesi yerine yağmalanması daha yaygındı, çünkü istilâcı Hıristiyan güçlerin, artık kendilerine ait olan Selanik ve Edirne gibi büyük şehirlerin yakılıp yıkılmasına izin vermesi pek mantıklı görünmüyor. Fakat yine de Müslümanların mallarının çalınmasına göz yumuldu, hatta teşvik gördü. Zapt edilmesinden sonra Yunanlı askerler ve sivil halk, Selanik'i haftalarca yağmaladılar.[73] Yunanlılar ayrıca, Birinci Balkan Savaşı'nda vardıkları antlaşma gereği Dedeağaç'ı Bulgarlara vermelerinden önce şehirdeki Türk ve Çingene mahallelerini yaktılar. Müslüman ve Bulgarlara ait taşınabilir mallar, orduları tarafından Yunanistan'a taşındı.[74] Bulgar, Yunan ve Sırplar tarafından istilâ edilen şehirlerde yapılan talan eylemleri yukarıda anlatılmıştı. Bunlar, tüm Balkan şehirlerinin ele geçirilmesinde, sürekli yaşanan olaylardı.

---

69 F.O. 371-1762, No. 40690, Morgan'dan Onslow'a, Selanik, 26, Ağustos 1913.

70 F.O. 371-1762, No. 40690, Morgan'dan Onslow'a, Selanik, 26, Ağustos 1913.

71 F.O. 195-2438, No. 6866, Lamb'dan Lowther'a, Selanik, 13 Aralık 1912.

72 F.O. 195-2456, No. 2810, Samson'dan Mallet'e, Edirne, 30 Haziran 1914. Samson yazısının devamında: "Birçok Bulgar köyü de, topraklarını geri almak için savaşan orduların elinde benzer bir kaderi paylaştı" demiştir.

73 F.O. 195-2438, No. 6380, Lamb'dan Lowther'a, Selanik, 19 Kasım 1912 ve F.O. 195-2438, No. 6229, 23 Kasım 1912'de Lamb'in çektiği telgraf, Selanik, 27 Kasım 1912.

74 F.O. 195-2456, No. 155, "Konsolos Heard'den Batı Trakya'daki Durum Hakkında Rapor", Sofya, 23 Aralık 1913. Konsolos Heard'in Bulgar yanlısı olduğu açıkça bellidir, fakat bu kanıtın güvenilir olduğu görülüyor.

Müslüman evlerinin harabeye çevrilmesiyle mahsullerinin ve çiftlik hayvanlarının çalınması açlığa sebep oldu. Köylülerin kış boyunca ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla depoladıkları gıda maddeleri çalınmıştı. Eğer kıştan sağ çıksalar bile bir daha toprağa ekecek tohumları kalmamıştı, çünkü ya çalınmış ya da yenmişti. Eğer biraz tohum kaldıysa bile, toprağı sürecek büyükbaş hayvanları kalmamıştı. Tüm bu nedenlerden dolayı, 1913 yılında, başka yerlerde olduğu gibi Kosova ve Manastır Vilayetlerinde de hayli açlık çekildi.[75]

ZORLA HIRİSTİYANLAŞTIRMA

Balkan savaşları boyunca Bulgarlar, zapt ettikleri bölgelerin halklarını zorla Bulgar Ortodoks Kilisesine bağlamak politikası güttüler. Rum Ortodoks Hıristiyanları için bu değişim, sadece Ortodoksluk içinde Yunan-Bulgar arasında bir çevirmeyi ve dinî yasa açısından sadakatlerini Yunan piskoposlardan Bulgar piskoposlara yönlendirmeyi içeriyordu. Buna eş güdümlü olarak, Yunan ve Sırplar tarafından zapt edilen topraklarda da, Bulgar Hıristiyanlarına zorla Rum Ortodoksluğunu kabul ettirmek gayretleri sürüyordu.[76] Hıristiyanların zapt ettikleri eski Osmanlı topraklarının tümünde, henüz üstünlüğü sağlamış olan hâkim cemaate bağlanmayı kabul etmediği için mensup olduğu kilisedeki üstün pozisyonunu veya hayatını kaybeden Hıristiyanlar mevcuttu.[77] Fakat kiliseler arasındaki değişimler genellikle kansız ve nispeten kolay hallediliyordu. Makedonya'daki Yunan Ortodoksların çoğu Slav dili konuşan Hıristiyan oldukları için, Bulgar Kilisesine bağlanmayı her ne kadar arzulamamış olsalar da, değişimin dinî yaşam açısından kolay olduğunu fark ettiler. Her iki kilise arasındaki inanç farklılığı çok azdı.[78] Din değiştirenler için asıl zorluk, yeni dinî kimliği kabul etmekle yeni bir etnik ve millî kimliği de kabul ediyor olmalarından kaynaklanıyordu. Osmanlı usulü halkın dinî farklılıklarına göre sınıf-

75 F.O. 371-1762, Lamb'dan İngiltere Dışişleri Bakanına, Selanik, 9 Mart 1913.

76 Örnek için bkz. Carnegie, s. 176 ve 177.

77 Carnegie Komisyonu Raporunda bir kaç örnek verilmektedir. Fakat kitap ön yargılı olduğu için, Bulgarları temize çıkarıp, suçu Yunanlılarla Sırpların üstüne atmaya meyillidir.

78 1870'te Sultanın onayı ile ilan edilen Bulgar Piskoposluğu, Osmanlı kararnamesi ile 1872'de resmen Rum Ortodoks yönetiminden bağımsız oldu. Bulgar Kilisesi cemaatinin hepsi, bu tarihe kadar, Rum Ortodoks Kilisesinin üyeleriydiler. Bu nedenle, iki Kilise arasında inanç farklılığı doğması için yeterli zaman geçmemişti. Aradaki farklar, inançtan çok yetkinin kimin elinde olduğundan kaynaklanıyordu.

landırıldığı millet sistemi, Osmanlı'dan koparak kurulan devletler zamanında da, Hıristiyan halkın kafasındaki gücünü muhafaza etmişti.

Müslümanlar için din değiştirmek çok daha zordu. Bir Türk Müslümanı dinini değiştirmekle atalarını reddetmiş oluyor, âdetlerinin birçoğundan vazgeçiyor, eski diniyle birlikte etnik kimliğini ve ailesini de inkâr etmiş oluyordu. Vaftiz edilmek, inançlı bir Müslümanın nazarında, sonsuza dek lanetlenmek demekti.[79] Bu sebeple Müslümanların din değiştirmesi tamamen zora dayanıyordu. Yahudi ve Müslümanların 15. yüzyılda İspanya'da başlarından geçtiği gibi, Balkan Müslümanları da zorla din değiştirmek ihtimalinden kurtulmak için ellerinden geleni yaptılar. Elbette en çok başvurdukları çare kaçmaktı, fakat Bulgar birliklerinin gerisine düşmüş olanlar, dinini değiştirmekle ölüm arasında seçim yapmaya zorlanıyorlardı.

Bulgarlar birçok Türk'ü dinini değiştirmeye zorladılar. Örneğin Eski Kavala'nın bazı yörelerindeki zorla din değiştirtmek gayretleri, Türklerin kitle halinde Kavala şehrine göçmesine neden oldu.[80] Osmaniye'de ise sadece dinini değiştiren Türkler ölümden kurtuldular.[81] Bulgarların dinini değiştirmeye özel gayret gösterdiği topluluk ise Rodop Dağlarında yaşayan Pomaklar oldu. Pomaklar yüzlerce yıl önce İslamiyet'i kabul etmiş, Slav dili konuşan Müslümanlardı. Fakat Bulgar komşularıyla ortak olan âdetlerinin çoğunu muhafaza etmişlerdi. Onları, Bulgar kimliğinden ayıran sadece İslamiyet olduğuna göre, din değişimine zorlanmak için adaydılar. "Pomak halkını Hristiyanlığı kucaklamaya teşvik etmek için" Pomak köylerine silahlı asker ve komitacılar eşliğinde Bulgar Ortodoks papazları yollandı.[82] İşte din değiştirtmek için kullanılan yöntemlerden birisi:

> Maléche yaylasındaki Pechtchévo'da özel bir komite kuruldu. Bu komitenin başkanlığına Bulgar kaymakam yardımcısı Chatoyev getirildi. Üyeleri arasında Bulgar okullarının müdürü John İngilisov ve kaymakam yardımcısının kardeşi olan Papaz Chatoyev bulunuyordu. Bu komite, Maléche'nin tüm Müslü-

---

79 İnsanın hayatını kurtarmak için kısa süreliğine dinini değiştirmesini kabul eden bazı din kuralları olmasına rağmen vaftiz edilmek, inançlı bir Müslümanın nazarında, sonsuza dek lanetlenmek demekti.

80 F.O. 371-1762, No. 40690, Morgan'dan Onslow'a yazılanlar, Selanik, 26, Ağustos 1913. Ayrıca bkz. F.O. 195-2452, No. 773, Lamb'dan Lowther'a, 5 Şubat 1913.

81 F.O. 195-2438, No. 6865, Lamb'dan Lowther'a, Selanik, 13 Aralık 1912.

82 F.O. 195-2452, No. 773, Lamb'dan Lowther'a, 5 Şubat 1913.

> manlarına Hristiyanlığı kabul ettirmekle görevlendirildi. Eski mavzerler ve sopalarla silahlandırılan yerli halktan 400 köylü, bu komitenin emriyle, komşu köylerdeki Türklere saldırıp onları zorla Verovo'daki kiliseye tıktılar. Bu insanların tümü, hapsedildikleri kilisede vaftiz edildiler.[83]

İşte bir başka örnek:

> Müslümanlar gruplara ayrıldılar. Bu grupların her birine, genellikle Bulgar tarihinde veya kilisesinde önem arz eden değişik isimler, vaftiz isimleri olarak tahsis edildi. Sonra bir piskopos yardımcısı {exarchist} bu grupların birinden diğerine dolaşarak, eşi emsali görülmemiş biçimde Hıristiyanlığın temel ilkelerini henüz öğrenmekte olan öğrencilerini birer birer önüne çekerek, bir eliyle alınlarına kutsal sudan serpip onları diğer eliyle ağızlarına soktuğu sosisi ısırmaya zorladı. Kutsal su vaftiz olunduğunu işaret ediyordu, sosis ise bu insanların Müslümanlığı inkâr ettiğini; çünkü Kur'an domuz eti yemeyi yasaklar. Din değiştirme töreni, ellerine tutuşturulan bir belgeyle son buluyordu. Fiyatı 1-3 Frank arasında değişen bu belge, İsa'nın vaftiz oluşunun resmi ile süslenmişti. Bugün Trakya'dan gelen bir arkadaşım bana, Makedonya'da gördüklerimin aynısının orada da yapıldığını söyledi ve yanında getirdiği iki adet vaftiz belgesini gösterdi. Arkadaşım bana, dini değiştirilen erkeklerin fes takmayı bırakmaya ve kadınların da sokakta yüzü açık olarak dolaşmaya zorlandığını da ilave etti.[84]

Pomaklar ve Türklerin kendi dinlerine bağlılığı devam ettiğine göre, bu zoraki din değiştirmelerin uzun vadede başarılı olduğu söylenemez.[85]

83 "Bay Drakolovits tarafından 2 Mart 1913'te Kavadar'ın kaymakam yardımcısına gönderilen resmi bir rapor" (Carnegie, s. 156'da yayınlanmıştır).

84 *Times* gazetesinin Atina muhabirinin, 21 Ağustos tarihli mesajı (Carnegie, s. 155 ve 156'da yayınlanmıştır).

85 Örnek olarak: "Yukarıda adı geçen köylerde yaşayanlar, Hıristiyan dinini kabule zorlanmalarına itirazlarını bildiren dilekçeyle, senenin başında (Bulgar) Bakanlığına başvurmuş olmalarına rağmen hâlâ hiçbir ilgi görmediklerinden şikâyet ediyorlar. Ayrıca erkeklere ulu orta dayak atılması, (zor kullanarak kadınlar hamamına girilmesi ve peçelerinin yırtılması gibi davranışlarla) kadınlara sataşılması, 'süngü zoruyla' Kiliseye getirilmek ile genel olarak papazlar ve diğerleri tarafından aşağılanıp tehdit edildikleri örneklerinde görüldüğü gibi kötü muameleye maruz kaldıklarından yakınıyorlardı.

1912-1913 yıllarının dehşetinden sağ kurtulan Müslümanların torunları eski topraklarında hâlâ Müslüman azınlık olarak yaşamaya devam ediyorlar.[86]

HIRİSTİYANLARIN ÇEKTİKLERİ

Balkan Savaşları sırasında zulüm görenler sadece Müslümanlar değildi. Müslüman kayıplarını anlatmak için yazılan bu kitapta, doğal olarak, Müslümanların çektiği cefalar detayıyla ortaya konmuştur. Ne var ki Bulgarlar, Yunanlılar ve daha az olarak başkaları da vahşetin kurbanı oldular. Onların mağdur olduğu dehşet olaylarıyla, Birinci Balkan Harbinde birbirleriyle ittifak kurmuş olan Balkanlardaki Hıristiyan devletlerin birbirlerine düştüğü İkinci Balkan Harbi sırasında karşılaşıldı. Bulgarların Serez, Demir Hisar, Doksat ile başka kasabalarda Yunanlılara karşı işlediği katliam[87] ve Yunanların da, Kukuş gibi bir kaç Bulgar kasabasında işlediği vahşet başka kitaplarda anlatılmıştır.[88] Bulgarlarla Sırplar da aynı şekilde, İkinci Balkan Savaşı sırasında birbirlerinin savunmasız halkına saldırdılar. Yakın za-

---

"Mâruz kaldıkları kötü muamelenin boyutu, belki de göze aldıkları tehlikenin büyüklüğünden takdir edilebilir; hükümete itiraz etmek cüretini göstererek kendilerini ifşa etmiş bulunuyorlardı. Böylece, kendilerine baskı uygulayanların intikamına maruz kaldılar. Eğer hükümet, onların ricasını görmezlikten gelirse, mutlaka şikâyet ettikleri insanların baskısı şiddetlenecektir.

"Dilekçeyi sunanlar, Ortodoks dinini kabul etmeye zorlanmalarına hararetle itiraz edip, Camilerinin yeniden açılması için yalvarmaktalar. Aksi halde, Bulgaristan'da daha fazla kalamayacaklarını ve başka yerlere göç etmek niyetlerini savunmaktalar (dilekçeyi imzalayanlar: bir köyden 301 kişi, başka bir köyden 169 kişi)" (F.O. 371-1840, No. 44219, O'Reilly'den Grey'e, Sofya, 24 Eylül 1913).

Ayrıca bkz. Carnegie, s. 77, 78, 155-158.

Bulgarlar tarafından din değiştirmeye zorlamaların olduğu sağlam belgelerle kanıtlanmıştır. İngiliz arşivlerindeki birçok belgeye bakınız, özellikle zorlamalardan birçok kez söz edilmiş olan: F.O. 424-242. Diğerleri: F.O. 424-113-5970, F.O. 424-248-7327, F.O. 424-6405-2508, F.O. 424-351-8124, F.O. 424-248-7327. Amerika'dan deliller için bkz. U.S. 867.00/490, Rockhill'den Dışişleri Bakanına yazılanlar, İstanbul, 21 Şubat 1913.

86 Bu tür din değiştirmeye zorlamaların, Balkan savaşlarının bitmesiyle son bulduğu sanılabilir, çünkü arkasından gelen Birinci Dünya Savaşında, Osmanlı İmparatorluğu Bulgaristan ile ittifak yaptı. Politik gereksinimler bunu gerektiriyordu. Ayrıca, nüfusun tamamını "Bulgarlaştırmak" amacıyla yapılan bu tür davranışların geri tepip, milli şuur yerine nefret uyandırdığını Bulgaristan'ın idrak etmiş olması beklenirdi. Fakat Bulgaristan'da kalan Türk ve Pomak etnisitesinden gelenleri, Bulgarların tarihi boyunca - daha 1980'lere kadar, Bulgarlaştırmak gayretinde bulunduğuna bakılırsa ikinci mantığın kabul gördüğü şüphelidir.

87 Bu bölümdeki {5. Bölüm}, adı geçen şehirlere ilişkin alt başlıklara bakınız.

88 Bkz. Carnegie, s. 95-106.

manda Türkleri hedef almış olan etnik nefret Bulgarları, Sırpları ve Yunanlıları da içine alarak genişlemişti. Geçmişte müttefik olan bu devletlerin birbirlerine uyguladıkları vahşet hakkındaki yazılı kayıtlar çok geniştir, çünkü Batı Avrupalı gözlemciler Hristiyan'ın Hristiyan'ı öldürmesi karşısında, Hristiyan'ın Müslüman'ı öldürmesi karşısında duyduklarından daha fazla dehşete kapılmışlardı. Bu nedenle, duygularını daha etraflıca kayda geçirdiler.[89]

Müslümanların da Hıristiyan köylülere istisnai ortamlarda saldırıda bulunduğu, Birinci Balkan Savaşı'nın başlangıcında rapor edilmişse de bunların pek ender olduğu görülüyor. Birinci Balkan Savaşı'ndan galip çıksalardı Müslüman askerlerle köylülerin, Hıristiyanları katledip etmeyeceği bilinemez. Hiç fırsatları olmamıştı. Osmanlı güçlerinin çabucak yenilmesi, onlara, kaçmaktan başka şeye zaman bırakmadı. Müslümanların Hıristiyanlara[90] büyük ölçüde saldırması, ancak İkinci Balkan Savaşı sırasında, Türklere intikam alma fırsatı doğduğunda görüldü.

> Birinci Balkan Savaşı'nın başlangıcında, Doğu Trakya'daki Kırka köyünün eli silah tutan Türk erkekleri, orduyla savaşa çıkmadan önce yaşlı erkek, kadın ve çocuklarını Rum komşularına emanet etmişlerdi. Emanet edilen köyün Rum halkı ise, savaşta Osmanlı'nın mağlup olduğunu duyar duymaz, tüm bu korunmasız Türklerin hepsini katletmişti. Türkler, geri almak için Trakya'ya girdiklerinde, bu köyün tüm Yunan halkını kılıçtan geçirdiler ve köyü ateşe verdiler. Geçen ay, hâlâ, bu katliamın kurbanlarının yanık cesetlerini Kilisenin bahçesinde görmek mümkündü.[91]

İkinci savaşta, Doğu Trakya'nın her yerinde, Osmanlı askerleri ve {eski topraklarına} geri dönen mülteciler Hıristiyanları ve bilhassa Bulgarları,

89 Örneğin Carnegie Komisyonu Raporunun büyük kısmı Hıristiyanların birbirlerine yaptığı katliamı anlatır. Fakat bu duygular bazen de, Hıristiyanların Müslümanlara uyguladığı katliamın haksızlığı karşısında öfke duyulmasına neden oldu. Selanik'teki Konsolos Lamb özellikle üzgündü çünkü kendisi "ahlaken Haç'ın Hilal'den üstün olduğunu" kabul eden birisiydi, fakat gördüğü iğrenç vahşet bu teoriyi alt üst ediyordu (F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'dan Lowther'a, Selanik, 3 Aralık 1912).

90 Birinci savaşın başlangıç aşamasında, Hıristiyanlara karşı bazı küçük çaplı saldırılar, elbette olmuştu, fakat bunlar, savaşın ilk aşamasıyla (yani Osmanlının süratle yenilmesine kadarki süreyle) kısıtlı kalmıştı.

91 F.O. 195-2456, No. 288, O'Reilly'den Grey'e, Sofya, 1 Ocak 1914, eki olarak sunulan Heard'ün "Trakya'nın Batısındaki Durum Hakkındaki Raporu."

onların Müslümanlara revâ gördüğü muameleye tâbi tuttular.[92] Bulgar köylerinin kimi harap edilmiş kimi de talan edilmişti.[93] Örneğin, Bulgar istilası sırasında Havsa'daki Türk mahalleleri yıkılmıştı. Türklerin yöreyi geri alması üzerine misilleme olarak, yakındaki bir Bulgar köyünde Bulgarlara ait tüm evler yerle bir edildi. Tekirdağ, Malkara ve başka şehirlerde Hıristiyanların ırzına geçildi ve öldürüldüler: "Bunun sonucunda, 19 ceset Rodosto'da (Tekirdağ'da) gömüldü ve 81 kişi kayboldu; muhtemelen tarlalarda katledildiler."[94] Kaçmakta olan Bulgar mültecilere eziyet edildi ve birçokları öldürüldü.

Her iki Balkan Savaşı sırasında da, çok sayıda Yunan ve Bulgar mülteci Doğu Trakya'dan kaçtılar. Bulgarların istilası sırasında, ilk başta bir miktar Rum, bölgeden Yunanistan'ın elinde kalan Batı Trakya ve Makedonya'ya doğru yola çıktılar. 1913'te Doğu Trakya'yı Osmanlıların geri alması üzerine, çok sayıda başka Rumlar da kaçtılar. Toplam olarak, muhtemelen 20.000 Rum, yani savaş öncesinde Edirne Vilayetinde bulunan Rum nüfusun neredeyse %5'i göç etti.[95] Vilayetin Hıristiyan Bulgar nüfusunun ise

92 Örneğin, Osmanlı askerlerinin ve düzensiz birliklerin, Dedeağaç yakınlarındaki davranışı hakkında bkz. F.O. 371-1840, No. 46837, Badetti'den Eyres'e, 30 Eylül 1913 ve No. 47618, 8 Ekim 1913.

93 Bulgar kaynaklar, Trakya'daki Hıristiyan nüfusa saldırması için, Osmanlıları oraya, kasıtlı olarak Kürt ve Arap askerleri göndermekle suçladılar. Bu suçlamayı yaparken, Kürtlerle Arapların katil olduğunu ileri sürüyorlardı. Bulgarlara kalırsa, Enver Paşa, Hıristiyanları yok etmek planlarını uygulamaları için, Arapları ve Kürtleri özellikle seçmişti. Hiçbir evrak ve tarafsız delil, bu iddiaları desteklememektedir. Bazı Kürtlerin, geçmişteki savaşlarda katliam ve yağmacılık yaptığı konusunda kayıtlar olsa da, Osmanlı Araplarının en kötü yağmacı ve katiller olarak gösterilmesi fazla inanılır değil. Fakat Carnegie Komisyonu Raporu bu düşünceye, çok kolaylıkla ikna olmuş görünüyor. Bu tezi desteklemek için Raporun 127. sayfasında, "bir Katolik Arap'ın bir arkadaşına itiraf ettiğine göre, komutanları kendilerine, ele geçirdikleri köyleri önce yakıp yıkmaları ve sonra da erkeklerin ardından kadınları öldürmeleri şeklinde sözlü emir verdiği" aktarılmış. Fakat bu "arkadaş"ın ismi verilmemiş.

94 Carnegie, s. 129. Carnegie Komisyonu Raporu Osmanlı askerlerinin ve Müslüman köylülerin davranışları hakkında detaylı raporlar aktarıyor ancak aktarılan tüm olaylarda, deliller, sadece bir iki "tanığın" sözünden ibarettir. Tanıklar Bulgaristan'da sorgulanmışlardı ve sözleri, diplomatik yazışmalarla nadiren örtüşüyordu. Bu kaynağın aşırı Bulgar yanlısı olduğu bir kez daha bariz olarak karşımıza çıkıyor. Tüm bunlara rağmen, okurların Carnegie Raporundaki s. 123-135'i okuyup, kendi kanaatlerini oluşturması gerekir.

95 F.O. 195-2456, No. 148, Samson'dan Mallet'e, Edirne, 31 Mart 1914.

Edirne'deki İngiltere Konsolosu Binbaşı Samson 30 Haziran'da, 30.000 Rum'un buraları terk ettiğini bildirdi (F.O. 195-2456, No. 2802, Samson'dan Mallet'e, Edirne, 30 Haziran 1914), fakat bu sayının abartılı olduğu belli, çünkü aynı mesajında Rumların dışa göçü-

çok daha yüksek bir oranı kaçtı. Osmanlılar tarafından geri alınan topraklardan 50.000'den fazla Bulgar, yani bölgedeki Bulgar nüfusun yarıdan fazlası, yöreyi terk etmiş olabilir.[96]

Yöredeki iki büyük Hıristiyan topluluk arasında, Bulgarlar daha çok cefa çektiler. Doğu Trakya'yı terk eden Rumlar Yunan Makedonya'sında arazi bulmayı ümit edebilirlerdi. Yunanistan savaşları kazandığına göre, topraklarından sürülen Müslüman ve Bulgarlardan kalma mal ve mülk onlara kalmıştı. Bulgaristan ise savaşı kaybetmişti. İkinci Balkan Savaşı'nı sonlandıran Bükreş Antlaşmasıyla, Osmanlı'dan kazanılmış topraklardan, Bulgarların payına düşen çoğunlukla dağlık ve yüzölçümü bakımından küçük arazilerdi. Doğu Trakya'dan gelen Bulgar Mülteciler, buraları, Sırbistan ve Yunanistan tarafından istila edilen topraklardan gelen Bulgar mültecilerle paylaşmak zorunda kaldılar. Bulgar Hükümeti 100.000'den fazla mültecinin, her taraftan Bulgaristan'a akın ettiğini listelerinde gösterdi.[97]

MÜSLÜMAN MÜLTECİLER

> *Kırsal bölgelerin tüm halkı güneye doğru kaçmaktadır. Sadece Bulgarların ele geçirdiği sahaların halkı değil, sadece çatışmaların sürdüğü topraklarda yaşayanlar da değil, tüm nüfus yöreyi boşaltmaktadır.*[98]

Birinci Balkan Savaşı sırasında Müslümanlar büyük dalgalar halinde sığınmacıların üç toplanma merkezi olan Arnavutluk, Selanik ve Edirne şehirlerine kaçtılar. Etnik bakımdan Arnavut olan Müslümanlar, Osman-

---

nün hemen hemen 28 Nisan'da son bulduğunu da belirtmiş. Edirne Vilayetindeki Rumların nüfus istatistiği hakkında çalışma için bkz. McCarthy, "The Population of Ottoman Europe".

96 Samson, vilayetteki Bulgarların savaştan önceki toplam nüfusu olan 73.000'den 50.000'inin dışa göçtüğüne inanıyordu (F.O. 195-2454, No. 5418, Samson'dan Mallet'e, 31 Aralık 1913). Fakat Osmanlı'nın Edirne vilayetinde, Samson'un verdiği toplam sayının iki mislinden daha fazla Bulgar bulunmaktaydı (1911 yılında 171.000 kişi; Tablo 7'ye bkz). Konsolos Binbaşı Samson belki de 'vilayet' derken, Edirne vilayetinin sadece Osmanlı'nın elinde kalan kısmını kastediyordur. Verdiği rakamlar, ancak bu durumda gerçekçi olabilir.

97 15 Eylül 1913 itibariyle Bulgaristan'ın şehir ve idari bölgelerindeki, mülteci sayısının tam listesi için bkz. Carnegie, s. 385.

98 Reginald Rankin, *The Inner History of the Balkan War {Balkan Savaşı Tarihçesinin Yakından Gözlemlenmesi}*, Londra, 1914, s.303.

lı'nın Kosova Vilayetinden Arnavutluk'a, Sırp askerleri tarafından zorla, sürülmüşlerdi. Bu insanlar, yolları üstünde, orduların önü sıra kaçmakta olan başka Müslümanların arasına karıştılar.[99] Yunanistan tarafından istila edilen Yanya Vilayetinin bazı Müslümanları da Arnavutluk'a kaçtılar. Fakat yine de Arnavutluk'a giden mültecilerin sayısı başka yerlere gidenlerin sayısının çok altında kaldı çünkü Arnavutluk mültecileri doyuramayacak kadar fakir bir ülkeydi. Arnavutluk'a giden mültecilerin destek alabilecekleri pek az yer vardı. Muhtemelen bazıları sağ kaldılar ve sınırları hayli daraltılmış olan Arnavut ülkesindeki, Müslüman nüfusun bir parçasını oluşturdular. Ancak Arnavutluk'un fakir hali göz önüne alındığında, buraya sığınan mültecilerin çoğu muhtemelen telef olmuştur.[100]

Arnavutluk'a gelen mültecilerin sayısı 60.000 civarındaydı. Bunların çoğu, Manastır Vilayeti'nin Debre (Dibra), Kirçova (Kirtchevo) ve Göriçe (Koritza) bölgelerinde, Sırplara karşı ümitsiz bir direniş gösterdikten sonra buraya gelmişlerdi. Diğerleri ise, yine Sırplar ve Karadağlılardan kaçarak sığıntı durumuna düşüp, (Kosova Vilayetindeki) Yakova bölgesinden gelmişlerdi.[101] Kasım 1918'e gelindiğinde, sadece İşkodra'da 9.000 Müslüman mülteci bulunuyordu.[102] Belki de 30.000-40.000 kadar mülteci de Elbessan bölgesindeydi.[103] Birçokları dağlardaydılar, genellikle yiyeceksizdiler ve bunların çoğu muhtemelen ölüp gitmiştir. Mülteciler, kendilerine direnip direnmediğine bakmaksızın, önlerine gelen her Müslüman köyünü yakan Karadağlılardan bilhassa korkmuşa benziyorlardı.[104]

Selanik'e ulaşan mülteciler, Arnavutluk'takilerden daha şanslıydılar. Selanik, üç Hıristiyan gücün ele geçirdiği yörelerden gelen Müslüman mültecilerin yığılma noktası haline gelmişti. Buraya gelen Müslümanlar, bir za-

99 F.O. 371-1762, No. 50886'da, Manastır Vilayetinde yerle bir edilen Müslüman evleri, katliamlar, ırza geçmeler ve benzeri olaylar hakkında istatistiksel bilgi verilmektedir. İngiliz gözlemciler, ayrıca, Manastır'dan Arnavutluk'a 60.000 mülteci geçtiğini rapor ettiler. "Bu insanların durumu en ümitsiz haldedir" (F.O. 371-1762, No. 53682, Vallona'daki Başkonsolos Lamb, 21 Kasım 1913). Ayrıca bkz F.O. 371-1762, No. 55161.

100 Carnegie, s. 177-185. İlerideki sayfalarda yer alan 132 No.lu dipnota bakınız.

101 F.O. 371-1762, Lamb'den Grey'e, Vallona, 21 Kasım 1913.

102 F.O. 371-1762, No. 52620, İşkodra'daki Konsolos Yardımcısı Summa'dan gelen 18 Kasım 1913 tarihli telgraf. O kadar çok telgraf çekilmişti ki, 28 Ekimden beri sayıları 500 artmıştı. Bkz F.O. 371-1762, No. 49946, Summa'dan Grey'e, İşkodra, 28 Ekim 1913.

103 F.O. 371-1762, Lamb'den Grey'e, Vallona, 21 Kasım 1913.

104 F.O. 195-2438, No. 6466, Lamb'den Lowther'e, 20 Kasım 1912.

manlar Kosova, Manastır ve Selanik Vilayetlerinin yerlisiydiler. Selanik'te Türk mültecilere yardım etmek için örgütlenmiş bir kuruluş yoktu. Burada, açlık ve hastalık birçoklarının hayatına son verdi. Fakat Selanik İslâmî Komitesi gibi kuruluşlar, mültecilerin birçoklarını Anadolu'ya taşıyacak gemiler getirilmesini sağladılar. Savaşlar biter bitmez de Yunan hükümeti geride kalan mültecileri kâfileler halinde Osmanlı topraklarına gönderdi.[105]

Eski Bulgar sınırının güneyindeki Nevrekob, Rubçuz ve Razlog gibi yöreler ile Drama, Pravişta, Sarışaban ve Kavala bölgelerinden gelen mülteciler, savaş başlar başlamaz Kavala şehrine kaçtılar. 1913 Kasım ayında, Kavala'da 10.000 kadar mülteci toplanmıştı. Bunların bazıları, oradan gemilerle alınıp taşındılar. Mısır Hıdiv'i, 5.000 kişinin, kendi özel yatıyla Mısır'a geçmesini sağladı. Geldikçe, daha fazla mülteciler de gemilerle İstanbul ve İzmir'e geçtiler. Bu şekilde toplam 15.000 kadar mülteci buradan alınıp taşındı.[106]

Müslüman mülteciler, kaçarken, yol boyunca saldırıya uğradılar. Osmanlı orduları çok çabuk yenilgiye uğradığı için mülteciler nispeten güvenilir yerlere ulaşacak zamanı genellikle bulamadılar. Böylece Bulgar ve Yunan askerleri onları ezip geçtiler. Mülteciler, düzenli ordulara yakalanmasalar bile, Bulgar Komitacılar onlar için çok büyük tehlike arz ediyordu. Komitacılar, Osmanlı cephesinin gerisinde çalışıyorlardı ve Osmanlı orduları dağıldığında veya teslim olduğunda, komitacılar düzenli ordulardan önce, Türk köylerine ve mülteci konvoylarına yetişiyorlardı. Üzerlerine saldırarak, ırzlarına geçerek ve çoğu zaman da gruptakilerin çoğunu veya tümünü öldürerek mültecilerin her şeyini gasp ediyor veya ele geçiriyorlardı. "Drama'dan kaçan 1.500 kadar Müslümanın ancak yarısının Kavala'ya erişebildiği sanılıyor. Yolların baştanbaşa, 8-10 gün sonrasına kadar, gömülmemiş cesetlerle dolduğu bildirildi."[107]

Mülteciler arasında önde gelen ölüm nedeni hastalıktı. Daha önceki savaşlarda olduğu gibi, Balkan Savaşlarının mültecilerini de tifo ve tifüs kırıp geçirdi ve buna ilave olarak, İstanbul dışındaki mülteci kamplarında bir de

---

105 Yunanlılar, Bulgarlar ve Selanik'e giden mülteciler hakkında bkz: *Lés Atrocités I*, s. 12-14, Selanik Vilayeti Valisi Nazım Paşa'nın raporu.

106 F.O. 371-1762, Lamb'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Selanik, 9 Mart 1913.

107 F.O. 195-2438, No. 6650, Lamb'den Lowther'e, Selanik, 3 Aralık 1912.

kolera baş gösterdi. Osmanlı ve Batılı yardım dernekleri mağdurlara yardımcı olmaya çabaladılar, fakat Osmanlı'nın cephelerdeki çöküşünün süratli olması yardım gayretlerini bir kez daha zorlaştırdı.[108]

Çatışmaların son bulması, Müslüman mültecilerin güvenliğe kavuşacağı anlamına gelmiyordu. Bilmedikleri fakat Müslüman yönetiminin hüküm sürdüğü topraklara doğru göçe çıkmakla, artık Hıristiyan yönetimi altında kalan kendi köylerine dönebilmek fırsatını beklemek gibi iki seçenek arasında tercih yapmak zorunda kalıyorlardı. Birçoğu ikinci yolu seçtiler. Muhafaza etmeye çalıştıkları topraklar yüzyıllarca ailelerinin malı olmuş, sahipliği ise babadan oğula geçmişti. Mülteci durumuna düştüklerinde edindikleri tecrübeler de, bu durumu sürdürmeye isteksiz olmalarına neden oluyordu; ne bir karış toprakları ne de geçmiş anılarının bulunduğu Anadolu veya başka bir bölgeye göçe çıkmak onlara yaşamlarını mülteci olarak devam ettirmekten farklı gelmemiştir. Tanımadıkları diyarlara göç etmektense, evlerine geri dönmek fırsatı daha çekici görünmüş olmalı. Komşularının düşmanlığını, komitacılardan doğacak tehlikeleri ve yeni yönetimin kendilerine cephe aldığını bilmenin doğurduğu tüm acı duygulara rağmen, birçok Müslüman mülteci bir yolunu bulup evlerine döndüklerinde her şeyin yoluna gireceğine kendilerini ikna etmiş olmalılar. Evinin hayali, tüm insanları, güçlü bir cazibeyle kendine çeker.

Mültecilerin yeterince uzaklara kaçma şansları çoğu zaman mümkün olmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklara erişmek fırsatları kalmayıp, gâlip güçlerin onları sığındıkları yerlerden de ayrılmaya zorladığı durumlarda, evlerine geri dönmeyi denemekten başka çareleri kalmıyordu:

> Tellallar vasıtasıyla ilan edildiğine göre, Serez kasabasına sığınmış olan tüm çevre köylerin halkı artık serbestçe evlerine dönmeliydiler. Bu karar gereğince Melnik Bölgesi Türklerinden kalabalık bir grup geri dönüş yolculuğuna başladı, fakat Petriç yakınlarına ulaştıklarında, geçen zaman içinde kendi köylerinin önceki sayfalarda anlatıldığı biçimde harap edildiğini öğrendi-

---

108 Balkan Savaşlarının Müslüman mültecilerinin, İstanbul'da çektikleri cefa hakkında ilgi çekici kısa bir anlatım için bkz. Hoffman Philip, *Cholera in the Near East* {*Yakın Doğu'da Kolera Vak'aları*}, Santa Barbara, Kaliforniya, 1947. Ayrıca bkz H.G. Dwight, *Constantinople Old and New* {*Eski ve Yeni İstanbul*}, New York, 1915, s. 459-499 ve 521-533.

> ler. Bunun üzerine Petrich Kasabasında konakladılar. Burada (Rumî takvime göre 4 Kasım Miladî takvime göre) 17 Kasım tarihinde Bulgarlar, kâfileye baskın verip içlerinden 200'den fazlasını katlettiler. İlave olarak 1.200(?) kadarının da Struma Karasu kıyısındaki Orman Çiftlik'te katledildiği ve cesetlerinin çoğunun da nehre atıldığı söyleniyor. Gjurgjevo köyünde 150 kişi daha öldürüldü ve 1.200 büyükbaş hayvanla 13.000 keçi, komşu Bulgar köylüler tarafından yağmalandı. Altı kadın, zorla Hristiyanlığa döndürülmüştü. Rumî takvime göre 20 Kasım, Miladî takvime göre 2 Aralıkta tellallar yoluyla hâlâ Petriç'te kalan Müslümanların Kaymakam Yardımcısının huzurunda toplanması buyruldu. İsteğe uyarak toplanan 364 kişi, süngü takmış askerler eşliğinde barakalara götürüldüler. Bu insanların 160'ı derhal öldürüldü, geriye kalanların hayatı ise sadece geçici olarak bağışlandı. Fakat bir kaç gün sonra, onların da 100 tanesi daha öldürüldü.
>
> Serez'deki yöneticilerin verdiği serbest geçiş belgesi ile köylerine dönmeyi başarmış olan Katuntza köyünün halkı, evlerine döndükten 3-4 gün sonra, 15 kişilik düzensiz çeteciler tarafından geride kalan çok az mal varlıkları yağmalanarak topluca katledildiler.[109]

Başka yerlerde de buna benzer birçok olaylar görüldü. Örneğin, Strumnitsa ve Radovişta'daki Müslüman mülteci kafileleri Selanik'e doğru kaçmaktayken, Bulgar askerleri onlara yetiştiler. Seçenekleri kalmayınca, mülteciler yön değiştirdiler. Doyran ile Strumnitsa'ya eşit mesafedeki Kostorino'ya ulaştıklarında, yerli Bulgarların hücumuna uğradılar. Verilen raporlara göre, 700-800 kadarı burada katledildiler ve 400 tanesi de soğuktan ve açlıktan öldü.[110]

Mültecilerin hepsi, savaşlar sırasında elden çıkan topraklardan hemen kaçmamışlardı. Strumnitsa ve Melnik gibi yerlerde belli sayıda Müslüman, Bulgar ve Yunanlıların ilk saldırıları karşısında hayatta kalmayı becerdiler.

---

109 F.O. 195-2438, No. 6866, Lamb'den Lowther'e, Selanik, 13 Aralık 1912.

110 "Ölülerin kesin sayısını teyit etmek imkânsız, fakat benim gözlemcimin kendisi, yüzlerce cesedin yolda serili olduğunu görmüş" (F.O. 371-1763, No. 6762, Lamb'den Lowther'e, ek No. 1, Selanik, 11 Aralık 1912).

Yunanlıların savaşların sonuna kadar bölgeyi elden bırakmamış olmasına rağmen Bükreş Antlaşması şartlarına göre, bu topraklar Bulgarlara verildi. Yunanlılar da geri çekilirken Bulgarların bu yöreyi ele geçirdiğinde harabe yığınından fazlasını bulmamaları için, oradaki nüfusu boşalttılar ve evlerin de çoğunu yıktılar.[111] Strumnitsa ve çevresindeki köylerde, yerlerinde kalan Yunan ve Müslümanların Bulgarlar tarafından katliama uğratılacağı şeklinde halkın geçmiş tecrübelerine göre kolayca inanabilecekleri bir rivayet, Yunanlı yöneticiler tarafından yayıldı. Buna ilave olarak, geri çekilirken Yunan ordularının evleri yakacağı da söylendi. Tüm bu haberlere rağmen geride kalmak isteyenler (ki bunların çoğu Müslüman ve Yahudiler idi), süngü zoruyla sökülüp atıldılar. 21-23 Ağustos 1913 süresince Yunan askerleri bu mültecilerden boşalan evleri yaktı. Yunan Hükümeti ve basını Avrupa kamuoyunu yönlendirmek amacıyla, mültecilerin Bulgar yönetimi altında kalmaktansa evlerini "kendi elleriyle yaktıkları" haberini yaydılar. Strumnitsa bölgesinden gelen Rum mültecilere, Yunanlıların istila ettiği Kukuş bölgesinden sürülen veya ölen Bulgar ve Müslümanların evleri verildi. Müslüman mültecilere ise hiçbir şey verilmedi.[112]

Tablo-9, Avrupalı gözlemcilerin değişik zamanlarda yaptıkları hesaplamalara dayanarak, şehirlerdeki mültecilerin sayıları hakkında kabaca bir fikir vermektedir. Bunlar, mültecilerin sayıları hakkında edinilen kanıdan biraz iyice rakamlardır. Bu sayılar hesaplandığında, birçok mülteci o şehirlerden geçip gitmişti bile, birçokları da o şehirlere hiç uğramamışlardı. Ayrıca, Tablo-9'da sayılanların birçoğunun güvenilir bir sığınağa erişemeden öldüğü de göz önüne alınmalıdır. Bunlara ilave olarak mültecilerin birçoğu da, kovuldukları bir önceki kasabada bu sefer barınabileceklerini ümit ederek veya Osmanlı ordularının değişen talihini takip ederek, Balkanlar'da bir oraya – bir buraya gidip geldiler. Örneğin Edirne şehrine sığınan Türk mülteciler, Batı Selanik Vilayeti (Batı Makedonya) ve Edirne Vilayetinden (Doğu Trakya'dan) gelmişlerdi. Bulgar askerleri Edirne Vilayetini ele geçirdiğinde, Edirne'ye sığınmış bulunan bu mülteciler bir kez daha kaçmak zorunda kaldılar. Bu sefer İstanbul'a ve Anadolu'ya gittiler ama bazıları, İkinci Balkan Savaşı sırasında Edirne Vilayetinin geri alınması üzerine, Osmanlı ordularıyla birlikte geri döndüler.

---

111 Melnik kasabasındaki evler harp sırasında yıkılmamıştı.

112 Carnegie, s. 106-108, 204-207, 217-228.

TABLO-9
MÜSLÜMAN MÜLTECİ SAYILARI

Şehir	Sayı	Tarih
Selanik	30.000	9 Mart 1913[113]
Manastır	9.000	9 Mart 1913 [113]
	8.000	30 Kasım 1913[114]
Serez	4.000	9 Mart 1913 [113]
Drama	1.000	9 Mart 1913 [113]
Gevgili	1.000	9 Mart 1913 [113]
İşkodra	8.500	28 Ekim 1913[115]
	9.000	18 Kasım 1913[116]
	2.500	20 Aralık 1913[117]
Kavala	20.000	8 Kasım 1912[118]
	10.000	26 Ağustos 1913[119]
Biga	30.000	23 Aralık 1912[120]
İzmir	65.000	18 Temmuz 1913[121]

İnanılması güç gelebilir ama Birinci Balkan Savaşı sırasında birçok Müslüman'ın topraklarından ayrılmadığı yahut savaş biter bitmez eski topraklarına geri döndüğü görülüyor. Bunlar ancak İkinci Balkan Savaşları sırasında kesin olarak topraklarından sürülene kadar, yerlerinde kalmışlardı. Amerikalıların oluşturduğu Carnegie Araştırma Komisyonu, İkinci Balkan Savaşı sırasında Selanik'i ziyaret ettiğinde, sadece ikinci savaş sırasında,

113 F.O. 371-1762, Lamb'den İngiltere Dışişleri Bakanına, Selanik, 9 Mart 1913.

114 F.O. 371-1762, Greig'den Grey'e, Manastır, 30 Kasım 1913. "Bu Konsoloslukta tutulan listeye kayıt edilen" 8.000 kişi vardı. "Tamamen yerle bir edilmiş" köylerden ilave insanların gelmesi bekleniyordu. "Sırp Hükümeti onlar için hiçbir şey yapmamaktadır". (Konsoloslukta liste tutulmuş olması, verilen sayıların güvenilirliği açısından önemlidir. Mültecilerin birçoğu sayılmamış ve ölümleri kaydedilmemiş olsa bile, bu sırada şehirde en az 8.000 mültecinin bulunduğu inandırıcı gelmektedir.)

115 F.O. 371-1762, No. 49946, Summa'dan Grey'e, İşkodra, 26 Ekim 1913.

116 F.O. 371-1762, No. 52620, İşkodra'daki Konsolos Yardımcısı Summa'dan gelen telgraf, 18 Kasım 1913.

117 F.O. 195-2438, No. 58335, Summa'dan Grey'e, İşkodra, 20 Aralık 1913.

118 F.O. 195-2438, No. 156, Lamb'dan Lowther'a, Selanik, 15 Kasım 1912 ekindeki; Kavala'da bulunan Konsolos Yardımcılığına vekalet eden Vartan Sohag Bey'den(?) gelen 8 Kasım 1912 tarihli rapor.

119 F.O. 371-1762, No. 40690, Morgan'dan Onslow'a, Selanik, 26 Ağustos 1913.

120 F.O. 195-2438, No. 6945, Harris'ten Lowther'a, Çanakkale, 23 Aralık 1912.

121 F.O. 371-1842, No. 35285, Heathcote-Smith'den Marling'e, İzmir, 18 Temmuz 1913.

135.000 Müslüman'ın bölgeye geldiğini ve birçoklarının da hâlâ gelmekte olduğunu saptadılar.[122]

Bulgaristan ile Osmanlı İmparatorluğu'nun, 1913 Ekim ayında bir antlaşma imzalayarak, Trakya Bulgarları ile Bulgar Türk nüfusunun yer değişimini kararlaştırmasından sonra, daha çok Müslüman mülteci Osmanlı İmparatorluğu topraklarına geldi.[123] Aynı zamanda Yunanistan ile Türkiye arasındaki fiilî durumun kabulüyle gerçekleşen kısmî nüfus değiş tokuşuna göre; Yunanistan'dan gelen Türkler Trakya ile Anadolu'dan göçüp giden Rumların yerini aldılar.

İstatistiksel çalışmalarda, Balkan Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı döneminde göçe çıkıp mülteci durumuna düşenleri birbirinden ayırt edebilmek olanaksızdır. Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı arasında çok kısa bir süre geçmesi, sayım yapılmasını ve istatistiklerin yayınlanmasını engellemiştir. İsâbetli istatistikler, ancak Birinci Dünya Savaşı ve Türklerin Kurtuluş Savaşı bittikten sonra belirmeye başladı. Bu nedenle, sayıları çok az olsa da Balkan ülkelerinden Osmanlı İmparatorluğu'na sonradan gelen mülteciler Tablo-10'daki istatistiklere dâhildir. Kapsadığı süre göz önüne alındığında, Tablo-10'daki sayıların, Türkiye-Yunanistan arasında sonra-

122 Carnegie, s. 151. Bir Osmanlı kaynağı, "Osmanlı limanlarına gitmek üzere Selanik'te toplaşan" mülteciler hakkında aşağıdaki sayıları vermiştir. Bu, orada bekleyenlerin hepsinin sağ salim bir barınağa ulaştığı anlamına gelmiyor. Her şeye rağmen, tablonun gerçekçi olduğu görülüyor. Detayla ve gözlemlenenler ışığında bir kısım savaş olaylarının anlatımı arasında yer alan bu sayılar, Makedonya çevresindeki köylere göre şöyle listelenmiş:

1912	Kasım	8.866	1913	Mayıs	12.813	1913	Kasım	17.213
	Aralık	15.493		Haziran	9.368		Aralık	15.502
1913	Ocak	12.087		Temmuz	21.045	1914	Ocak	10.192
	Şubat	12.088		Ağustos	29.312		Şubat	25.060
	Mart	7.553		Eylül	13.380		Mart	12.346
	Nisan	6.725		Ekim *	14.764		**Toplam:**	**243.807**

* Okunamıyor, muhtemelen 14.764.
KAYNAK: (*Les Atrocités des Grecs en Macedoine*, s.21)

123 Bkz. Stephan P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* {*Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye arasında azınlıkların yer değiştirmesi*}, New York, 1932, s. 16 ve 17. Ayrıca bkz Fransa, Institut National de la Statistique et des études économices {Fransız İstatistik ve Ekonomik Araştırmalar Ulusal Enstitüsü} yayını, *Les Transfers Internationaux de Populations* {*Milletlerarası Nüfus Değişimi*}, Paris, 1946, s.76 ve IIIa numaralı Ek'i.

dan gerçekleştirilen mübadele sırasında ülkeye gelen Müslümanları kapsamadığı anlaşılmaktadır.

TABLO-10

1912-1920 DÖNEMİNDE BALKANLARDAN GELEN MÜSLÜMAN MÜLTECİ SAYILARI (YERLEŞTİKLERİ BÖLGELERE GÖRE)

Vilayetlerde		**Bağımsız Sancaklarda**	
İstanbul	3.609	İzmit	6.771
Edirne	132.500	Eskişehir	9.088
Adana	9.059	Bolu	258
Ankara	10.008	Canik [Samsun]	3.875
Aydın [İzmir]	145.868	Çatalca	7.500
Halep [124]	10.504	Karası [Balıkesir]	14.687
Hüdâvendigar [Bursa]	20.853	Biga	4.033
Sivas	10.805	Kayseri	6.140
Suriye	3.187	[Afyon] Karahisar	280
Kastamonu	257	Menteşe [Muğla]	855
Konya	8.512	Maraş	5.031
Mamuretülaziz [Elazığ]	242		
		TOPLAM:	**413.922**

Kaynak: Türkiye İçişleri Bakanlığı İstatistikleri[125]

124 Halep'e gitmesi amaçlanan bu mülteciler, Türkiye Cumhuriyeti'ne gelmiş sayılmasalar da, büyük bir ihtimalle eninde sonunda Türkiye Cumhuriyetine ulaşmış olabilirler. Bu sayılara, İtalya'nın eline geçmesi üzerine Libya'dan Halep'e 1914 Mayıs'ına kadar gelen, miktarı tam olarak bilinmeyen muhtemelen 1.500 kadar Müslüman ilave edilmelidir. (Halep'teki Amerikan Konsolosu J. B. Jackson, 21 Mayıs 1914, ABD Arşivleri 867.55/26).

125 Sadece ikinci sınıf kaynaklarda yer almış olmasına rağmen, ben bu istatistiklerin aslına uygun olarak nakledildiğine inanıyorum. Alexandre Antoniades (*Le développement économique de la Thrace {Trakya'daki Ekonomik Gelişmeler}*, Atina 1922, s. 217), Stephen P. Ladas, ve Arnold J. Toynbee (The Western Question in Greece and Turkey, Londra, 1922, s. 138); bunların hepsi de aynı sayıları vermişler ve aynı kaynağa – yani Osmanlı Muhacirin Komisyonuna atıf yapmışlardır. Ayrıca Toynbee ve Antoniades sayıları farklı biçimlerde; Toynbee yıllara göre, Antoniades ise yerleşim bölgelerine göre nakil etmişler ve aynı toplam sayılara ulaşmışlardır. Antoniades'in naklettiği tablo, tipik Osmanlı Devleti İstatistik kaynağı biçimindedir. Demek ki, bu sayılar gerçekten Osmanlı istatistikleri tablosundan alınmış, fakat o döneme ait başka birçok kaynak gibi, orijinal kaynağı henüz bulunup ortaya çıkarılamamıştır.

Tablo-10'daki sayılar Osmanlı Muhacirin Komisyonu kayıtlarından derlenmiştir. Balkanlardan kaçan Osmanlı askerleri ve Hükümet erkânı, yukarıdaki sayılara dâhil değildir. Bazı istisnalar dışında, Balkanlardan gelen Müslüman mültecilerin Muhacirin Komisyonu tarafından kaydı tutulmuştur.[126] Tablo-10'da görüleceği üzere, yerleşimlerin büyük kısmı Doğu Trakya ve Batı Anadolu'da olmasına rağmen, Komisyon ülkeye gelen mültecilerin tüm Trakya ve Anadolu sathındaki yerleşmelerini gözetmiştir. Toplam olarak 413.922 mülteci kayıtlara geçmiştir.

BALKANLARDA NÜFUSUN DEĞİŞMESİ

Süregelen katliam ve zorunlu göçler nedeniyle, 1913 yılı sonlarına doğru, Müslümanlar tüm Balkanlar sathında azınlık durumuna düştüler. Oysa Müslümanlar, bu savaşlar sırasında kaybettikleri topraklarda Balkan Savaşlarının başlamasından önce, kesin çoğunlukta idiler (Tablo-11).

Sayıların yıllara göre dağılımını gösteren Toynbee'nin tablosu aşağıdaki şekildedir:

Balkanlardan Gelen Müslüman Mülteci Sayıları Yıllara Göre	
1912-1913	177.352
1914-1915	120.566
1916-1917	18.912
1918-1919	22.244
1919-1920	74.848
Toplam:	**413.922**

Antoniades, yukarıdaki sayılara dâhil olmayan 500.000 mültecinin daha yaşadığı tahmininde bulunmuş, fakat Toynbee ve Ladas böyle bir sayıdan bahsetmemişler. Antoniades bu sayının "les personnes aisées et les employés du Gouvernement avec leurs familles" yani kalburüstü kişiler ve aileleri ile birlikte hükümet memurları ve onların aileleri olduğunu da eklemiş. Kalburüstü kişiler sayıca fazla olmadığına göre, bu sayıların çoğunluğunun devlet memurları ve onların ailelerinden ibaret olduğu düşünülebilir. Bu sınıftan kişiler, Osmanlı nüfus kayıtlarında, Balkan eyaletlerinin yerli halkı olarak sayılmadıkları için mülteciler arasında da sayılmamış olmalılar. Onları sağ kalan mültecilerin toplamına katıp ilk analizde belirtilen toplam mülteciler sayısından çıkartarak, Müslüman ölülerini olduğundan az hesaplamak uygunsuzdur. Eğer kalburüstü kişiler ve devlet memurları istatistiklere dâhil edilse bile, Antoniades'in "devlet memurları" kategorisine askerleri de katmadığı sürece, toplam sayılarının 500.000 olması, inanılmayacak kadar yüksektir. Yunan Hükümetinin üyesi ve savunucusu olarak Antoniades, Yunan Hükümetini mümkün olduğu kadar mazur göstermek heveslisiydi. Bu, onun düzmece olarak 500.000 gibi yüksek bir mülteci sayısını hesaplara katmasını açıklar. Toynbee ve Ladas, Antoniades'ten daha dürüst davranmış ve gerçeklere sadık kalmışlardır.

126 Muhacirin Komisyonu, mültecilere yardımdan sorumlu Osmanlı Devlet örgütü idi. Komisyon, Osmanlı yönetiminin güçlü olduğu yörelerde, Kırım Savaşı döneminden başlayarak, ayrıntılı biçimde, mültecileri tek tek ve ailelerine göre kayıt etmiştir.

TABLO-11
BALKANLI MÜTTEFİKLERİN OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN KOPARDIĞI TOPRAKLARDA BALKAN SAVAŞLARININ BAŞLAMASINDAN ÖNCEKİ (1911) NÜFUS DAĞILIMI

	Yunanlıların elinde kalan topraklarda	Bulgarların elinde kalan topraklarda	Sırpların elinde kalan topraklarda
Müslümanlar	746.485	327.732	1.241.076
Rumlar	797.118	29.255	285.985
Bulgarlar	145.186	204.701	781.769
Yahudiler	75.522	920	9.866
Diğerleri	8.419	19.044	22.122
Toplam:	**1.772.730**	**581.652**	**2.340.818**

Kaynak: McCarthy, "The Population of Ottoman Europe"

Rumlar, Balkan Savaşları öncesinde Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopardığı bölgenin tamamında, çok az bir farkla nüfusun çoğunluğuna sahiptiler. Fakat Yunanlılar sadece belli bölgelerde kümelenmişlerdi. Yunanistan'ın ele geçirdiği bölgelerden bazılarında, örneğin Yanya Vilayetinin kazalarında çoğunluk Rum nüfusa aitti. Geriye kalan yerlerde ise, Müslümanlar ezici çoğunluğa sahiptiler. Yunanlıların, Edirne Vilayetinden ele geçirdikleri topraklarda Müslümanların nüfusu, Rumların nüfusunun üç katıydı. Yunanlıların ele geçirdiği Selanik'in Drama Sancağı'nda Müslümanların sayısı, Rumların sayısının yedi katı idi. Aslında Rum nüfusu, Yunanistan'ın Osmanlı'dan kopardığı toprakların sadece Batı tarafında yoğunlaşmıştı. Eğer 1911'de Selanik şehrinin batısında bir kuzey-güney hattı çizilseydi, bu sınırın batısındaki nüfusun çoğunluğu Rum, doğusunda ise Müslüman olurdu.[127]

Sonradan Bulgarlar tarafından ele geçirilen Osmanlı topraklarındaki nüfusun %56'sı, 1911 yılındayken Müslüman'dı. Edirne Vilayetinden Bulgarların ele geçirdiği topraklardan sadece küçük bir kazada, Tırnova Kazasında Bulgar nüfusu %72 çoğunluktaydı.[128] Fakat Selanik Vilayetinden Bulgarların ele geçirdiği topraklarda, bir tek Siroz {Serez} Sancağı'nda, Bulgarlar

127 Bkz. McCarthy, "The Population of Ottoman Europe."

128 Bir başka kaza, Ahtabolu'nun da nüfusunun %65'i Rum idi. Geriye kalan tüm diğer yerlerde, Müslümanlar ezici çoğunluğa sahiptiler. "Bulgar" denen bu insanların Bulgar Ortodoks Kilisesine bağlı olduğunun altı çizilmelidir. Kullandıkları dil grubu bilinmiyor.

gerçek çoğunluğa (%54) sahiptiler. (Bu istatistikler, 1876-1878 problemlerinden sonra, bölgeden ayrılan Bulgar ve bölgeye yerleşen Müslümanları da kapsamaktadır.)

Müslümanlar, Sırbistan'ın zapt ettiği topraklarda, toplam nüfusun %53'ünü teşkil etmekteydiler. Hıristiyanlar sadece Manastır Vilayeti'nin Manastır Sancağı'nda çoğunluktaydılar ve buradaki Hıristiyanların çoğunluğu, en azından dinî açıdan kendilerini Bulgar olarak görüyorlardı.[129] Manastır Vilayetinden Sırpların ele geçirdiği topraklarda yaşayanların çoğunluğu (%65'i) 1911'de Hıristiyan olmasına rağmen, diğer bölgelerdeki nüfusun çoğunluğu (%59'u) Müslüman'dı.[130]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki topraklarında yaşayan Müslümanların demografik olarak çoğunluğu teşkil etmesi, Balkan Savaşlarıyla sona erdi. Fakat Yunanistan'daki Müslümanlar, Birinci Dünya Savaşı'na kadar oradan ayrılıp Türkiye'ye göçmediler. Asıl çoğunluk, ancak 1923'te, Yunanistan'la Türkiye arasında yapılan zorunlu nüfus mübadelesi sırasında yer değiştirdi. Böylece Yunanistan'dan göçün tamamlanması, Balkan Savaşlarından sonra 10 yıl daha sürmüştü.

Tablo-12, Yunanistan, Bulgaristan ve (Sırbistan'ın devamı olan) Yugoslavya'nın Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra yaptıkları ilk nüfus sayımına göre, Balkanlarda ele geçirilen topraklardaki nüfus dağılımını

---

129 Bu sancaktaki toplam nüfusun %57'si Hristiyan'dı. Manastır Vilayetinin bu halkının, kendilerini Makedonyalı mı, yoksa Bulgar mı hissettiği hiçbir zaman bilinmeyecek. Dinî bakımdan, bu insanlar Bulgar Kilisesine bağlıydılar, ama günümüzde, bu bölge Makedonya sınırları içindedir. Önceden bahsedilen Yunan ve Bulgar politikasını mazur göstermeye çalışanlara ilave olarak Makedonya'nın pozisyonunu savunan makâle için bkz. Kiselinovski, "National Structure of the Population in Aegean Macedonia (1900-1913) {Makedonya'nın Ege Bölgesindeki Nüfusunun Milliyete Göre Dağılımı (1900-1913)}", *Macedonia Revue*, Cilt: 8, No. 2, 1978, s. 145-152.

130 Detaylı istatistik ve sayıların analizi için bkz. McCarthy, "The Population of Ottoman Europe". Balkan Savaşları öncesi ve sonrasında, Yugoslavya/Sırbistan'daki etnisitelere göre nüfus dağılımı için bkz. George W. Hoffman, "Evolution of the Ethnographic Map of Yugoslavia: a Historical Geographic Interpretation {Yugoslavya'nın Etnisitelere Göre Haritasının Çıkartılması: Tarihî ve Coğrafî Yorum}". Bu yazı, Francis W. Carter'ın, biraz Osmanlı kaynaklarından mahrum olduğu için yetersiz olan *An Historical Geography of the Balkans* {*Balkanların Tarihsel Coğrafyası*}, Londra, 1977 yapıtında yer almaktadır.

vermektedir. Arnavutluk'un bu döneme ait nüfus istatistiği hakkında bilgi olmadığından,[131] bu sayılara dâhil etmek gayretine girişilmemiştir.[132]

TABLO-12
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN KOPARILAN YUNANİSTAN, BULGARİSTAN VE YUGOSLAVYA TOPRAKLARINDA SAVAŞLARDAN SONRAKİ NÜFUS DAĞILIMI

	Yunanistan 1923	Bulgaristan[133] 1920	Yugoslavya[134] 1921
Müslümanlar	124.460	179.176	566.478
Yunanlılar	1,773.964 *		949.366 *
Bulgarlar		192.552 *	
Yahudiler	65.569	704	6.103
Diğerleri	7.467	898	18.277
Toplam:	**1.971.460**	**373.330**	**1.570.224**

* Listelere sadece "Ortodoks" diye geçmişlerdir.
Kaynak: Adı geçen yıllardaki Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya nüfus sayımları

Yunanistan'ın ele geçirdiği bölgede, 1911 yılındaki toplam Müslüman nüfusunun %17 si, 1923 yılında o topraklarda kalmıştı. Aynı yöredeki Hıristiyan nüfusu iki misline çıkmıştı. Bulgaristan ve Yugoslavya'nın eline geçen topraklarda kalan Müslümanların sayısı da çok azalmıştı. Sırbistan'ın (sonradan Yugoslavya oldu) eline geçen topraklarda savaş öncesindeki Müslüman nüfusun %46'sı, Bulgaristan'da ise %55 i o topraklarda kalmıştı. (Her iki bölgedeki Hıristiyan nüfus sayısında da düşüş kaydedilmişti: Sırbistan'ın ele geçirdiği yerlerde Hıristiyanlar %11, Bulgaristan'ın ele geçirdiği yerlerde ise %17 oranında azalmıştı. Her iki bölgedeki azalma da kısmen

131 Bkz. McCarthy, "The Population of Ottoman Europe".

132 Eğer Arnavutluk'a kaçan Müslüman mültecilerin *hepsi* de sağ kalmış olsalar bile, sayıları nispeten az olduğu için, bu hesaplamalardaki Müslüman ölü sayılarının bulunmasında çok az farklılık gösterirdi. Birçoğunun sağ kalmış olması şüphe götürür. (Bunun delili olarak bkz. F.O. 371-1762, No. 50886, F.O. 371-1762, No. 53682 ve F.O. 371-1762, No. 55161.) Her ne olursa olsun, Sırplar ve Karadağlılar tarafından öldürüldüğü halde, yukarıdaki hesaplamada, ölen Müslümanların sayısına dâhil edilmemiş olan Arnavutluk Müslüman halkının sayısı, Arnavutluk'ta sağ kalmış olabilecek Müslüman mültecilerin sayısını ancak dengelerdi.

133 1920 için, bölgelere ve dinlere göre nüfus sayımı olmadığından, bir zamanlar Osmanlı kazası olan Ahtabolu ve Tırnova'nın Müslüman nüfusu, hesaplamaya dayanmaktadır. Burada da Müslümanların, Burgaz Eyaletindeki toplam nüfus yüzdesinin aynısına sahip olduğu varsayılmıştır.

134 Vardarska Banovina. Sınırları hemen hemen aynıdır ve bölge için benzer istatistikler mevcut değildir.

muharebeler sırasındaki can kayıplarından ve kısmen de göçlerden kaynaklanıyordu.)[135] Sonuç olarak, bölgedeki Müslüman nüfusun %62'si artık o topraklarda yaşamıyordu.

TABLO-13 ESKİ OSMANLI TOPRAKLARINDAN YUNANİSTAN, BULGARİSTAN VE YUGOSLAVYA'NIN ELİNE GEÇEN YERLERDE SAVAŞ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ MÜSLÜMAN NÜFUS SAYILARI			
	1911'deki Müslümanlar	**Geride Kalan Müslüman Sayıları**	**Arada Oluşan Fark**
Yunanistan'da	746.485	124.460	622.025
Bulgaristan'da	327.732	179.176	148.556
Yugoslavya'da	1.241.076	566.478	674.598
Toplam:	**2.315.293**	**870.114**	**1.445.179**
Kaynak: McCarthy, "*The Population of Ottoman Europe*"			

Arnavutluk hariç tutulduğunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun elinden çıkan Avrupa'daki topraklarında yaşayan 2.315.293 Müslüman'ın 1.445.179'u, yani %62'si artık o topraklarda değildi. Bunlardan 413.922 kişi Balkan savaşları sırasında ve sonrasında (1912-1920 yıllarında) Türkiye'ye göçmüştü, çoğu Yunan – Türk nüfus mübadelesi[136] sırasında olmak üzere 398.849

135 Hangilerinin ölüm, hangilerinin göç nedeniyle olduğunu belirlemek imkânsızdır.

136 Yunan-Türk nüfus mübadelesi için tutulan Türk istatistikleri, Balkan Savaşları sonrasında Osmanlıların tuttuklarına benziyordu. Her ikisi de mültecileri, yıllara ve yerleştirildikleri bölgelere göre listelemişlerdi. Nüfus Mübadelesi Değişimi Komisyonunun karma üyeleri tarafından tutulan sayılar (388.146), Türk Hükümetinin tuttuğu sayıların toplamına (398.849) çok yakın olduğu için, aşağıdaki tabloda sayıları belirtilen mültecilerin hepsinin Yunanistan'dan mübadele sırasında gelenler olduğu anlaşılmaktadır.

1921-1926'da Türkiye'ye Göçen Mültecilerin Kayıtları			
	Erkek	**Kadın**	**Toplam**
1921	5.488	5.591	11.079
1922	5.189	4.904	10.093
1923	25.553	25.136	50.689
1924	120.322	115.092	235.414
1925	28.353	28.170	56.523
1926	18.481	16.570	35.051
Toplamlar:	**203.386**	**195.463**	**398.849**
KAYNAK: İstatistik Yıllığı III.			

kişi de 1921-1926 yıllarında Türkiye'ye geldiler. Osmanlı Avrupa'sından göçe çıkıp mülteci durumuna düşen Müslümanlardan sadece 812.771'i hayatta kalabilmişti. Geriye kalan 632.408 kişi ise ölmüştü.[137] Yani, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarının elden çıkan kısmında yaşayan Müslümanların %27'si can vermişti.

Buradaki hesaplamalarda, tüm bu göçmenlerin, Yunanistan tarafından henüz ele geçirilen topraklardan geldiği varsayılmıştır. Bu tamamen doğru değildi. Birçokları Yunanistan'ın başka bölgelerinden gelmişlerdi. Yunanlılar tarafından eskiden ele geçirilen topraklardan gelen Türklerin bazıları oralara, 1912-1913'te yeni zapt edilen bölgelerden gelmişlerdi, fakat çoğunluğu 1911'de Yunanistan topraklarında yaşıyorlardı. İstatistiksel olarak bunları ayırt etmek imkânsızdır. Bu nedenle, bunların hepsi, Balkan Savaşları sırasında kayıp edilen toprakların sağ kalan yerli halkı olarak hesaba katılmıştır. Bu yöntem, gerçekte sağ kalan Müslümanlardan daha çoğunu sağ kalmış gibi hesapladığı için, sonuca etkisi Müslüman ölülerini olduğundan az göstermektedir.

137 Yani dönemin sonunda sağ kalanların sayısı, dönemin başında mevcut olan insanların sayısından çıkartıldığı için böyle görünüyor. Gerçi bu dönem içinde yeni çocuklar doğmuştu ve birçok insan da ecelleri ile ölmüşlerdi ama tüm bunlar kayıp nüfus sayılarına dâhil edilememiştir. Bu sayılar, istenildiği kadar mükemmel değildir. Tablo 12 de verilen Balkanların Hıristiyan Ülkelerine ait nüfus sayımları değişik yıllarda yapılmışlardır, Arnavutluk'taki Müslüman ölüleri hesaba dâhil edilmemiştir ve 1923 yılında Yunanistan nüfus sayımında ülke içinde sayılan Müslümanların bir kısmı, sonradan Türkiye'ye geldiler ve sağ kalan mülteciler arasında sayıldılar (tüm bunlar, Yunanistan'ın başka bölgelerinden gelip de 136 no.lu dipnotta görüldüğü gibi, sanki yeni işgal edilen topraklardan gelmiş mülteciler olarak sayılara girenlerle birbirlerini dengelemiş oldular).

ALTINCI BÖLÜM

DOĞU'DAKİ SON SAVAŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Bölgesinde, Ermeniler ile Müslümanlar arasında yüz senedir kaynamakta olan mücadele, Birinci Dünya Savaşı sırasında doruğa çıktı. Doğuda, aynı anda iki savaş birden veriliyordu; hem Osmanlı ile Rus orduları arasında bir savaş, hem de Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın Müslümanları ile Ermenileri arasında bir iç savaş. Doğuda 1914-1920 yılları arasındaki savaşlar, sivil ve askeri kayıplar bakımından insanlık tarihinin en feci savaşları arasındadır.[1] Osmanlı'nın güçsüzlüğü, Rus Emperyalizmi ve Avrupa'nın müdahalesi ile bir arada gelen ihtilalci Ermeni milliyetçiliği geniş kapsamlı tahribatla sonlandı. Bu savaşların sonunda Van, Bitlis, Bayazıt ve Erzincan gibi şehirler genellikle harabe yığınına dönmüş, binlerce köy yok olmuş[2] ve her iki taraftan da milyonlarca insan can vermişti. Bir ulus kimliği kazanmak için isyan etmiş olan Ermeniler, kendi kaderlerini tayin etmek imkânına sahip olamadıkları Sovyet Cumhuriyeti içinde kısıla kalmışlardı. Savaşlardan en sonunda galip çıkmayı becerebilen Türkler ise, harabeye dönmüş bir ülkeyi devraldılar.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NIN ASKERÎ OLAYLARI

Doğu'daki savaş 2 Kasım 1914'te Bayazıt, Diyadin ve Karakilise {şimdiki Ağrı kenti} sınır bölgelerini işgal etmek için Rus kuvvetlerinin güneye inmesiyle başladı.[3] Bu güçler ay sonunda geri çekilmeye mecbur bırakıl-

1 Kıyaslamalar için bkz. J. David Singer ve Melvin Small, *The Wages of War 1816-1965: A Statistical Handbook {Savaşın Bedelleri 1816-1965, İstatistiksel Kitapçık}*, New York, 1972. Bu kitapçıkta verilen ölü sayıları genellikle ve anlaşılabilir nedenlerden dolayı Orta Doğu Bölgesindeki savaşlar için yanlıştır, fakat Avrupa konusunda daha inandırıcı sayılar içerdiği varsayılabilir.

2 İlerideki sayfalarda verilecek olan farklı raporlara, bilhassa Niles ve Sutherland'ınkine bkz (dip not: 47, 215-222).

3 Birinci Dünya Savaşı'nın Doğu Anadolu ve Kafkasya cephesi üzerine yazılan tarih kitapları, şaşılacak derecede azdır ve yazılanların çoğu da ön yargılı yaklaşım göstermiştir.

Bu kitabın hazırlanması esnasında araştırma değeri olan bazı genel kaynaklar mevcuttu. Örnek olarak, ilerideki sayfalarda aktarılan askeri hareketlerin ayrıntıları Kafkasya Harpleri hakkında sadece askeri amaçlarla yazılmış en iyi kaynaktan temin edilmiştir: W. E. D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields,* Cambridge, 1953

Ayrıca başvurulan kaynaklar:

General C. Korganoff, *La Participation des Arméniens â la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918) {Büyük Dünya Savaşı'na Ermenilerin Kafkas Cephesi'nden Katılması (1914-1918)}*, Paris, 1927

Komutan M. Larcher, *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale {Büyük Dünya Savaşındaki Türk Harbi}*, Paris, 1926; A. Poidebard, "Role Militaire des Arméniens sur le Front du Caucase *{Ermenilerin Kafkas Cephesindeki Askeri Rolü}" Revue des études Arméniennes- I {Ermeni Çalışmaları Dergisi-1}*, 1920, s. 143-161

Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarih Dairesi, *Türk İstiklal Harbi,* Ankara, 1962-1968.

Norman Ravitch, Ermeni-Osmanlı ilişkileri konusunda âdet olduğu üzere "gerçek" diye aktarılanları, bir talihsizlik eseri olarak sorgulamadan kabul etmiş olmasına rağmen, Ermeni Sorununun tarihçesi üzerine ilgi çekici bir inceleme kaleme almıştır (*Encounter, cilt LVII, No. 6, Aralık 1981, s. 69-84*). Onun makalesi, bu konuda Batı'lı yayınlarda 1980'li yıllara kadar yazılanların bir özeti sayılabilir. O zamandan beri elbette başka eserler yazıldığı gibi Ravitch'in göz önüne almadığı birçok Türk ve Ermeni tarihçiler de mevcuttur. Bu konuda başvurulan tipik örnek mahiyetindeki çalışmaları hiçbir yorum yapmadan aşağıda listelemek uygundur:

Arthur Beylerian, Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918) *{Fransız Arşivlerinde Büyük Devletler, Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeniler (1914-1918)}*, Paris, 1983.

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt III, bölüm 1-4, Ankara, 1953, 1955, 1957, 1967.

Kamuran Gürün, The *Armenian File {Ermeni Dosyası}*, Londra, 1985.

Mehmed Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, Cilt I, 1976.

Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence {Ermenistan Bağımsızlık Yolunda}*, Los Angeles, 1967.

Richard G. Hovannisian, *The Republic of Armenia {Ermenistan Cumhuriyeti}*, 2 cilt, Berkeley, 1971 ve 1982.

Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz,* İstanbul, 1969 (mevcut yeni baskısı: İstanbul, 1988).

Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921) {Güney Kafkasya için 1917-1921'de Verilen Mücadele}*, New York, 1951 (Referanslar Hyperion yayınevinin yeni baskısınadır, Westport, Connecticut, 1981).

Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1970.

Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915-1923 {İngiltere ve 1915-1923 Ermeni Sorunu}*, Londra, 1984.

İnayetullah Cemal Özkaya, *Le Peuple Arménien et les tentatives de réduire le peuple Turc an servitude {Ermeni halkı ve Türk halkını köle haline getirme teşebbüsleri}*, Ankara 1971.

H. Pasdermadjian, *Historie de l'Arménie {Ermenistan Tarihi}*, 3. Baskı, Paris, 1971.

Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi,* Ankara, 1950.

Bu kitapta, mümkün oldukça Avrupa kaynakları kullanılmıştır. Bunun nedeni kısmen yeterli Osmanlı arşiv kaynağı bulmanın zorluğudur, fakat ana nedeni Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman-Hıristiyan ilişkileri incelendiğinde ortaya çıkan bilimsel ön yargıdır. Kasıtlı olarak çarpıtılmış bilgi aktaran Osmanlı propagandası hemen hemen hiç mevcut olmadığı halde ve hatta Osmanlıların hazırladığı "vahşet kitapları"nda verilenlerin gerçeği yansıttığı ispat edilmiş olmasına rağmen, Avrupalı kaynakların daha çok itibar göreceği açıktır.

Bu kitapta incelenen tarih olaylarının çoğu için, Avrupalı kaynakları kullanmanın verebileceği zarar en düşük düzeydedir. Bolca Avrupa kaynaklı rapor mevcut olduğundan, Avrupalıların verilere dayanan gözlemlerini kullanıp ön yargılı yorumlarından kaçınmak mümkün olmuştu. Fakat bilhassa Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlının Doğu'su için bunu yapmak mümkün olmadı. Önceki bölümlerde güvenilerek kullanılan İngiliz kaynakları bile, Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Doğu cephesi için çok kötüleşmeye başladı. O dönemde Britanya, Osmanlı İmparatorluğu ile harbe girdiğinden, bölge İngiliz konsolos kaynaklarından yoksun kaldı. Bunlara ilave olarak, İngiliz, Fransız ve Amerikalıların savaş sırasında yazdıkları "savaş propagandası" sınıfına girer. Hatta aynı dönemde Almanya'ya karşı yürütülen haksız kampanyanın daha kötüsü olduğundan, hem gerçeği yansıtmıyor hem de kullanılabilir kalitede değildir. Bu nedenle Müslümanlar hakkında, Büyük Savaş sırasında Osmanlı kaynakları dışında dürüst kaynak yoktu.

Birinci Dünya Savaşı dönemine ait Osmanlı askeri kaynaklarının ortaya çıkmaya başlaması iyi bir gelişmedir. Bu kitabı yazarken bu kaynakları hem orijinal Osmanlı Türkçesinden hem de tercümelerinden inceledim ve Müslümanların içinde bulunduğu koşulları doğru olarak yansıttıklarına ikna oldum. Bunlar, "olay yerinde bulunan" gözlemcilerin yazdığı özgün raporlardı. Ayrıca (Osmanlı Araştırma Komisyonu Raporları gibi başka yerlerde de dayanak gösterilen) o zamanın Osmanlı yayınları ile de uyum içindeydi. Bu yayınlar Ermenilere karşı Müslüman davranışlarının tarihçesi için kullanılamaz olmasına rağmen Ermenilerin Müslümanlara karşı giriştiği eylemleri saptamak bakımından çok iyi kaynaklardır ki, burada anlatılmaya çalışılan da budur. Odak merkezinde Müslümanlara yapılan saldırıların bulunması verilen bilginin değerini hiçbir şekilde düşürmemektedir. Ermeni ve Ermeni yanlısı kaynaklar zaten bol miktarda mevcuttur.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Birinci Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı dönemindeki Osmanlı- Ermeni ilişkileri ile ilgili belgeleri yeni Türkçe harflere çevirmeye ve yayınlamaya 1982'de başladı. Belgeler, hem eski Türkçe harflerle yazılmış orijinallerinin fotokopisi ile hem de yeni Türkçe tercümesi ile birlikte yayınlandı. Bu kitabı yazdığım tarihe kadar 4 cildi tamamlanmıştı. Bunların üç cildi İngilizceye de tercüme edilmişti. Bu kitapta, mümkün olduğu kadar, bu İngilizce tercümelerine atıf yapılmıştır. Günümüzde kullanılan ismi belli olmayan şehir ve köy isimleri, Belgeler ve diğer kaynaklarda yazıldığı haliyle bırakılmıştır. Sayfalara değil belge numaralarına atıf yapılmıştır. Özgün ciltler ve tercümeleri şunlardır:

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, No. 81, Aralık, 1982 (Başbakanlık, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, *Documents*, Ankara, 1982; ilerideki sayfalarda, *Belgeler-I* diye anılacaktır).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, No. 83, Mart, 1983 (Başbakanlık, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, *Documents on Ottoman Armenians*, Cilt II, Ankara, 1983; ilerideki sayfalarda, *Belgeler-II* diye anılacaktır).

mışlardı ve Batum yakınlarına çıkartma yapmaya çalışan küçük bir Osmanlı gücü de başarısız kalmıştı. Enver Paşa'nın felaket getiren Kafkasya çıkartması, 1914 Aralık ayı sonunda başladı ve 1915 Ocak ayı ortalarında Osmanlı öncü kuvvetlerinin yenilgisiyle sonuçlandı. Osmanlı askerlerinin dörtte üçü tamamen yok olmuştu. Osmanlı kayıpları neticesinde, Anadolu saldırıya açılmış oldu. Rus kuvvetleri baharda güneye doğru ilerlerken, önlerine çok az sayıda Türk askeri çıktı.

Ermeni İhtilalcileri Osmanlı'nın Van şehrini 13-14 Nisan 1915'te ele geçirip, alelacele Bitlis'ten ve Rusya cephesinden getirilen Osmanlı askerlerinin kuşatmasına karşı şehri ellerinde tuttular. Ruslar bu isyandan yararlandılar. Sınırdaki cılız Osmanlı birliklerine karşı (çoğunluğu Kafkasya'dan gelen 4.000 kişilik) Ermeni gönüllü birimleri (Kafkasya ve Anadolu'dan derlenmiş) Ermeni çeteleriyle bir Kazak tugayından müteşekkil bir kuvvet yolladılar. Bu kuvvetler daha Mayıs ortalarında Van'a ulaşmış ve Bitlis'i tehdit etmeye başlamışlardı. Van'ı kuşatmış olan Osmanlı kuvvetleri, savunmalarını güçlendirmek amacıyla Bitlis'e çekildiğinde Rus kuvvetleri Van'a girdi (31 Mayıs 1915). Rus işgal kuvvetleri Van'a girdiğinde, oradaki yerli Ermeni halkı tarafından coşkuyla karşılandılar. Fakat Osmanlılar, Temmuz sonunda güçlü birlikler sevk edip, Ruslar ile Ermeni güçlerini Van ve çevresinden sürüp çıkardılar. Rus kuvvetleri, 4 Ağustos'ta Van'ı terk edip kuzeye doğru geri çekildiğinde, işgal ettikleri yerlerin tüm Ermeni halkı da onların peşi sıra gitti.[4]

Osmanlı birlikleri daha fazla ilerleyemediler ve sadece Van gölü çevresinin bir kısmını (yani Malazgirt, Ahlat ve Van Gölü'nün güney kıyılarını) kontrol altında tutabildiler. Osmanlılar harabeye dönmüş olan Van şehrinden

---

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, No. 85, Ekim, 1985 (Başbakanlık, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, *Documents on Ottoman Armenians*, Cilt III, Ankara, 1985; ilerideki sayfalarda, *Belgeler-III* diye anılacaktır).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, No. 86, Nisan, 1987 (İlerideki sayfalarda, *Belgeler-IV* diye anılacaktır).

4 Clarence Ussher, *An American Physician in Turkey* {*Türkiye'de bir Amerikalı Hekim*}, Boston, 1917 kitabında Ermenilerin Müslümanlara yaptıklarına hiç değinmeden Van'daki Ermenilerin durumunu yeterince anlatmıştır. Ayrıca, hayali romana benzetilmiş anılar için bkz. Rafael de Nogales'in Muna Lee tarafından ingilizceye tercüme edilen "*Four Years Beneath the Crescent* {*Hilal'in gölgesinde Dört Yıl*}", New York, 1926 ve "*Memoirs of a Soldier of Fortune* {Şanslı *bir Askerin Anıları*}", Garden City, New York, 1932.

ayakta ne kaldıysa yeniden ele geçirdiler. 1915'in geriye kalan günlerinde herkes konumunu muhafaza etti.

Harita - 6: 1914'te Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya

Savaşın ilk yılında Osmanlılar tüm Doğu Anadolu sathında, Ermeni isyanları ile meşgul oldular. Bu isyanlardan sadece Van şehrindeki başarılı oldu, fakat diğer isyanlar da çok can kaybına sebep vererek Osmanlı'nın savaş yeteneğini önemli ölçüde köstekledi̇ler. Osmanlı yönetimine karşı devamlı direnen Zeytun Ermenileri 1914 Ağustos ayında, yani savaşın başlamasından önce, özellikle askere alınmayı [celp kararını] protesto etmek için isyan ettiler. İlk isyanları bastırılmıştı, fakat Aralık'ta Osmanlı jandarmasına verdikleri baskınla isyanlar yeniden alevlendi. Bu zamandan başlayıp, Ermeni halkın yerinden göç ettirilmesinin Ermeni isyanlarını sonlandırmasına kadar geçen sürede, Zeytun Ermenileri Osmanlı'ya karşı sürekli çete harbi yürüttüler. 1915 Haziran ayında, Kara Hisar-ı Şarki {Şebin Karahisar} kasabası Ermeni ihtilalcileri tarafından ele geçirildi. İhtilalciler kasabanın büyük kısmından derhal çıkartıldılar, fakat kasabanın kalesini Osmanlı güçlerine karşı ellerinde tutabilmişlerdi.[5] Ermeniler hızla yenilgi-

5 Sivas Valisi Muammer'in raporu, 5-6 Haziran 1915, *Belgeler-I*, No. 30.
Karahisar'ın Vali Vekili Ahmet ve Özel Kuvvetler Komutanı Korgeneral Neşet'in Üçüncü Ordu Komutanlığına yazdıkları, 2 Temmuz 1915, *Belgeler-III*, No 157.

ye uğratıldığı için, Müslüman ölü sayısı nispeten az olmuştu. Fakat kırlık arazideki Ermeni çeteleri [Şebin] Karahisar çevresindeki Müslüman köylülere saldırıp, onları öldürdüler. Ermeni çeteleri ile yerel Ermeni ihtilalcileri 29 Eylül 1915'te Urfa'da isyan çıkardılar. Şehrin Ermeni mahallelerini ele geçirip yerel jandarma kuvvetlerine karşı direndiler, Müslüman evleri yakıldı ve Müslüman halk öldürüldü. Urfa isyanında makineli tüfek kullanan isyancıları bastırmak için Osmanlı askerî kuvvetlerinin yönleri değiştirilip, oraya gönderilmeleri gerekti. Yenilmelerinin ardından 2.000 Ermeni çok sıkı önlemler altında, Urfa'dan Musul'a gönderildiler.[6]

Osmanlı'nın Doğu'sunda şehirlerde görülen isyanlar, kırsal alanlara da sıçramıştı. Ermeni ihtilalciler Müslüman köylerine hücum ediyor, arkasından da misilleme olarak Ermeni köyleri özellikle Kürtlerin baskınına uğruyordu.[7]

1916 Ocak ayında Rus ordusu ilerlemeye geçti ve Osmanlıları yendi. 19 Ocaka kadar, Erzurum yakınlarına ulaştılar ve 16 Şubatta şehri ele geçirdiler. Aynı gün Muş, 3 Martta ise Bitlis Rus kuvvetlerine teslim oldu. Ruslar Karadeniz'deki hâkimiyetleri sayesinde 8 Mart 1916'da Rize'yi teslim aldılar. Osmanlılar 16 Nisanda Trabzon'dan çekilmeye mecbur edildiler. Temmuz ayında Ruslar taarruza geçip 17 Temmuzda Bayburt, 25 Temmuzda Erzincan'ı ellerine geçirdiler. 1916 yılının geriye kalanı, ele geçirilen bölgelerin "tasfiyesi" ile geçti. Osmanlılar için yüz ağartan tek başarı, Mustafa Kemal Paşa Komutasındaki ikinci Ordunun Ağustos 1916'da Muş ile Bitlis'i geri alması oldu. Ancak Bitlis sonradan tekrar kaybedilecekti.

Doğu'nun tamamen Osmanlı'nın elinden çıkmasını, Rus İhtilalinin önlediğine şüphe yoktur. Şubat 1917 İhtilalinden sonra, bazı Rus askerleri cephe-

---

Lazistan Komutanı Avni Paşa'nın yazdıkları, 20 Temmuz 1915, *Belgeler-III*, No 158.

6 Urfa Bölge Valisinden İçişleri Bakanlığına, Urfa, 29 Eylül 1915, *Belgeler-III*, No. 164.

"Kumandan Vekili" Fehmi'den Başkumandanlığa, Urfa, 5 Ekim 1915, *Belgeler-III*, No. 167.

Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlığı Vekâleti adına (Semih'ten) Süferaya {Elçiliklere} yazılanlar, 19 Ekim 1915. *Belgeler-IV*, No. 2057. Dördüncü Ordu Komutanı Cemal'in yazdıkları, Kudüs, 18 Ekim, 1915. *Belgeler-IV*, No. 2058.

Gerçekten isyanlar birbiri peşi sıra 23 Temmuz 1915'te Boğazlıyan'da, 1 Ağustos 1915'te (Maraş) Fındıkçık'ta, 9 Ağustos 1915'te Urfa'nın Germuş köyünde, 14 Eylül 1915'te (Musa Dağı) Antakya'da, 29 Eylül 1915'te Urfa'da, 7 Şubat 1916'da İslâhiye'de, 4 Nisan 1916'da Akdağmadeni'nde ve 9 Nisan 1916'da Tosya'da başlamıştı (Gürün, s. 204).

7 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 299.

yi terk etmeye başlamışlardı.[8] Ekim İhtilali ve Petrograd'daki Bolşevik başarısı, Rus ordusunun Anadolu'dan tamamen çekilmesini sağladı. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Rus kumandanların emrinde ise sadece subaylar, Rus olmayan Kafkasyalı ve çoğu Ermeni olan birlikler kalmışlardı.[9]

Doğu'daki Osmanlı orduları 1917 yılında yeniden toparlandılar, 1918'de saldırıya geçtiler ve Mart ayı sonlarına doğru, 1914'ten beri kaybettikleri toprakların hemen hemen tümünü geri aldılar. Onlar, Rus ve Ermeni subayların komutasındaki Ermeni askerlere ve çetelerine karşı muharebe yürütüyorlardı. Osmanlılar 14 Nisan 1918'de Batum'u, 25 Nisan 1918'de Kars'ı alarak sınırlarını 1877 sınırlarının da ötesine ilerletmişlerdi.

Rus İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra, Kafkasya'daki siyasî durum sürekli şekil değiştirdi. İlk etapta Kafkasya'daki üç ülke: Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, Mavera-yı Kafkas Federasyonu adı altında bir birlik kurdular. Resmen Rusya'ya sadakat göstermekle birlikte aslında bağımsızdılar. Yeni kurulan Mavera-yı Kafkas Federasyonu, ilerleyen Osmanlı güçlerinin önü sıra mümkün olduğu kadar çok Anadolu toprağını elinde tutmaya çalışıyordu. 22 Nisan 1918'de resmen bağımsızlığını kazanan Mavera-yı Kafkas Federasyonu Osmanlılarla pazarlık etmeye çalıştı. Fakat Osmanlılar, Ermeni ve Gürcülerin kabul etmediği şartlar öne sürmüştü. Bunun üzerine Gürcüler pozisyonlarını sağlama almak için Federasyon'dan istifa edip Osmanlı'nın kıdemli müttefiki Almanya ile anlaştılar. Böylece olası Osmanlı istilasına karşı Almanya'nın garantisini elde etmişlerdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Azeri Türkleri ise, zaten aralarında dil ve din birliği olan Osmanlı İmparatorluğu halkıyla kolayca kaynaştılar. Ermenistan İtilaf güçlerinin ve özellikle İngiltere ile Amerika'nın yardımına koşmasını bekleyerek bağımsız bir cumhuriyet olmakta direndi. Fakat boşuna beklediler. Ne İngiltere ne de Amerika Ermenistan'a askeri yardım gönderdi.

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca, Türk millî kuvvetleri en sonunda, Mustafa Kemal'in liderliğinde birleştiler. Kemal'in Doğu'daki sağ kolu olan Kâzım Karabekir yeni bir saldırıya geçti. 1878'de Osmanlı'nın elinden çıkmış olan ve Ermenilerin hak iddia ettiği Kars-Ardahan bölgesini, en sonunda Türkiye Cumhuriyeti geri aldı. Sovyetler de

8 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 449-450.
9 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 457-459.

Gürcistan ve Azerbaycan ile birlikte Kafkasya Ermenistan'ını topraklarına kattılar.

DOĞU ANADOLU'DA İÇTEKİ DURUM

KÜRT AŞİRETLERİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son çeyrek yüzyılı, Osmanlı yönetim gücünün Doğu Anadolu'da çok yaygınlaştığı bir süreç oldu. Yeni yollar ve telgraf hatları Osmanlı yönetiminin otoritesini Van, Diyarbakır ile doğudaki diğer vilayetlere ulaştırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nun modern tarihinde ilk kez hükümet görevlileri, Doğu'daki ücrâ köşelere ulaşıp orada yaşayan halkı nüfus sayımına tabi tutmak ve askerlik kütüğüne kaydetmek imkânı buldular.[10] Yenilenen Osmanlı askerî gücü sayesinde buralarda kanun ve adaletin yerleşmesi sağlandı. Fakat bu askerî güçlerin Birinci Dünya Savaşı sırasında cepheye kaydırılması üzerine, yöredeki âsâyiş çöktü.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı birlikleri Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerindeki garnizonlardan alınıp, Ruslara karşı savaşmak üzere Kafkasya cephesine sevk edildiler. Doğu'nun kırlık bölgelerinde âsâyişi temin etmek görevini yürüten jandarma gücünden çok azı geride bırakılarak, çoğunluğundan cephedeki ordunun jandarma birliği teşkil edildi.[11] Hem bölgeyi iyi tanımaları hem de çarpışma yetenekleri nedeniyle, bunlara cephede duyulan ihtiyaç had safhadaydı. Jandarmaların garnizonlardan ayrılması ve Osmanlı ordusunun da Kafkas cephesinde kırılması üzerine Kürt aşiretleri yeniden, yerli halka baskın vermek fırsatı buldular.

Yönetmeliğe göre Kürt aşiret mensupları da Osmanlı ordusunda görev almalıydılar, fakat uygulamada bu nâdiren gerçekleşirdi. Tarımla uğraşan yerleşik Kürtler ile Doğu'daki şehirlerde yaşayan Kürtler, aynı Türkler gibi askere yazılır ve savaşa katılırlardı fakat aşirete bağlı Kürtler farklı davranırlardı. Osmanlıların Kürt aşiret üyelerini askere alması için, üzerlerine bir askerî birlik gönderip, onları öncelikle bastırmaları gerekiyordu; bunun da savaş halinde yapılması imkânsızdı. Bu nedenle birçok Kürt aşireti,

---

10 Bkz Justin McCarthy, *Muslims and Minorities {Müslümanlar ve Azınlıklar}: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire { Osmanlı'nın Anadolu topraklarındaki nüfusu ve İmparatorluğun sonu},* New York, 1983, s. 163-181. İlerideki sayfalarda, kısaca '*Muslims and Minorities*' diye anılacaktır.

11 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 289.

savaşta tarafsız kalıp fırsat buldukça kendi çıkarlarını gözetirdi. Hattâ Kürt aşiretleri, Van Vilayeti ile Dersim bölgesinde Osmanlı'ya karşı savaşmışlardı.[12] Güney Van'da büyük bir Kürt ayaklanması tertipleyen Bedirhan Aşiretinin Beyi Abdürrezzak'ın yenilerek kaçmasını temin etmek için, tüm bir Jandarma taburuna ihtiyaç duyulmuştu.[13] Savaşın başlangıcında Dersim Kürtleri Osmanlı ordusuna başıbozuk olarak katılmışlardı, fakat Osmanlı kaybetmeye başladığında taraf değiştirdiler; Osmanlı kafilelerine hücum ettiler, Türk ordu birliklerini topluca katlettiler ve çevredeki köyleri talan ettiler.[14] Osmanlı'nın 1915'teki İran seferinde[15] görünürde Osmanlı ordusu saflarında çarpışan Kürt aşiret kökenli neferlerin çoğu orduyu terk edip, aşiretlerin Van ve Urmiya gölleri arasındaki bölgede yaşayan halkı talan etmesine katıldılar.[16]

Osmanlı Hükümeti Kürt aşiret mensuplarından birçoğunun, devletine sâdık, itaatkâr vatandaş sayılamayacağını fark etmişti. Savaşın başlamasına bir ay kala, hükümet başarısız bir atılımla sâdık milis güçleri kurarak, Kürtlerin elindeki silahları toplamaya çalıştı. Görünürdeki amaç, "cahilliğinden yararlanılarak kandırılabileceği muhtemel, Kürt ve Müslümanların sadâkatini kazanmaktı". Fakat herkes bunun aslında vatan hainliğinin Osmanlı tarafından örtülü şekilde ifade edilmesi olduğunu anlıyordu. Kuzeydoğu Anadolu'da Rusların ele geçirdiği bölgelerdeki Kürt aşiretleri, genelde içten içe Ermenilere karşı düşmanlık besledikleri halde, çabucak Ruslarla anlaştılar. Kürt aşiretleri savaş boyunca, çok sayıda Ermeni ve az sayıda Türk ile yerleşik Kürt'ün ölüm nedeni oldular.

ERMENİ İHTİLALİ

Doğu Anadolu'da Ermeni başkaldırması tesadüf sayılamayacak şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa gireceğini Rusların anlamasıyla aynı anda başladı. Rusların 2 Kasım 1914'te savaş ilan etmesinden önce, Ermeni çeteleri örgütlenmeye başlamışlardı. İsyana hazırlık olarak Ermeni çetecileri, çoğu Rus hükümeti tarafından temin edilmiş ve ödenmiş olan,

12 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 426.

13 Mahmut Kamil'den Başkumandanlık Vekiline yazılanlar. Karahisar, 22 Temmuz 1915. *Belgeler-III*, No. 159.

14 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 438.

15 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 296.

16 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 299.

yüksek miktarda silah depolamışlardı.[17] Bunlar genellikle Ermeni köylerinde saklanıyor ve belli ki Osmanlı yetkililerinden gizli tutuluyordu.[18] Bu da savaş öncesinde, bölgedeki Osmanlı kontrolünün zayıflığına işaret etmektedir. Örneğin; Osmanlı müfettişlerine göre "Dün, Hafik'in Tuzhisar köyünde 16 sandık dolusu silah, 20 adet bomba ve bir sandık da mavi üniforma ortaya çıkartılıp el konuldu." Ermeni tüfekleri Osmanlı ordusuna dağıtılanlardan daha üstündü.[19] Devlet müfettişleri Pervari bölgesindeki 10 köyde büyük miktarda silahların saklandığı depolar keşfettiler.[20] Başka silah depoları, doğunun her tarafında bulundu. Muş, Diyarbakır ve Sivas bölgelerinde çok miktarda tüfek ve dinamit bulundu. Ancak, sonradan ortaya çıkan gelişmeler, Osmanlı'nın ele geçirdiklerinin Ermeni ihtilalcilerin sakladığı silahların çok azını teşkil ettiğini gösterdi. Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler bekledikleri isyan için sakladıkları silahlarla donanıp, sınırın her iki tarafında da örgütlenmeye başlamışlardı. 1878'de

---

17 Üçüncü Ordu'dan "Tüm Birliklere", Erzurum, 18 Eylül 1914. *Belgeler-I*, No. I.

"Şubat 1915'te Tiflis'te toplanan Ermenistan Milli Kongresinde, Rus hükümetinin Daşnaklara, Türkiye Ermenilerini silahlandırmaları ve uygun zamanda isyana kışkırtmaları için 200.000 Ruble'den fazla bir meblağ para verdiği ortaya çıktı." (Kazemzadeh, s. 26). Kazemzadeh, Rusların sonradan pişman olduğunu söylüyor, çünkü Daşnakların Doğu Anadolu üzerinde Ruslardan farklı başka planları olduğunu haber almışlardı (s. 26 ve 27).

18 Başkumandanlık Vekiline iletilen Soruşturma Raporu, Osmanlı Ordusu yazısı, tarihsiz, Van. *Belgeler-II*, No. 99.

19 10. Kolordu Kumandan Vekili Pertev Bey'in (Sivas'tan) gönderdiği mesaj, alınış tarihi 20 Nisan 1915, *Belgeler-II*, No. 104.

Ermeni hayır kurumları, çete üyelerinin örgütlenmesini ve silahlanmasını temin etmek işine bulaşmışlardı. Boghos Nubar Paşa Ermeni Yardım Derneği hakkında, Tevfik'ten 4. Ordu Kumandanlığına gönderilen 26 Nisan 1915 telgrafı için bkz. *Belgeler-II*, No. 110.

Zorunlu göç kararının alınmasından önceki günlerde, Ermeni isyancılarına İngilizlerin verdiği destek hakkında C.F. Dixon-Johnson'ın ilgi çekici yorumu: "Lord Bryce ile Ermenistan Dostları adlı kurumun, Ermeni Gönüllülerini giyindirmek ve teçhizatlandırmak amacıyla para yardımı istemeleri 2 Nisan'a rastlar; tam da sebepsiz 'katliam'ların başlamasından neredeyse bir ay öncesine tesadüf etmiştir" (*The Armenians*, Londra, 1916, s.47).

20 *Documents sur les atrocités Arméno-russes* {*Rus-Ermenlerin yaptığı katliamların belgeleri*}, İstanbul, 1917, s. 24-27. Bu ciltteki bilgiler, birinci ve ikinci Rus istilası arasındaki dönemde bölgeyi ziyaret eden Osmanlı Soruşturma Komisyonlarının topladığı tanık ifadelerinden derlenmiştir. Bu bir devlet yayınıdır, ama burada anlatılanlar, elde bulunan tüm belgesel kanıtlarla her yönden doğrulanmaktadır.

Osmanlı'nın elinden alınmış olan Kars-Ardahan-Artvin sınır bölgeleri ile Van, Erzurum ve Bitlis illerinde çeteler teşkilatlandırılmıştı.[21]

Savaş ilan edilince, Ermeni ihtilalcileri seferber oldular. Daha önceden Rusya'ya geçmiş olan Anadolu Ermenileri yeniden Osmanlı İmparatorluğu topraklarına girip çetelere önderlik ettiler.[22] Eskiden Osmanlı Parlamentosunda mebusluk yapmış olan (Armen Garo lakaplı) Garekin Pastırmacıyan[23] bin kişiden kalabalık bir çeteyi örgütledi. 1895'teki Ermeni isyanına liderlik yapmış olan Andranik gibi ünlü çete reisleri, Anadolu ihtilalcilerini örgütlediler ve içlerinde İran'dan gelme Ermenilerin de bulunduğu binlerce yeni devşirilmiş üyeyi saflarına kattılar.[24] Daşnak Partisi, çetelere katılmak üzere Kafkasya'nın Rusya tarafından savaşçılar devşirdi; bunlar sonradan Osmanlı topraklarına gireceklerdi.[25] Çete üyelerinin kendileri açısından her ne kadar anlamsız bir ayırım ise de, aralarında hem "Rus" hem de "Türk" Ermenileri bulunmaktaydı.

Ermeni gerilla birlikleri Ermeni köylerini dolaşıp, çetelerine katılacak savaşçılar topladılar ve hangi yönteme cevap verdiklerine bağlı olarak, Ermenileri ya zorla ya da gönüllü olarak Rusya'nın kontrolü altındaki bölgelere göç ettirdiler.[26] Osmanlı ordusundan firar etmiş olan Ermeni askerlerinden yüksek sayılarda, bu çetelere katılım oldu; takviye edilen gerilla birlikleri hem Anadolu'da haydut ve eşkıya çeteleri kurdular hem de Kaf-

---

21 Gürün, s. 194-196.

Belgeler serisindeki tüm ciltler, Doğu Anadolu'daki Ermeni isyanı hakkında detaylı bilgi ve analiz içermektedir. Örneğin; bkz. *Belgeler-III*, No. 151, 158, 159, 160.

22 Üçüncü Ordu Komutanlığına yollanan İstihbarat Raporu, Horasan, 7/8 Ekim 1914, *Belgeler-II*, No. 91.

23 Başkaları gibi onun ismi de değişik şekillerde yazılmaktadır: Pastirmadjian, Pasdirmadjian, Pasdırmacıyan, vb.

24 Başkumandanlık Vekiline iletilen Soruşturma Raporu, Osmanlı Ordusu yazısı, tarihsiz, Van, *Belgeler-II*, No. 99.

25 Hovhannes Katchaznouni, "The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing To Do Anymore: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic {Ermeni İhtilalci Federasyonu (Daşnaksutyun Örgütü)'nün Yapacağı Yeni Bir Şey Yok, Bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin İlk Başbakanı Ovanes Kaçaznuni'nin 1923teki Parti Konferansı Raporu}", İngilizce tercümesi: Matthew A. Callender, editörü: John Roy Carlson (Arthur A. Derunian), New York, Armenian Information Service {Ermeni Bilgilendirme Servisi}, 1955. {Türkçe tercümesi: Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.}

26 Başkumandanlık Vekiline iletilen Soruşturma Raporu, Osmanlı Ordusu yazısı, tarihsiz, Van, *Belgeler-II*, No. 99.

kasya'da savaşa hazırlanmakta olan Rus ve Ermeni güçlerine katıldılar.[27] Geniş kapsamlı iç göçler oldu; halk Ermenilerle Müslümanların karışık yaşadığı köylerden sırf Müslüman ve sırf Ermenilerden ibaret köylere göçtüler. Çok sayıda halk da sınırın Rusya veya Osmanlı tarafına göçtü.[28] Özellikle Muş, Van ve Bitlis'ten gelme 6.000-8.000 kadar Ermeni gerillası Kağızman bölgesinde toplandılar ve Ruslar tarafından askerî eğitime tâbî tutulup örgütlendiler.[29] Anadolu Ermenilerinden oluşan 6.000 kişilik başka bir grup da Iğdır'da eğitilip, çete grupları olarak teşkilâtlandırıldılar. Osmanlı ordusunun hesabına göre, sadece Sivas Vilayetinden 30.000 silahlı erkek Ermeni güçlerine katılmıştı.[30] Bu sayı mübalağalı olabilir, ama uzun süre planlanmış kapsamlı bir isyânı işaret ediyor.

---

27 Asker kaçağı durumuna düşen Ermenilerin Osmanlı Ordusuna karşı tutumlarını değerlendirmek zordur. Ermeni tarihçileri ve başkalarının uzun zamandır savunduğu tez; Ermenilerin itiraz etmeden askere yazıldığı, fakat sonradan katledildiği şeklindedir. Osmanlı kanıtları ise çok farklıdır. Osmanlı memurları, Ermenilerin zorunlu askerlik görevine uymadıklarından ve yakalanıp da zorla orduya katılanların ordudan kaçtığından şikâyet ediyorlardı. Askerden kaçanlar, Türklerin Ermenilere kötü muamele edeceğinden korktukları için mi yoksa farklı milliyetçilik dürtülerinden dolayı mı böyle davranıyorlardı? Muhtemelen, her iki neden de mevcuttu. Osmanlı ordusundan firar eden ilk Ermeni asker kaçakları Osmanlı askerlerine saldırmaya başlayınca, orduda kalan diğer Ermeniler, belli ki biraz tedirgin olmuşlardı. Kuşkusuz, hükümet ve askerî yetkililer onlara güvenmiyorlardı.

Orduyu terk eden Ermeni asker kaçaklarının Osmanlı askerlerine ve Müslüman köylülere saldırdığından, Osmanlı kaynaklarında sık sık bahsediliyordu, örnek: *Belgeler-I*, No. 12, No. 103'te madde 1 ve 2'ye bkz.

28 Başkumandan Vekiline iletilen Soruşturma Raporu, Osmanlı Ordusu yazısı, tarihsiz, Van, *Belgeler-II*, No. 99.

Ayrıca bkz. H. Pasdermadjian, *Histoire de l'Arménie*, s. 413.

29 Karakilise {Ağrı}daki Yedek Süvari Tümeni Komutanı Abdurrahman'ın mesajı, 25 Ekim 1914, *Belgeler-I*, No. 8.

Eleşkirt'teki Hudut Taburundan Amad'ın 9. Kolordu'ya mesajı, 20 Ekim 1914, *Belgeler-II*, No. 92.

3. Ordu Kurmay Başkanlığından Başkumandanlığa gönderilen rapor, 23 Ekim 1914'te kopyalanmıştır, *Belgeler-II*, No. 93.

Başkumandan Vekiline iletilen Soruşturma Raporu, Osmanlı Ordusu yazısı, tarihsiz, Van, *Belgeler-II*, No. 99.

30 Özel Kuvvetlerin Gönüllüler Taburu Kumandanından 3. Ordu Kumandanlığına, Sivas, tarihsiz, *Belgeler-II*, No. 102. Sivas'taki Osmanlı Valisi, bunların 15.000 inin hududu aşıp Rus ordusuna katıldığına, 15.000 inin ise Osmanlının Doğusunda Rus istilasını bekleyen çeteciler olduğuna inanıyordu ("Sivas Valisi Muammer Bey'den alınan şifreli telgraf", 22/23 Nisan 1915, *Belgeler-II*, No. 107).

Belki de en meşhur Ermeni direniş hareketi Antakya yakınındaki Musa Dağı civarında gelişti. Burada yaklaşık 5.000 kişi, Fransız harp gemileri tarafından kurtarılana kadar, Osmanlı askerlerine karşı 53 gün boyunca direndiler.[31]

Başlangıçta Muş, Çatak, Suşehri, Zeytun, Halep, Dörtyol ve daha başka birçok yerlerde Osmanlı askerî birlikleri, posta dağıtım merkezleri, jandarma karakolları ve askerlik daireleri saldırılara uğradılar.[32] 1914 Aralık ayından başlayarak Reşadiye, Karçekan ve Gevaş'ta telgraf telleri kesilmeye başlandı[33] ve daha sonra da tüm Anadolu'dakiler kesilmeye devam etti.[34] 500-600 Ermeni âsi Tekye Manastırı'nı işgal edip, Osmanlı asker ve jandarmalarına karşı, kanlı bir meydan muharebesini gün boyu sürdürdükten sonra geceleyin Osmanlı askerlerinin elinden kaçtılar.[35] İsyancılarla Osmanlı askerleri arasında silahlı çatışmalar Zeytun sokaklarında da cereyan etmişti.[36] Ermeni köylüleri ile ordudan firar eden Ermenilerden müteşekkil bir grup, Diyarbakır Vilayetinde çeteler kurup Müslüman köylerine ve Osmanlı askeri birliklerine baskınlar verdiler.[37] Savunmasız Müslüman köylerine hücum edildi ve Müslümanlar katledildiler. Fakat bu kat-

31 4. Ordu Komutanı Cemal'den Başkumandan Vekiline, Kudüs, 14 Eylül 1915, *Belgeler-I*, No. 36. Bu olay, Franz Werfel'in *Forty Days of Musa Dagh* adlı romanına konu olmuştur.

32 11. Kolordu Kumandan Vekili Hakkı'nın Harbiye Nezareti'ne yazdıkları, Mamuretülaziz {Elazığ}, 28 Şubat 1915, *Belgeler-I*, No. 13.
Başkumandan Vekili olarak {Friedrich Bronsart von Schellendorf} Bronzar Paşa'dan genelge, 18 Mart 1915, *Belgeler-I*, No. 17.
4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan Başkumandan Vekiline, Kudüs, 11 Nisan 1915, *Belgeler-I*, No. 19.
M. Baki'den Başkumandan Vekili'ne, Hasankale, 2 Şubat 1915, *Belgeler*-III, No. 148.
İzzet Sami ve Mahmut Kamil'den Başkumandan Vekiline, Hasankale, 8 Nisan 1915, *Belgeler-III*, No. 151.

33 Gürün, s. 197.

34 Van Valisi Cevdet'ten 3. Ordu Kumandanlığına, 20 Nisan 1915, *Belgeler-I*, No. 22.

35 4. Ordu Kumandanı Cemal, Şam, 3 Nisan 1915, *Belgeler-IV*, No. 2053.

36 Erkan-ı Harbiye Umumiye Dairesinden Dâhiliye Nezareti'ne Tezkere, 29 Nisan 1914, *Belgeler-IV*, No. 2048.
Zeytun Bölgesi ileri gelenlerinden bir grubun Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne {Savaş Bakanlığına} yazdıkları, 23 Ekim 1914, *Belgeler-IV*, No. 2049.

37 Kara Şemsi, *Turcs et Arméniens devant l'Histoire, Nouveaux témoignages russes et turcs sur les arméniennes de 1914 a 1918* {*Tarihte Türkler ve Ermeniler, 1914'ten 1918'e yeni Rus ve Ermeni Tanıkları*}, Cenevre, 1919 (İlerideki sayfalarda, 'Kara Şemsi' diye kısaltılacaktır), s. 72.

liamlar, Doğu'daki Müslümanların başına sonradan gelecek olanların yanında az bile kaldı.[38]

Ermenilerin doğu illerini ele geçirmek planları, savaşın başlamasıyla yürürlüğe konuldu.[39] Bölgedeki katliam ve karşı katliamların zaman içindeki sıralamasının kavranabilmesi için bu ve diğer ayaklanma hareketlerinin hepsinin, Ermenileri sürmek emirlerinin verilmesinden çok önce yapıldığının bilinmesi gerekir. Van, Zeytun, Muş, Reşadiye, Gevaş ve başka kentlerle kasabalarda Osmanlı birliklerine karşı yürütülen isyan ve hücumlar, Osmanlı hükümetinin 26 Mayıs 1915'te kararlaştırdığı sürgün emrinden önce başlamıştı. 1915 Mayıs ayına gelindiğinde Doğu Anadolu bir iç savaşın ortasına düşmüş bulunuyordu.[40]

---

38 Mahmudin Kazası Kaymakamı Kemal'in Merkehu Köyü'ndeki Ermeni cinayetleri hakkında yürütülen soruşturma üzerine raporu, 15 Mart 1915, *Belgeler-I*, No. 15.

9. Ordu Komutanı Şevki Bey'den Başkumandanlık makamına, Kars, 23 Ekim 1918, *Belgeler-I*, No. 24.

5. Kolordu Komutan Vekili Halil Recai'den Başkumandan Vekiline, Ankara, 23 Temmuz 1915, *Belgeler-I*, No. 31.

4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan Başkumandan Vekiline, 19/20 Temmuz 1915, *Belgeler-I*, No. 32.

Niksar Eğitim Birliği Kumandanlığının raporu, 28 Haziran 1915, *Belgeler-II*, No. 113.

Konya Askeralma Dairesi Başkanı Ziya'dan 1. Kolordu Komutanlığına, Avanos'taki Ermeni çetesi hakkında yazılanlar, 23/24 Temmuz 1915, *Belgeler-II*, No. 115.

Albay Fuat'tan Birinci Kolordu Komutanlığına Nevşehir bölgesindeki Ermeni çeteleri hakkında yazılanlar, 27 Temmuz 1915, *Belgeler-II*, No. 116.

39 {Van'ın ilçesi} Saray'daki Fırka-i Seyyare Komutanı Kâzım'dan 3. Ordu Komutanlığına, 29 Kasım 1914, *Belgeler-I*, No. 9.

40 Silahlı Ermeni birliğinin önde gelen organizatörü ve gerilla liderlerinden birisi olan Armen Garo kod adlı Garekin Pastırmacıyan'ın 1918'de Boston'da yayınlanan bir kitapçığında, Doğu'daki Ermeni ayaklanmasının zorunlu iskânlardan çok daha önce başladığını açıkça itiraf etmiş olması ilginçtir. İsyanları mazur göstermek için, Osmanlıların Ermenilere zulmettiği; örneğin Zeytun sakinlerinin 1914'te (!) yerlerinden sürüldüğü ve katledildiği, Ermenilerin yerine Balkanlardan gelen Türk göçmenlerin yerleştirildiği (s. 24) ve benzeri başka uydurma olaylar varsayarak, ayaklanmalarını bir misilleme hareketi olarak göstermeye çalışmıştır. Osmanlı'ya karşı savaşmak için gösterdiği mazeretler gerçek dışı olmasına rağmen, yazdıklarından anlaşıldığına göre, Ermeni ihtilalcileri isyan hareketine, aslında Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz hatta bazı durumlarda savaştan da önce girişmişlerdi. Garo'nun o sıralarda isyanın önde gelen liderlerinden birisi olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. (G. Pasdermadjian [Armen Garo], *Why Armenia Should Be Free* {*Ermenistan Neden Özgür Olmalıdır*}, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918, özellikle s. 23-26).

TOPLUMLAR ARASI SAVAŞ

Aniden ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı, 1820'lerde başlamış olan toplumlar arası savaşın son safhasına gelindiğinin sinyalini verdi. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da Ermenilerle Müslümanlar 100 yıldır birbirlerine vahşet uygulamaktaydılar; ancak Birinci Dünya Savaşı sırasındaki katliamlar, sayıca ve şiddet bakımından farklılık gösterdi. Her iki tarafın da daha önceki katliamları küçük coğrâfî bölgelerde kısıtlı kaldıysa da, Birinci Dünya Savaşı olayları Doğu'nun baştanbaşa her tarafında cereyan etti. Daha önceleri, katliamlar devletin gücü sayesinde bastırılıyordu. Fakat 1915'ten itibaren, şiddeti durdurabilecek etkin asayiş kuvveti yok denecek kadar azalmıştı. Bu durumun Ermeni nüfus üzerinde yarattığı etki çok önemli oldu ve uzun zamandır da tartışılmaktadır. Bu kitaptaki araştırma katliamlar denkleminin göz ardı edilen tarafını, yani Müslümanların katliamını anlatacaktır.

Ermeni saldırılarından sağ kurtulan Müslümanlardan edinilen kanıtlar, uzun süredir içselleştirilmiş bir nefretin varlığını belirtmektedir. Gaddarca tecavüzler her tarafta açıkça ortadaydı ve öldürülmeden önce işkence yapılması olağan hale gelmişti. 1877-1878 Rus-Türk Savaşı ile Balkan Savaşları sırasında Avrupa'daki Müslümanlara uygulanan vahşetten farklı olarak, Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu'daki Müslümanlara uyguladığı vahşetin amacının insanları yerlerinden kaçırmaktan çok öldürmeye odaklandığı görülmektedir.

Çatışma ve katliamlarda üç taraf vardı. Taraflardan birisi yerleşik Müslüman halk (yani Türkler, Kürtler ve diğerleri) ile Osmanlı askerî güçleriydi. Taraflardan ikincisi ise Ermeniler, bazı başka yerli Hıristiyanlar ile Rus ordusuydu. Üçüncü taraf ise bunlardan hiçbirini tutmayan bir güç olup, kendi çıkarlarının peşinde koşan aşiret mensubu Kürtler idi. Burada sayılan taraflardan ilk ikisi coşkuyla kendi hedeflerini önde tutup, düşmanını tamamen yenmeye adanmış kimseler tarafından yönlendiriliyordu. Ancak bu topyekûn savaşta, Ermeni ve Müslüman halkın çoğu kendi dininden olanların yanında saf tutmaya sürüklenmiş kentli ve köylülerdi. Nasıl ki Müslüman veya Ermeni oldukları için öldürüldülerse, savunmak amacıyla da Müslüman veya Ermeni olarak kendilerini savaşmaya mecbur hissettiler. Bu savaşın özelliği en başından itibaren sivil halkı hedef alan saldırılar oldu. Her iki taraftan da masum ve kendi halinde insanlar savaşmaya zorlanmışlardı.

VAN

Van Vilayetindeki ayaklanmalar Mart 1915'te patlak verdi. Ermeni ihtilalci kuvvetleri toplanıp örgütlendiler. Arkasından, Ermeni köylüleri Van şehrine sızdılar. Ermeni köylüleri Müslüman köylerine saldırdılar ve sırasıyla Kürt aşiretleri de Ermeni köylerine saldırdılar.[41] Van'daki Ermeniler 20 Nisan'da, polis karakollarına ve Müslüman evlerine ateş açmaya başladılar.[42] Ermeni âsîler, ayaklanmalarını yürütmeye yetecek kadar silahı, kasabada ve çevredeki köylerde saklamışlardı. Ayrıca, Osmanlıların hesabına göre 4.000 kadar Ermeni savaşçısı da şehre girmişti.[43] Ermeniler, ilerleyip Osmanlı güvenlik kuvvetlerini mağlup ettikçe, Müslüman mahallelerini yakıp ellerine düşen Müslümanları öldürüyorlardı. 14 Nisan'a kadar şehir tamamıyla Ermenilerin eline düşmüştü. Şehrin düşmesinden sonra ancak yetişebilen Osmanlı birliklerinin şehri muhasara altına almasına rağmen, Rus askerlerinin Kafkasya'dan ulaşıp 17 Mayıs'ta Osmanlı kuvvetlerini gerilemeye mecbur bırakmasına kadar, Ermeniler şehirde dayandılar. (Osmanlılar viraneye dönmüş olan Van şehrini 22 Temmuz 1915'te yeniden ele geçirdiler, fakat ertesi ay yeniden Ruslara kaptırdılar.) Van ve çevresindeki köylerde, Müslüman katliamı devam etti. Bir kaç istisna dışında sağ kurtulan yegâne Müslümanlar, kaçabilenler ve bilhassa Osmanlı ordusuyla birlikte kaçabilenlerdi. Ölüler arasında, tedavi için Van'a sığınmış bulunan hasta ve yaralı Osmanlı askerleri de vardı. Zeve, Molla Kasım, Şeyh Kara, Şeyh Ayne, Zorayad Pakes,[44] Hıdır, Amuk, Ayans, Veranduz, Haravil, Deir, Zivana, Karkar[45] ve ismi bildirilmeyen başka birçok köy yok edilmişti.

Van'daki katliamların ilk hedefi olarak Osmanlı yönetici ve dinî liderleri ile aileleri seçilmiş görünüyor. Bu yöntem, yâni bir sivil direniş tertipleyebilecek kapasitedeki insanların önce öldürülmesi, Balkanlarda görülen

---

41 Bayrık, Alaköy, İblankanis ve Buganis köylerinin Ermenileri, bölgelerindeki stratejik noktaları ele geçirdiler ve Kuşa köyünü muhasara altına aldılar (Gürün, s. 198).

42 Van Valisi Cevdet Bey'den 3. Ordu Komutanlığına, 20 Nisan 1915. *Belgeler*-I, No. 22. Ayrıca bkz. Van'dan gelen askeri telgraf. *Belgeler-IV*, No. 2050.

43 Gürün, s. 109.

44 Polis memuru Süleyman Efendi'nin tanıklığı, *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 10-11. Yer isimleri Fransızca yazılışından alındığı için modern Türkçede farklılık gösterebilir. Köylerin isimlerine bakarak, bazı köylerin karışık nüfuslu olduğu sonucu çıkartılabilir.

45 *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 35.

modelin tekrarıydı ve bir plan dâhilinde hareket edildiğinin göstergesiydi. Ancak Van'ın Müslümanları bir direniş örgütlemeye fırsat bulamadan, etkili biçimde ve çabucak yok edilmişlerdi. İleri gelenlerin haince işkenceye tâbi tutulmaları ancak yoğun nefret sonucu olabilirdi.[46] Van'da İslamiyet'e ait ne varsa yerle bir edilmişti. Sadece antik değeri olan üç bina dışındaki tüm camiler yakılmış veya yıkılmıştı. Müslüman mahallelerin tamamı yerle bir edilmişti. Ermeniler işlerini bitirdiğinde ve Osmanlılarla Ermeniler arasındaki iç çatışma sonlandığında, Van bir şehirden çok, eski bir harabeye dönmüştü.[47] (Tüm Van şehrinde, bir elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar az bina ayakta kalmıştı.)

Osmanlılar Van'ı tahliye ettiğinde, kaçmayı başarabilenlerin çoğu, yollarda Ermeni haydutların saldırısına uğradılar. Bir kafileden yaklaşık 400 kişi Ercis - Adilcevaz arasında öldürüldü.[48] Bunlara ilaveten, Ermeniler Hakkâri'ye doğru kaçmaya çalışan 300 kadar Yahudi'yi de öldürdüler.[49] Diğer mülteciler ise yollarını, gelip geçen her Müslüman'a hücum eden Ermeni haydutlarla silahlanmış Ermeni köylüler tarafından kesilmiş vaziyette buldular.

Müslüman köylülerin anlattığı hikâyelerin hepsi birbirine benziyordu; köylerine veya yakınlarındaki köylere Ermeniler hücum ettiğinde, Müslümanlar taşıyabildikleri mallarını alıp kaçmışlardı. Yollarda ise Ermeni haydutlar önce onların mallarını gasp etmiş, sonra kadınlara tecavüz etmiş ve erkeklerin de büyük bir kısmını öldürmüştü. Her zaman değil ama çoğu kez bir kaç kadın ve çocuk da öldürülmüştü. Sağ kalan köylüler imkân dâhilinde güvenliğe doğru aç ve çıplak halde yola koyulmaya terk ediliyordu. Köylüler hem evlerinde hem de yollarda kendilerini savunmaktan acizdiler, çünkü genç Müslüman erkekler cephede askerdi. Sadece çok

---

46 "Van'daki bu kıyımdan mucize eseri kurtulabilmiş olan Maarif Müdürü Şerif Bey'in yemin altında alınmış tanıklığı", Kara Şemsi, s. 46-48.

47 "The Report of Captain Emory H. Niles and Mr. Arthur E. Sutherland Jr. on Trip of Investigation through Eastern Turkish Vilayets {Yüzbaşı Emory H. Niles ve Bay Arthur E. Sutherland Jr.'ın Doğu Türk Vilayetlerindeki Soruşturma Turlarının sonuç bildirgesi}" (U.S. 184.021/175). (İlerideki sayfalarda, kısaca 'Niles ve Sutherland' diye anılacaktır).

48 "Van Jandarma Komutanının Raporu", eski takvime göre 11, yeni takvime göre 24 Mart 1916'da imzalanmış, Kara Şemsi, s. 60.

49 Birinci Dünya Savaşı sonlandığında, eski çağlardan beri Güney Doğu Anadolu'da sürmekte olan Yahudi varlığı son bulmuştu.

yaşlı ve çok genç erkeklerle kadınlar geride kalmışlardı. Ermeni çeteleri ise hiç askere alınmamış, ordudan firar etmiş veya Kafkasya'dan gelmiş genç erkeklerden oluşuyordu.[50]

Aşağıdaki kısa alıntılar, Van Vilayetinden kaçıp Mamüretülaziz'e [Elazığ'a] sığınabilen mültecilerin ifadelerinden alınmıştır.

> [Abdi ile Reşit Molla'nın anlattıklarından:] Gevaş ve Van'ın boşaltılması üzerine, {Bitlis'e bağlı} Tab köyünden Hajo, Keşiş Serkis, Onnik, Mako ve Parso adlı Ermenilerin rehberlik ettiği 500 kişilik Kazak ve Ermenilerden oluşan karma bir birlik, Gevaş'taki Karkar köyüne saldırdı. Ateş ederken evleri hedef aldılar, erkekleri ve bebekleri katlettiler, kadınları kirletirken o kadar zorladılar ki birçokları anında öldü. Sadece bir kaç düzine köylü zorlukla kaçabildi.
>
> [Yusuf Kenan ile Abdul Hakim'in anlattıklarından:] Geçen yılın [1915'in] 5 Ağustosunda, Gevaş ve Çatak Ermenileri ile Ruslardan müteşekkil bir çete Mukus'a saldırdılar. Kendilerini kurtarabilenler mallarını geride bırakıp kaçtılar. Kaçamayan kadınlarla yaşlı ve çocukların hepsi katledildiler. Çeteci grubun içinde dikkati çekenler: Pare köyünden Krikor, Kinekai köyünden okul müdürü Karabet, Vahan ve Artin ile Mukus köyünden Kevork, Minto Sempat, Hayastan, nalbant Naro, Katçik, Muhik Dikran ve Bedros'tu. Bu haydutlar, çoğunlukla kadınlara hücum edip, onları haince kirlettiler.
>
> [Serir köyünden Salih ile Halid oğlu Ali'nin anlattıklarından:] Surtenin, Varshekans, Mezrea ve Pars adlı Ermeni köylerinin tüm halkı sabahın erken saatlerinde Serir köyüne saldırdılar. 60 erkekten sağ kalabilenlerin sayısı 15'i bulmaz. Diğerleri ise öldürüldüler. Kadınlar alınıp götürüldü ve evler talan edildi.
>
> [Sukan Köyü ileri gelenlerinden Saad oğlu Behlül ile Kutas oğlu Mahmud'un anlattıklarından:] Sukan köyünün nüfusu 680 kadardı. Bir gece Ruslarla Ermeniler köyü bastılar. Onları durdurmaya hiç kimsenin gücü yetmedi çünkü Müslümanların silahı yoktu. Katiller evleri ateşe verdiler ve birçok kadınla çocuk

---

50 *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 30-41'deki çeşitli tanık ifadelerine bakınız.

> Kazakların kılıçları ile ihtilalcilerin hançerleri altında can verdi. Gün ağardığında, önceki geceden sağ kalanları bir araya topladılar. Genç kızlarla kadınlar bilinmeyen bir istikamete doğru alınıp götürüldü. Öğlen olduğunda, köylüleri topladıkları yeri ateşe verdiler. Bu kıyımdan mucize eseri 21 kişi kurtuldu. [Bu ifadenin devamında, tanıdıkları Ermeni saldırganların listesini vermişlerdir.]
>
> [Alan köyünün önde gelen din adamlarından Şeyh Enver ile Molla Reşit'in anlattıklarından:] 100 kadar süvâri ve güçlü bir piyade birliğinin köye yaklaştığı haber alındığında, halk kaçtı. Fakat Ermeni köylerinden Belo, Tankas, Azerkoh ve Peronz halkı onların yollarını keserek kadınlara saldırdılar. Rus birliği köye girmişti ve evler alev alev yanmaktaydı. Yaşlı, hasta ve çocuk gibi yürüyemeyecek halde olanlar acımasızca katledildiler. Kazaklar, kaçmaya çalışan herkesin üstüne at sürdüler. Sadece bir kaç kişi bu insan kasaplarının elinden kaçmayı becerebildi.[51]

Yukarıda anlatılanlardan görüldüğü gibi, Müslüman köylüler, at üstündeki Kazakların da köyleri talan edip katliama girişen Ermeni çeteleri ile birlikte hareket ettiğini belirtmişlerdir. Ancak söz edilen birliklerin, Ermenileri rehber ve Ermeni çetelerini de "şaşırtıcı baskıncılar" olarak kullanan Rus ordusunun öncü kuvvetleri mi yoksa Osmanlı hatlarının gerisinde Ermeni çeteleriyle işbirliği yapan Kazaklar mı olduğunu söylemek zordur. Her ne olursa olsun, Müslüman köylülerin ve yollara düşen mültecilerin katliamının, hepsine değilse bile bir kısmına Kazakların da katıldığı şüphe götürmez.[52]

Van isyanı sırasında, Pervari bölgesindeki köylerde yaşayan Ermeniler de[53] ayaklanmak için birleştiler ve toplu halde Osmanlı jandarma güçleriyle üç gün boyunca çatıştılar. Yakın köylerdeki Müslüman erkekleri öldürüp, genç kadınları kaçırdılar.[54]

---

51 *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 34-37.

52 Örnekler için bkz: *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, ve özellikle Şeyh Enver'in ifadesi için s. 35 ve Lütfiye Hanım'ın ifadesi için s. 40'a bakınız.

53 Hizan, Pervari, Şatak ve Karçekan Kazaları (*Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 24-27.)

54 *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 24-27.

BİTLİS

Bitlis Ermenileri, Rusların kente ilerlemesinin hemen öncesinde, Şubat 1916'da Osmanlı yönetimine karşı ayaklandılar. Müslümanların katledilmesi, o zamandan başlayarak Rusların ilk işgaline kadar devam etti. Müslüman kadın, erkek ve çocuklar şehrin ortasında adeta av sürer gibi kovalanıp sokaklarda öldürüldüler.[55] Osmanlı güçlerinin arkasında eylem yürüten Ermeni çeteciler tarafından, cephe gerisindeki köyler yerle bir edilip halkı katledildi.[56] Diğer köylerin yok edilmesi de, istilâcı Rus ordusunun öncü kuvvetleri gibi çalışan, Ermeni ve Kazak birlikleri tarafından tamamlanmıştı.[57] Şehirde yakalanan Osmanlı hükümet yöneticilerini öldürmek için özel bir dikkat sarf edilmiş gibi görünüyor.[58] Harap edilen köylerden kaçabilen çok az sayıda Müslüman, kendilerine saldıranların Kafkasya Ermenileri mi yoksa Anadolu Ermenileri mi olduğunu ayırt etmeyi imkân-

---

1915'te Ermenilerin Van ve Bitlis'ten geri çekilmesi üzerine, bir Osmanlı Araştırma Komisyonu işgal edilmiş olan yerlere gidip devlet görevlileri, dinî liderler ile başka ileri gelen kişilerin ifadelerini aldı. Bu ifadeler *Documents sur les Atrocités Arnéno-Russes* ile Kara Şemsi ve Rüstem'in kitaplarında detaylarıyla yer aldı. Görgü şahitlerinin yeminli ifadeleri genellikle iğrenç suçlarla, katliam ve ırza geçmelerin detaylarını içeriyordu. Yukarıdaki metinde verilen istatistikleri ve kısa anlatımları yeterince inandırıcı bulmayanlar sözedilen yapıtlara bakmalıdırlar.

Savaştan sonra, Van'ın Müslümanları (İtilaf Devletlerine) Ermenilerin savaş sırasında yaptıklarından şikâyetçi oldular. Onların raporları şüphesiz propagandaymış gibi iletildi fakat bu kişilerin sunduğu deliller gerçekti. Onlar sadece Ermenilerin, Van'da binlerce yaşlıyı öldürüp kadınların ırzına geçtiğini, heryeri yağmaladığını ve Müslümanların evleriyle dini binalarını harap ettiğini söylemekle yetinmişlerdi (F.O. 371-3658, No. 58433, Webb'den İngiltere Dışişleri Bakanına, İstanbul, 9 Nisan 1919, Van Vilayeti Müslümanlarından bir yakarışın iletilmesi).

55 "Muradiye'li ve bu şehrin Belediye Meclisi Üyesi olan Kahraman Bey'in oğlu olup şimdi Van Vilayetinin Klet köyünde göçmen durumunda bulunan Fehim Bey'in yemin altında verdiği ifade" Kara Şemsi'de s. 42-43.

56 Örnek; "Avran" köyünde bir Daşnak Komitesi üyesinin evinde gömülmüş olan 19 Osmanlı askerinin cesedinin bulunması (Kara Şemsi, s. 37).

57 Farklı yörelerdeki Müslüman mülteciler, Müslüman kadınların kaçırılmasıyla diğer Müslümanların öldürülmesi gibi konular da dâhil olmak üzere Kazak ve Ermeni çetelerinin sıklıkla işbirliği yaptığından bahsettiler. Bkz. Kara Şemsi, Yeminli ifadeler 1-10, s. 35-43.

58 Bitlis'ten polis memuru Hasan Efendi'nin yeminli ifadesine göre; bilhassa işbirlikçileri tutukladıkları için ihtilalcilerin hedef alması olası görünen polis memurları, hâkimler ve diğer "önde gelen" zevat... (*Documents sur les Atrocités Arnéno-Russes*, s. 9-10).

sız bulmuşlar; ne Ermeniler ile Ruslar ne de Müslümanlar böyle bir ayırım yapmışlardı.[59]

Osmanlı devleti, kısa süreliğine Bitlis'i geri aldığında, yıkımın boyutlarını saptamak için yöreye bir araştırma heyeti gönderdi. Ermeniler, Merkez Cami, Ulu Cami ile birlikte 13 camiyi daha yakmış veya yerle bir etmişler ve Hatuniye Camisini de ahıra çevirmişlerdi. Okullar, hamamlar ve başka binaların yanı sıra 3 derviş dergâhı, 4 medrese, 4 türbe yerle bir edilmişti. Polis, jandarma, belediye ve il binaları gibi şehrin önemli hizmet yapıları da yerle bir edilmişti. Tüm önemli köprüler yıkılmıştı. Ticarî ve askerî önemi olan depolarla binalar yakılmıştı. Kısacası dinî, idarî ve askerî önemi olan her şeyle birlikte Müslümanlara ait evlerin çoğu imha edilmişti.[60]

KIRSAL ALANLARDAKİ DURUM

1915 Şubat'ında, Bitlis ve Van Vilayetindeki Ermeniler Müslüman köylülere saldırmaya başladılar. Birçoklarının yanı sıra örneğin Mardin Sancağına bağlı Kayalı köyüne saldırıp, sokak ortalarında genç kadınların ırzına geçtiler ve köylüleri öldürdüler. Köyden esirler alıp, onları yolda öldürdüler ve yöreden kaçmaya çalışan yüksek sayıda mültecilere de aynısını yaptılar.[61] Osmanlı görevlileri Bitlis Vilayetindeki Avran Köyü'ndeki yıkıntıların altından 19 ceset çıkarttılar.[62] Van Vilayeti'nin Merkehu ve İstucu Köylerinin rapor ettiği aşağıdaki istatistikler, muhtemelen çevredeki köylerin hepsinin durumunu anlatmaktadır:

Merkehu Köyü'nde öldürülenler	41 erkek, 14 kadın
Irzına geçildikten sonra öldürülenler	4 kadın
İstucu Köyü'nde öldürülenler	7 erkek 4 kadın
Irzına geçilmiş fakat sağ kalmış olanlar	5 kadın
Yaralılar	3 erkek, 2 kadın[63]

59 Bkz. Kara Şemsi'deki ilk 13 tanık ifadesi, s. 35-45.

60 "Rapport sur les atrocités commisses par les Arméniéns dans la ville de Bitlis, {Ermenilerin Bitlis Şehrinde işledikleri katliama dair rapor}" Bu raporu imzalayanlar: "Hacı Melik Zade Şeyh Yusuf, Molla İsa Zade Abdul Halim, Ömer Hulusi (Askeri İdadide Arapça Profesörü), Kazalar Şeyhi Zade Yusuf, M. Arif (polis müdürü vekili) ve Hakkı (Bitlis kâtip vekili)" (Kara Şemsi, s. 65-68).

61 (Kayalı köyünden Abdulrazak'ın yeminli ifadesi): "Her yöne dağıldık, Benim mülteci grubumda bulunan 18 kişiden sadece 5 kişi Mardin'e sağ ulaşabildi" Rüstem, s. 174-175

62 Rüstem, s. 175-176.

63 Gürün, s. 197.

Van Vilayetinin Karçekan ve Gevaş gibi kırsal bölgelerinde yaşayan Ermeniler Aralık ayında isyan ettiler.[64] Doğu Anadolu'nun baştanbaşa her tarafında jandarmalar Ermeni köylüleri ile örgütlenmiş çetelerinin saldırısına uğradılar, telgraf hatları kesildi ve Müslüman köylülere dehşet saçıldı.[65]

RUSLAR

İlk Ermeni saldırılarını Rus makamlarının örgütlediğine dair hiçbir belgesel kanıt yoktur. Rusların böyle bir girişimde bulunmalarına gerek de yoktu. Ermenilerin kendiliklerinden Osmanlı topraklarında asâyişi tehdit edeceklerine yeterince güvenilebilirdi. Ancak Ruslar işgâl ettikleri bölgelerdeki Müslümanların silahlarını toplayıp onları yerli Ermenilere dağıtmak dâhil, Ermenilerin ayaklanmasını kolaylaştırmak için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Ermenilerin Osmanlı'ya karşı ayaklanmasından en çok yararlanacak olanlar Ruslardı. Ermeni örgütlerinin ve silahlanan Ermeni yerlilerin eylemleri sayesinde, Rusların Anadolu'ya ve Kafkasya'ya asker göndermesine gerek kalmadı; böylece Rus askerlerini Batı cephesindeki savaş meydanına sevk etmek fırsatını buldular. Anadolu'daki Ermeni örgütleri Ruslara normal askerî hareketleri açısından en büyük yararlığı, Osmanlı cephesinin arkasında, telgraf tellerini kesip diğer "komando" hücumlarını gerçekleştirerek sağladılar.[66] Ayrıca Rus ordularına 1916 saldırıları sırasında, öncü kuvvet olarak da hizmet sundular.[67] Fakat Ermenilerin Osmanlı askerlerini cepheden uzakta tutmaları, Ruslar için çok daha değerli bir hizmet oldu. Bu da, bilhassa Van, Zeytun ve Musa Dağı bölgelerindeki ciddî ayaklanmaların binlerce Osmanlı askerini cephe gerisinde oyalamasıyla

---

64 Gürün, s. 197.

65 Gürün, s. 194-200. Müslüman köylülere yapılan hücumlar için ayrıca bkz. *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes*, s. 27-29. Müslüman köylerine yapılan hücumları anlatan ifadeler çok kesindir, hatta çeteci Ermenilerden tanıdıklarının isimlerini bile vermişlerdir. Örneğin; "Bizimkinin yakınındaki köylerde yaşayan Nichan, Muradi, Usep, Dikran, Zah, Biko, Serkis, Tangassal, Kazar, Mosis, Kevachk gibi Ermeniler..." (isimler verildiği şekilde yazılmıştır). Tanınan başka çetecilere örnek olarak bkz, aynı kitaptaki sayısız örnekler, s. 33-38.

66 Bronzar Paşa'dan Başkumandan Vekili adına yollanan mesaj, 18 Mart 1915, *Belgeler-I*, No. 17.

67 Başkumandan Vekiline gönderilen Araştırma Raporu, Osmanlı Ordusu, tarihsiz, Van, *Belgeler-II*, No. 99.

Bu konuda sayısız örnekler için ayrıca bkz. *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes.* Ruslarla birlikte savaşan düzenli ve düzensiz Ermeniler için dipnot 3'te listelenen kaynaklara bkz, özellikle Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 299-301.

mümkün oldu. Doğu Anadolu'da isyan hâli devam ettiği sürece, halkı tehlikeden korumak için Osmanlılar birçok askerlerini cephenin çok gerisinde görevlendirmek zorunda kalıyorlardı.[68] Bu şekilde, Osmanlı askerleri Ruslara karşı cephede çarpışmaktan alıkonuyordu. Böylece Ruslar, hem Ermeni savaşçıların kendi taraflarına yarayışlı biçimde çarpışması hem de Osmanlı askerlerinin cepheden uzakta tutulması şeklinde iki tane çok önemli kazanım elde ettiler.[69]

OSMANLI'NIN TEPKİSİ

Ermeni ayaklanmasına Osmanlıların tepkisi, gerilla savaşıyla karşı karşıya kaldığında diğer devletlerin 20. yüzyılda vereceği kararın hemen aynısı oldu; gerillaları yöredeki desteğinden yoksun bırakmak için yerel destekçilerini uzaklaştırma gayretine düştüler. Osmanlılar, Ermeni âsîlerin gerek Ermeni köylüler gerekse Ermeni ihtilalinin liderlerinin yerleşik bulunduğu Doğu'daki şehirlerde yaşayan Ermeniler tarafından rahatça desteklendiğini biliyordu. Bu nedenle köklü bir tedbir olarak, hâlen savaş ortamı olan veya muhtemel savaş sahası olacak yörelerde yaşayan Ermeni halkı zorunlu göçe tâbi tutmak kararı aldılar. Bu konuda ilk emirler 26 Mayıs 1915'te gönderildi. Zorunlu göçün amacı, yöredeki Ermeni nüfusun yoğunluğunu seyreltmek ve onları savaş bölgesi ile önemli tesislerin bulunduğu yerlerden uzakta tutmaktı. Yeni yerleşim yerleri tren yollarının en az 25 kilometre uzağında olmalıydı. Yeni yerleşim yerlerinde, Ermeni nüfusu toplamın %10'undan az olmalıydı.[70]

---

68 10. Kolordu Kumandan Vekili Pertev'den gelen mesaj, Sivas, 15 Haziran 1915. *Belgeler-I*, No. 29. 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan Başkumandan Vekiline, 19/20 Temmuz 1915. *Belgeler-I*, No. 32.

Harbiye Nezaretinden Merkez Karargâhına yollanan emir, İstanbul, 24 Ağustos 1915. *Belgeler-I*, No. 35.

Niksar Tâlim Komutanından gelen mesaj, 28 Haziran 1915, *Belgeler-II*, No. 113.

69 Kendisinin Ermeni yanlısı olduğunu saklamayan Herbert Gibbons, Doğu Anadolu'daki Ermeni hareketlerinin "beş Türk tümeninin ve buna ilave olarak 30.000 Türk ve Kürt düzensiz savaşçısının" savaş cephesinden alınarak, Ermeni isyanını bastırmak üzere görevinin değiştirilmesiyle sonuçlandığını söylemekle yetindi. Bu büyük bir mübalağa olabilir. Armen Garo, Anadolu'daki Ermeni isyanlarının, bilhassa Van'daki isyan ve işgalin Rusların Osmanlılara yenilmesini önlediğini ileri sürdü (*Why Armenia Should be Free*, s. 22).

70 İçişleri Bakanlığı, Aşiret ve Göçmenleri Yerleştirme Birimi, "Savaş Durumu ve Âcil Siyasi Gereksinim Nedeniyle, Başka Yerlere Nakil Edilen Ermenilerin Yerleştirilmesi ile

İstanbul'un niyetlerinin Ermenileri huzur içinde taşıyıp yeniden yerleştirmek olduğu belliydi. Bu konuda gerçekliği kanıtlanabilen Osmanlı evrakları, göçe çıkartılan Ermeniler için ilginin en azından resmiyette var olduğunu belirtmektedir. İzlenecek yol hakkında ayrıntılı yöntemler İstanbul'da yazılmış ve illere gönderilmişti. Bunlar mültecilerin mallarının satış yöntemini, mültecilerin yeni yerleşim yerlerinin ekonomik açıdan geride bıraktıkları yerlerinin âyarında olmasını, sağlık ve temizlik konuları ile benzerlerini kapsamaktaydı. Kısaca, hepsi de kâğıt üzerinde iyi görünüyorlardı. Problemlerin nereden kaynaklandığını ise yeniden yerleştirme kanununun 1 ve 3. Maddeleri göstermektedir:

> Madde 1: Yeri değiştirilenlerin taşınmaları için yapılacak hazırlıklar, yerel yöneticilerin sorumluluğudur.
>
> Madde 3: Ermenilerin yeni yerleşim bölgelerine nakil edilmeleri sırasındaki can ve mal güvenliği, yiyecek temini, konaklama yerleri ve dinlenmelerinin sağlanması o sırada bulundukları bölge yöneticisinin sorumluluğudur. Her seviyedeki devlet memurları, bu konuda gösterecekleri ihmallerinden sorumlu tutulacaklardır.[71]

İnsanların kitle halinde göçünü gözetmesi beklenen yöneticiler ise, o sırada Ermeni ihtilalcilerine karşı gerilla savaşı ve Ruslara karşı da düzenli ordular ile konvansiyonel bir savaş yürütmekle meşguldüler. Âsâyiş sağlamak için ellerinde çok az sayıda güç vardı. Zaten ihtilalcilerle mücadele etmeye yeterli olmayan cephe gerisinde kalan az sayıdaki jandarmaların, bir de Ermeni göçmen kafilelerini koruyabilmeleri beklenemezdi. Doğudaki Osmanlı yöneticileri ya Ermeni kafilelerini çok sıkı koruma altında göç ettirmek veya bölgelerinde yaşayan Müslüman halkı (ve kendilerini) Ermeni âsîlerine karşı korumaları için jandarmaları yerlerinde tutmak arasında seçim yapmak zorunda kaldılar. Çoğu insanoğlunun, onlarınkinden farklı bir karar alacağı şüphelidir; onlar kendilerinden olanı korudular. Jandarmalarını Ermenileri korusun diye göndererek, başka Ermenilerin

İâşe, Barınak ve Diğer Gereksinimlerinin Temini ile İlgili Emirname." 30 Mayıs 1915. *Belgeler-II*, No. 112.

71 70 No'lu dipnottaki kaynak.

masum halka saldırmasına olanak sağlamanın akılsızlık olacağını düşünmüş olmalılar.[72]

Ermenileri korumak yükümlülüğünün merkezî hükümette kalması daha uygun olabilirdi, ama merkezî hükümetin durumu da yerel yöneticilerin içinde bulunduğu ortamdan farklı değildi. Osmanlı hükümeti düzenli ordu birliklerini Ermeni konvoylarına eşlik etmeye yollasalar, sınırda Ruslara karşı ve içeride Ermeni isyancılara karşı mücadele edecek güçten yoksun kalacaklardı. Merkezî hükümetin böyle bir şey yapmaya ne niyeti ne de imkânı vardı. Eğer bir Ermeni devleti kurulsa, Müslümanların başına gelecekler su götürmezdi. Balkan Harpleri onlara ne beklemeleri gerektiğini öğretmişti. Rusya'nın ele geçirdiği topraklardan akıp gelen Müslüman mültecilerin kaderleri de belirgin bir ders vermişti. Aynı sonucun Doğu Anadolu'da da yaşanmasının en çabuk yolu savaşı kaybetmekle mümkündü; askerleri savaş görevinden çekmek ise savaşı kaybetmeyi hızlandırırdı. Her yerde çok ihtiyaç duyulan jandarma kuvvetlerini Ermeni kafilelerine eşlik etmeye göndermenin yerel yöneticilere çılgınlık olarak göründüğü gibi Ermeni göçmenleri savunmak karşılığında savaşı kaybetmek riskini göze almak da, merkezî hükümet tarafından çılgınlık olarak algılanmış olmalı.

Yeterli güvenlik gücünün bulunmaması, sonradan ortaya çıkacak şu olaylara yol açtı; bazı Osmanlı memurları çıkarcıydı ve ellerine düşenden çaldılar. Bilhassa Kafkasya'dan göçe zorlanmış Müslüman kökenli bazı memurlar da, kendileri yakın zamanda benzer kayıplara maruz kaldıklarından, kuşkusuz Ermenilerin durumundan istifade edip eski hesaplaşmalarının intikamını almayı düşündüler. Yerel halk arasında Ermeni göçmenlerin zavallılığından yararlanıp, onların mallarının satılmasından büyük kâr sağlayanlar oldu. Bu tür halk arasında, Müslümanlar kadar Hıristiyan Rumlar da vardı. Rumlar, Karadeniz sahillerindeki Ermeni arazileriyle evlerini satın aldılar.[73] Ermeni kafilelerine baskın veren göçebe aşiretler, Ermeniler için en büyük tehdit ve ölüm nedeni oldular. Kafilelere eşlik eden az sayıdaki jandarmalar Ermenileri, örneğin Kürtlerin silahlı saldırı-

72 Tehciri anlatan Ermeni anılarında genellikle refakatçilerden "iki jandarma" diye veya benzeri şekilde söz edilmektedir.

73 Birinci Dünya Savaşı Bittiğinde, İtilaf Devletlerinin emrine rağmen Rumlar Ermeni mallarını iade etmediler (F.O. 371-4158, No. 96955, "Kastamonu'daki Durum Hakkında P. Slade'in Raporu", 2 Temmuz 1919).

sından koruyamıyordu. Aşiretler genelde Ermeni göçebelerin kitlesel katliamına girişmemekle beraber, aralarından çok sayıda insanı öldürdüler ve kadınları kaçırdılar. Ermeniler arasındaki en büyük telefâta, muhtemelen onların yaşam gereksinimlerini çalmakla sebep oldular. Kurallara rağmen kafilelere az yiyecek veriliyordu; göçmenlerin kendi yiyeceklerini temin etmeleri bekleniyordu. Fakat aşiretler onların gereksinimlerini çalınca, sonuç açlık oldu.

Bazı Osmanlı memurları, Ermenilerin soyulmasına hattâ bazen öldürülmesine şahsen katıldılar. Osmanlı Hükümeti bunun farkına vardı ve birçok Türk'ü Ermenilere karşı davranışlarından dolayı yargıladı. Kamuran Gürün, Ermenilere karşı işlediği suçlardan ötürü Osmanlı'nın 1.397 kişiyi cezalandırdığını kanıtlayan evraklara ulaştı.[74] Bazıları suçlarından dolayı idam edildiler. Bu memurların davranışlarının Ermeni zayiatı üzerinde büyük etkisi olduğu şüphe götürdüğü gibi, sonradan Ermenilere karşı suç işlediler diye kendi hükümetleri tarafından cezalandırılan bu memurların görev başındayken Ermenilerin güvenliğiyle fazla ilgilenebilecekleri de şüphelidir.

Ermenileri göçe zorlamak kararı sırf askerî açıdan incelendiğinde çok yerindedir, fakat bu durum onlar arasında sıkıntı ve çok sayıda can kaybına yol açtığından sonuç içler acısı oldu. Bununla birlikte, alınan önlem arzulanan etkiyi yarattı; Osmanlı hükümetinin kontrolü altında kalan topraklarda Ermeni ihtilalci saldırılarının etkisi gittikçe azaldı. Yerel destek kaynakları kurutulduktan sonra, gerillalar görev yapamaz oldular. Savaşın sonucunu belirlemekte bu kararın ne kadar etkili olduğu hiçbir zaman bilinmeyecek. Sonuç olarak Ermenilerin sürülmesi, Osmanlı devletinin en önemli varlık nedeninden yani kendisine sadık vatandaşlarını korumaktan âciz olduğunu ortaya koydu. Osmanlı devletinin zayıflığı, onu iki halk topluluğu arasında tercih yapmaya zorladı. Kafilelerin hareketi sırasında Ermenilerin ölmesinin suçunu Osmanlı hükümeti ile birlikte Ermeni ihtilalcileri, onların destekleyicileri ve Ruslar da paylaşmalıdırlar.

---

74 Gürün, s. 212 ve 213. Sürgünler sırasında Ermenilere kanunsuz davranan Osmanlı memurlarını soruşturmak üzere, Subayların başkanlık ettiği Hükümet Komisyonları kurulmuştu. Jandarma Başkomutanı Rasim'in, komisyonda görevlendirilecek subaylar hakkında Harbiye Nezaretine yazdıklarına bakınız, İstanbul, 26 Eylül 1915. *Belgeler-III*, No. 165.

ERMENİLERİN GERİ ÇEKİLİŞİ

Ermenilerin Müslümanları katletmesinin ve köylerini harap etmesinin en şiddetlileri, Birinci Dünya Savaşı'nın başında ve sonunda olmak üzere iki dönemde yer aldı. Birinci dönem, Osmanlı'nın savaşa girmesiyle ve Osmanlı'ya karşı örgütlü Ermeni isyanlarının ortaya çıkmasıyla başladı ve 1916'da Rusların Doğu Anadolu'yu fethetmesiyle son buldu. İkinci dönem ise, Rus ordusunun dağılıp Doğu Anadolu'dan geri çekilmesiyle başladı ve işgal edilen topraklarda Rusların yerini alan Ermeni silahlı birliklerinin yenilmesiyle bitti.

Savaşın ortalarındaki dönemde, yani Doğu Anadolu'nun Rus işgali altındaki 1916'nın ortalarından 1917'nin ortalarına kadar geçen sürede olanlarla ilgili çok az belge vardır. Savaşın ilk yıllarındaki vahşeti inceleyenler gibi, Rus işgali sırasındaki olayları inceleyecek Osmanlı komisyonları yoktu. Arada bir gelen raporlar da en geniş kapsamlı Müslüman katliamının, bilhassa Van ve Bitlis illerinde yapıldığına işaret ediyor.[75] Yüksek sayılarla mülteci olmalarından Müslümanların hallerinin vahim olduğu anlaşılıyor, fakat 1917'de Rus ordusunun dağılmasından sonra ortaya çıkan durum daha da beter oldu.

Rus ihtilali, Anadolu cephesindeki Rus askerlerinin topyekûn geri çekilmesini de beraberinde getirdi. Askerler ve bazı subaylar, sâde bir şekilde birliklerini bırakıp evlerine doğru yürümeye başladılar; yol boyunca önlerine çıkan köylerden, gereksinimlerini (ve başka ne buldularsa hepsini) çalarak ilerlediler.[76] Doğu Anadolu'daki Rus otoritesinin yerini Ermeni askerleri ve Ermeni çeteleri aldı; önceleri kâğıt üzerindeki Mavera-yı Kafkas Federasyonu adı altında, sonra da Ermenistan Cumhuriyeti'nin askerleri olarak işgale devam ettiler. Anadolu'da hüküm sürdükleri topraklar;

---

75 Savaş sonrasında bir İngiliz kaynağı, Ermenilerin "Van ve Bitlis Bölgelerindeki Kürt halkından 300.000 ile 400.000 kişiyi katlettiğini" bildirdi. Bu katliamın çoğunun, Rus ordusundaki Ermenilerin işi olduğunu söyledi ("İngiliz Ordusundan Albay Wooley ile yapılan görüşme, 12 Eylül 1919", U.S. 184.021/265). Ayrıca bkz. F.O. 371-3658, No. 64421, Calthorpe'dan İngiltere Dışişleri Bakanına yazılanlar, İstanbul, 9 Nisan 1919 ve F.O. 371-3658, No. 84432, Webb'den Curzon'a yazılanlar, İstanbul, 18 Mayıs 1919.

Rus işgali altındayken Erzurum Vilayetinde Müslümanlara karşı işlenen katliamlar hakkında bkz. Vehip'ten Başkumandan Vekiline, 21 Mart 1916. *Belgeler-III*, No. 169.

76 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 459.

Erzincan'dan, doğuda İran sınırına ve kuzeyde Trabzon'a kadar uzanıyor ve Rusya Ermenistan'ına kavuşuyordu.

Müslüman köylüler geri çekilmekte olan Rus askerlerinin yağmasından zarar gördüler, fakat onların arkasından yönetimi devir alan Ermenilerin elinde daha çok çile çektiler. Rusların ayrılmasından sonra, Ermenileri kontrol altında tutan hiçbir güç kalmamıştı. Ermeni üstünlüğünün kısa süren ilk dönemi sırasındaki olaylar o yıllarda çok sık tekrarlanan silahsız Müslüman köylülerin öldürülmesi, kaçırılması ve kaçırılanlardan bir daha haber alınamaması, Müslüman dükkânlarının, mahallelerinin ve köylerinin harap edilmesi ile çok yaygın olan yağmalama ve ırza geçmelere benzer olaylardı.[77]

Erzincan ve Kars arasındaki bölgede Ermeni mezalimi nispeten kısa sürdü. Rus ordusunun çözülmesinin ardından, Osmanlılar, bu ihtimale karşı yedekte tuttukları güçlerini harekete geçirerek, işgal altındaki topraklarını geri almak üzere saldırıya geçtiler.[78] Rus silahları ve malzemesiyle donanmış olan Ermeniler, Türk askerlerinden daha üstün teçhizata sahip oldukları halde, deneyimli Osmanlı askerleri karşısında sayıca azınlıkta kaldılar. Düşmanlarının Müslüman köylü ve şehirlilere karşı işlemiş olduğu vahşetten dolayı[79] Osmanlılar ahlâkî üstünlükle hücum ettiler. Ermeni birlikleri dağınık halde geri çekildiler. Ermeniler en azından geçici bir süreliğine emellerine erişemeyeceklerini ve kendilerinin Anadolu'daki Ermeni toprakları dedikleri bölgeyi Türklerin geri alacağını anlamış bulunuyorlardı. Osmanlıların buralara ulaştığında, harâbeden iyisini bulmamaları için zarar vermeye giriştiler. Birçok Müslümanın hayatta kalması, sadece Osmanlı ordusunun hızla ilerlemesi sayesinde mümkün oldu. Zamanında yetişilemeyenlerin çoğu can verdi.

Önce Osmanlılar, arkasından Ankara Meclisi ve özellikle Doğu Cephesinde görev yapan Osmanlı ve Ankara Hükümetine sâdık paşalar, Ermenilerin Müslümanlara uyguladığı kötü davranıştan şikâyetçi oldular. Türkler, Ermeni birlikleri ve çetelerinden sorumlu birisini bulmakta güçlük çekiyor-

---

77 Örnek için bkz. *Belgeler-I*, No. 47. *Belgeler* serisi, ayrıntılı bireysel örneklerle doludur.

78 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 459-460.

79 Komutan Mehmet Vehib Bey, davranışları yüzünden Ermeni gerillalara Rus askeriymiş gibi davranılmamasını emretti. Yakalandıklarında, onlara savaş esiri statüsü verilmeyip askerî mahkemeye verileceklerdi. Uygulamada ise, yakalandıklarında bir kurşun sıkılmış olması muhtemeldir.

lardı. Şikâyetler ve vahşet listeleri genellikle önce görünürde kontrolü elinde tutan Rus Kumandanlara gönderilmişti, sonradan görünürde Mavera-yı Kafkas Federasyonu birliklerinin yetkilisi olan generallere[80] gönderildi. Gerçekte, bu makamların hiçbirisi Müslümanları katleden Ermenilere hâkim olamıyordu. Durumu kavramış olan, Kuzeydoğu Anadolu'daki Osmanlı 3. Ordusunun kumandanı Vehib Paşa şöyle yazdı: "Ben bu işkence ve vahşetten Rus Kumandanını devamlı haberdar ettim ve söz ettiğim otoritenin asayişi temin etmekte başarısız kaldığı hissine kapıldım."[81] Anadolu'daki Ermeni çetecilerin sözünü dinlediği bir makam varsa, o da Müslümanların haline hiç acımayan ve Osmanlı'nın arzularına boyun eğmeyi hiç düşünmeyen Ermenistan Cumhuriyetiydi.[82]

Vehib Paşa, Ermenilerin boşalttığı şehirlere giren birliklerin raporlarını gönderdikleri makamda bulunuyordu ve Ermeni vahşetinin delillerini kendi gözleriyle de görmüştü. İstanbul'daki üstlerine yolladığı kendi raporunda, hazin durumu şöyle anlattı:

> Eli silah tutacak yaştaki herkes toparlanıp 'yol inşaatında çalışmaya' denilerek Sarıkamış yönüne götürülmüş ve orada boğazlanmıştı. Geriye kalan halk, Ermeniler tarafından Rusların bölgeden geri çekilmesinden sonra, işkence ve katliama maruz

---

80 Özellikle Güney Kafkasya birliklerinin görünürdeki kumandanı General Odishelidze katliamların yer aldığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu tür anlatımları Gürcü kaynaklar da destekler. Bkz. Kazemzadeh, s. 85,86.

81 3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet'ten Kafkasya Kolordusuna, 6 Şubat 1334 {=1918}, *Belgeler-I*, No. 52. Vehib Paşa'nın isminin kaynaklarda hem Vehib hem de Vehip olarak geçtiği hatırda tutulmalıdır.

82 Örnek için bkz: Kafkas Cephesindeki Osmanlı orduları Komutanı Vehib Mehmed Paşa'nın "Rusya'nın Kafkas Orduları Baş Komutanı" General Perjovalsky'ye mektubu; 2 Şubat 1918 (*Belgeler-II*, No. 124):

"1) Erzincan ve çevresindeki köylerde yaşayan Müslüman erkekler, Ermeniler tarafından elleri arkadan bağlanmış vaziyette götürülüp kışlalarda kurşunlanmaktalar.

"2) 28 Ocak 1334 {=1918} tarihinde, Erzincan'daki Müslüman erkeklerin birçoğu, Ermeniler tarafından Kilise meydanında toplandıktan sonra, diri diri yakılarak öldürüldü.

"3) Ermeniler hâlâ, Erzincan'daki Müslüman evlerini yakmaya devam etmekteler. Aynı konudan söz ederken, Erzincan'daki İl Konağı ile Yeni Caminin, Zekganç'ın ve çevresindeki diğer köylerin tüm camilerinin akıbetinden söz etmem yeterlidir.

"4) Gümüşhane'nin güneydoğusundaki Teke'de, 15 Ocak 1334 {=1918} tarihinde Ermeniler tarafından katledilen 6 Müslümanın cesedi yol kenarında bulundu."

Vehib Paşa'nın bunlara ilaveten başka katliamlar yapıldığını anlatan benzer nitelikte iki mektubu daha *Belgeler*-I, No. 47 ve 73'te görülebilir.

bırakıldı ve bir kısmı yok edildi. Cesetleri kuyulara atılarak, evlerde yakılarak, süngüyle parçalara ayrılarak, mezbahalarda karınları deşilerek, akciğerleri karaciğerleri sökülerek ortadan kaldırılmışlardı. Kızlarla kadınlar da her türlü şeytânî davranışlara maruz bırakıldıktan sonra saçlarından asılmışlardı. İspanyadaki Engizisyondan daha fena olan bu vahşetten sağ kurtulabilen pek az insanın 1.500 kadarı Erzincan'da, 30.000 kadarı da Erzurum'da yoksulluk içinde, canlıdan çok ölüye benzer haldeler. Dehşete kapılmış hattâ bazıları aklını kaçırmış vaziyettedir. İnsanlar aç ve yoksulluk içinde, çünkü tüm malları ellerinden alınmış ve tarlaları ekilmemiş haldedir.

Halk, Ruslardan geride kalan bir kaç ambarda buldukları yiyecekle hayatta kalabilecek kadar karınlarını doyurabilmiştir. Erzincan ve Erzurum civarındaki köylerde ise durum en kötü haldedir. Yol üstündeki bazı köyler yerle bir edilmiş, taş üstünde taş bırakılmamış, insanlar tam bir kıyımdan geçirilmiştir.[83]

ERZİNCAN

Erzincan'da olaylar, 1918 Ocak ayı sonunda başladı. Rus ordusunda görev alan Ermeni askerleri Erzincan bölgesindeki kontrolü ellerinde tutuyorlardı. Bunlar görünürde, Rus ordusunda görev yapmış olan Albay Morel adında bir Fransız'ın emrindeydiler. Bu birliklere ilave olarak, aslen Sivaslı olan "Murat" adında bir çete reisinin emrinde bulunan Ermeni çeteleri bulunmaktaydı. Müslüman halkın kıyımı esas olarak bu Ermeni çetelerin eliyle gerçekleştirildi.

Ermeniler ilk iş olarak, Müslüman toplumunun önde gelen erkeklerini toplayıp, bir kısmını şehrin içinde ve diğerlerini de çevrelerde astılar.[84]

83 3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet'ten Başkumandanlık Vekiline yazılanlar, 13/14 Mart 1334 {=1918}. *Belgeler-I*, No. 65.

84 "Ermeniler zor kullanarak, insanların evlerinden dışarı çıkmasını veya başka köylere gitmesini 8 gündür engellemekteler. Halktan erkek kişileri gece gündüz durmadan toplayıp, bilinmeyen istikametlere götürmekteler ve bir daha bu insanlardan haber alınamamakta." Taşkilise harabeleri yakınındaki bu tür bir katliamdan yaralı olarak kaçarak kurtulan mağdurların kanıtlarına dayanarak hazırlanmış rapor. Milis Komutanı İsmail Hakkı'nın 36. Tümen Komutanlığına sunduğu rapor, Mezraa, 1 Mart 1334 {=1918}. *Belgeler-I*, No. 50.

Geriye kalan Müslümanlar topluca katledildiler ve birçokları da şehir meydanlarında, kışlalarda ve civardaki evlerde yakılarak öldürüldüler.

Yüzlerce[85] Müslüman, çevre köylerden getirilip şehir meydanında asıldılar. Ermeni önderlerinin[86] amaçlarının mümkün olduğu kadar çok Müslüman'ı katletmek olduğu, başka yerlere ve çevre köylere gidip köylülerin şehirde toplanması emrini tekrarlamalarından anlaşılıyor. Şehirde toplanan Müslümanlar, boğazlanıyorlardı.

Kıyımın başlamasından 10 gün sonra Osmanlı birlikleri, artık bir hayalet şehrine dönmüş olan Erzincan'a girdiler; Ermeniler kaçmış, Müslümanlar ise ölmüştü. Osmanlı askerleri, her tarafında cesetlerin serili olduğu bir yoldan şehre girdiler:

> [Vehib Paşa:] Çardaklı Boğaz'dan Erzincan'a kadar tüm köyleri harap edilmiş halde buldum; öylesine bir tahribat ki, bir tane köylü kulübesi bile ayakta kalmamış. Meyve bahçelerindeki tüm ağaçlar kesilmiş ve tüm köylüler öldürülmüştü. Ermenilerin, Erzincan'da işlediği mezalim kadar vahşice olanı tarih boyunca görülmemiştir. Üç gün boyunca, Ermeniler tarafından öldürülüp etrafa saçılmış bulunan Müslüman cesetlerini toplamaktan başka bir iş yapmadık. Bu masum kurbanların arasında,

85 "Kaçaklar ve sığınmacıların İfadeleri", 3 Şubat 1918. *Belgeler-II*, No. 125: "Erzincan çevresindeki köylerden 500 kadar Müslüman Erzincan'a getirilip, kurşuna dizildiler."

86 "Ermeni devriyelerin eşlik ettiği, Mirat adlı aynı kişi [başka yerlerde Murat diye de anılır], tüm Müslümanların Erzincan'daki Kilise meydanında toparlanmalarını emretti. Muhtarlar nedenini sormak için geldiğinde, hepsi katledildiler."

Erzincan'daki (Güney Kafkasya) Ermeni birliklerin görünürdeki lideri Albay Morel'di. Bu kişi, geçmişte Tokyo'da Rus Askeri Ataşemiliterliği görevinde bulunmuştu (Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 460) ve her nasılsa Erzincan'da Ermenilerin hizmetine girmişti. Erzincan ve çevresindeki etkin hâkimiyetin, çete reisi Murat'ın kontrolü altında olduğu görülüyor. Müslümanların kıyımının arkasındaki asıl tasarlayıcının o olduğu belirlenmişti, (Korgeneral Vehib Mehmet'ten Rusya'nın Kafkas Orduları Baş Komutanı General Perjovalsky'ye, 2 Şubat 1918, *Belgeler-II*, No. 124; "Kaçaklar ve sığınmacıların İfadeleri", 3 Şubat 1918. *Belgeler-II*, No. 125 ve Korgeneral Vehib'den Kafkasya Kolordusuna, 7 Şubat 1918, *Belgeler-II*, No. 128). Albay Morel'in Müslüman katliamları hakkındaki tavrı belirsizdir. Bir Rus şahidin iddiasına göre Morel gayret ettiği halde Ermenileri durduramadı (13. Türkistan Nişancı Alayı Başkomiser Vekili Kazmir'in yorumu, Erzincan, 7 Şubat 1918. *Belgeler-II*, No. 127).

> henüz sütten kesilmemiş bebekler, 90lık ihtiyarlar ve kadınların parçalara ayrılmış vücutları vardı.[87]

Vehib Paşa, 1.000'den fazla evin yıkıldığını tahmini hesapladı.[88] Erzincan'ın kamu binalarının tümü gibi Müslümanlara ait evlerin çoğu da tamamen harap edilmişti. Bazen, Askeri kışlalarda yapıldığı gibi, içindeki insanlarla birlikte binaların da yakılması Müslümanların kıyıma uğratılmasının bir parçasıydı. Cami ve hükümet binaları gibi başka binalar da Osmanlı'nın veya İslamiyet dininin sembolü oldukları için harap ediliyorlardı. Tahribattan anlaşıldığına göre, Ermeniler Erzincan'ı ellerinde tutacaklarına inanmamışlar; tersine, düşmanlarına teslim etmektense mahvedilmesine karar vermişlerdi. Şehir harâbe halindeydi.[89] Erzincan'a giren Osmanlı askerleri dehşet verici bir görüntüyle karşılaştıklarını anlattılar: "Erzincan bir felakete tanık olmuştu. Su kuyuları Müslüman cesetleriyle dolmuştu. Parçalara ayrılmış cesetler kollar, bacaklar, kafalar hala evlerin bahçelerinde darmadağınık vaziyette duruyordu."[90] Askerler tarafından, gömül-

---

87 Congrés National, *Documents relatifs aux Atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane* {*Ulusal Kongre'nin Müslüman halk üzerindeki Ermeni vahşet eylemlerine ilişkin belgeleri*}, İstanbul, 1919, s. 27. Ben bu söylemin Vehib Paşa'dan nakledildiğini varsaydım. Kaynak, sadece "Kafkas Cephesindeki Osmanlı Ordu Komutanlarından birisi" olduğunu belirtmekle yetinmiş.

88 Vehip Mehmet'ten Odishelidze'ye, 21 Şubat 1919, *Belgeler*-III, No. 175.

89 3. Ordu Komutanı Vehib Paşa'dan Başkumandanlığa, 22 Ocak 1334 (1918). *Belgeler-I*, No. 45.

36. Kafkas Tümeni komutan vekili Recep'ten 3. Ordu Komutanlığına, Kemah, 30 Ocak 1334 (1918). *Belgeler*-I, No. 48.

Korgeneral Vehib Mehmet'ten Kafkasya Rus orduları Başkumandanı General Perjovalsky'ye, 2 Şubat 1918, *Belgeler-II*, No. 124.

"Kaçaklar ve sığınmacıların İfadeleri", 3 Şubat 1918. *Belgeler-II*, No. 125.

Kafkas 1. Kolordu Komutanı Avni'den 3. Ordu Komutanlığına, 6 Şubat 1918, *Belgeler*-II, No. 126.

3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet'ten Başkumandan Vekiline, 8 Şubat 1918, No. 129.

90 Genel Karargâh'ta, 2. Şube Başkanı Ahmet Refik'ten Genel Karargâhta Merkez Şube Başkanı Seyfi'ye, İstanbul, 1 Mayıs 1334 (1918). *Belgeler*-I, No. 71.

General Odishelidze, Erzincan'daki olayların Vehib Paşa'nın yazdıkları kadar kötü olduğuna inanmamıştı. Odishelidze'nin bilgi kaynağı olan Albay Morel ona bazı katliamların vuku bulduğunu itiraf etmek zorunda kalmıştı, fakat sayılarını az göstermişti (bkz. *Documents relatifs*, s. 16-22). Fakat Osmanlı orduları şehre girip de, her tarafta cesetten başka pek bir şey kalmadığını gösterdiğinde, gerçek ortaya çıkmış oldu. Sokaklarda görülenlerin bazılarının resimleri yukarıda söz edilen *Documents relatifs*'de yayınlandı. Bu resimler korkunç. Örneğin General Odishelidze, yetişkinlerin ve çocukların öldürülüp cesetlerinin şehir kışlalarında sere serpe bırakıldığına inanmamıştı. Buna

memiş 312 ceset bulundu, 606 adet[91] ceset su kuyularına ve hendeklere yuvarlanmış olarak bulundu ve elbette öldürülenlerin sayısı bunlardan çok daha fazlaydı. Yol inşaatında çalıştırılmak üzere şehirden alınıp götürülen 650 Müslüman erkeğin akıbeti bilinmiyordu.[92]

BAYBURT

Bayburt'taki olaylar, Erzincan'dakilerin benzeriydi. Elebaşı Arshak önderliğindeki Ermeni çeteleri, Erzincan'da olduğu gibi burada da çevre köylerin halkının şehirde toplanmasını emrettiler. Ancak buradaki Müslümanlar, Erzincan'da henüz yaşanmış olaylardan haberdardı;[93] bu nedenle dağlara kaçıp saklandılar. Osmanlıların 1918 ilerlemesinin önü sıra kaçmaya zorlanan Ermeniler tarafından, Bayburt kentinin içi harap edildi. Ermeni çeteleri, kaçmadan önce 250 Müslüman'ı merkezî hapishaneye kapatıp katlettiler. Kasabada 400'e yakın bina yakılmıştı. Osmanlı birlikleri kasabaya ulaştığında, aceleyle örtülmüş veya etrafta saçılı duran 200 ilave ceset buldular. Bayburt'ta 600'den fazla Müslüman öldürülmüş olmalıdır.[94]

---

karşılık Osmanlılar, askerleri şehre girdiğinde hala ortalıkta duran çürümeye başlamış cesetlerin fotoğraflarını yayınladılar.

91 *Belgeler*-III, No. 175: "Su kuyularına atıldıktan sonra, etrafa hastalık bulaşmasını önlemek için üzerlerine toprak atılmış olan cesetler bu sayıma dâhil edilmemiştir, çünkü o cesetlerin çıkartılması imkânsızdı." Fakat en azından 606 tanesinin sayıldığı söyleniyor. Ayrıca bkz. *Belgeler-II*, No. 72.

Erzincan'daki olaylar hakkında bkz *Belgeler-III*, No. 177.

92 Vehib Mehmet'ten Başkumandan Vekili General Odishelidze'ye, 18 Şubat 1918, *Belgeler*-III, No. 175.

93 Erzincan'daki katliam haberinin, Bayburt katliamından bir hafta önce, mülteciler kanalıyla çabucak etrafa yayıldığını, Osmanlı belgeleri apaçık ortaya koymaktadır. Erzincan'dan hiç haber gelmese bile Bayburt yöresindeki köylülerin Ermenilerin amaçlarını sorgulamak için yeterli nedenleri vardı, fakat kaçmaya karar verdiklerinde haberi Erzincan'dan aldıkları Osmanlı kaynaklarında belirtilmiş.

94 İkinci Kafkas Kolordusu Komutanı Şevki'den 3. Ordu Komutanlığına, Alucra, 20 Şubat 1334 {=1918}. *Belgeler-I*, No. 58.

3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet'ten Başkumandan Vekiline, Suşehri, 20 Şubat 1334 {=1918}. *Belgeler-I*, No. 59.

3. Ordu Komutanı Vehib Mehmet'ten Başkumandan Vekiline, 8 Şubat 1918. *Belgeler-II*, No. 129.

13. Kafkas Alayı Komutanı Yarbay Ahmet Rıza'dan 3. Ordu Komutanlığına, Bayburt, tarihsiz, *Belgeler-II*, No. 130.

"Ermenilerin işkence ve mezalimi hakkında, 3. Ordu Komutanlığından gelmiş olan telgrafların özeti," Osmanlı Ordusu Başkumandanlık Vekâleti, 17 Mart 1918. *Belgeler*-II, No. 132.

TERCAN

Tercan Kasabası gerileyen Ermeniler tarafından tamamen yıkılmıştı. Bir Rus silah deposunda bırakılmış olan dinamitlerle havaya uçurulmuş olan bina yıkıntılarının çoğu Müslüman cesetleriyle doluydu. Harabelere giren Osmanlı askerleri tarafından, sadece çocuklara ait 700 ceset sayılmıştı. Sağ kalan Türkler ile Osmanlı birlikleri, vahşetten Ermenileri suçladılar; "Halk Ruslardan vahşet görmedi. Tüm bu vahşet ve yıkım işini, Rusların çekilmesinden sonra Ermeniler yaptılar."[95]

ERZURUM

Şehirdeki Rus otoritesi dağılana kadar, Erzurum'daki Türklerin durumu, hiç değilse Osmanlı'nın doğusundaki diğer bölgelerde yaşayanların durumuna kıyasla daha iyiceydi. Rus yönetimi çözüldükçe Ermenilerin elinde kalan Türkler, ilk önceleri küçük düşürücü hakaretlere, arkasından adam kaçırmalarla hırsızlıklara ve en nihayetinde de katliamlarla ırza geçmelere maruz kaldılar. Türkler sokaklarda saldırıya uğruyorlardı, hattâ başıboş dolaşan Ermeni çetelerine karşı evlerinin içindeyken bile çok az güvendeydiler.[96]

Erzurum'daki Müslümanların kıyımının son safhası 10 Şubat 1918'de başladı. O gün, zorunlu hizmette çalıştırılmak bahanesiyle çok sayıda Müslüman toplanarak, Erzurum Şehri çıkışındaki Kars Kapısında üzerlerinde bulunan eşyaları çalındıktan sonra öldürüldüler. Şehirde ise evlere zorla girilmiş, gasp edilip yakılmış ve binlerce insan öldürülmüştü. Osmanlı yetkilileri, şehirde ve çevresinde öldürülenlerin sayısını 8.000 olarak hesapla-

---

Vehip Mehmet'ten 5. Ordu Komutanlığı ve benzeri makamlara. *Belgeler-IV*, No. 2061.

95 Yüzbaşı Ahmet Refik'ten Genel Karargâhta 2. Şube Başkanı Seyfi'ye, Tercan, 5 Mayıs 1918, *Belgeler-II*, No. 136.

96 Rus kontrol güçlerinin dağılması ve Ermeni yönetiminin başlangıç döneminde Erzurum'daki durumu en iyi anlatan kaynaklar Rus Yarbayı Twerdokhlebof'un tuttuğu iki adet günlüktür: *War Journal of the Second Russian Fortress Artillery of Erzeroum From Its Formation until the Recapture of Erzeroum by the Ottoman Army, March 12, 1918* {*Erzurum Kalesindeki İkinci Rus Topçu Birliğinin Kuruluşundan 12 Mart 1918'de Erzurum'un Yeniden Osmanlı Güçleri Tarafından Geri Alınmasına Kadar Geçen Süredeki Savaş Günlükleri*}, ("Rusça aslından İngilizceye tercüme edilmiştir"), 1919 ve *Notes of a Superior Officer on the Atrocities of Erzeroum* {*Yüksek Rütbeli Bir Subayın Erzurum'daki Katliamlar Hakkındaki Notları*}, 1919. Bu kaynaklardan birincisi sadece Erzurum değil, Erzincan gibi başka yerler ve kırsal alanlardaki olaylar hakkında da bol miktarda birinci el görgü şahitliğine dayanan bir ana kaynaktır ve bir kaç kez yeniden yayınlanmışlardır.

dılar.[97] Bu yetkililer, Erzurum'u "harabeye dönmüş bir kent" diye betimlediler.[98]

Osmanlı Ordusunun hızla yetişmesi, Erzurum'u muhtemelen daha büyük felaketlerden kurtardı. Osmanlı ordu birlikleri Erzurum'a girdiğinde, Ermeniler tarafından öldürülmüş binlerce Müslüman'ın cesediyle karşılaştılar. 12 Mart 1918'de şehrin geri alınmasından 20 Mart'a kadar geçen sürede Osmanlı askerleri, 2,127 erkek cesedi saymışlardı; aramaya ve tasnif etmeye devam ediyorlardı. Bunlar, Osmanlı'nın şehre girmesinden sonraki ilk 8 gün içinde, sadece şehir sınırları dâhilinde bulunan erkek cesetleriydi ve öldürülenlerin yalnızca bir kısmıydı.[99]

KIRSAL KESİMLERDEKİ DURUM

Doğal olarak, köyler de Ermeni hücumlarından kurtulamamışlardı. Erzincan'daki Yüzbaşı Refik'in anlatımına göre; "Trabzon'dan Erzincan'a kadar, tüm köyler enkaz yığını halindeydiler".[100] Bu bir abartma olabilir, fakat Ermeni güçlerinin üstünden geçtiği Müslüman köyleri hakkında fikir vermektedir. Amerikan kaynaklarının da kanıtladığı gibi, Hıristiyan köylerine genellikle zarar verilmemişti.[101]

En kötü tahribat, Ermenilerin Erzincan'dan Erzurum'a ve Trabzon'dan Erzurum'a doğru çekilme hatları üzerindeki köylerde oldu. Trabzon Erzurum hattındaki tahribattan, Rum çeteleri de kısmen sorumludurlar. Osmanlı askeri raporlarına göre, Erzincan bölgesindeki Ermeni çeteleri kaçmadan önce Yeniköy'de 20 evi yaktılar ve Aşkale'de 35 kişiyi öldürdüler.[102] Hınıs'tan Köprüköy'e kaçan Ermeniler, yolları boyunca rastladıkları köylerde önlerine çıkan Müslümanların hepsini öldürdüler.[103] Mamahatun

97 Documents relatifs, s. 50-52.

98 Yüzbaşı Ahmet Refik'den Genel Karargâhta 2. Şube Başkanı Seyfi'ye, Erzurum, 8 Mayıs 1918, Belgeler-II, No. 137.

99 Bakınız F.O. 371-3659, No. 99204, İstanbul'daki Genel Karargâhtan İngilizlerin Harp Dairesine yollanan telgraf, 24.6.19. Ayrıca bkz *Belgeler-IV*, No. 2068, Lütfü'den Başkumandanlığa aynı bilginin geçilişi, 19 Mart 1918.

100 Genel Karargâh'ta, 2. Şube Başkanı Ahmet Refik'ten Genel Karargâhta Merkez Şube Başkanı Seyfi'ye, İstanbul, 1 Mayıs 1334 (1918). *Belgeler*-I, No. 71.

101 Niles ve Sutherland.

102 Kafkas Cephesi Birinci Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'den 3. Ordu Komutanlığına, 27 Şubat 1334 {=1918}, *Belgeler*-I, No. 62.

103 Lütfü'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine, 22 Mart 1918. *Belgeler-IV*, No. 2069.

(Tercan) kasabasında ve çevresindeki köylerde, yiyecek depoları harap edildi ve 400 Müslüman'ın katledildiği rapor edildi.[104] Ermeni çeteleri, geri çekiliş yolları üzerindeki Müslüman köylerine çabucak dalıp, bulabildiklerini öldürdüler. Örneğin Tazegül köyü bir çete tarafından yakılmış ve 30 köylü öldürülmüştü. Benzeri olay, aynı yöredeki Öreni'de de tekrarlandı.[105] Osmanlı Dâhiliye Nezareti de Yusufeli'nde 36, İspir'de 150 ve Köprüköy'de 85 Müslüman'ın katledildiğini bildirdi. Badıcıvan'da 200 kişi öldürülmüş 385 kişi ise yaralanmıştı.[106]

Erzincan'ın kuzeyindeki köylerin durumu doğusundakilerin durumuna çok benziyordu. Bu köyler Rus istilası sırasında Ermeni çetelerinden çok çekmişlerdi, Ermenilerin geri çekilişi sırasında ise daha da çok azap çektiler. Köylerin harap edilmesi ile köylülerin öldürülmesinin yanı sıra, sağ kalanların yaşamlarını devam ettirebilmelerine de engel olunmuştu. Gelişip meyve verecek çağa gelmesi yıllar alan meyve ağaçları kesilip devrilmişti.

Ermeni asker ve çetelerinin geçtiği bölgelerde çok az Müslüman köyü ayakta durabildi. Köylüler ya dağlara kaçtılar ya da katledildiler. Olay yerinde bulunan Avusturya gazetecisi Dr. Stephan Eshnanie şöyle yazmıştı: "Trabzon'dan Erzincan'a ve Erzincan'dan Erzurum'a kadar tüm köyler harap edildi. Vahşice ve zalimce katledilen Türklerin cesetleri her tarafta saçılı vaziyette duruyor. Şu anda Erzurum'dayım ve gördüklerim korkunç. Neredeyse şehrin tamamı mahvedilmiş vaziyette. Cesetlerin kokusu, hala havaya hâkim..."[107]

---

104 Kâzım Karabekir'den 3. Ordu Komutanlığına, 23 Şubat 1918. *Belgeler-III*, No. 178.
Vehip Mehmet'ten Başkumandanlık Vekâletine ve başkalarına yazılanlar, 23 Şubat 1918. *Belgeler*-III, No. 179.
Vehip Mehmet'ten Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine, 26 Şubat 1918. *Belgeler*-IV, No. 2063.
Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 372.

105 Vehip Mehmet'ten Yıldırım Orduları Komutanına ve başkalarına yazılanlar, 2 Mart 1918. *Belgeler-I*, No. 63.

106 Dâhiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine, 28 Ağustos 1918. *Belgeler-I*, No. 85.
Lütfü'den Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine, 22 Mart 1918, *Belgeler-IV*, No. 2069.

107 Osmanlı sansür bürosunun eline geçen bir telgraftan alıntılar. Makaleyi yazan ve İstanbul'a gönderen: Dr. Eshnanie'dir, gönderilmesini istediği gazeteler: *Neues Wiener Tagblatt, Prester Lloyd, Local Anzliger Algemeen Handelsblad* ve *Vakit*. Gönderildiği yer: Batum, 23 Mayıs 1334 {=1918}, *Belgeler-I*, No. 76. Bu makalenin yayınlandığından emin

Kaçışan Müslüman mülteciler yolları tıkadılar. O yollarda sık sık hücuma uğrayıp öldürüldüler, kadınları kaçırıldı ve malları gasp edildi.[108]

Ermeniler tarafından Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında harabeye çevrilen Müslüman köylerinin listesi, katledilen insanların listesi gibi uzun olurdu. Bölgeler tümüyle, bilhassa geri çekilen Ermeni askerlerin yolları üzerindekiler, yerle bir edilmişlerdi. Köyler yakılmış ve dinamitlenmiş, halkı ise kıyımdan geçirilmişti. Sadece yok etme yöntemleri farklılık gösteriyordu. Ermeniler tarafından, örneğin Erzurum'un kuzeyindeki Erkinis köyünde, 50 Müslüman öldürüldü. Kırsaldaki Hasankale kasabası yakılarak yerle bir edildi ve halkının kaçamayanları öldürüldü.[109] Erzincan yakınındaki Salıpazar, Akkilise ve İnesil gibi köylerin halkı da Ermeniler tarafından uzun süre boyunca, yavaş yavaş katledilmişlerdi.[110] Kükürtlü gibi 300 kişinin kıyımdan geçirildiğinin rapor edildiği köylerde ise Ermeniler kasabaya aniden at sürüp Müslüman yerlileri bir günde öldürmüşlerdi.[111]

Osmanlı askerleri Doğu Anadolu'yu Ermenilerin elinden geri aldıklarında, dehşet verici görüntülerle karşılaştılar. Gördüklerini detaylı raporlarla anlattılar. Örneğin: "Ermeniler Erzurum'un kuzeyindeki Erkinis köyünden yaklaşık 50 Müslüman'ı alıp götürmüş ve katletmişlerdi... Hasankale ve çevresindeki köylerde Müslümanlar mermi, balta ve bıçaklarla öldürülmüşlerdi. Ermeniler tarafından bekâr kızlar tiksindirici şekilde istismar edilmiş ve bazıları da kaçırılmıştı..."[112]

Ermenilerin geri çekilmesinden sonra, Doğu Anadolu'nun büyük kısmı âdetâ mezarlığa dönmüştü.

---

değilim; buradaki alıntıları Osmanlı Türkçesi olan vesikanın İngilizce tercümesinden elde ettim.

108 Kâzım Karabekir'den Ermeni Kolordusu Komutanı General Nazarbekof Cenaplarına, Gümrü, 27 Haziran 1918. *Belgeler*-IV, No. 2070.

109 3. Ordu'dan gelen telgraflardan, Ermenilerin işlediği zulüm ve vahşete dair olanların özeti, 17 Mart 1918, *Belgeler-II*, No. 132.

110 "Statements of Deserters and Refugees {Kaçanların ve mültecilerin anlattıkları}", 3 Şubat 1918, *Belgeler-II*, No. 125.

111 Kâzım Karabekir'den 3. Ordu Komutanlığına, 23 Şubat 1918, *Belgeler-III*, No. 178.

112 Vehip Mehmet'ten Başkumandanlık Vekâlet-i Celilesine, 14 Mart 1918, *Belgeler-IV*, 2067.

KİLİKYA

Kilikya'nın coğrâfî tanımı, o yıllarda kullanılan Filistin, Ermenistan veya Kürdistan adıyla anılan başka bölgelerinki gibi müphemdi. Bu bölgelerin hiçbirisi ayrı birer yönetim birimini ifade etmiyorlardı. Bu nedenle, sınırları sadece o ismi kullananların kafalarının içinde bulunuyordu. Kilikya denince genellikle, Osmanlı'nın Adana ili, Maraş sancağı ve yakın çevreleri akla gelirdi.

Harita - 7: Kilikya

İtilaf Devletleri savaş ganimetlerini paylaşırken, Kilikya'ya Suriye'nin kuzey uzantısı olarak bakıp, bu bölgeyle Fransa'yı ödüllendirdiler. İngiltere ve Fransa'nın 1916 yılında aralarında kararlaştırdıkları Sykes–Picot antlaşmasına göre Fransız bölgesi Adana, Halep'in kuzeyi, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Sivas gibi Osmanlı eyaletlerinden birçoğunu; yani Adana, İskenderun, Maraş, Antep, Mardin ve Diyarbakır şehirlerini içine alan geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı. Fakat savaşın sonlarına doğru, Fransızların bu kadar geniş bir yöreyi hiçbir zaman kontrol altında tutamayacağı anlaşıldı. Onlar da sadece Kilikya'yı talep ettiler. Osmanlıların savaş mağlubiyetini kabul ettiği Mondros Ateşkes Antlaşması şartlarına göre İtilaf Devletlerine, limanları "İtilaf güçlerinin güvenliğini tehdit eden bir durum ortaya çıktığında herhangi bir stratejik noktayı işgal etmek" ve Toros tü-

neli dâhil tren yolu ağını işgal etmek izni verilmişti.[113] Ateşkes Antlaşmasındaki diğer maddeler gibi bu madde de İtilaf ülkelerinin Kilikya'yı işgal etmesi şeklinde yorumlanamazdı, ama Fransızlar ateşkes maddelerine bağlı kalmak gereği hissetmediler.

Mondros Ateşkes Antlaşmasının 16. Maddesine göre "güvenliği sağlamak için zorunlu olanlar" dışındaki tüm Osmanlı askerî güçleri Kilikya'dan çekilmeliydi. Osmanlı İkinci ordusu, ağır ağır geri çekildi; arkasında Osmanlı otoritesini temsilen sadece jandarma kuvvetleri bırakarak 1918 sonunda Pozantı'nın batısına, Konya yönünde gerilemişti. Osmanlı ordularının yerine Fransız birlikleri yerleştiler. Fransız kuvvetleri hem iyi örgütlenememişlerdi, hem de sayıca yetersizlerdi; Kilikya bir yana, henüz Suriye'de bile devriye örgütleyecek sayıya erişememişlerdi. İşgalin ilk başlarında yönetim, savaş anlaşmazlıklarını barışçıl yoldan uzlaştırmak konusuyla çok az ilgilenen subaylara kalmıştı. Kilikya'daki Fransız subayların amacının, Albay Bremond örneğinde olduğu gibi baskınlar yaparak ve yerli halkın mallarına el koyarak şahsî zenginliklerini artırmak olduğu iddia ediliyordu.[114] Daha da vahim olarak, Fransızların komutasında çok az Fransız asker vardı. Bu nedenle Kilikya'ya çıkartılan "Fransız" askerlerinin pek çoğu gerçekte kolonilerden devşirilmişlerdi veya Ermeni birlikleriydiler ve bu Ermeni birlikleri, sadece görünürde, Fransız subayların kontrolündeydiler. Kilikya'daki Fransız istilasının ilk temsilcileri Ermeni Lejyonu taburları oldu.[115] Fransız Légion d'Orient'inin bir parçası olan Ermeni Lejyonu, 4

113 Mondros Ateşkes antlaşmasının metni, J. C. Hurewitz'in *Diplomacy in the Near and Middle East* {*Yakın ve Uzak Doğu'da Diplomasi*}, Cilt II, Princeton, 1956, s. 36 ve 37'de bulunmaktadır.

114 Bkz. F.O. 371-5210, No. E14888, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 19 Kasım 1920, bu yazışmada Eyres'in Magosa'dan 20 Ekim 1920 tarihinde yazdığı mektup iletilmektedir. Eyres'in, Albay Bremmond'u ağır suçlarla itham eden kaynakları Fransız karşıtı ön yargı sahibi olabilirler. Ancak, daha sonraki İngiliz raporları Eyres'in analizini tekrarlamışlardır (F.O. 406-44, s. 75, No. 48, İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiserine, İzmir'deki temsilcisinin yazdıkları, 5 Haziran 1920).

115 O dönemin tarihçesi üzerine Fransızların resmî analizinden alıntılar:

1919 Haziran ayında ilk takviye birlikleri gelene kadar, Kilikya'daki tek Fransız gücü Ermeni Lejyonu idi. Fransız Ordusunun bölgedeki tarihçesi, o dönemde, lejyonun tarihçesiyle iç içe girmiştir. Bu dönem maalesef nüfuzumuza çok büyük zarar vermiştir; özellikle disiplinsizlik ve vahşetle anılır.

(Ministére de la Défense, Etat Major de l'Armée du Terre, Service Historique {Savunma Bakanlığı, Kara Kuvvetleri Genelkurmayı, Harp Tarihi Dairesi}, Général [CR] du Hays, *Les Armées Françaises au Levant* {*Doğu Ülkelerinde Fransız Orduları*}, *1919-1939*, Cilt I: L'Occupation Française en Syrie et en Cilicie sous le Commandement Britannique,

taburdu; yaklaşık 5.000 asker ve subaydan oluşuyordu ki bunlar Fransız birliğine Mısır'da yazılmışlardı.[116] Bu askerler, Anadolu'dan gelme Ermeni mültecilerin yanı sıra Orta Doğu'nun başka yerlerinden, Avrupa ve hatta Amerika'dan bile gelmiş olan Ermenilerden oluşuyordu. Ermeni Lejyonunun amacı daha ilk baştan belliydi. Ermeni subayların belirttiğine göre alaya katılan Ermeniler birime sıradan Fransız birlikleri olarak katılmamışlardı; bilhassa (ve sadece) Türklere karşı çarpışmak için işgale katılmış özel bir gruptular.[117] Fransız kaynakları, Ermeni birliklerinin disiplinsizlikten muzdarip olduğunu ve Fransız yetkili subayların emrini dinlemediklerini ileri sürüyorlardı. Ermeni askerler, aşırı derecede Ermeni İhtilalci Örgütlerin etkisinde kalmışlardı. Müslüman karşıtı duyguları o kadar güçlüydü ki, Fransız ordusundaki Cezayirli Müslüman askerlerle bile çatışmaya giriştiler.[118]

1918 Kasım ayında, Ermeni Lejyonu Beyrut polisiyle dalaşarak Fransızları mahcup etti. Ermeniler Beyrut'taki bu fiyaskonun hemen ardından, kuzeye, Türkiye topraklarını istilaya gönderilmişlerdi. Kasım sonlarında, İskenderun'a (Alexandretta'ya) ulaştılar. Bazıları orada kaldılar ve diğerleri

---

Novembre 1918 – Novembre 1919 {Suriye ve Kilikya'nın Kasım 1918 – Kasım 1919 arasında İngiliz Komutası Altında Fransızlarca İşgali}, s. 120-121).

116 10 Aralık 1918 itibariyle: 54'ü bölgede görevde bulunan 63 subay, 4,298'i bölgede görevde bulunan 4,912 asker ve 750 kişi Suriye'nin yerli Ermeni gönüllülerinden oluşuyordu.

Bölgede görevde bulunmayanların çoğu Kıbrıs'ta "beklemedeydiler" (Gustave Gautherot, *La France en Syrie et en Cilicie* {Fransa, Suriye ve Kilikya'da}, Paris, 1920, s. 139).

117 Boghos Nubar'ın iletilerinden, Paris, 26 Aralık 1920:

[Ermeni Lejyonunun kuruluş şartları:]

> 1. Doğu Lejyonunun kurulmasındaki esas amaç, Ermenilerin ata yurtlarının kurtarılmasına fırsat vermek ve böylece doğal amaçlarının gerçekleşmesi hakkını sağlamaktır.
>
> 2. Ermeni Lejyonu, sadece Türk'lere karşı ve sadece kendi atalarının topraklarında savaşacaktır.
>
> 3. Ermeni Lejyonu, ileride kurulacak Ermenistan Devletinin ordusunun çekirdeğini teşkil edecektir."

(F.O. 608-271 kayıt numarası okunamıyor, 10 Ocak 1920, "*But de la Création de la Légion d'Orient* [*Légion Arménienne*] {Doğu Lejyonunun (Ermeni Lejyonunun) Kuruluşu Üzerine}" Yazan: Boghos Nubar).

118 Gautherot, s. 135 ve 136. Kont R. de Gontaut-Biron, *Comment La Franse s'est installée en Syrie (1918-1919)* {*Fransa'nın Suriye'ye Yerleşmesine Dair (1918-1919)*}, Paris, 1923, s. 53 ve 54. (İlerideki sayfalarda, 'Gontaut-Biron' diye kısaltılacaktır.)

de Aralık sonunda Adana ilini istila etmeye gönderildiler. Onların gelişi üzerine İskenderun, Baylan ve Dörtyol'da huzursuzluklar baş gösterdi. Dörtyol bölgesinde, Ermeni köylülerle Ermeni askerler birleşerek, Müslüman köylerine hücum ettiler. Türk köylülerin dağlara çekilmesi üzerine, onların geride kalan mallarını yağmaladılar.[119] Fransızlar Müslüman evlerine yapılan saldırıları bastırmaya çalışınca, Baylan'daki Ermeni askerleri başkaldırdılar. Diğerleri ise Fransız ordusunu bırakıp yerli Ermenilerden, Ermeni mültecilerden ve lejyonerlerden oluşan birliklere katılıp Ocak 1919'da Arap Deresi ve Kırıkhane kasabalarına saldırdılar.[120]

Ermeni Lejyonu İskenderun'a girer girmez Müslüman evlerini bastı. Görünürdeki neden olarak Türkler tarafından tutsak edilmiş Ermeni kızlarını aramayı bahane ettiler. [121] Bu aramalar sırasında bazılarının ırzına geçtiler. Aslında beraberlerinde alıp kaçırdıkları kadınların çok azı Ermeni kökenliydi.[122] Benzer olaylar Adana Vilayetinde Ermeni güçlerinin ayak bastığı her yerde görüldü. Osmanlı yöneticileri, tüfek kabzasıyla dipçiklemenin işgal yöntemi olarak aşırı derecede kullanıldığını kayda geçirdiler. Aynı zaman diliminde Batı ve Doğu Anadolu ile Kafkasya'daki durumla kıyaslandığında, katledilmek küçük çaplı bir yok etmek yöntemi olarak kalsa da Türkler burada da yaygın şekilde katlediliyorlardı.[123] Yerli Ermeni köylüler, Anadolu'ya geri dönen Ermeni mülteciler ve Ermeni lejyonundan firar edenlerin katıldığı yandaş gerilla çeteleri kuruluyordu. İşgal bölgesindeki Türk köylüleri, bu çetelere yem olmaktaydılar.[124] Türk köylülerin

---

119 U.S. 867.4016/407, H (isminin gerisi okunmuyor)'dan Amerikan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 13 Mart 1919, bu yazışmada Osmanlı Hariciye Vekaletinin 14305 No.lu notası iletilmektedir.

120 Gontaut-Biron, s. 55.

121 Gontaut-Biron, s. 54.

122 Üçüncü Kolordu Komutanı Selahattin'den Harbiye Nezaretine, Sivas, 27/28 Aralık 1919. *Belgeler-IV*, No. 2076.

123 Bkz. 119 No'lu dipnottaki kaynak.

124 Kilikya'da ("Toros dağlarındaki") Türklerin mallarının Ermeni eşkıyalar tarafından gasp edilmesi hakkında bkz: F.O. 371-3658, No. 58433, Webb'den İngiltere Dışişleri Bakanına, İstanbul, 27 Mart 1919, bu yazıda Osmanlı Harbiye Nezaretinin bir mektubu iletilmektedir. "Serviç'li Butros" yönetimindeki Ermeni çetelerin Urfa bölgesinde yürüttüğü silahlı soygun konusunda bkz: F.O. 371-3658, No. 58433, Webb'den İngiltere Dışişleri Bakanına, İstanbul, 27 Mart 1919, bu yazışmada Urfa Müftüsü ve diğer görevlilerin mektubu iletilmektedir. Ermeni çetelerinin Sis'teki Müslümanlara saldırıları konusunda bkz. U.S. 867.00/1076, Bristol'dan ABD Dışişleri Genel Sekreterine, İs-

başvuracağı hukukî zemin veya yardım isteyebileceği bir kuruluş yoktu çünkü yerel yönetim görünürde Fransızların denetiminde olmakla beraber, aslında Ermenilerin elindeydi. Fransızlar kendilerinin ve İngilizlerin Ermenileri dizginlemekten aciz kaldıklarını, Türklerin yakınmalarına çare bulamadıklarını ileri sürüyorlardı. Fransız Generali Hamelin bu yakınmaları "Ermenilerin halka karşı giriştikleri hırsızlık, silahlı hücum, talan etme, katliam gibi çoğu delillerle ispatlanmış, maalesef haklı şikâyetler" olarak dillendiriyordu.[125]

Kilikya'da, bir yandan Türklere saldırılar sürerken, çok sayıda Ermeni de bölgeye göç etmekteydi.[126] Yeni gelenlerin çoğu daha önce Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden kaçmış veya Osmanlılar tarafından göçe tâbi tutulmuş Ermeni mültecilerdi. Fransız ve İngiliz yöneticiler (İngilizler savaştan hemen sonra yörede hâkimiyet kurmuşlardı) bu göçe yardım ettiler. Mersin'e gemiyle 8.000 Ermeni gönderildi [127] ve çok daha fazlası, kara yolundan Kilikya'ya ulaştı. Ermeniler yeni bir Ermenistan olacağını umdukları Kilikya'ya Anadolu'nun başka yörelerinden, örneğin harbin sonuna kadar sâlimen yaşadıkları Kayseri gibi illerden bile göç ediyorlardı. Fransızlar ile İngilizler, savaş döneminde gelişen nefret duygularının biteceğini veya bastırılacağını sanmakla çok yanılmışlardı.

Ermeni Lejyonunun kesin tasfiye kararını, 16 Şubat'ta İskenderun'da başlayan olaylar getirdi. Orada Ermeniler, Müslüman olan Fransız askerlerine hücum edip isyan çıkartmışlar, yerli Müslüman halkın evlerini yakıp yağmalamışlar ve sayısız Müslüman'ı katletmişlerdi.[128] Kilikya çevresindekinin aksine, Ermeni Lejyonunun İskenderun'daki hareketleri dış dünyanın gözleri önünde cereyan etti. Bu isyan olayı, İtilaf devletlerinin Ermeni birliklerini kullanmak konusundaki görüşlerini gözden geçirmesine neden oldu. Suriye ve Kilikya'da hala söz sahibi olan Suriye'deki İngiliz Kumandanlığı,

---

tanbul, 11 Aralık 1919. Bu yazışmada Bab-ı-Ali'nin 9 Kasım 1919 tarihli notası iletilmektedir.

125 General Hamelin'in İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserine yazdığı 2 Şubat 1919 tarihli mektubundan alınmıştır. Bu mektup *Les Armées Françaises au Levant* {*Doğu Akdeniz'deki Fransız orduları*}, s. 122'de yer almaktadır.

126 Hovannisian, *The Republic of Armenia*, Cilt II, s. 416'da 120.000 ve s. 325'te 150.000 kadar yüksek sayılar hesaplamıştır.

127 Steven Hemsleyu Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate* {Suriye ve Lübnan Fransız Mandası Altında iken}, Londra, 1958, s.77.

128 Gontaut-Biron, s. 54 ve 55.

Ermeni birliklerinin yöreden çıkartılmasını ve onların yerine düzenli İngiliz askerlerinin gönderilmesini emretti. Bir Fransız tarihçinin çok kısaca yazdığı özete göre Kilikya istilası şöyle cereyan etmişti:

> İskenderun'daki toplu isyandan iki gün sonra, Kilikya'daki [Ermeni] taburlarının yerini İngiliz birlikleri aldı. . . . Kilikya'da görülen hırsızlık, Türklere karşı bazı vahşi saldırılar, "kurtarmak" adı altında genç kızların kaçırılması, silah zoruyla alıkoymalar gibi belli sayıda disiplinsizlik olayları lejyonun ana amacıyla bağdaşmıyordu.[129]

Ermeni birlikleri 18 Şubat - 16 Mart 1919'da bölgeden çıkartılmalarına rağmen, Adana, Mersin ve Hamidiye'de yeniden konuşlandırılmış ve bir müddet de burada talana devam etmişlerdi.[130]

Ermeni Lejyonunun bölgeden çıkartılmasına rağmen Kilikya'da gerginlik devam etti. İtilaf Devletlerinin ele geçirdikleri toprakları aralarında paylaşmak planına uygun olarak, İngiliz askerî birliklerinin yerine derhal Fransız birlikleri yerleştirildi. Fransız askerî birliklerinin çoğu kolonilerden toplanan Senegal'li devşirmeler ile Ermeni yedeklerden ibaretti. Müslüman yerli halka yapılan saldırılar kesilmeden devam etti ve bilhassa Kilikya'nın doğusundaki Maraş Sancağında, Türk ve Ermeni çetelerinin her ikisi de karşı toplumdan sivil halkı öldürmeye giriştiler.[131] Türk köylüleri (bazılarının Fransızlardan ele geçirdiği silahları kullanarak), Fransızlar tarafından silahlandırılmış olan yerli Ermeni halkının ve Fransız ünifor-

129 Gautheraut, s. 185.

130 Osmanlı Hariciye Nezareti 1919 Mart sonlarında "Toroslar bölgesinde" Ermenilerce işlenen soygun, cinayet ve benzeri olaylardan detaylı anlatımlarla şikâyetçi oldu (F.O. 371-3658, No. 58433, Wenn'den İngiltere Dışişleri Bakanına, İstanbul, 27 Mart 1919).

Fransızlar Kilikya'daki Ermeni Lejyonunu tamamen lağvetmeye niyetli olduklarını, fakat yerlerine gönderecek başka askerleri bulunmadığını öne sürdüler (*Les Armées Françaises au Levant*, s. 120).

131 Maraş'taki olaylar, Engert adlı bir Amerikalı tarafından, etkileyici fakat doğruluktan uzak biçimde rapor edildi. Engert, iki Amerikalı'nın Maraş'ta öldürüldüğü haberini araştırmak üzere gönderilmişti, fakat Adana'dan öteye geçemediği için olayların yakınına yaklaşamadı (U.S. 867.00/1122, Engert'ten ABD Dışişleri Bakanına, Beyrut, 20 Şubat 1920).

Amiral Bristol, Maraş'taki olayları gerçekçi şekilde rapor etmiştir (U.S. 867.00/1130, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 4 Mart 1920 ve U.S. 867.00/1131, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 7 Mart 1920). Ayrıca bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 460-462.

malıların saldırılarını püskürttüler.[132] Güneydoğu'daki şehir ve köylerde, Fransız askerleriyle yerli Ermeniler, Türklerin evlerini yaktılar, binaları yağmaladılar, Müslüman kadınların ırzına geçtiler ve yerli Türk halkını katlettiler. Müslümanların elindeki silahlara el konup, Ermenilere dağıtılmıştı. Tüm bunlara rağmen, Türkler grup halinde silahlanmıştı ve direniyorlardı.[133] 1920 Mart ayında Türk kuvvetlerinin Maraş'ı Fransızlardan geri alması üzerine, olaylar doruk noktasına ulaştı.[134] Maraş'ın geri alınmasını takip eden çarpışma ve katliamlarda binlerce Türk ve Ermeni öldürüldü. Bilhassa Fransız top atışı ve kasıtlı kundaklamalardan dolayı şehrin büyük kısmı harap oldu. Fransız sömürgelerinden toplanan askerlerle Ermeniler geri çekilirlerken, yolları üstündeki tüm Türk köylerini viraneye çevirdiler. Amerikan Yüksek Komiseri Bristol'ün sözleriyle:

> Askerî birliklerin çoğu, Ermenilerden ve Fransız kolonilerinden devşirilenlerden oluşmaktaydı. Bunlar, ilerlerken, güçlerini göstermek için birçok Türk köyünü yakıp yıkmışlardı. Maraş'tan geri çekilirken ise neredeyse tüm Türk köylerini aynı şekilde harap ettiler.[135]

Maraş bölgesindeki Ermenilerin çoğu Fransızlarla birlikte kaçmıştı, fakat binlerce Ermeni de Türk ordusunun koruması altında geride kalmıştı. Ankara'ya bağlı Türk yönetiminin Maraş Sancağı'nda faaliyete başlamasıyla bölgedeki gerilim sona erdi ve katliamların sonu geldi.[136] Fakat savaş Kilik-

132 F.O. 406-43, No. E1352, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 11 Şubat 1920.

133 Reşit Paşa'nın İngilizlere yaptığı çok sayıda resmi şikâyetler için bkz. F.O. 371-5043, No. E1358, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 17 Şubat 1920.

134 Fransız ve Ermenilerin Maraş'ta işlediği katliamlar üzerine Türklerin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden yollanan telgraflar için ve Maraş Bölgesinin her köşesindeki kasaba ve köylerinden yollanan mektuplar için bkz. U.S. 867.00/1137, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 7 Şubat 1920. Benzer beyanlar için ayrıca bkz. F.O. 406-43 No. E1352, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 11 Şubat 1920.

135 U.S. 867.00/1128, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 7 Mart 1920'de ellerine geçen, fakat yollandığı gün için 1920'de yazılmış rapor diye söz edilen belge.

136 "Maraş'tan gelen son raporlara göre, bizim [yani Amerikalı] vatandaşlarımız, tüm gayri Müslüman ırklar ve Fransızların geri çekilmesiyle bakımı Amerikalılara terk edilmiş olan 50 kadar yaralı Fransız askerinin hepsi güvendedir ve Türk yöneticilerin koruması altındadır. . . Ermeniler, Türkler tarafından kıyımdan geçirilmiyor" (U.S. 867.00/1124, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 26 Şubat 1920).

Bristol, Maraş'taki yıkımın ana nedeninin Fransız bombardımanı olduğunu ve Fransızların arkasından sadece 10.000 kadar Ermeni'nin bölgede kaldığını ve sadece "tek tük" katliam olduğunu bildirdi. Genellikle sükûnet hâkimdi. Göreve yeni tayin edilen

ya'nın diğer bölgelerinde devam etti ve Müslümanların topluca kıyımdan geçirileceği Türk birlikleri arasında ciddi bir endişe yarattı. İngiliz haber kaynaklarına göre Türk millî kuvvetleri Adana ve Mersin'i ele geçirmeden önce duraksadılar, çünkü ilerledikleri takdirde, hepsi de silahlanmış olan Hıristiyanlar tarafından şehirlerdeki tüm Müslümanların katledeceğinden korkuyorlardı.[137]

Türklerle Fransızlar arasındaki çatışmalar ile Ermeni ve Türk çetelerinin katliamları, 1921 Aralık ayında Fransızların, 30.000 Ermeni'yi de beraberlerinde alarak Kilikya'dan tamamen çekilmesine kadar sürdü. Daha birçok Ermeni halk, neredeyse Kilikya'dakilerin tamamı, yöreyi onların arkasından hemen terk ettiler.[138] Verdikleri kayıplar arttıkça, Fransızlar Ermenilere daha az bağlılık göstermeye başladılar ve bir Ermeni azınlığın Kilikya'yı kontrolü altında tutması için bedel ödemek istemez oldular. Hatta Ermenilerin Kilikya'daki davranışlarını had safhada tenkit etmeye başladılar. İngi-

---

Türk Mutasarrıf, Hıristiyanları korumak için çok gayret ediyordu fakat emrinde çok kısıtlı imkânı ve insan gücü vardı. (U.S. 867.00/1185, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 27 Mart 1920).

Bristol, Maraş'taki Ermeni şikâyetlerinin sorumlusu olarak, istilâ yöntemlerinin yanlışlığı yüzünden Fransızları suçlu buldu. Her iki tarafta da çocuk ve kadınlar dâhil "bir kaç bin Türk" ve 10.000 Ermeni öldürülmüştü. Türklerin bazı Ermenileri katlettiğini, fakat Fransızların yöreyi terk etmesi üzerine ortalığın sakinleştiğini bildirdi. Ayrıca, Türk Ulusalcılarının, gayri Müslimleri yok etmek istemediğini, emin şekilde öne sürdü (U.S. 867.00/1179, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 23 Mart 1920).

Bristol, Kilikya'daki Ermenilerin katledildiğine dair güvenilir raporlar olmadığını bildirdi. ABD Dışişleri Bakanlığına, duydukları propagandaya inanmamalarını tavsiye etti. (U.S. 867.00/1156, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 12 Mart 1920). Ayrıca bkz. F.O. 371-5044, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 4 Mart 1920; bu kaynakta Amerikan Misyonerlerin gönderdiği, Ermenilerin acı çektiğine ve Türk köylerinin yakıldığına dair haberler mevcuttur.

137 F.O. 406-44, s. 75, No. 48, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine İzmir'deki temsilcisinin yazdıkları, İstanbul, 5 Haziran 1920.

138 Kar altında ve çok ıstırap ile Maraş'tan çekilmeleri sırasında, muhtemelen binlerce Ermeni can verdi. Bkz. Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief (1919-1922)* {*Maraş'ın Aslanları, 1919-1922 Amerikan Yakın Doğu'ya Yardım Kuruluşunda Birinci Elden Kazandığım Tecrübeler*}, Albany, 1973, s. 186-196; F.O. 371- 5042, No. E919, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 2 Mart 1920 ve F.O. 371- 5044, No. E1941, Genelkurmaylık raporu, 20 Mart 1920. İngilizler ölü sayısını 12.000, Kerr ise 11.000 olarak hesaplamışlardır.

Longrigg'e göre, Haziran 1925'e kadar, Kuzey Suriye'deki toplam mülteci sayısı: 89.000 Ermeni, 4.000 Keldani, 1.800 Yakubi, 900 Rum Ortodoks ve 250 Katolik Süryani idi, (s. 138).

lizler tarafından, Fransız Kumandanı General Gourad'a, Türklerin kuşatmasından [Dörtyol] Haçin'deki Ermenileri kurtaracağını söyleyen Ermeni askerlere silah vermeyi neden son günlerde reddettiği sorulduğunda, şu cevabı vermişti:

> Geçmişte, bazen kendi köylerini savunmaları için bazen de Kilikya'daki Fransız kuvvetlerine bağımlı yan örgütler kurabilmeleri için Ermenilere silah dağıtıldığı gerçektir. Ama Ermeniler her seferinde bu durumdan yararlanıp, silahlarını Türklerin kendilerini maruz bıraktığını iddia ettikleri davranışın aynısını kendileri onlara uygulamakta, yani Türklerin mallarını yağmalamak, köylerini yakmak ve silahsız Müslümanları öldürmekte kullandılar.[139]

Yörede, İtilaf devletlerine ait işgal güçlerinin bulunması ve Kilikya'daki yerli Müslüman Türklerin çabucak örgütlenmesi sayesinde, oradaki durumun Erzurum ve Erzincan'a benzer şekilde gelişmesi önlendi. Kuzeydoğu Anadolu'da, istilayı Ruslar gerçekleştirmiş fakat yönetimi hemen Ermenilere bırakmışlardı ve Ermeniler de Müslümanlara katliam uygulamışlardı. Kilikya'da ise savaş süresince Osmanlılar yönetimi ellerinde tutmuş ve bölgedeki Osmanlı kurumları yerlerinde kalmışlardı. Ermenilerin görülmeye başlaması üzerine derhal, bölgede kalan çok az sayıdaki Osmanlı askerleri, jandarma güçleri ve yerli Müslümanlar hep birlikte direniş hareketi örgütlediler. Bu Türkler, Türk Milliyetçilerin yardımıyla önce Ermenilere karşı sonra da Fransızlara karşı direndiler. Fransızları ezici şekilde mağlup edemedikleri halde, Güneydoğu Anadolu'nun herhangi bir köşesini istila etmeyi Fransızlara, hem can kaybı hem de maliyet açısından o kadar pahalıya ödettiler ki, Fransızlar işgale daha fazla devam edemez veya etmez oldular.[140]

---

139 F.O. 406-44, No. E15253, Askeri İstihbarat Başkanından Dışişlerine, 4 Aralık 1920. Bu yazışmada iletilenler; "Ermenistan'daki Fransız siyaseti hakkında General Gourard'ın açıklamaları", Paris, 25 Kasım 1920.

140 Muzaffer ile diğerlerinin Dışişleri Bakanlığı ile İçişleri Bakanlığına yazdıkları, 7 ve 8 Mayıs 1920, *Belgeler-III*, No. 193. Türk Milliyetçileri ile Fransızların Urfa'yı ele geçirmek için yaptıkları çatışmalar bu bölümdeki konumuzla doğrudan ilgili değildir, fakat Urfa'daki Ermenilerin çelişkili tutumu, Amerikan Misyonerlerin yeri ve Türklerle Fransızların arasındaki ilişkiler açısından ilgi çekicidir. Bkz. Mary Caroline Holmes'in kişisel yazıları, *Between the Lines in Asia Minor {Ön Asya'daki sınırlar arasında}*, New York, 1923 ve Ali Saip'in detaylı anlatımı ile *Çukurova'nın Acıklı Olayları* ve *Urfa'nın Kurtuluş*

GÜNEY KAFKASYA

Birinci Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında Kafkasya'daki Ermenilerin çektiği çileler ve özellikle Ermeni mültecilerin Anadolu'dan ayrılırken çektikleri, çokça yazılmıştır ve konu iyice duyulmuştur.[141] Onlar arasında, açlık ile hastalık çok fazlaydı ve can kaybı çok yüksek oldu. Şüphesiz ölümlerin doğrudan sebebi, dünya savaşının sonunda Ermenilerin Osmanlı ordularından aceleyle kaçışmaları olmuştur. Ölen mültecilerin sayısına, öç almak isteyen Osmanlı askerlerine yakalanan veya evlerine döndüklerinde Müslüman din kardeşlerinin kesildiğini gören Müslüman köylüler tarafından öldürülen Ermenilerin sayısı da eklenmelidir. Ancak pek bilinmeyen gerçek; aynı bölgedeki Türk ve diğer Müslümanların çektiği çok feci çilelerle can kayıplarıdır.

Kafkas Rusya'sındaki Müslümanların tarihi, 1917 Rus İhtilalini takip eden siyasî ve askerî olaylarla yakından ilişkilidir. Rus İmparatorluğu'nun sınırları içinde kalan Müslümanların katliamı, Osmanlıların Kars bölgesine ilk saldırısı ve yenilgisi üzerine (1914-1915) başladı. Her yerde tekrarlanan olayların bir örneği, 1878'den beri Rus İmparatorluğu'na bağlı bulunan Oltu bölgesinde kaydedildi. Ruslar Oltu'yu Aralık 1914'te Osmanlılara kaptırmış, fakat Ocak 1915'te hemen geri almışlardı. Arkasından Müslüman köylerinin uğradığı saldırılar, Doğu Anadolu'da görülenler kadar dehşet vericiydi.[142] Fakat bu tür katliamlar yereldi, çoğunlukla Rus hudut bölgesiyle sınırlı kalıyor ve Ruslar tarafından kontrol altında tutuluyordu. Savaşın durgun geçen ara yıllarında, Rusların elinde kalan Güney Kafkasya'daki Müslümanların durumu hakkında çok az veri vardır. Emin olduğumuz, onların, 1916'da bile 1917-1920 yıllarındaki hallerinden daha güvende olduklarıdır.

Savaşları (Selim Ak tarafından yeni Türkçeye çevrilmiş), *Şanlıurfa*, 1984. Son kaynak Mary Caroline Holmes'i detaylarıyla anlatır ve detaylı yazışmaların aslını sunar.

Burada "Türk Milliyetçileri" diye söz edilenler Anadolu'nun işgaline karşı direnmek için, Anadolu ve Doğu Trakya'da örgütlenen Türk güçlerini kast etmektedir. Sonunda, Mustafa Kemal'in liderliğinde toplananlar bu kuvvetlerdi. Ayrıntılar için 7. Bölüm'e bakınız.

141 Ermenilerin Kafkasya'daki mağduriyetleri hakkında bkz: F.O. 371-6265, No. E23, "Tiflis'teki Albay Stokes'un, Ermenistan'daki durum hakkında raporu", 24 Aralık 1920 ve F.O. 371-3658, No. 59561, 1918 (sadece yıl bildirilmiş), Yazan: Ermeni Parlamentosu Başkanı A. Şahakyan. Genel anlatım için bkz: Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence* ve *The Republic of Armenia*.

142 Kara Şemsi, s. 74.

1917 baharında Rus ordusu, Doğu Anadolu'nun istilasını tamamlayıp Diyarbakır, Harput ve Irak'a kadar güneydeki tüm toprakları ele geçirmeye hazırdı. Fakat Şubat'taki Rus İhtilali tüm savaş planlarını değiştirdi. İhtilal haberinin, baharda Anadolu'daki askerler arasında yayılmasıyla, subay ve askerlerin hiçbiri yeni politik ortamın belirmesinden önce harekete geçmek istemediler. Anadolu'daki Rus askerleri, Batı cephesindeki Rus askerlerinden daha uzun süre yerlerinde kalmalarına rağmen, onlar da, toplu halde orduyu terk edip geri dönmeye başladılar. 7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra, Anadolu'da Rus ordusundan eser kalmamıştı. Geriye sadece, bir kaç yüz Rus subayı ve çoğunluğunu Ermenilerin teşkil ettiği Kafkasya birlikleri kalmıştı. Resmiyette, bu güçler Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan oluşan, yeni kurulmuş Mavera-yı Kafkas Federasyonunun askerleriydiler. Fakat çok geçmeden, bu üç yeni cumhuriyetin birlikteliği sona erdi ve askerler de Ermenistan Cumhuriyetinin askerleri durumuna geçtiler.

Ermenistan Cumhuriyetinin askerleri ve onlarla birlik olan Ermeni çete örgütleri 1917-1918 arasında gerçekleşmesi imkânsız bir beklenti içine girdiler. Ermeniler, askerî açıdan Rus yardımı olmadan, Osmanlı ordusuna karşı duracak güçte değillerdi. Buna ilave olarak Ermeniler, Anadolu eyaletlerinden gelmiş büyük bir Ermeni mülteci kitlesini korumak ve organize etmek zorunda kalmışlardı. (Daha önceden Rusya'nın işgali altında kalmış olan Anadolu topraklarında bulunan Ermeni halk, savaş sırasında yaşananlardan sonra, yerli Müslümanların ve topraklarına geri dönmekte olan Müslüman mültecilerin ölümcül intikam almasını haklı olarak bekliyor olmalıydılar.) Ermeniler, zayıflayan askeri pozisyonları yüzünden Rusya'daki Ermeni topraklarına (eski Erivan iline) ve civarına çekilmek zorunda kaldılar. En azından bir bölgenin Ermenilerin elinde kalmasını garantilemeye razı gelmişlerdi. Fakat bu da, orada yaşamakta olan Müslüman halkı katlederek veya göçe zorlamak karşılığında elde edilebilecek bir garantiydi. Batıda ise daha az zalim olmakla birlikte benzer akıbet, Azerbaycan'da yaşayan Ermenileri beklemekteydi. Mülteciler her iki yönde sınırın öte yakasına geçiyorlardı.

1919'a gelindiğinde, Erivan İlinde (Rusların terimiyle Guberniia'sında) yaşamakta olan Müslüman halkın çoğunluğu, ya ölmüş ya da Ermeni Cumhuriyetinin sınırları dışında mülteci haline düşmüştü. Bu Müslümanların, yerleşkelerini terk etmeleri kolay olmadı. Çoğunluğu 1918 baharında (ba-

zıları ise daha önceden, 1914 sonlarında) sınır dışı edilmiş olmalarına rağmen, birçokları politik durumun yatışacağı ümidiyle, defalarca evlerine geri döndüler. Müslümanlar, her geri dönüşte daha çok kayıp verdiklerinden sayıları gittikçe azalıyordu ve tekrar tekrar göçe çıkıyorlardı. Çiftlikleri hiçbir zaman onlara iade edilmedi. Bir yüzyıl önce başlamış bulunan, büyük nüfus değiş tokuşunun en son safhasına yakalanmışlardı. Ermeni mülteciler Anadolu'dan Ermenistan Cumhuriyetine ulaştıkça, buralardan ayrılıp mülteci haline düşmüş olan Müslümanların çiftliklerini sahiplendiler. Müslümanlar da, kâh katledildiler kâh Anadolu veya Azerbaycan'a sürüldüler.[143] Müslüman mültecilerden, Ermeni Cumhuriyetinde 1919 Eylül ayında sağ kalabilenlerin sayısı 150.000 idi ve bunlar da hızla telef olmaktaydılar.[144] Sağ kalanların çoğu, sığınabilecekleri ilk yere derhal kaçmaya zorlanmıştı. Buralar, çok sayıda insanı doyurmaktan uzak, dağlık arazilerdi. Örneğin; Erivan ilinin 22 Müslüman köyünden sağ kalanlar, Üçtepeler dağlarının yaylalarına kaçmışlardı.[145] Bu insanların akıbeti bilinmemektedir, fakat pek mutlu sonlanmamıştır. Novo Bayazıt bölgesindeki tarlalarına geri dönen Müslümanlardan bir daha haber alınamadı. Söylentiye göre kıyımdan geçirilmişlerdi. Ermenistan Cumhuriyetinde kalan pek az sayıdaki Müslüman'ın durumu mültecilerinkinden çok daha kötüydü ve onlara yardım etmek için kimse parmağını kımıldatmıyordu. Ne yiyecekleri ne de

---

143 9. Ordu Komutanı Şevki'den Savunma Bakanlığına, 27 Aralık 1918. *Belgeler-III*, No. 185.

144 F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Kasım 1919. Bu yazışmada Makinsky adlı delegenin Erivan'da kaleme aldığı 9 Eylül 1919 tarihli "Sosyal Yardım Bakanlığının, Ermenistan'daki Müslümanların ekonomik durumunu soruşturmakla görevli delegesinin raporu" iletilmektedir. Makinsky'ye göre, "Sadece Gökçe Gölü'nün kıyısında en uçta kalan bölge güvenlik içinde kalabilmişti. Erivan Bölgesinde, Hükümet kontrolü altında tutulan yerlerde Müslüman sayısı 25.000'i geçmemektedir, Eçmiyazin'de de bir o kadar 25.000 ve Surmanlinsk'te de hükümet kontrolünde bulunan bölgede, sadece 15.000 Müslüman canlı kalabilmiştir. Bunlara ilave olarak, Erivan'da yerli halkın yanı sıra, 13.000 Müslüman mülteci bulunmaktadır." Makinsky, Ermenilerin Amerika'dan yardım aldıklarına değiniyor ve "Milliyet farkı gözetmeksizin herkesin yardıma muhtaç olduğu söylenebilir fakat tek farkla Müslümanlara hiçbir yardım verilmediği için, Ermenilerden daha acilen, yardıma ihtiyaçları vardır."

1918 yılında evlerine geri dönmek isteyen Müslüman mülteciler, Ermeni güçleri tarafından durdurulmuştu (Dâhiliye Nezaretinden Harbiye Nezaretine, 28 Ağustos 1918, *Belgeler-I*, No. 85).

145 9. Tümen Komutanı Rüştü'den 1. Kafkas Kolordusu Komutanlığına, Yukarı Talin, 20 Haziran 1918. *Belgeler-III*, No. 183.

ekecek tohumları kalmıştı. Tekrar tekrar göçe zorlandıklarından her şeylerini kaybetmişlerdi.[146]

Ermeni Hükümetinin yönetimi altındaki bölgelerde, devletin çarkları Müslümanları sıkıştırarak çalışıyordu. Örneğin, Müslümanlardan alınan vergiler hem rastgele nedenlerle ödeme güçlerinin üzerinde tayin ediliyor hem de Ermeni jandarmaya müracaat edip durumundan şikâyetçi olanlardan bir daha haber alınamıyordu.[147] Muhtemelen Osmanlılar tarafından silahlandırılmış olan Müslüman köylüler, imkân buldukça direndiler. Bu durum, özellikle Nahçıvan (Nakhichevan) ile Kars Vilayetinin Ruslarda kalan kısımlarında Müslüman Türklerin çoğunlukta olduğu bölgeler için geçerlidir.[148] O bölgelerde çıkan savaşlar her iki taraftan da kayıp sayısını çok kabarttı. Savaşın sonunda Kafkasya'yı istila eden Osmanlı kuvvetleri, 1918 Mayıs'ına kadar Doğu Kafkasya'daki 250 Müslüman köyünün Ermeniler tarafından tamamen yakıldığını tahminen hesapladılar.[149]

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkmasıyla, Osmanlı askerlerinin korumasından mahrum kalan Kars Vilayetinin yerli Müslümanları, yönetim birimleri kurdular. Bu örgütler, Kuzeydoğu Anadolu'da örgütlenmekte olan Türk Milliyetçileriyle irtibata geçip, onlara Ermeni güçlerinin bölgelerinde meydana getirdiği yıkımın detaylı listesini verdiler. Örneğin, Kağızman'dan gelen bir raporda; Ermeniler tarafından yerle bir edilen 100'ün üzerinde Müslüman Türk köyü listelenmişti. Aynı raporda binlerce insanın öldürülüp yaklaşık 10.000 kişinin evsiz bırakıldığı hesaplamasına yer verilmişti.[150]

---

146 F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Kasım 1919. Bu yazışmada iletilen: Makinsky adlı delegenin kaleme aldığı "Sosyal Yardım Bakanlığının, Ermenistan'daki Müslümanların ekonomik durumunu soruşturmakla görevli delegesinin raporu", Erivan, 9 Eylül 1919.

147 Şevki'den Harbiye Nezaretine, Kars, 4 Ocak 1919. *Belgeler-III*, No. 187.

148 Şevki'den Harbiye Nezaretine, Kars, 6 Ocak 1919. *Belgeler-III*, No. 189.

Kâzım Karabekir'den Harbiye Nezaretine, Erzurum, 30 Ağustos 1919. *Belgeler-III*, No. 191. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz* kitabında genellikle politik ve askeri konulardan bahsetmesine rağmen, bazı kısımlarında Kars, Erivan ve Azerbaycan Müslümanlarının genel durumuna değinmiştir. Özellikle bkz: s. 305-318, 555-556 ve 916-917.

149 6. Ordu Komutanından 13. Kolordu Komutanlığına, 17 Mayıs 1918. *Belgeler-II*, No. 138, Ayrıca bkz: U.S. 867.00/1191, Bristol'den Dışişleri Bakanına, İstanbul, 1 Nisan 1920.

150 *Belgeler-III*, No. 194. Bu son derece ayrıntılı rapor, tüm veriler belirtilerek hazırlanmıştır ve belli ki tamamen gerçeği yansıtmaktadır. Maalesef, o zamanın şartlarında, aynı mükemmellikte çok az rapor hazırlanabilmiştir. 23 Ekim 1920 tarihli olan bu ra-

Doğu'daki Osmanlı ordu kumandanlığının bildirdiğine göre, 1918 Mayıs ayı itibariyle "Kars, Sarıkamış, Erivan, Ahılkelek ve Kağızman'ın Müslüman köylerinin çoğu Ermeniler tarafından yıkılmıştı." Raporların bazısında, birçok köyün isimlerini sıralamışlardı. Örneğin bir raporda; Tekueli, Hacı Halil, Kalul, Harabe, Dagor, Milanlı, Ketak, Alaca, İlham, Dangal, Ararca, Mulabi, Morcahit, vb. gibi köylerin isimlerine yer verilmişti.[151] Bazı raporlarda ise sadece yıkılan köylerin sayıları bildirilmişti (örneğin; "Nisan ayında, Saragıl Bölgesinden 67 köy yerle bir edildi").[152]

Ermenilerin davasına ve bağımsız Ermeni devleti kurulmasına güçlü şekilde kendini adamış olan İngiltere bile, "asıl Ermenistan" ve Bakû'deki Türk katliamı karşısında, Ermenileri resmen uyardı. Ermenilere, katliamlara devam ettikleri takdirde, dünyanın kendilerine duyduğu sempatiyi kaybedeceklerini söyledi.[153]

KARS

Savaş öncesinde, Kars kenti ve ili Rus İmparatorluğu'nun elindeydi. 1917 Rus İhtilalinden sonra, Kars ilinin Ermeni halkının çoğunluğu, Osmanlı kuvvetlerinin önü sıra kaçıp Güney Kafkasya'ya göçmüşlerdi. Bunun üzerine, daha önce vilayetten kaçmış olan Müslümanlar geri geldiler. Savaş öncesinde Müslümanların, Kars'ta çoğunluk nüfusa sahip olduğu hiç kuşku götürmez.[154] Osmanlı'nın yenilmesi üzerine bu Müslümanlar, Kars Vilaye-

---

por, "Son yılda Ermeniler tarafından yakılmış olan Müslüman köylerin isimlerini ve Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanların sayılarını 3 liste halinde sıralamıştır." Listeler ayrıntılıdır; talan olaylarının, ekinlerin yok edilmesinin ve benzerlerinin yanı sıra, katliam bilgilerini kapsamaktadır (Halk Meclisi Başkanı Ali Rıza'dan 12. Tümen Komutanlığına yazılmış, Kağızman, 23 Ekim 1920, *Belgeler-III*, No. 194).

151 Şevki'den 3. Ordu Komutanlığına, 13 Mayıs 1918. *Belgeler-I*, No. 75.

152 Dipnot 151'deki kaynak.

153 F.O. 371-3405, No. 196800 ve F.O. 371-3301. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris'te bulunan Lord Derby'ye yazılanlar, 27 Temmuz 1918: "Lütfen aşağıdaki mesajı Boğos Nubar Paşa'ya iletiniz. 'Majestelerinin Hükümeti hem ilerleyen Türk kuvvetlerinin önü sıra geri çıkarılmalarının öncesinde asıl Ermenistan'da hem de Bakû bölgesinde (ki buradaki mağdurlar Tartar'lardır), Ermeni askerleri tarafından yapılan katliamlar hakkında ardı arası kesilmeden gelen raporlardan çok tedirgin olmuştur...'"

154 Rusların *Yıllık İstatistik Bilgiler* kitabına göre (s. 64 ve 70) [1914 yılındaki sayımların halen geçerli olduğu varsayılarak hesaplanan] 1915 Yılına ait Kars Vilayetindeki nüfus oranları yüzde olarak şöyleydi:

tinde Milli İslam Şurasını kurdular. 19 Nisan 1919'da Kars'ı fiilen işgal etmeye başlayan İngilizler, vilayetteki sivil ve askerî yönetimi Ermenilere devrettiler, çünkü Kars'ın yeni kurulacak Ermenistan Cumhuriyeti'nin bir parçası olacağı umuluyordu.[155] Bu konuda, çoğunluk nüfusunu teşkil eden Müslüman halkın görüşü alınmamıştı. Müslümanların silahları toplanıp, Ermenilere verildi. Böylece, eyalette tek silah sahibi olarak Ermeniler ile bazı Kürt aşiretleri kalmıştı.[156]

TABLO-14
1897'DE KARS VİLAYETİNDE NÜFUSUN DİNLERE GÖRE DAĞILIMI

Din	Nüfus sayısı	Nüfus %
Ortodoks	49,295	17,0
Ermeni *	72,967	25,1
Roma Katolik Kilisesine bağlı Hıristiyanlar	4,373	1,5
Diğer Hıristiyanlar	16,963	5,8
Yahudiler	1,204	0,4
Müslümanlar	145,852	50,2
Toplam:	**290,654**	

* Gregoryen ve Katolik Ermenilerin hepsi
KAYNAK: 1897 Rus nüfus sayımı

Müslümanların katledilmesine, İngilizlerin Kars'tan ayrılmasından önce başlanmıştı. 19 Nisan'da, "Karç Murat" Ermeni çetesi Kars hattındaki bir trenden 7 Müslüman'ı sürükleyerek dışarı çıkarıp öldürdü. İngilizler hâlen

Ortodoks	% 21,23
Müslüman	% 50,16
Katolik	% 1,50
Protestan	% 0,42
Yahudi	% 0,42
Diğer Hıristiyanlar	% 25,10
Hıristiyan olmayan Diğerleri	% 1,17

Ermeniler dinî gruplar altında değil de, "etnik gruplar" altında yazılmışlardı: %25,3 Ermeni, %35,9 "Turko-Tatar", %14,8 Kürt. Burada, Ortodoksların oranının 1897'den 1914'e ânî olarak aşırı yükseldiği dikkati çekmekte ve rakamların doğruluğu şüphe uyandırmaktadır.

155 W.E.D. Allen Kars Vilayetindeki Türk, Ermeni ve İngiliz faaliyetlerini ayrıntılarıyla anlatır. Vardığı sonuç: "Disiplinsiz Ermeni askerlerinin zulüm ve işkencesi altında, Türk toplumunun geneli, geçici hükümet üyelerinin aileleri de dâhil olmak üzere kurban edildi. Kars yaylasındaki Türk köylerinde de birçok aşırılıklar uygulandı" (Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefieids,* s. 497 ve 498).

156 A. Rawlinson, *Adventures in the Near East {Yakın Doğu'daki Maceralar} 1918-1922,* Londra, 1924, s. 215.

bölgede bulunduklarından, bir soruşturma heyeti kuruldu. Bu heyet Karç Murat ile çetesini suçlu buldu, fakat hiç kimse onları tutuklayamıyordu.[157] Kars'ta işlenen suçlar bu şekilde yağmacılık, gasp, tahribat ve katliamlarla devam etti. Karakurt-Sarıkamış hattındaki Müslüman köylerine, Ermeni ordusu 1919 Temmuz ayında top ve makineli tüfekle saldırıp tahrip etmeye başladı.[158] Büyük Şatak köyü harap edilip, 5 Müslüman öldürüldü. Sağlık Kazasında 13 köy, Horasan Kazasında ise 25 köy yakılıp yıkıldı. Müslümanlara ait çok sayıda koyun ve sığır sürüsüne el kondu.

Kars bölgesindeki Müslümanların kıyımı, ilin daha çok mümbit topraklarındaki Türkçe konuşan halkın yaşadığı alanlarda yer aldı.[159] Ermeni çeteleri, Kars ile Oltu arasındaki Türk köyleri ile Akçakale, Babirgün yanı sıra başka kasaba ve köyleri de yağmaladılar. Puzant Köyü'nün Müslümanları ve Kağızman halkından da 60 Müslüman, Ermeniler tarafından öldürüldü. Iğdır Türkleri, silahlı Ermeni çeteleri eşliğinde uzaklaştırıldılar veya öldürüldüler.[160] Kağızman'ın Türk Valisi Ali Rıza, Kars'taki Milli İslam Şurasının dağılmasından sonra, Ermeniler tarafından yağmalanan köylerin sayılarını: Digur'da 63 köy, Kağızman'da 45, Karakorun'da 45, Sarıkamış'ta 46 ve daha birçok köyler şeklinde listeledi. Ali Rıza ayrıca, Ermeni çetelerin liderlerinin isimlerini de listelemiş – toplam 68 isim yer almıştı.[161] Ermeni vahşetini araştırmak üzere Şüregel ve Zarşat bölgelerine yollanan resmî bir Türk soruşturma komisyonu, her köyde yıkılan evlerin sayısını listelemiş: ("Şüregel'de 45 ev, Ağnaç'ta 60, Yılanlı'da 70, ...").[162] Rapor edilen kat-

---

157 F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Kasım 1919. Bu yazışmada, Kars Millî İslam Şurası'nın tam yetkili temsilcilerinden (A. Kazieff ve Asadullah İskenderbeyov imzasıyla) gelen 1 Ekim 1919 tarihli nota iletilmektedir.

158 Kazım Karabekir'den İngiliz Kaymakamı Rawlinson Bey Cenaplarına, Erzurum, 10 Temmuz 1919. *Belgeler-IV*, No. 2073.

159 Bkz. F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngltere Dışişleri Bakanına, Tiflis 2 Kasım 1919. Bu yazışmada "Ermenistan yetkililerinin, ele geçirdikleri yerlerde işledikleri kanunsuz eylemlerin listesi" iletilmektedir.

160 Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlığı Vekâletinden Hariciye Nezaret-i Celilesine yazılanlar, 12 Ocak 1919. *Belgeler-IV*, No. 2072.

161 U.S. 860J.4016/60, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına İstanbul'dan, 19 Ocak 1921'de Kâzım Karabekir'in bir bildirisinin tercümesi iletilmiş.

162 U.S. 860J.4016/60, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına İstanbul'dan, 19 Ocak 1921'de Kâzım Karabekir'in bir bildirisinin tercümesi iletilmiş.

Kars'taki Müslüman görevliler, ortalıkta saçılı vaziyette bırakılmış olan Müslüman cesetlerinin sayısını 40.000 olarak hesapladılar. Bu sayı istatistiksel olarak güvenilir

liamlar, maalesef Doğu Anadolu ve Kafkaslarda sık görülen örneklere benziyordu; yağmalanıp yakılan köyler, gasp edilen sürüler, el konan kişisel eşyalar, ırza geçmeler ve katliamlar yer almıştı.[163] Kars yaylası veya Erivan'ın kuzeyindeki bölgelerin hiçbirinde, Müslüman köyleri güvende değillerdi. Yaylada yaşayan Türklerin bireysel olarak Ermeniler ve bazen de Rumlar tarafından soyulması ve öldürülmesine sıkça rastlanırdı.[164] Ancak, ilin dağlık bölgeleri Kürt aşiretler tarafından savunuluyordu. Bunlar, Ermenilerin yaylaların ve şehirlerin fazla ötesine geçmesine mani oldular. Kürtler ile Ermeniler ancak kan davasında görülecek şekilde dövüştüler, her ikisi de karşı taraftan ellerine düşenleri öldürdüler. Durumu izleyen belki de tek Batılı gözlemci olan İngiliz Albayı Rawlinson'un raporlarına göre: Müslüman mülteci kervanları sürekli şekilde Kars yaylasını terk ediyorlardı. Rawlinson, kendisinin de araştırıp doğruluğunu kanıtladığı işkence ve katliam olaylarının raporlarını kayıt etti.[165]

Kars, bir yandan da, Erivan Vilayetiyle Ermeni bölgesi ilan edilen başka yörelerden gelmiş olan Müslüman mültecilerin çok sıkıntılara maruz kaldığı bir yer olmuştu. 1919 yılında, çevreden Kars bölgesine toplanan mülteci sayısı 25.000'i bulmuştu.[166] Bu mültecilerin birçoğu, Kars ilinde Ermeni çeteleri ve askerlerinin saldırısına uğradılar. Birçokları da, Ermeni katliamından kurtulup köylerinin yağmalanmasından kaçtıktan sonra Sarıkamış'ta öldürüldüler.[167] Kars İslam Şurasının Başkanı İbrahim, İngiltere Kralı George'a yazdığı mektupta durumu duygularıyla anlatırken, Ermenilerden

---

olmamakla birlikte, kaybın derecesini göstermektedir. Ali ve Asaf'ın, Osmanlı Hükümetine ve İngiliz Kumandanlığına yolladığı mektuplar için bkz: Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Millî Mücadele'de Kars*, I. Kitap "Belgeler" İstanbul 1960, s. 40 ve 41.

163 U.S. 860J.4016/58, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına İstanbul'dan, 4 Ocak 1921'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'ın 1 Kasım 1920 tarihli mektubu iletilmiştir.

164 U.S. 184.021/46'nın A ekinde, Kâzım Karabekir'in Teğmen R. S. Dunn'a, Erzurum'dan yolladığı 30 Haziran 1919 ve 15 Ağustos 1919 tarihli mektuplar iletilmiştir.

165 Rawlinson, s. 217 ve 218.

166 F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Kasım 1919. Bu yazışmada, Kars Millî İslam Şurası'nın tam yetkili temsilcilerinin (A. Kazieff ve Asadullah İskenderbeyov) 1 Ekim 1919 tarihli notası iletilmektedir. Ayrıca, mülteciler ve ölü sayıları hakkında notlar ve istatistikler için bkz: Kırzıoğlu M. Fahrettin, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*, Ankara, 1970, özellikle s. 65-71 ve 97-111.

167 U.S. 184.021/46 A ekinde, Kâzım Karabekir'in Teğmen R. S. Dunn'a, Erzurum'dan yolladığı 30 Haziran 1919 ve 15 Ağustos 1919 tarihli mektuplar iletilmiştir.

şöyle söz eder: "Bunlar, Kars dâhil Kafkasya'nın Güney Batısında binden fazla Müslüman köyünü tamamen harap edip yerle bir ettiler, kadın ve çocuklar dâhil 100.000 kadar mâsum Müslüman'ın kanını döktüler, ne kirletilmemiş nâmus ne de harap edilmemiş mülk bıraktılar."[168]

Albay Rawlinson'da Ermenilerin davranışları ve amaçları hakkında aynı sonuca vardı:

> Bunlara ilave olarak ben de, Ermeni askerlerinin Kars Yaylasında işlediği vahşet hakkında, başka birçok kesin bilgiler almıştım. Zaten benim tarafsız ekiplerime gösterdikleri muameleden, onların disipline ihtiyacı olduğu kanısına sahip olduğum için Zivin'den Tiflis'e şu telgrafı çektim: "İnsanlık adına, Müslüman halkın yönetimi Ermenilerin eline kayıtsız şartsız bırakılmamalıdır, çünkü Ermeni birlikleri disiplinden uzak ve etkin kontrolden yoksunlar ve devamlı vahşet uygulamaktalar. Sürmekte olan vahşetten, [Kars'ı Ermenilerin kontrolüne bıraktığımız için] biz [İngilizler] de haklı olarak ahlaken sorumlu tutulmalıyız."[169]

AZERBAYCAN, BAKÛ VE ELİZAVETPOL

Bakû, 1917 Rus İhtilalinin etkilerini, Kafkasya'nın diğer bölgelerinden daha çabuk ve eksiksiz olarak hissetti. Petrol endüstrisinde çalışan işçilerle şehrin Ermenileri, hem Bolşevik ihtilalini hem de Ermeni Milliyetçi İhtilal örgütünü hazır vaziyette beklemekteydiler. Bakû bu şekilde, Sovyet İhtilalci Komitesi ile Ermeni Daşnaklarının iğreti birlikteliğiyle yönetili-

---

168 F.O. 371-3658, No. 42884, Londra Enstitüsünün Oryantal Çalışmalar Yüksek Okulunda hazırlanan, süslü üslupla yazılmış İngilizce tercümesi. Ayrıca bkz: F.O. 371-3669, No. 22072, Cromer'den Verney'e yazılanlar, Sandringham, Norfolk, 18 Ocak 1919.

169 Rawlinson, s. 227. Rawlinson'un ifadesi özellikle güvenilir bir kaynaktır, çünkü onun Türk karşıtı olması için yeterince haklı nedenleri vardı fakat yine de dürüstçe ifade verdi. Kitabın yazılmasından önce, Malta'daki Türk esirlerle değiş tokuş edilene kadar esir tıtulmuş ve savaş esiri olarak kötü muamele görmüştü. Rawlinson, Amerikan istihbarat ajanı Teğmen Dunn ile sohbeti sırasında da Ermenilerin Müslümanlara karşı işlediği vahşetten aynen kitabında yazdıklarına benzer sözler etmiştir. Bkz. Robert Dunn, *World Alive* {*Canlı Dünya*}, New York, 1956, s. 309.

Ayrıca bkz: F.O. 371-3658, No. 50074, 29 Mart 1919, Askeri İstihbarat Müdürünün ABD Dışişleri Bakan Yardımcısına Ermenilerin Müslümanlara uyguladığı vahşet hakkında yazdıkları, 29 Mart 1919.

yordu. Bu birliktelik, şehrin Bolşevik veya Ermeni hayranı olmayan (Rusların Tatar dediği) Azeri Türklerin aleyhine işledi. 30 Mart'tan 1 Nisan 1918'e kadar, Tatarlara saldırıldı. Bakû şehrinin Müslüman nüfusunun neredeyse yarısı, şehirden kaçmak zorunda kaldı.[170]

Sadece Bakû'de 8.000 - 12.000 Müslüman öldürülmüştü.[171] 14 Eylül 1918 gecesi Ermeni kuvvetleri şehirden ayrıldığı sırada, Müslümanlar öçlerini aldılar ve neredeyse 9.000 Ermeni'yi öldürdüler.[172] Türk birlikleri şehre 16 Eylül'de girip, sükûneti sağladılar ve geride kalan Ermenilerin güvenliğini temin ettiler.[173]

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sahiplendiği topraklara giren Ermeni askerleri, yolları üzerindeki tüm Müslüman köylerini yerle bir ettiler. Richard Hovannissian, bir çete reisi olan Andranik hakkında şunları yazmıştı:

---

170 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 481.

"Daşnak çetelerinin yakalayabildiği her Azerbaycanlı öldürüldü" (Kazemzadeh, s. 74). Bakû katliamları hakkında bkz: Kazemzadeh, s. 72-76 ile Swietochokowski, s. 114-118 ve 139. Ronald Grigor Suny (*The Baku Commune {Bakû Toplumu}, 1917-1918*, Princeton, 1972) kitabında olayları Müslüman karşıtı açıdan anlatır (s. 214-226). Örneğin, Bakû'de ölen Ermeni ve Müslümanların sayıları hakkında, sadece Ermeni kaynakları kullanmıştır (s. 224 ve 339).

171 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 495. Ayrıca bkz: Abdülhaluk Çay'ın "The March 31, 1918 Bakû Massacre" makalesi, *The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community {Doğu Sorunu, Emperyalizm ve Ermeni Toplumu}*, 1987, s. 121-132'de yayınlanmış.

Savaş bittiğinde İngiltere temsilcisi olarak Güney Kafkasya Federasyonu'nda bulunan Urquart'ın bildirdiğine göre; "Bakû'de 8.000'den çok Tartar {Azeri-Türk} öldürüldü, Elizavetpol'da ise çoğu Ermeni âsîler tarafından olmak üzere 18.000'den fazla silahsız Tartar zalimce katledildi." Bkz: F.O. 371-3301, No. 121685, "Urquart'tan Savaş Departmanındaki Albay Steele'e görüşmelerin devamı olarak yazılanlar", Mr. Lindley'in telgrafı vasıtasıyla (Archangel [dediği bir yerden]) 8 Temmuz 1918 tarihinde iletilmiş. Devamında Urquart, Ermenilerin "Türklerle [yani; Osmanlı ordusuyla] savaşmaya devam etmek yerine, Tartarlarla kan davasını yeniden başlattıklarını" ilave eder.

Azerbaycan Hükümeti "Müslüman nüfusun top ateşine tutulduğunu, kurşunlandığını ve diri diri yakıldığını" bildirdi (*Paris'teki Barış Konferansına, Kafkasya Azerbaycan Cumhuriyeti Delegesinin Sunduğu İddialar*, Paris, 1919, s. 18). 12.000'den fazla Bakû Müslümanının öldürüldüğünü iddia ettiler (s. 19).

172 Kazemzadeh, s. 143, bir Ermeni komisyonundan naklen verir. Sayılar abartılmış olabilir, fakat bunlardan daha yüksek sayılar tahmin edenlere de rastlanmıştır. Bkz: Jacques Kayaloff, *The Fall of Bakû {Bakû'nün Düşmesi}*, Bergenfield, New Jersey, 1976, özellikle s. 7.

173 Allen-Muratoff, *Caucasian Battlefields*, s. 495.

> Güney istikametindeki yollar, düzenli Türk askerî tümenleri tarafından tutulmuştu. Geriye çekilen [Ermeni çete lideri ve General] Andranik, Nahçıvan'dan Elizavetpol ilinin [guberniiya'sının] en güney ucundaki ilçesi [üezd'i] olan Zangezur içine yürüdü. Dünya Savaşı boyunca orada kalan Andranik'in birlikleri Tatar köylerini peş peşe ezdiler.[174]

Azerbaycan halkı 1919 sonlarında sayıları 60.000'e çıkmış olan, topraklarına sığınmış mültecileri ellerinden geldiği kadar doyurup barındırmaya mecbur kaldı. ABD'yi temsil etmeye tam yetkili olan İstanbul'daki Amiral Bristol, Kafkasya'daki Amerikan temsilcilerinin raporlarına dayanarak, Ermeniler tarafından yerle bir edilen 420 Müslüman köyünden 60.000 mültecinin Azerbaycan'a geldiğini bildirdi.[175] Amerikan istihbarat ajanları ve diplomatik temsilcileri, Ermeni birliklerinin Türk köylülerine saldırdığı, çoğunlukla onları öldürdüğü veya kaçmaya zorladığı gibi olayların olağan akışını burada da rapor ettiler; bunlara mukabele olarak Azerbaycan Devleti de, bazen misillemelerde bulunabiliyordu.[176] Ermenistan'daki, İtilaf güçlerinin Yüksek Komisyonunda görevli Amerikan irtibat subayı H. V. Bryan'a, Ermeni Başbakanının bildirdiğine göre; Ermeni ordusu Türk köylerini çembere alıp "onları aç bırakarak teslim olmaya zorlamakla" meş-

---

174 Hovannisian, *Armenia On the Road to Independence*, s. 194.

Andranik'in birliklerinin 1918 yılında Nahçıvan bölgesinde de eylem yaptığı, Ermeni askeri birliklerinin kumandanı [Nazarbekian] Nazarbekov'un Gümrü'deki Bağımsız Ermeni Komisyonu Başkanına gönderdiği telgrafıyla ispatlanmıştır: "Lütfen, Nahdjuvan [böyle yazılmış] Bölgesindeki çok gaddar eylemleri, benim emirlerimi dinlemeyen ve ordudan tamamen ihraç edilmiş olan Andranik ve tüm bölüklerinin gerçekleştirdiğini Türk Kumandana bildiriniz" (*Belgeler-I*, Sayı 79, No. 1008, 27 Haziran 1919, bu mesaj, Komisyon Başkanı Kurmay General Trakopov tarafından Türk Komisyonu Başkanına iletilmiştir).

Andranik hakkında ayrıca bkz: *Belgeler-I*, No. 88, Şevki'den Başkumandanlık Erkan-ı Harp Dairesi Başkanlığına yazılanlar, Kars, 23 Ekim 1918 ve F.O. 371-4156, No. 47610, Webb'den Balfour'a, 26 Şubat 1919, burada, Reşid Paşa'nın, Nahçıvan ve Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Ermeni davranışları hakkında yaptığı şikâyetler iletilmektedir.

175 ABD Kongresi Kütüphanesi, Bristol Belgeleri, No. 66, Tiflis'teki Bryan'dan Bristol'a ve Bristol'dan da Paris'teki Amerikan Temsilciliğine gönderilen yazı, İstanbul, 21 ve 23 Kasım 1919.

176 U.S. 867.00/1047, Bristol'den Polk'a, İstanbul, 17 Kasım 1919; 867.00/1047, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 17 Kasım 1919 ve 867.00/1063, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 4 Aralık 1919.

guldü.[177] Saldırılar, kısmen, Ermenilerin daha geniş ve güvenli sınırlara sahip olmak arzusu ile Türklerin çoğunlukta yaşadığı topraklardan geçen tren yoluna ulaşmak istemelerinden ve kısmen de 1905'te yeniden depreşmiş olan geleneksel nefretlerinden kaynaklanıyordu. Sebep ne olursa olsun, sonuçta Türkler zorla köylerinden sürülmüş ve öldürülmüşlerdi. Curzon Londra'da, önde gelen bir Ermeni heyetinin üyelerine "Ermenistan'ın kuzeydoğusunda, Ermenilerin yürüttüğü budalaca ve savunulamayacak davranıştan" söz etti. Curzon bu heyete, yapılan vahşetlerin listelerinden alıntılar yaparak, Ermenilerin çok daha kötü suçlar işlediğini gösterdi.[178]

ERİVAN VE NAHÇIVAN

> [Amiral Bristol'un yazdıkları:] General Dro'nun emrinde bulunmuş olan kendi subaylarımın raporlarından biliyorum ki savunmasız köyler önce top ateşine tutulup sonra istilâ edilmiş ve eğer kaçmayan halk kalmışsa, onlar da vahşice öldürülmüştür; köy yağmalanmış, hayvan sürülerine el konmuş ve arkasından köy yakılmıştır. Bu uygulama yöreyi Müslümanlardan arındırmak için düzenli olarak tekrarlanmış bir yöntemdir. [179]

Savaşın başlamasından önce, Erivan ilinde yaşayan Müslüman halkın nüfusu, neredeyse Ermeniler kadar yüksekti. Onlar Kafkasya'nın en çok acı çekenlerinden biri oldular. Ancak, Erivan'dan gelen veriler bölük pörçüktü. Oradan kaçan mülteciler köylerin yakıldığı ve insanların katledildiği

177 Bryan, Ermenilerin davranışından dolayı, bölge Türklerinin Amerikalılardan nefret etmesinden rahatsızlık duymuştu. Nefretin, Amerikalıların Ermenileri desteklemesinden kaynaklandığını söylüyordu; kendisinin de dâhil olduğu misyon görevlileri Ermenistan Cumhuriyetine üç milyon tüfek mermi kaşesi vermişti ve "Near East Relief {NER: New York merkezli, Yakın Doğu'ya Yardım Kuruluşu} Ermeni ordusuna günde 27.000 kişiyi doyuracak kadar yiyecek temin ediyordu" (U.S. 867.00/1047, Ermenistan'daki, İtilaf Kuvvetleri Yüksek Komiserliği İrtibat Subayı H. V. Bryan'ın yazdıkları, Tiflis, 3 Kasım 1919). Ermenistan'daki Amerikan Yüksek Komiseri NER'in Ermenistan ordusuna sabun, kazak ve yün çorap gibi malzemeler de verdiğini söyledi. Bu durumun yarattığı sonucun da doğal olduğunu söyledi (U.S. 867.00/11088, William Haskell, "Amerika Birleşik Devletleri, Britanya İmparatorluğu, Fransa ve İtalya'nın Ermenistan'daki Yüksek Komiseri"nden ABD Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Ocak 1920).

178 F.O. 406-43, s. 288, No. 171, Earl Curzon'dan Tiflis'teki Mr. Wardrop'a, 11 Nisan 1920.

179 Bristol'ün Savaş Günlüğü, 14 Ağustos 1922, U.S. 867.00/1540.

haberini veriyorlardı,[180] fakat çok az resmî gözlemci raporu mevcuttu. Osmanlı veya Türk Millî Orduları Erivan ilinin çoğu bölgesine hiç girmediler; bu nedenle, Erivan'ın Müslüman halkı üzerine detaylı Osmanlı raporu nadiren hazırlanmıştır.[181] Kars'taki İslam Şurası, muhtemelen oradan kaçan mültecilerden aldıkları bilgiler doğrultusunda, sadece Erivan'ın bazı bölgelerinde 1 Ekim 1919'a kadar tahrip edilen Müslüman köyleri hakkında köylerin isimleri ve her birinde kaç kişinin katledildiğini içeren bir liste hazırladı. Sadece bu iki bölgede harap edilen köylerin sayısı 91'e ulaşıyordu.[182] Türk Hükümetine göre, Ermeni Cumhuriyetinde 199 Müslüman köyü harap edilmişti ki bu muhtemelen pek de abartılı bir hesap değildir.[183] Azerbaycan Cumhuriyeti 1930 Mart ayında, tahrip edilen köylerin isimlerini sıralayarak ve Ermeni devletinin "300'den fazla köyü harap edip Müslüman halkının çoğunluğunu kıyımdan geçirdiğini" tahminen hesaplayarak Ermenistan Cumhuriyetindeki katliamları resmen kınadı.[184] İngiliz askerlerinin işgali altında olduğu için fazla şikâyet fırsatı verilmeyen İran hükümeti bile, toplu katliamın aleyhinde konuştu.[185] Ancak, en anlamlı

180 Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlığı Vekâletinden Hariciye Nezaret-i Celilesine yazı, 12 Ocak 1919, *Belgeler-IV*, No. 2072.

181 Ancak, Osmanlı Hariciye Nezareti, İtilaf Devletlerine Kafkasya'daki durum hakkında, Ermenilerin saldırı ve katliamlarının listelendiği az detaylı raporlar göndermiştir. Bkz: U.S. 867.4016/414, Ravndall'dan ABD Dışişleri Bakanına yazılanlar, İstanbul, 24 Haziran 1919, Burada 16178 No.lu Osmanlı notası iletilir.

182 F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Kasım 1919. Bu yazışmada, Kars Millî İslâm Şûrâsı'nın tam yetkili temsilcilerinin (A. Kazieff ve Asadullah İskenderbeyov'un) 1 Ekim 1919 tarihli notası iletilmektedir.

183 U.S. 860J.4016/58, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanlığına İstanbul'dan, 4 Ocak 1921'de, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar'ın 1 Kasım 1920 tarihli mektubu iletilmiştir.

184 F.O. 371-3660, No. 144753, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, bu yazışmada "Mösyö Cafaroff'un 25 Eylül tarihli 3341 No.lu mektubunun tercümesi" iletilmiştir.

Benzer başka bir rapor Azerbaycan'ın İstanbul'daki Elçisi T. Veziroff'tan Bristol'e gönderilmiş, 4 Mart 1920 (867.00/1284).

185 F.O. 371-3660, No. 154951 (Numarası kolay okunamıyor), Cox'tan Curzon'a, Tahran, 25 Ekim 1919. Bu yazışmada, İran Dışişlerinden "Etola ul Mulk"ün Cox'a yazdığı 21 Ekim 1919 tarihli mektubu iletilir. Ayrıca, çoğunluğunun çocuklarını geride bırakıp kaçmaya zorlandığı kadın ve erkek 5.000 Pers'in Ermenistan Cumhuriyetinden kaçıp İran'a geçtiğinden de söz edilir. İran Devletinin bu olanlardan Emperyal Güçleri sorumlu tuttuğu ve onlardan durumu düzeltmelerini beklediği de beyhude bir ümitle belirtilir.

F.O. 371-4952, No. E4925, İran'ın Kafkasya'daki Başkonsolosu'ndan gönderilen mektup, Tiflis, 5 Nisan 1920.

eleştiri Ermenilerin kendilerinden, Ermenistan Cumhuriyetinin Sosyalist Devrimci Partisinden geldi:

> [Ermenistan Cumhuriyeti] Parlamento Başkanına:
>
> İçişleri Bakanına şu isteğimizi iletmeniz için ricacıyız: Acaba son üç hafta içinde Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında, Eçmiyadzin, Erivan ve Surmalin bölgelerinin sınırları dâhilindeki bir dizi Tatar {Azeri} köyünün – örneğin Paşakent, Takiarli, Kurukh Güne, Tayşurukh Cemaatine ait Oulalık, Agveren, Dalelar, Purpus, Arzakent Cemaati'nden Alibek, Can Feda, Kerim Ark, Agdjar, İgdalou, Karkhoun, Eçmiyadzin bölgesinden Kelani Aroltkh ve başka birçok köyün Tatar nüfusundan arındırıldığından, buraların soygun ve kıyıma müsait hale getirildiğinden Bakan haberdar edildi mi? Bölgede görevli olan polislerin olayları önlemek bir yana katliam ve soygunculuğa iştirak etmesi, bu tür soygunlardan ve kargaşadan tiksinen ve komşularıyla barış içinde yaşamak isteyen bölge halkı üzerinde çok kötü iz bırakmıştır, çünkü suçlular bu güne kadar cezasız kaldılar; halk onların mahkeme edilmesini ve hak ettikleri cezayı almalarını istiyor.[186]

Ermeni Sosyalist Devrimcileri hem parlamentoda hem de *The Revolutionary Banner* adlı gazetelerinde katliamlardan şikâyet ettiler. Her ne kadar, bekleneceği üzere, siyasî rakipleri olan iktidardaki Daşnak Partisinin üstüne suç yıkmaya gayret ettilerse de, sundukları deliller Azerbaycan Hükümetinin iddialarını tamamen doğrulamaktadır.[187]

Rusya'nın Erivan ilinin güneyindeki Nahçıvan bölgesinin kötü kaderi, Ermenistan'ı İran'a ve daha güneyine bağlayan ana demiryolunun üzerinde olmasından kaynaklanıyordu. Ermenistan Cumhuriyeti sadece tren hattını elinde tutmaya azmetmekle yetinmeyip, güzergâhının neredeyse nüfusun

---

186 F.O. 371-3660, No. 144753, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, "Mösyö Cafaroff'un 25 Eylül tarihli 3341 No.lu mektubu tercüme edilerek" aynen iletilmiştir. Aynı bildiri U.S. 184.021/270'teki basın raporları arasında, yarı resmi Gürcistan gazetesi Borra'dan (Bor'ba olabilir mi?) özetlenmişti.

187 F.O. 371-3660, No. 157887, Wardrup'tan İngiltere Dışişleri Bakanına, Tiflis, 2 Kasım 1919, Bu yazışmada, *Revolutionary Banner* gazetesindeki makalenin Bayan Elsie Mavropulo tarafından hazırlanmış İngilizce tercümesi iletilmektedir. Azerbaycan Hükümetinin Ermenilerin Türkleri katletmesi konusundaki ifadeleri için bkz: U.S. 867.00/1215, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 14 Nisan 1920.

tamamının Türk olduğu topraklardan geçmesinin de güvenlik açısından tehlikeli olacağına hükmetti. Bu nedenle tren yolunun bitişiğinde ve yakınında bulunan Türk köylerinin kaldırılmasına karar verildi ve düzenli Ermeni askerî birlikleri bu köyleri yok ettiler. Ermeniler daha önce Sarıkamış yakınlarında yaptıkları gibi, Müslüman köylerine topçu ateşiyle ve makineli tüfeklerle hücum ettiler.[188] Tarafgir Ermeni çeteleri Türk köylerine yapılan saldırılarda yardımcı oldular. Örneğin, belki de 1.200 kişilik büyük bir Ermeni çetesi, Nahçıvan'ın başka köylerinin yanı sıra, 688 kişinin öldürüldüğünün rapor edildiği Elmalı ve 516 kişinin öldüğünün rapor edildiği Ağuşma köylerine saldırdılar.[189] Köylüler ya öldürülmüş ya da Azerbaycan veya Türkiye'ye kaçmaya zorlanmışlardı. Amiral Bristol aşağıdaki sözlerle, olayları özetledi ve felaketin siyasî sorumlularını belirledi:

> Ermeni hükümeti düzenli ordu birlikleriyle, tren yolu hattı boyunca 27 millik {45 Kilometrelik} arazi şeridinden Tatarları uzaklaştırmak girişiminde bulundu ve bu da binlerce Tatar mülteci yarattı. Bu Aydın Vilayetindeki Yunan harekâtına benzemektedir. Ermenileri teşvik ettiği için, İngiltere'nin insaniyet veya halkların kendi kaderini tayin etmesi ilkelerine uygun davranmadığı da kayıt edilecektir. Onlar da başka bir ırkı dize getirmek ve azınlık olan bir grubu çoğunluğa hükmettirmek planına ortak olmuşlardır. Hâlbuki bu azınlığın, çoğunluğu yönetmek bir yana kendisini yönetmekten aciz olduğunu çok iyi biliyor olmalıydılar.[190]

Azerbaycanlıları bir ordu kurup Türkleri korumaya azmettiren asıl neden işte bu Ermeni saldırıları olmuştur. Sonunda, ayağa kalkıp Ermenileri durdurdular, fakat "27 millik demiryolu şeridindeki" köylerin yok edilmesinden sonra.[191]

---

188 L'Etat Major Ottoman, *Atrocités Arméniennes, commises contre le Mussulmans du Caucase durant le mois de Juillet 1919* {Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi tarafından hazırlanmış; *1919 Temmuz ayı süresince, Ermeniler tarafından Kafkas Müslümanlarına karşı işlenmiş vahşet eylemleri*}, İstanbul, tarihsiz, s. 7.

189 Osmanlı Ordu-yu Hümayunu Başkumandanlığı Vekâletinden Hariciye Nezaret-i Celilesine yazı, 12 Ocak 1919, *Belgeler-IV*, No. 2072.

190 U.S. 867.00/1100, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 2 Ocak 1920; bu yazışmada Güney Kafkasya hakkında hazırlanan bir ABD İstihbarat Raporu üzerine fikir beyan eder. Cümle şöyle başlar: "Bu yazıda kaydedilecektir ki Ermeni Hükümeti. . ."

191 "Vadi Basar bölgesindeki, Büyük Vadi köyü hariç tüm Tartar köyleri yavaş yavaş Tartarlardan arındırılmıştı ve General Dro tarafından Şarur ile Nahçıvan bölgelerinin

TABLO-15
1914'TE VE 1926'DA ERİVAN İLİNDEKİ TÜRKLERİN SAYISI[192]

1914'teki "Türko-Tatar"ların sayısı *	270.000
1926'daki sayıları	89.000
Kayıp (%67):	181.000

* Savaş sonrası sınırlara göre uyarlanmıştır.[193]
KAYNAK: Rusların 1915 Yılı İstatistik Kitabı ve yine Rusların 1926'daki nüfus sayımı.

Erivan Müslümanlarının katliamı ve zorunlu göçünü ortaya koyan en iyi delil, savaşlar başlamadan önce ve bittikten sonra yapılan nüfus istatistikleridir. Tablo-15 savaşlardan önce ve sonraki Rus istatistiklerine göre, Türko-Tatar dedikleri Türklerin Erivan'daki nüfus sayılarını vermektedir. Bu tabloda, bütün Müslümanların sayısı dâhil edilmemiştir, çünkü 1926'daki SSCB nüfus sayımları dine göre sınıflandırılmıyordu ve Müslüman olarak Türklerden başka hiçbir etnik grup 1914 istatistiklerinde ayrıca belirtilmemişti. Erivan'daki Türk olmayan Müslümanların da Türkler kadar acı çektiği varsayılabilir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından savaş sonrasında ilk nüfus sayımları yapılana kadar, Erivan ilindeki Müslümanların üçte ikisi yok oluvermişti. Bunların birçoğu mülteci durumuna düşmüştü ve birçoğu da ölmüştü. 1820'lerde nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan Erivan ilinde, 1920'nin başlarında Müslümanlar azınlık statüsüne düşmüşlerdi.

üzerine güçlü bir harekât hazırlanmıştı." Fakat Azerbaycanlılar saldırıları püskürttüler (Kafkasya'dan gelen 31 Aralık 1919 tarihli İstihbarat Raporları; bunlar 2 Ocak 1920'de, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına iletilmiştir, U.S. 867.00/1100).

192 Kullanılan istatistiksel yöntemler ve değerlendirmeler konusunda bu kitabın sonundaki Ek'e bakınız.

193 Yâni, Nahçıvan, Kulp ve Iğdır hesaba dâhil edilmemiştir. Bu üç bölgedeki Türklerin sayısının 1915'te de hemen hemen 1926-1927'deki seviyesinde olduğu varsayılmıştır. Gerçekte ise Nahçıvan'dan bir miktar Ermeni ayrılmıştı. Ayrıca dışarıdan gelen Türklerin sayısının, Nahçıvan'da ölen Türklerin sayısını aşağı yukarı dengelediği varsayıldı. Beklenmemesine rağmen bu varsayımlar %25 hatalı olsa bile, sonucu çok az etkilerdi.
Nahçıvan'daki "Türko-Tatarların" sayısı 1926 yılında 88.466 idi.
Kulp ve Iğdır'daki Türkçe konuşanların sayısı ise 1927'de: 20.581 kişiydi.

MÜSLÜMAN SIĞINMACILAR

Aynı zaman diliminde gerçekleşen Ermenilerin ölümleri gibi, Müslümanların ölümü de çoğunlukla göç sırasında meydana geldi. Gerek Müslüman gerekse Ermeni olsun, Doğu Anadolu ve Kafkasya mültecilerinin durumu hakkında pek az anlatım vardır. [194] Fakat onların genel durumunun, Avrupa ve Batı Anadolu'da mülteci durumuna düşenlerin aynı zaman dilimindeki durumlarından daha da kötü olduğu varsayılabilir. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Doğu Anadolu'da Müslüman mültecilerinin barınması için hiçbir kamp kurulmamıştı. Devletin Muhacirin Komisyonu mültecilerin yaralarını sarmak için elinden geleni yaptı, fakat kendi ordusunu giyindirmekten aciz olan bir devlet bir milyon mülteci için ne yapabilirdi? Üstelik Doğu'dan gelen mülteciler, Anadolu'nun aşılması en zor arazilerinden geçtiler. O bölgede ne yeterli yol ağı ne de tren vardı. Mülteci alan yerlerin çoğuna at sırtında veya yük hayvanları vasıtasıyla ulaşılabilirdi. Eğer yiyecek olsaydı bile, taşıma imkânları sadece çok azının yanlarına eriştirilmesine imkân tanıyordu.

Anadolu haritasına bakıp bölgelerinin ekonomik durumu göz önüne alındığında Van, Erzurum veya Bitlis'ten gelecek sığınmacıların nakil vasıtalarına, yaşam merkezlerine veya ekmeye elverişli tarlalara erişene kadar uzun yollar kat etmeleri gerektiği fark edilebilir. Bu yolculuğu başarmak o insanların çoğu için imkânsızdı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu cephesinde ve onu takip eden Türk-Ermeni Savaşı sırasında hareket halinde o kadar çok halk yığınları vardı ki, o zamanın anlatımları sanki Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki tüm insanların göçe çıktığı izlenimini uyandırmaktadır. Bu bir abartma olmasına rağmen, çok da gerçek dışı değildir. Gerek Müslüman gerekse Ermeni olan, Doğu Anadolu'nun insanlarının çoğunluğu ya öldüler ya da evlerinden ayrılmaya zorlandılar.[195]

GÜNEY KAFKASYA'DAN GELEN MÜLTECİLER

Birinci Dünya Savaşı sırasında bilinmeyen sayıda Müslüman, Osmanlı ordusuna katılmak veya sırf Ruslardan kaçmak için, Rusya'nın Güney Kaf-

---

194 Mülteciler konusunda ender rastlanan dürüst Avrupalı kaynaklardan birisi Bakû'den yollanan bir İngiliz askeri raporudur. 1 Temmuz 1919'da gönderilen bu rapor savaş sırasında, Ermenilerin Müslüman bölgelerinden, Müslümanların da Ermeni bölgelerinden kaçtığını bildirir. Her iki grup da "sürüp giden veya olması muhtemel katliamdan kaçtılar" (U.S. 867.00/1063).

195 Bkz. *Muslims and Minorities*, Bölüm 7.

kasya Bölgesini terk etmiş olmalı. Savaşın başlangıcında, Rusların cepheye yakın bölgeleri Müslümanlardan arındırmaya çalıştığı bilinmektedir; bazı Müslümanlar da o sırada güneye kaçmış olmalı. Ancak asıl Müslüman göçü, Rus İhtilalinin Emperyalist Rusya'yı yıkmasıyla geldi. Bu dönemde, Müslümanlar Ermeni Cumhuriyetinde gördükleri işkence sonucunda kaçtılar. Ayrıca Kafkasya'daki Ermeni-Türk çekişmesinden ve Gürcistan, Ermenistan ile Azerbaycan Cumhuriyetleri arasındaki iç çatışmalardan kaçtılar. Müslüman mültecilerin çok azı askerdi; çoğunluğu savaşa katılmamış, sığınacak yer arayan Türklerdi.

Kafkasya'dan kaçıp gelen Müslüman mülteciler genellikle, önce Kars iline geldiler. Orada da sıklıkla, bir kez daha Ermeni (ve bazen de Rum) çetelerin hücumuna uğradılar. En sık görülen saldırı biçimi talandı; ineklerle taşınabilir malları mültecilerin elinden alınıyordu ve bu insanlar açlıktan ölmeye terk ediliyorlardı. Sarıkamış'ta ise, malları alındıktan sonra hemen öldürüldüler.[196]

Rus İmparatorluğu'ndan gelen Müslüman mültecilerin sayısını hesaplamak için uygulanan yöntemler[197] karmaşıktır ve geçici cevaplarla yetinilmektedir. Mülteciler İstanbul'dan geçmedilerse kayıt edilip sayılamıyorlardı; Rusya'dan gelen Müslüman mültecilerin ise, pek azı İstanbul'dan geçmişti. Rus Kafkasya'sından gelen sığınmacılar, savaş sırasında yollara düştüler, kontrol edilmeyen sınırlardan geçtiler ve bulabildikleri yerlere yerleştiler. Ne onları sayacak ne de yardım edecek devlet organı vardı.

Doğu Anadolu'ya akıp sığınmak isteyenlerin sayısını hesaplamak çoğunlukla tahmine dayandığı ve sayıları da çok yüksek olduğu için aşağıdaki hesaplarda sayıları bilerek, olduğundan az gösterilmiştir. Ne zaman yüksek veya alçak mülteci sayısı veren kaynaklar arasında tercih yapmak gerekti ise, hep az olan sayı seçilmiştir. Bu nedenle aşağıdakilerin sonucunda, Rus İmparatorluğu'ndan kopup gelen Müslümanların sayısının en alt seviyesinin hesaplandığı anlaşılmalıdır. Kuşkusuz, gerçek sayılar daha

---

196 U.S. 184.021/46, A eki, Kâzım Karabekir'den Teğmen R.S. Dunn'a, Erzurum'dan, 30 Haziran 1919 ve 15 Ağustos 1919'da yazılanlar. Ayrıca bkz. Atrocités Areméniennes {*Ermeni Katliamları*}, s. 6. Mülteciler ve Oltu konusunda bkz, Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 811.

197 Rus İmparatorluğu 1897'de bir nüfus sayımı yaptı, fakat bir sonraki nüfus sayımı 1926'de SSCB tarafından yapıldı. İmparatorluk zamanında, nüfus dinî katmanlarına göre sınıflandırılırken, SSCB döneminde farklı yöntem uygulandı. İmparatorluk, "Tatar - Türkler" gibi geniş sınıflandırmalarla bilgi verirken, Sovyetler bu sınıfı etnik kökenlerine göre birçok alt gruplara bölerek rapor etti. Bu tür problemler karşılaştırmalı araştırmanın zorluklarını artırmaktadır.

yüksekti. Ayrıca, çoğu durumda, sadece sağ sâlim Türkiye'ye erişenlerin sayısından söz edilmektedir; yola çıkanların sayıları bunlardan çok daha fazlaydı. Erivan ve yakınlarından geçenlerin sayısı, tatminkâr seviyede hesaplanamazdı.

Rusya'dan kaçıp Türkiye Cumhuriyetine gelen Müslümanların çoğunluğu, 1878-1921 yılları arasında Rusya'nın sahiplenmiş olduğu topraklara sığındılar. Eskiden Rusya'nın Kars *guberniiya*sı olan bu bölgeye,[198] savaş sonrasında Türkler hâkim olmuştu ve buralar mültecilerin terk ettikleri yurtlarına en yakın yerdi. Ayrıca, savaş sırasındaki ölümler ve buradaki Ermenilerin dışa göçmesi nedeniyle bu bölgede sahiplenmeye müsait topraklar mevcuttu. Rusların 1897 yılında yaptırdığı nüfus sayımına[199] göre Kars Vilayetinde 76.521 Müslüman erkek vardı. Kadınların sayısının erkeklerinkine eşit olduğu varsayılırsa toplam Müslüman nüfusu 153.042 eder.[200] Bu sayıdan hareketle Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılı için değer tahminleri hesaba katıldığında toplam 194.628 Müslüman nüfusuna erişilir.[201] Çok sayıda göçler dengeyi alt üst ettiği için, 1915-1921 savaşları sırasında ölen Kars Müslümanlarının sayısını doğrulukla saptamak imkânsızdır. Katî olarak söylenebilecek tek şey, Kars'taki ölüm kayıplarının diğer savaş bölgelerindekiler kadar yüksek olduğudur, çünkü Kars hem Rusların hem Ermenilerin hem de Osmanlıların saldırı hattı üzerindeydi. Eğer Kars'ın yerli Müslümanları arasındaki ölüm oranlarının, durumu savaş

---

198 Çoğu zaman "Kars-Ardahan" diye anılan bölge 1878 yılında Ruslara kaptırılmıştı. Bu toprakların çoğu, Türklerin Ermenilere karşı kazandığı zaferler sonucunda ve arkasından SSCB ile imzalanan antlaşma ile Türkiye'ye bağlandı. Bu bölge, Cumhuriyet dönemindeki Artvin Vilayeti (1878'de Rusların eline geçmemiş olan Yusufeli Kazası hariç tutularak), Erzurum Vilayeti'nin Oltu Kazası, Bayazıt Vilayeti'nin Iğdır ve Kulp Kazaları ile Kars Vilayetini kapsar.

199 1897 Rus Nüfus sayımının sonuçları, hem Rusça hem de Fransızca olarak değişik biçimlerde yayınlandı. Burada kullanılan şekli ise, iki dilde yayınlanan *Premier Recensement Général de la Population de l'Empire de Russie, 1897, Reléve Général,* "rédige par Nicolas Troinitsky {*Rus İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı,* 1897, Nicholas Troinitsky tarafından Hazırlanan Genel Çizelge}", St. Petersburg, 1905'tir.

200 Kadınların sayısı gerçeğin çok altında yazılıyordu bu nedenle toplam nüfusu bulmak için erkek nüfusunu ikiyle çarpmak gerekti. Sonuçta elde edilen sayı doğru değildir, fakat yanlış nüfus sayılarından çok daha gerçekçidir. Bu sayı ve ileride verilecek diğer sayılar hesaplamaya dayanan gerçekçi varsayımlardır, nüfus sayımları değildir.

201 Rus İstatistiği 1915 yılı kitabı, Kars'ın toplam nüfusunu 389.800 ve Müslümanların oranını %50,16 olarak verdi. Bu kaynaktan daha etraflı veri için bu bölümdeki dip not 154'e de bakınız.

sırasında Kars'a çok benzeyen Van Vilayetindeki gibi[202] sonuçlandığı varsayılırsa 1922'de sağ kalan Karslı Müslüman sayısı 74.000 olurdu. Eğer Erzurum Vilayetindeki ile orantılı ölümler olduğu varsayılırsa, 1922 yılında Kars'ta 134.000 Müslüman sağ kalmış olurdu.

TABLO-16
KARS YÖRESİNDEKİ MÜLTECİ SAYILARI

1922 yılında Kars* Müslümanları	317.703
1914-1922 döneminden sağ çıkan Yerli Müslümanlar	-73.959
Kars'a sığınmış mülteciler	243.744

* Kars ve Artvin illeri (Yusufeli hariç) ile Oltu, Kulp ve Iğdır kazaları.

Türkiye'nin 1927 yılındaki nüfus sayımında, eskiden Rusların Kars *guberniiya*'sı olan bölgede, 340.399 Müslüman kayıt edildi. Bu sayıdan hareketle, 1922 yılına doğru geri değer tahminleri ile hesaplandığında[203] bu bölgede 1922 yılında 318.000 Müslüman'ın yaşaması gerekirdi. 1922 yılında sağ kalan yerli Müslümanların sayısı 74.000 ile 134.000 arasındaki orta rakam 100.000 idiyse, bölgeye gelmiş olan göçmen sayısının 218.000 olduğu hesaplanır.[204] Teorik olarak, bu 218.000 kişinin tamamının Rusya'daki başka yörelerden gelmiş olması muhtemeldir.[205] Ancak, Kars'ın yaşam şartlarının zorluğu ve Anadolu'nun geri kalanında boş arazilerin varlığı göz

202 Van Vilayetinde, Müslüman nüfusun % 62'si 1912-1922 yıllarında telef olmuştu (*Muslims and Minorities*, s. 134.)

203 Savaş sonrası Anadolu'daki nüfus artışıyla uyumlu olarak, her yıl binde 14 oranında arttığı düşünülmüştür.

204 Van'daki oranların kullanılması daha isabetli olur çünkü Erzurum'un nüfusu, savaşlar öncesi ve sonrasındaki iç göçlerle artmıştı. Andreas Tietze anısına yayınlanan kitaptaki "*Muslim Refugees in Turkey*" makalesindeki hesaplamalarımda, ben Van modelini kullandım.

205 Müslüman mültecilerin hemen hemen yarısı, yani sadece 127.988 kişi kendilerinin Rusya'da doğduğunu açıkladılar. Bunların 1927'de Rusya'nın elinde kalmış olan topraklardan gelme mülteciler olduğu varsayılabilir. Aslında, 1927 yılında Kars'ta yaşayan Müslümanların çoğunun Rusya'da doğmuş olması gerekir çünkü o bölge 1878'den 1922'ye kadar Rusların elinde kalmıştı. Ancak yörenin toplam nüfusunu teşkil eden 341.254 kişiden 212.512'si kendilerinin Türkiye'de doğduğunu söylemişlerdir. Daha önce de görüldüğü gibi, Türkiye'de doğduğunu söyleyenler aslında Rusya'da, hatta Türkiye'nin 1927'deki daha genişlemiş olan sınırlarının dışında doğmuşlardı.
Bazı Müslüman mülteciler Sovyet istilalarından kaçarak Kafkasya'nın daha kuzey bölgelerinden geldiler, fakat bunların sayılarının Erivan ve benzeri yörelerden gelenlerle kıyaslandığında bu kitaptaki hesapları etkilemeyecek kadar az olduğu varsayılmıştır.

önüne alındığında, o yıllarda buraya iç göçlerin olması ihtimal dışıdır. Aslında, Rusya'dan gelen mültecilerin çoğu Kars'ta kalmayıp Anadolu'nun diğer yörelerine doğru yola devam ettiler.

Birçokları, batıda Samsun ili güneyde ise Van ve Bitlis illeri ile sınırlanan geniş bölgeye göçtüler. Türkler, 1927 Nüfus sayımında bu illerde, 14.480 kişinin Rusya doğumlu olduğunu saptadılar. Diğer illerde ülke dışında doğduğunu çok az sayıda vatandaşın itiraf ettiği göz önünde bulundurulduğunda, buradaki göçmen sayısının da aslında sayımlara geçenin iki misli olduğu varsayılabilir. Her zamanki varsayımlara uymadığı teslim edilen bu tahmînî durum uygulandığında, Rusya'dan Kars bölgesine ulaşan Müslüman mültecilerin sayısı 28.960'a ulaşır.

TABLO-17
RUS İMPARATORLUĞU'NDAN GELİPDE 1922'DE SAĞ KALMIŞ OLAN KUZEY DOĞU VE DOĞU ANADOLU'DAKİ MÜSLÜMAN MÜLTECİLER

Kars yöresinde	243.744
Diğer İllerde[206]	28.960
TOPLAM:	**272.704**

206 Diğer iller, Kars Vilayeti genel bölgesi yakınındaki Cumhuriyet Vilayetlerinden aşağıda sayılanlardır:

Yerleştikleri Osmanlı İli	**Rusya'da doğmuş Erkeklerin sayısı**	
Amasya	839	
Artvin (Yusufeli Kazası)	1	*
Bayazıt (Iğdır ve Kulp Kazaları)	790	*
Bitlis	938	
Erzincan	150	
Erzurum (Oltu Kazası)	4.257	*
Gümüşhane	15	
Rize	80	
Samsun	2.142	
Şebin Karahisar	13	
Tokat	2.298	
Trabzon	223	
Van	2.734	
TOPLAM:	**14.480**	

* Yani, sadece 1878'den sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda kalmış olan bölgeler.
KAYNAK: 1927 Türkiye nüfus sayımları.

1927 Nüfus sayımında Türkiye Cumhuriyeti'nin Rusya'dan aldığı bölgelerde sadece 41 kişi Rus vatandaşı olarak kayıt edildi. Bu 41 kişi haricinde Rusya'da doğduğunu söyleyenlerin hepsi mülteci olmalıdır.

Tablo-17'deki mülteci sayılarının hesaplanması, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin diğer bölgelerindeki mültecilerin sayısını hesaplamak için kullanılanlardan farklı varsayımlara dayanmaktadır. Burada verilenler, savaştan sağ çıkan mültecilerin sayısından başka bir şey değildir, yani nüfus sayımına kadar sağ kalmayı başarabilenlerin sayısıdır. Eğer Rusya'dan gelen mülteciler evlerinden çıktıkları zaman sayılsalardı, toplam muhtemelen dikkate değer şekilde daha yüksek olurdu. Son derece ihtiyatlı bir varsayımla, Kafkasya'dan gelen Müslüman mültecilerin sadece üçte birinin yani 135.000 inin öldüğü düşünülürse,[207] 400.000'den fazla insanın göçe çıktığı ortaya çıkar.

İÇ GÖÇLERİN YARATTIĞI MÜLTECİLER

Osmanlı'nın Doğu Anadolu illerinde, iki dalga halinde Müslüman mülteciler oluştu. İlki 1915 Nisan'ında Van'daki Ermeni ayaklanması ile başladı ve 1915 yazında Rusların geri çekilmesiyle son buldu. İkinci dalga, Rusların 1916'daki daha başarılı olan istilası ile başladı ve bu istila Rusların Osmanlı illerinden Erzurum'un tamamı ile Van, Diyarbakır, Mamüretülaziz ve Trabzon illerinin bir kısmını ele geçirmesine yol açtı.

Rus istilaları ve Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki iç savaşın doğal sonucu, kendi halinde yaşayan kırsal nüfusun hem Müslümanlarının hem de Hıristiyanlarının yerlerinden kaçmaları oldu. Bunun sonucunda Osmanlı yönetiminde kalması kesin olan batıdaki ve güneydeki şehirler ile iller, Türk mültecilerle dolup taştı. Bu mültecilerin en şanslıları, kuzeydeki Trabzon ile kuzeydoğudaki Erzurum'dan göçe çıkanlardır çünkü onlar, merkezî hükümete daha yakın ve daha dengeli durumdaki Orta ve Batı Karadeniz vilayetlerine kaçabildiler.[208] Oradan da, bazıları, Trabzon'un güneyindeki ve Erzurum Vilayetinin mültecileri gibi Orta Anadolu'ya gönderildiler. Daha doğudaki bölgelerden kaçanlar az şanslıydılar. Onlar güneye doğru Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Van Vilayetleri gibi pek az yardım bulabilecekleri yerlere kaçabildiler. Bu mültecilerin çoğunluğu aşamalar halinde kaçmaya zorlanmışlardı; evlerini terk edip bir yere yerleşiyorlar, ancak Rusların ve Ermenilerin ilerlemesiyle orasını da terk etmek zo-

207 Bir yandan (a) Doğu Anadolu'daki diğer Müslümanların ölüm oranı, diğer yandan (b) aynı bölgedeki Ermenilerin ölüm oranları göz önünde bulundurulduğunda, nüfusun üçte birinin öldüğünü varsaymak hiç de aşırı değildir.

208 Ordu, Giresun, Ünye, Samsun, Bafra ve Kastamonu.

runda kalıyorlardı. Erzurum'dan kaçan mülteciler sıklıkla evlerinin 600 kilometre uzağındaki, Maraş ve Adana gibi bölgelere, yaya olarak yürümek zorunda kaldılar.

Doğu Anadolu'daki iç göçler hakkında hiçbir kayıt tutulmamıştır. Ortam göz önüne alındığında, sayım yapmanın imkânsızlığı anlaşılabilir. Ancak, Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin Yardım Komisyonu, hükümet tarafından barınak, ulaşım ve iaşesi temin edilen mültecilerin sayısını yaklaşık olarak hesapladı. Dâhiliye Nezaretinin istatistiklerinin gerçek sayılardan mı yoksa yerel yöneticilerin yaptığı hesaplamalardan mı kaynaklandığını Tablo-18'deki sayıların alındığı belgeden[209] anlamak imkânsızdır.[210] Muhtemelen, her iki yöntemin de karışımıdır. Tablo-18'de, sâdece resmî olarak sayılan mültecilere yer verilmiştir. Evrak, birçok mültecinin bu sayımlara dâhil edilmediğini belirtmişti.

TABLO-18

1916 EKİM AYI İTİBARİYLE DEVLETTEN YARDIM ALAN DOĞU ANADOLU'DAKİ MÜSLÜMAN MÜLTECİLERİN SAYILARI

Çıktıkları yer	Ulaştıkları yer *	Mülteci sayısı	
Trabzon ve Erzurum'un doğusu	Samsun	79.100	
Erzurum	Sivas	300.000	**
Erzurum'un doğu ve güneyi ile Van	Mamuretülaziz	80.000	
Van ve Bitlis	Diyarbakır	200.000	
Diğerleri		43.800	
TOPLAM:		**659.100**	

* Birçokları burada kalmayıp daha uzaklara, Anadolu'nun içlerine gittiler.
** 300.000'den fazla
KAYNAK: Osmanlı İçişleri Bakanlığı

Rusların ele geçirdiği topraklarda yaşayan Müslüman nüfusun savaş öncesinde 2.300.000 seviyesinde olduğu belirlendiğine göre,[211] 1916'da bunların 660.000'inin başka vilayetlerde bulunması, geçen süre içinde savaş öncesi nüfusun en az dörtte birinin mülteci durumuna düştüğünü gösterir. Mu-

209 "Başbakanlık" makamına, 4 Aralık 1916, *Belgeler-I*, No. 41.

210 Belgelerden apaçık anlaşıldığına göre bazı bölgelerde sayımlar diğerlerinden çok daha dikkatle tutulmuştu. Örnek olarak: "Diyarbakır'a sığınan insanların sayısı merkezde 16.901 idi, Mardin bölgesinde ise 16.162 idi. Şimdiye kadar Urfa'ya 40.000 muhacir gönderildi." Belli ki, Mardin ve Diyarbakır'daki mültecilerinin sayıları, "Urfa'ya gönderilenlerin" sayısından çok daha iyi biliniyordu.

211 Bkz. *Muslims and Minorities*, Bölüm 6, özellikle s. 110 ve 111.

hacirin Nezaretinin sonradan yayınladığı bir raporda, Müslüman mülteci sayısının Birinci Dünya Savaşı sonunda 868.962'ye çıktığı belirtildi.[212] Bu sayının sadece resmen mülteci olarak kabul edilmiş kişileri kapsadığı[213] ve çok sayıda Müslüman'ın yollara düşmeden önce öldüğü hesaba katıldığında, göçe çıkanların oranı daha da artar. İlk çarpışmalardan ve katliamlardan sağ çıkanların yarıdan fazlası mülteci durumuna düşmüş olmalıdır. Osmanlı'nın Doğu Vilayetlerindeki genel savaş ortamının ölüm oranları göz önünde tutulduğunda, Doğu Anadolu'da iç göçe çıkmış olanların yarıdan fazlası ölmüş olmalıdır.[214]

NILES VE SUTHERLAND RAPORU

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlanmasının hemen ardından, Doğu Anadolu'nun durumunu çok az yabancı görmüştür. Görenlerden birisi olan Amerikalı misyonerler grubu Müslümanların çektiği çileler konusunda neredeyse hiç güvenilmeyecek kaynaktı çünkü Ermenilerin Doğu Anadolu'dan ayrılmasıyla misyonerlerin ömür boyu emek verdikleri çalışmaları boşa gitmişti ve tek taraflılıkları ile Müslümanlara duydukları anlaşılabilir kızgınlık kendilerini güvenilmez tanık haline getirdi. Ermenilere karşı gelişen her davranışı en küçük ayrıntılarına kadar haber etmeyi becermelerine rağmen, bir kaç istisna dışında hiçbiri Müslüman karşıtı davranışlardan söz etmek duyarlılığını göstermediler. Diğer bir grup Batılı gözlemci olan İngiliz ve Amerikan hükümet görevlileri ise, misyonerlerin bir kısım zaaflarından muzdariptiler ve onlar da ön yargılıydılar. Fakat bunların bazıları, ön yargılarını yenip, titiz gözlemci olabildiler.

Yüzbaşı Emory Niles ile Bay Arthur Sutherland, ABD hükümetinin Doğu Anadolu'daki durumu araştırmakla görevlendirdiği Amerikalılardı. Hazırlayacakları rapor, (American Committee for Near East Relief" - kısaltılmışı ACNER olan ve genellikle "Near East Relief" - NER diye anılan) Amerika

---

212 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: a Study in the Contact of Civilizations* {*Yunanistan ve Türkiye'deki Batı Sorunu, Medeniyetlerin Çakışması Üzerine Çalışmalar*}, Londra, Boston ve New York, 1922, s. 191.

213 Bu Osmanlı evrakını hazırlayan kişi, söz konusu mülteciler hakkında "800.000 kadar insanın toplu göçünden" bahseder. Fakat bu bile 1916'daki mülteci sayıları için az bir tahmindir.

214 Bu da, bölge genelinde, mültecilerin yerel Müslümanlardan daha yüksek oranlarda öldükleri varsayımına dayanmaktadır. Genel ölümler için aşağıda anlatılanlara bakınız ve ayrıca bkz. *Muslims and Minorities*, s. 133 - 137.

kaynaklı, Yakın Doğu'ya İnsani Yardım Vakfı'nın tahsis edeceği yardım miktarının belirlenmesinde temel alınacaktı. Bu ikisi, pek alışılmadık tipte insanlardı. Amiral Bristol'a eksiksiz istihbarat temin eden Teğmen Dunn gibi, Niles ile Sutherland'da neye ihtiyaç olduğunu kendi gözleriyle görene kadar, bölgeyi at sırtında gezmeye karar verdiler. Yine Dunn gibi, cesurca ve başkalarından mümkün olduğu kadar az yardım alarak görev yaptılar. Cesaretleri raporlarına da yansımıştır çünkü ön yargılarının kendilerine dikte ettirdiklerini değil, sadece gördükleriyle duyduklarını yazdılar. Bu, Anadolu'daki Amerikalılar arasında az bulunan olağanüstü bir özellikti. Kayda değer özellikleri, Müslümanlar için tasalanmış olmalarıydı; onlarla "Müslüman" oldukları için değil, yardıma muhtaç insanlar olarak ilgilendiler. Belki de temiz duygularla kendilerine verilen yardıma muhtaç insanları saptama emrinin sadece Hıristiyanları değil, Doğu Anadolu'da yaşayan tüm insanları kapsayacağını sanmışlardı; nitekim öyle davrandılar. En çok yardıma muhtaç olanlar Müslümanlardı ve kayıt ettikleri acıların çoğu Müslümanların çektikleriydi. Bu sebepten olmalı; onların belgelerine Amerikan Araştırma Komisyonlarının Raporlarında hiç yer verilmedi. Ancak şans eseri onların belgeleri yok edilmemişti; bir kısmının kopyası Amerikan arşivlerinin ücra köşelerinde, konuyla hiç alakası olmayan dosyaların içinde gömülü kalmış vaziyette bulundu.[215]

---

215 Niles ve Sutherland. On the *bona fides* of Captain Niles {Yüzbaşı Niles'ın iyi niyeti üzerine} bkz. U.S. 867.00/1005, Princeton Üniversitesinde Philip Brown'dan Princeton Üniversitesinde William Carr'a yazılanlar, Princeton, 11 Ekim 1919.

Harbord ve King Crane Komisyonununki gibi raporların geniş halk kitlelerine duyurulduğu çok iyi bilinmektedir. Niles ve Sutherland raporları da Harbord Raporunun yanı sıra duyurulmayı hak etmişti, fakat duyurulmadı. İktidardakilerin, Niles ve Sutherland raporunda belirtilenler cinsinden kanıtları duymak istemediğinden başka bir nedene inanmak güç geliyor. General Harbord, Yüzbaşı Niles'ın Doğu Anadolu'da, kendi komisyonundakilerin görmediği yerleri de gezip dolaştığından raporunda söz etmişti, fakat yine de Niles'ın yazdıklarını tamamen yanlış aksettirdi. (Bkz. Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sutherland: an American Investigation of Eastern Anatolia after World War I {Niles ve Sutherland Raporu, Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Doğu Anadolu'da Yapılan bir Amerikan İncelemesi}", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 1994, s. 1809-1853. Bu makalede Niles ve Sutherland Raporu aynen yayınlanmıştır.) Hem Harbord hem de King Crane raporlarında Van ve Bitlis gibi eyaletlerdeki durum hakkında, hiç oralara ayak basmadıkları halde detaylı bilgi sunmuşlardır. Bu raporlarda, Türklerin görüşlerini veya tanıklığını ortaya çıkarmak için çok az gayret sarf edilmişti. Aslında, Harbord komisyonunun yegâne tercümanları Ermenilerden ibaretti; bu durumda, Türklerin ne düşündüğü hakkında gerçeğe yakın bilgilerin rapora geçebilmesi çok uzak bir ihtimaldi.

Niles ve Sutherland çoğu durumlarda, hiçbir yorum katmadan, sadece gördüklerini belirttiler. Ancak, ortadaki gerçekleri gözlemledikçe, Türkler ile Ermeniler konusunda tipik Batı'lı görüşünden farklı olmayan, başlangıçtaki kanılarını da değiştirmeye başladılar:

> [Bitlis'ten Bayazıt'a Van üzerinden geçen hat boyunca:] Bu bölgenin her köşesinde, bize, hasar ve yıkımın Rusların geri çekilmesi üzerine ülkenin kontrolünü elinde tutan ve Türk ordularının ilerlemesiyle Müslümanlara ait olan her şeyi yerle bir eden Ermeniler tarafından yapıldığı bildirildi. Buna ilave olarak Ermeniler, Müslüman halka karşı katliam, ırza geçmek, yangın kundaklamak ve akla gelecek her türlü korkunç vahşet uygulamakla suçlanmaktalar. Başlangıçta bu hikâyeleri şüpheyle karşılıyorduk fakat sonunda inanmaya başladık, çünkü tüm anlatımlar birbirini tutuyordu ve gördüğümüz kanıtlarla doğrulanıyordu. Örneğin Bitlis ve Van şehirlerinde Müslüman mahalleleri tamamen yerle bir edilmişken, Kiliseler ile duvarlardaki yazılardan anlaşıldığına göre sağlam kalan yegâne bölgeler Ermeni mahalleleriydi. Ermeni köyü olduğu söylenenlerin hâlâ ayakta durmasına karşın Müslüman köyleri tamamen yerle bir edilmişti.[216]

Niles ve Sutherland Türk yanlısı veya Müslüman hayranı gözlemciler değillerdi. Tam tersine, Doğu Anadolu'ya ayak bastıklarında geleneksel Amerikan ön yargılarına sahiplerdi. Müslümanların Ermeni kıyımı yaptığına dair hiçbir kanıt görmedikleri halde, bunların vuku bulduğunu ve Batı'da yaygın olarak inanıldığı kadar berbat olduğunu sanıyorlardı. "Türklerin Ermenilere karşı işlediği suçların aynısını Ermenilerin de Türklere karşı işlediğinin su götürmezliğine inanıyoruz" diye yorum yazdılar. Aradaki fark elbette, Türklerin işlediği bir suça dair kanıt görmemiş fakat Ermenilerin işlediği suçların kanıtlarını görmüş olmalarından kaynaklanıyordu; suçlamalarının birisi delillere dayanıyordu, diğeri ise kulaktan dolma söylentilere. Ancak bu durum, onların gözlemlerinin güvenilirliğini artırır, çünkü ön yargılarına rağmen Ermeniler tarafından işlenen canavarlıkları bildirmişlerdi.

Bu iki Amerikalı Doğu Anadolu'nun savaştan sonraki hâlini rapor ettiler. Anlatımlarına göre bu bölge, ekinlerin evlerin ve insan yaşamının imha

216 *Niles ve Sutherland* aynı kaynak.

edildiği virane bir yerdi. Erzurum ile Bayazıt arasındaki bölgede, sağ kalabilen Müslümanların sütü, eti veya buğdayı olmadığını fark ettiler. Müslümanlar "besin değeri olmayan" vahşi otlarla yabani tahıllar yiyerek yaşamlarını sürdürüyorlardı. Müslümanlar başlarına gelenlerden Ermenileri suçluyorlardı ve Amerikalılar da onlarla aynı fikirde birleşti:

> [Bayazıt - Erzurum:] Ermenistan sınırına yakınlığı nedeniyle, bu bölgede ırksal duygular galeyana gelmiş vaziyettedir; mülteciler sınırın ötesinden Ermeni hükümetinin, ordusunun ve bireylerinin Müslüman halka uyguladığı katliam, gaddarlık ve vahşet hikâyelerini anlatarak geliyorlar. Van Vilayetinde hâlâ bir kaç yüz Ermeni yaşadığı halde, Erzurum Vilayetinin kırsal bölgelerinde Ermenilerin yaşayabilmesi imkânsız görünüyor çünkü herkesten onlara karşı had safhada bir nefret yansıyor. Burada da Ermeniler geri çekilmeden önce köyleri harap etmişler, katliam yapmışlar ve Müslüman halk üzerinde akla gelebilecek her türlü vahşeti uygulamışlar. Sınırın hemen ötesinde Ermenilerin yapmaya devam ettiği davranışlar, buradaki Ermeni nefretini canlı tutmakta ve kaynatmakta; hâlbuki Van bölgesinde bu nefret en azından içten içe ve sessizce yanmakta. Ermenistan'da karışıklıklar olduğu ve katliamlar yapıldığı, oranın her yöresinden gelen sığınmacılar ve Erzurum'daki bir İngiliz subayı tarafından doğrulanmaktadır.[217]

Ermenistan sınırı ile Erzurum arasındaki bölgede, neredeyse mutlak yıkım yapılmıştı. Geri çekilen Ermeniler, yolları üzerinde, mümkün olan her köyü harap etmişlerdi. Müslüman nüfusun çoğu gibi evlerinin de üçte ikisi yok edilmişti: "Nüfus bu yörede,[218] eskisinin sadece üçte biri ile dörtte biri arasındaki seviyelere düşmüştü. Aradaki fark kazalara göre değişiyordu. En çok sıkıntıyı, Ermeni birliklerinin geri çekiliş yolu üzerine düşen şehirlerle köyler çekmişlerdi."[219] "Bizim içinden geçtiğimiz tüm köy ve kasabalar savaşın izlerini taşıyordu. Çoğu, tamamen harabeye çevrilmişti."[220]

217 *Niles ve Sutherland* aynı kaynak.

218 "Erzurum, sınır bölgesi (yani Diadin, Kara Kilissa, Alashgird, Zeidekan, Velibaba, Khorasan, Keupri Keui, Jaghan, Hassan Kale, Ilidja, Karabijik, Baiburt)."

219 *Niles ve Sutherland* aynı kaynak.

220 *Niles ve Sutherland* aynı kaynak.

Niles ve Sutherland tarafından verilen en etkileyici kanıt; ayakta kalabilen Müslüman köyleriyle evlerinin sayıları hakkındaki istatistiksel bilgilerdir. Örneğin, Van ile Bitlis ele alındığında, 1919'da her iki şehrin nüfusunun da savaş öncesindeki seviyelerinin sadece %10'una veya daha aşağısına düştüğünü saptamışlardır. Ermeniler, bir kaç tanesi dışında, tüm Müslüman evlerini yok etmişlerdi (bkz Tablo-19). Devlet binaları ve Müslümanlara ait dinî yapıların tümü yok olmuştu.

TABLO-19
VAN ve BİTLİS ŞEHİRLERİNDEKİ YIKIM

		Ev sayıları	
		Savaştan önceki	1919 Ağustos ayındaki
VAN	Müslümanlara ait	3.400	3
	Ermenilere ait	3.100	1.170
BİTLİS	Müslümanlara ait	6.500	-
	Ermenilere ait	1.500	1.000

Kaynak: Niles ve Sutherland.

Buna benzer durum, başka köylerde de saptanmıştı. Müslüman köylerinin çoğu, en sâde ifadeyle yok olmuşlardı; buna mukabil Ermeni köyleri ayakta kalmıştı. Niles ve Sutherland'ın Van Vilayeti ile Bayazıt sancağından verdiği örnekler Tablo-20'de aktarılmaktadır.

TABLO-20
VAN VİLAYETİ İLE BAYAZIT SANCAĞINDAKİ KÖYLERİN SAVAŞ ÖNCESİ VE ERMENİ İSTİLASINDAN SONRAKİ SAYILARININ KIYASLAMASI

	VAN			**BAYAZIT**	
	Savaştan önce	Ağustos 1919'da		Savaştan önce	Ağustos 1919'da
Müslüman	1.373	350	*	448	243
Ermeni	112	200	**	33	33
Karışık	187				
TOPLAM:	**1.672**	**550**		**481**	**276**

* Başka köylerden getirilen malzeme ile tamir edilmiş
** Ermeni köyleri ve karışık köyler
KAYNAK: Niles ve Sutherland Raporu

Niles ile Sutherland Kafkasya'yı görmedikleri ve Rusya'da kalan Müslümanların başına gelenleri kendileri gözlemlemedikleri halde, sınır bölgesindeki mültecilerle Müslümanlardan istikrarlı şekilde hep aynı vahşet hikâyelerini dinlediler. Bu anlatılanların doğru olduğuna, kısmen de Anadolu'da gördüklerine dayanarak inandılar.

> Kafkasya'dan gelen Müslüman mülteciler arasında, Ermenilerin kendilerine ve orada kalan Müslümanlara verdiği eziyetten dolayı en çok şikâyet edenler Bayazıt'ta rastladıklarımız oldu. O zaman tuttuğumuz notlar, Ermenilerin işgalleri sırasında Bayazıt'ta yaptıklarını gösterdiği gibi, şimdi de Kafkasya'da yapmakta olduklarını gösteriyor. Burada Ermenilere karşı çok yoğun bir burukluk ve öç almaya susamışlık mevcut.[221]

Niles ve Sutherland, raporlarının sonuç bölümünde, Doğu Anadolu Müslümanlarının tarihçesini isabetle özetlemişlerdir:

> Araştırmamızın kapsamı dâhilinde olmamakla birlikte, Bitlis ile Trabzon arasındaki her noktada bizi etkileyen en çarpıcı gözlemlerden birisi, başka yerlerde Türklerin Ermenilere karşı işlediği suçların ve vahşetin hepsini bizim gezdiğimiz yerlerde Ermenilerin Türklere yapmış olduğuydu. İlk başlarda bu hikâyelere kuşkuyla yaklaşıyorduk, ancak tüm şahitlerin anlattıklarının birbirini tutması, kendilerine yapılan inanılmaz olayları anlatışlarındaki heyecan, Ermenilere duydukları bariz nefret ve hepsinden daha güçlü olarak ortadaki somut deliller, bizi şu yaygın gerçeğe ikna etti: birinci olarak, Ermeniler incelikle geliştirdikleri çeşitli rafine zulüm yöntemleriyle Müslümanları geniş ölçüde katletmişlerdi ve ikinci olarak da, köy ve kasabalarda yapılan yıkımın çoğundan Ermeniler sorumluydular. 1915 ve 1916 yıllarında, Ruslarla Ermeniler ortak olarak, önemli bir süreliğine ülkeyi istila etmişlerdi. Bu dönemde Rusların verdiği zararlar şüphe götürmezken, kargaşanın az olduğu görülüyor. 1917'de Rus ordusu dağılıp gitti ve kontrolü tek başına Ermenilere bıraktı. İşe o dönemde Ermeni çeteleri ülkenin dört bir yanını sararak, sivil Müslüman halkı soyup katlettiler. Türk ordusu Erzincan, Erzurum ve Van'a doğru ilerleyince, Ermeni ordu-

---

221 *Niles ve Sutherland* aynı kaynak.

su dağıldı; düzenli-düzensiz tüm savaşçıları, Müslümanların mallarını gasp etmeye ve yerli Müslüman halkın canına kıymaya başladılar. Sonuç tamamen mahvolmuş; nüfusu eski seviyelerinin dörtte birine düşmüş, eski binalarının sadece sekizde birinin ayakta kalabildiği bir ülkedir. Bu olaylar, Müslümanlar arasında Ermenilere karşı son derece acı bir nefret bırakmıştır ki, bu da şu sırada iki ırkın bir arada yaşamasını imkânsız kılmaktadır. Müslümanlar bir Ermeni yönetimi altında yaşamaya zorlandıkları takdirde, ellerinden geldiğince karşı koymaya and içiyorlar. Bize, bu tehditlerini yerine getirecek gibi görünüyorlar. Bu görüş rastladığımız Türk subayları, İngiliz subayları ve Amerikalılar tarafından paylaşılmaktadır.[222]

DOĞU'DAKİ MÜSLÜMAN CAN KAYBI

Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki savaşların neden olduğu ölümleri hiç kimse saymadı. Bunların sayılarını hesaplamak için ancak savaş öncesi ve sonrasında Doğu'daki nüfus değerleri arasındaki farklara bakılabilir. Ulaşılacak sonuç, tam anlamıyla "savaş kayıpları" olmayacaktır, çünkü savaş olmasa da gerçekleşecek olan yeni doğumlar ile eceliyle ölümler bu sayıların içinde saklı kalacaktır. Bununla beraber, doğumlar ile doğal ölümlerin birbirini hemen hemen dengelediği varsayılabilir,[223] böylece savaştan kaynaklanan ölümlerin gerçeğe yakın olan tahminine ulaşılabilir. (Bu bölgenin yerlisi olarak sayımlara dâhil olup da cephelerde ölen Müslüman askerler de kaçınılmaz olarak bölgenin ölü sayılarına dâhil olmuştur.) Daha ciddi bir karmaşa da göçlerin etkisinden kaynaklanmaktadır. Örnek olarak, Kafkasya'dan kitle halinde kaçıp gelen Müslüman mülteciler, Erzurum Vilayetinin savaş sonrası sayılarını 10.000 kadar artırmıştır.[224] Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetlerine Kürt mültecilerin göçtüğüne dair bazı kanıtlar vardır; bunlar bir şekilde, o illerden ayrılan Ermenilerin yerini almışlar-

---

222 *Niles ve Sutherland* aynı kaynak. Ayrıca bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969 (mevcut yeni baskısı: İstanbul, 1988), s. 369-371.

223 Normalde yeni doğumlar doğal ölümlerden yüksek olur, ancak Doğu Anadolu'nun o zamanki ortamına bunu uygulamak doğru olmaz.

224 207 ve 208 No.lu dip notlara bakınız.

dır.[225] Bu göçler Tablo-21'de, savaş sırasındaki ölü sayılarının olduğundan az gösterilmesine sebep olmuştur.

TABLO-21
OSMANLI'NIN DOĞU VİLAYETLERİNDE 1912-1922 ARASINDAKİ MÜSLÜMAN NÜFUS KAYIPLARI

	Nüfus Kaybı	
Vilayet [226]	Sayısı	Yüzdesi
Van	194.167	% 62
Bitlis	169.248	% 42
Erzurum	248.695	% 31
Diyarbekir	158.043	% 26
Mamuretülaziz	89.310	% 16
Sivas	186.413	% 15
Haleb *	50.838	% 9
Adana	42.511	% 7
Trabzon	49.907	% 4

* İlin Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan kısmı
KAYNAK: Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*[227]

Tablo-21'de verilen kayıp insan sayıları, 1912'deki nüfus sayısından 1922'deki nüfus sayısının çıkartılmasıyla elde edildiği için ve o yöreye yeni göçenler 1922 nüfuslarına dâhil olduğundan, Müslüman ölü sayılarını olduğundan az göstermektedir. Bu problem, bilhassa Trabzon ilinin sayılarını aşırı derecede etkilemiştir ve ondan biraz daha az olmakla birlikte Adana ilinin sayılarını da etkilemiştir. Trabzon bölgesi, şimdi olduğu gibi o zaman da Anadolu'daki en verimli ve ekonomik bakımdan önemli yerlerden birisi idi. Anadolu'nun başka bölgelerinden Türklerin Trabzon, Rize ve Samsun'a gidip, ölülerin yerini doldurmamış olduğu düşünülemez.[228] Bu nedenle, Trabzon'daki ölü sayıları, Tablo-21'de verilenlerden çok daha fazla olmalıdır.

225 Bkz. F.O. 371-3658, No. E77890, Boghos Nubar'dan Balfour'a, Paris, 15 Mayıs 1919.

226 Buralar 1895'teki durumlarına göre ele alınmış olan Osmanlı illeridirler ve aynı coğrafi bölgeye tekabül eden 1927'deki nüfus sayımı ile kıyaslanmıştır. Söz konusu yöredeki bölgelere göre, katî kıyaslamalar için bkz. *Muslims and Minorities*, s. 231-234.

227 1927'de yapılan Türkiye Cumhuriyeti nüfus sayımları geriye dönük 1922 için uyarlanmıştır. Hesaplama yöntemi için bkz. *Muslims and Minorities*, s. 145-162.

228 Ben bunların çoğunun Kastamonu Vilayetinden göçtüğünü farzediyorum. Diğerleri ise, bilhassa Ankara ve Sivas illerinden gelmiş olabilirler.

Demek ki, Doğu'daki Müslüman can kaybı hakkında Tablo-21'de erişilen sayılar, gerçek değerlerinin altındadır. Buna rağmen, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki savaşın felaket getiren sonuçlarını ortaya koymaktadır: Van Vilayeti Müslümanlarının %62'si, Bitlis Vilayetindekilerin %42'si ve Erzurum ilindekilerin %31'i yok olmuştu.[229]

TABLO-22

GÜNEY KAFKASYA BÖLGESİNDEKİ* TÜRK VE MÜSLÜMAN NÜFUS KAYIPLARI

	Türkler	Müslümanlar
1914'teki nüfusları	2.171.000	2.743.000
1921'deki nüfusları	1.844.000	2.330.000**

* Rus eyaletlerinden Bakû, Elizavetpol, Kutais, Tiflis, Kars ve Erivan.
** Türkler için verilen sayılarından hesaplanarak elde edilmiştir.
KAYNAK: Rus Çarlığı ve SSCB istatistikleri[230]

Harbin nispeten az cereyan ettiği Kafkasya Bölgesindeki Müslüman kayıpları, Doğu Anadolu'dakiler kadar aşırı değildir. Ancak, oradaki ölüm oranı da dikkat çekici seviyededir; Güney Kafkasya Müslümanlarının %15'i ölmüştü. Bazı bölgelerde özellikle Kars, Erivan, Bakû Şehri ve Batı Azerbaycan'daki ölüm sayıları çok daha fazla olsa gerek, ancak mevcut istatistik türleri Müslüman ölülerin sayılarını iller ve bölgeler bazında hesaplamayı imkânsız kılmaktadır. Anadolu'da olduğu gibi, bu bölgede de, göçler hesaplamaları bulanıklaştırmaktadır.[231]

---

229 Lozan Barış Konferansında Türkiye Cumhuriyetinin temsilcisi olan İsmet Paşa bile, Doğu'daki Müslüman ölümlerini olduğundan az tahmin etmiştir. Ölü sayılarını 1 milyon olarak açıklamıştır (F.O. 371-9058, No. E219, İsmet Paşa'nın konuşması, Lozan, 5 Ocak 1923).

230 1915 Rus *İstatistik Yıllığı* ve 1926'daki SSCB nüfus sayımı kullanılmıştır. Kullanılan hesaplama yöntemlerinin izahı için bu kitabın sonundaki Ek'e bkz. 21 ve 22. Tablolarda kullanılan yıllar farklıdır çünkü Tablo 21, kullanılan kaynağa *(Muslims and Minorities)* uymaktadır.

231 Güney Kafkasya {Transkafkasya} diye anılan bölgeye Kuzey Kafkasya'dan gelen göçler, ölüm sayılarını olduğundan az gösterir. Transkafkasya'dan Türkiye'ye olan göçler ise, Kafkasya'daki ölüm oranlarını olduğundan daha yüksek ve Anadolu'dakileri de olduğundan çok daha az gösterir. Yani:

KN1 - KN2 = KÖ
AN1 - AN2 = AÖ
Fakat: KN1 - KN2 - G = KÖ - G
AN1 - AN2 + G = AÖ + G

Müslüman ölülerin sayısının saptanması, kendi başına o kadar önemli değildir; bu sayının önemi, Doğu'daki Müslüman kaybının ne denli yüksek olduğunun belirlenmesi açısından önemlidir. Savaşın öncelikli olarak yürütüldüğü Van, Bitlis ve Erzurum gibi illerde yaşayan Müslümanların en az %40'ı [232] savaş sonunda ölmüş bulunuyordu. Bu yüksek orandaki kayıpların yarattığı ıstırabın yoğunluğu ve derinliği tahayyül edilemeyecek boyuttadır. Bu kadar yüksek ölüm oranı Otuz Yıl Savaşları ve Kara Humma gibi, dünya tarihinin en büyük felaketlerindeki seviyelerin çok üzerindedir. Elbette ölenler sadece Müslümanlar değildi. Ermenilerin ölüm oranı da en az bu kadar yüksekti ve Ermeni kayıpları göz ardı edilemez. Ne var ki dünya Ermenilerin acılarını uzun süreden beri bilmektedir. Artık dünyanın Doğu'daki Müslümanların çilelerini ve bunun dehşetini de göz önünde bulundurmasının zamanı gelmiştir. Ermeniler gibi Müslümanlar da kıyımdan geçirildiler veya akıllara durgunluk verecek kadar yüksek sayılarda açlıktan ve hastalıklardan öldüler. Ermeniler gibi, onların da öldüğü anımsanmayı hak ediyor.

Burada:	KN1	= Güney Kafkasya nüfusu - 1914.
	KN2	= Güney Kafkasya nüfusu - 1921
	AN1	= Anadolu nüfusu - 1912.
	AN2	= Anadolu nüfusu - 1922.
	KÖ	= Güney Kafkasya'da nüfus kaybı
	AÖ	= Anadolu'da nüfus kaybı
	G	= Göçmenler.

Ne var ki, Güney Kafkasya'dan gelen göçmenlerin çoğu, muhtemelen Kars Vilayetine ve önceden Rusya'nın elinde iken sonradan Türkiye Cumhuriyetine dâhil olmuş topraklara gittiler. Bu durum, 1878'den sonra Osmanlı Anadolu'su olmaya devam eden bölgedeki ölü sayılarının hesaplanmasını etkilemez.

232 Daha önce söz edilen iç göçler göz önüne alındığında, toplam % 40'ın üzerine çıkacaktır.

YEDİNCİ BÖLÜM

BATIDAKİ SON SAVAŞ

"Ah kızım, ah" dedi, sabırsızca dizlerimin üstündeki not defterimi eliyle örterken, "yanmış kulübelerle gırtlakları kesilmiş insanlar hakkında yazıp çizmenin anlamı nedir ki? Artık onların hiçbiri geri gelmez. Bu yazdıkların karnımızı mı doyuracak, üstümüzü mü örtecek yahut bizi yaşatacak mı? Üç bin sığırı ve koyunu olan köyde . . . yumurtlayacak bir tavuk bile kalmadı. İhtiyar kocamı ve Yunanlıların sakat bıraktığı kızımı nasıl doyuracağım? Karnımızın içindeki şu aç kurdu susturmak için kaynattığımız yapraklara ekecek tuzumuz bile yok. . . .

"Bir şeyler yanlış gidiyor, bir yerde hata var kızım. Eski günlerde, Allah'ın başımıza sardığı tek derdin jandarmalar olduğunu sanırdık. O zamanlar, Sultanın bizim cefa çektiğimizden haberi yok derdik. Cefa? Şimdiki halimizle kıyaslandığında o günlerde cennetteymişiz. Aman Allah'ım, ne kadar yakardım o Yunanlılara, merhamet etsinler de sağ kalanların başının üzerinde bir dam bıraksınlar diye! Bana güldüler ve bu işi yapmaları için kendilerini Avropa'nın gönderdiğini söylediler; bizi hiçbir zaman rahat bırakmayacaklarmış. Kızım, şu Avropa denen herife söyle de bizim gibi fukaraları rahat bıraksın. Biz ona ne ettik?"

(Halide Edib tarafından aktarılan, Mülk Köyünden Fatma ninenin feryadı)[1]

SAVAŞ HAZIRLIĞI

Türkler ile Yunanlılar arasında geçen 1919-1922 Anadolu Savaşı (Türklerin Bağımsızlık Savaşı), Yunanlıların kendi bağımsızlık savaşları sırasında başlattıkları, bölgeyi Türklerden arındırmak hareketinin doruğa çıktığı bir süreç oldu. Müslümanları katletmek veya uzaklaştırmak için kullanılan

1 Halide Edip Adıvar, *The Turkish Ordeal* (*Türk'ün Ateşle İmtihanı*), New York, 1928, s. 314.

yöntemler, daha önceki savaşlarda, özellikle Balkan Savaşları sırasında uygulananların aynısıydı. Balkan Savaşlarında ve 1877-1878 Rus - Türk Savaşları sırasında Bulgaristan'da görülen ibretlik katliamlar, yağmacılık ve Müslüman mülklerinin harap edilmesi, yüz binlerce Müslüman'ın özellikle de Türklerin, düşmanları olan Hıristiyan ordularının işgal ettiği topraklardan kaçmasına neden olmuştu. Aynı yöntem, Anadolu'yu işgal eden Yunanlılar tarafından da uygulamaya konuldu. Yunan işgalinin ilk gününden itibaren; Yunan yönetimi altında kaldıkları takdirde yaşamlarının tehlikeye gireceği haberi, Türkler arasında yayıldı.

Yunan ordusunun Anadolu'daki amacı, Balkanlı müttefiklerin 1912'deki amaçlarının aynısıydı, yani daha önce etnik ve dinî açıdan çeşitliliğin yaşandığı topraklarda, bir Hıristiyan memleketi yaratmaktı. Bunu elde etmek için Müslümanların uzaklaştırılması gerekiyordu. Fakat Müslümanların etnik farklılık gösterdiği, coğrafî açıdan dağınık halde yaşadığı ve az bir farkla sayısal çoğunluğa sahip olduğu Balkanlardan farklı olarak, Batı Anadolu'daki nüfusun ezici çoğunluğu Müslümandı ve hemen hepsi de etnik açıdan Türk'tü. Tablo-23'te görüldüğü gibi, Müslümanlar Batı Anadolu nüfusunun yüzde 80 ini, Rumlar ise sadece %14'ünü teşkil ediyorlardı. Bir iç savaş durumunda Rumlardan yana tavır alınası beklenen Hıristiyan Ermenilerin[2] bu bölgedeki tüm nüfusu olan 195.000 de Rum nüfus sayılarına ilave edilseydi Rum ve Ermenilerin toplam sayısı 845.000'e, yani bölge nüfusunun %18'ine çıkardı. Mevcut nüfus oranları, Hıristiyan çoğunluk yaratılması ihtimalini Balkanlarda olduğundan daha çok zorlaştırıyordu. Daha da ötesi, Türklerin sayısının çokluğu Yunanlıların karşılaştığı güçlükleri artırıyordu. Batı Anadolu'da yaşayan bu kadar çok sayıdaki Türk'ü, oradan çıkarıp atmak kolay bir iş değildi. Balkan Savaşlarında Yunanlılar savaş öncesindeki nüfusu 750.000 olan Müslümanların yaşadığı toprakları almışlardı. Batı Anadolu'nun ise savaş öncesindeki Müslüman nüfusu neredeyse 4 milyondu.

2 Ortak ihtiyaçtan ve Türklere duydukları ortak nefretten dolayı bu varsayımda bulunulmuştur.

TABLO-23
OSMANLI'NIN BATI ANADOLU TOPRAKLARINDA 1912 DEKİ NÜFUS DAĞILIMI[3]

	Müslümanlar		Yunanlılar		Toplam
Aydın	1.734.000	(%79)	385.000	(%18)	2.194.000
Hüdâvendigar	1.599.000	(%83)	208.000	(%11)	1.920.000
Biga	166.000	(%91)	9.000	(%5)	183.000
İzmit	272.000	(%70)	48.000	(%12)	389.000
Toplam:	**3.771.000**	**(%80)**	**650.000**	**(%14)**	**4.686.000**

KAYNAK: Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı sırasında aktif savaşa katılan diğer ülkelerden çok daha fazla zarar görmüştü.[4] Osmanlı İmparatorluğunun hazırlıklı olmadığı sırada birçok cephede birden savaşmaya zorlanmış olmasının verdiği baskı altında, tahıl üretimiyle dağıtımı, sağlık sistemi ve halk arasındaki asayiş tamamen çökmüştü. Balkanlardan ve Doğu Anadolu'daki savaş ortamından kaçıp gelmiş olan bir milyon mültecinin Batı Anadolu'da bulunması [5] bölgedeki yaygın açlığın nedenlerinden biri oldu. Savaş sırasında yüz binlerce erkek ölmüştü ve geride kadın, çocuk ile yaşlı erkeklerden ibaret aileler kalmıştı. Osmanlı'nın yenilgisi, merkezî yönetimin de gözden düşmesine sebep olmuştu. Şehirlerin dışındaki yerlerde

3 *Muslims and Minorities*, s 112. Burada, 1895'teki vilayet sınırları kullanılmıştır (yani sonradan sancak olan Karası ve Kütahya gibi yerlerin nüfusları, kolaylık olsun diye, 1895'te bağlı bulundukları vilayetinkine dâhil edilmişlerdir).

Bu istatistikler Osmanlı nüfus kütüklerindeki verilerden yararlanılarak hazırlanmıştır; yaş ve cinsiyete dayalı eksik sayımlar, ayrıca hesaplanarak giderilmiştir. Yunan Patrikhanesinin tahminlerine dayalı farklı rakamlar görmek isteyenler bkz. Paschalis M. Kitromilides ve Alexis Alexandris, "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration {Etnisitenin sürdürülmesi, Milliyetçilik ve Zorla Göç Ettirilmek}," *Bulletin of the Centre for Asia Minor studies* {Ön *Asya Üzerine Çalışmalar Merkezi Bülteni*}, cilt V (1984-1985), s. 9-44. Bu makalede yer alan hesaplar hiçbir sayıma dayandırılmadan elde edilmiş olduklarından güvenilirlikten uzaktır ve o yıllarda öne sürülen tüm Yunan kaynaklı tahminler gibi, siyasi amaçlarla Rum/Yunan nüfusunu olduğundan yüksek göstermiştir.

4 Bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 117-144.

5 Bu konu beşinci bölümde anlatılmıştı.

Harita - 8: 1914'te, Batı Anadolu ve Doğu Trakya

halkın hiçbir güvenliği olmadığı görülmekteydi ve Yunanlı, Ermeni, Çerkes, Türk çeteleri buralarda at oynatıyorlardı.[6] Kolera, tifo ve bilhassa tifüs gibi salgın hastalıklar halkı kırıp geçirmekteydi. Yunan adalarına göçmüş olan veya Batı Anadolu'nun başka bölgelerine sürülmüş bulunan Rum mülteciler Dünya Savaşı bittiğinde evlerine geri döndüler.[7] İşgalci

6 F.O. 371-4164, No. 154462, Robeck'ten Curzon'a iletilenler arasındadır; Hadkinson'dan Robeck'e yazılmış, İstanbul, 9 Kasım 1919 ve F.O. 371-4158, No. 96965, Perring'den Calthorpe'a, Adapazarı, 16 Haziran 1919. Ayrıca Ladas'ın aşırı ön yargılı görüşü için bkz. Stephan P. Ladas, Exchange of Minorities, s. 15-16.

7 F.O. 371-4158, No. 118411, Perring'den Calthorpe'a, Samsun, 25 Temmuz 1919 ve F.O. 371-4164, No. 154462, Robeck'ten Curzon'a iletilenler arasındadır; Hadkinson'dan

İtilaf güçleri onların evlerine yerleştirilmiş bulunan Balkanlardan gelme Türk mültecileri çıkartıp, mülklerini Rumlara geri verdirtmiş, böylece Türkler bir kez daha evsiz barksız bırakılmıştı; hiç kimse o Türklerin evlerini sahiplenmiş olanları yerlerinden oynatmayı teklif etmedi. Yunanlıların gelişini bekleyen Türk toplumu güçsüzdü ve görünüşe göre direnecek takati yoktu.[8] Tüm bunlarla İtilaf devletlerinin desteğine ve Osmanlı Hükümetinin dize gelmiş olmasına rağmen, Yunanlılar yine de Batı Anadolu'yu fethedemediler. Türklerin zaferi büyük çapta, ihtiyaç anında yetenekli liderlerin, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın ortaya çıkmasıyla mümkün oldu. Fakat Mustafa Kemal Paşa tek başına savaşmadı. Arkasında seferber olmuş bir millet vardı. Artık kendilerinin Türk ulusu olduğunu düşünmeye başlamış bulunan Batı Anadolu Müslümanları Anadolu savunmasının son direniş mevzileri olduğunu fark etmişlerdi. İçlerinden birçoğu buraya Balkanlardan gelmişlerdi, diğerleri de Kafkasya veya Kırım'dan sürülmüş olan Müslümanların çocukları veya torunlarıydılar ya da yakın savaşta Rusların ele geçirdiği Doğu Anadolu topraklarından kaçıp gelmiş mültecilerdi. Anadolu'yu da kaybederlerse, onları bağrına basacak başka hiçbir yer kalmadığını biliyorlardı. Baş şehri İtilaf güçlerinin elinde bulunan Osmanlı Hükümeti, onları savunmaktan acizdi. Bu nedenle Türkler, milliyetçi bayrak altında birleştiler ve kendilerini savundular.

Robeck'e yazılmış, İstanbul, 9 Kasım 1919. İngiliz Dışişleri Arşivleri eşkıyalık hareketlerinin anlatımıyla doludur.

8 Osmanlı ekonomisinin hâlinin anlatımı için, Birinci Dünya Savaşının ülkeyi gözle görülür şekilde harap ettiğinden fazlasını burada söylemeye gerek yoktur. Bkz. Ahmet Emin {Yalman}, *Turkey in the World War {Dünya Savaşında Türkiye}*, New Haven, Connecticut, 1930 ve çok kısa bir anlatım için Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III(4), Ankara, 1967 (yeni basımı 1983), s, 497-546.

Savaşın dize getirmiş olmasına rağmen, Türklerin Yunan istilasına karşı koyacağını fark eden araştırmacılar da mevcuttu. 1919'da İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiserlik Vekili Tuğamiral Webb, Türk dostu değildi, fakat politik durumun zekice analizini yapmıştı. Ona göre, Türkler "Yunanlılar gibi düşman ve yabancı bir ırkın boyunduruğuna mecbur bırakıldığı" sürece, barış hiç gelmeyecekti (F.O. 371-4158, No. 130723, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 7 Eylül 1919).

SAVAŞIN GİDİŞATI

GENEL BAKIŞ

Anadolu'nun Yunanlılar tarafından işgali İzmir'de başladı ve İzmir'de son buldu.[9] Yunan askerî birlikleri 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkıp, merkezdeki kent olan İzmir'den, Aydın Vilayetinin geri kalanına çabucak yayıldılar. Başlangıçta, Aydın Vilayetindeki milliyetçi Türk güçleri, Yunanlıları geri püskürtebilmişler ve geçici süreliğine Bergama ile Aydın şehirlerini geri almışlardı. Ancak iyi örgütlenmemiş olan Türk güçleri fazla tutunamadılar ve 1920 Haziran - Temmuz aylarında yenilenen Yunan saldırısı, kuzeyde Bursa'ya kadar ilerledi. Temmuz'da İngilizler, İstanbul'un yanı başında, doğusundaki İzmit yarımadasını alıp Yunanlılara adeta hediye ettiler. Yunan kuvvetleri ilk mukavemet ile 1921 Ocak ayında Birinci İnönü muharebesinde karşılaştılar. Burada İsmet Paşa komutasındaki Türk ulusal kuvvetleri onları durdurdu. Yunan kuvvetleri toparlandılar ve ulusalcılara yeniden hücum ettiler, fakat Türkler tarafından 1921 Eylül ayında Sakarya nehri kıyısında durduruldular. Bundan neredeyse bir yıl sonra, 1922 Ağus-

---

9 Anadolu Savaşının siyasî ve askerî tarihi üzerine bir kaç çalışma mevcuttur. Bunların bir kısmı sivil Türk halkının içinde bulunduğu koşulları hiç göz önüne almamıştır, fakat savaş hakkında önemli detaylar içermektedir. Örnek listesi:

Prince Andrew {Anadolu'daki Yunan ordusunda kolordu komutanlığı yapmış olan Yunan Prensi Andreas}, *Towards Disaster* {*Felakete Doğru*}, Londra, 1930.

{General} Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 1973.

Albay Bujac, *Les Campagnes de l'Armée Hellenique* {*Ellen Ordusunun Harekâtı*}, 1918-1922, Paris, 1930.

Mustafa Kemal [Atatürk], *Nutuk*, birçok kez basılmıştır. İlk yayını Ankara, 1927, 2 cilt.

A.A. Pallis, *Greece's Anatolian Venture - and After*, Londra, 1937. {Türkçesi: Orhan Azizoğlu, *Yunanlıların Anadolu Macerası*, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 1997.}

Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 4 Cilt, Ankara, 1973 ve 1974.

Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cilt II, Cambridge, 1977, s. 340-372.

Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922*, New York, 1973. {Türkçesi: Halim İnal, *Yunan Düşü*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2002.} (Yunan hezimetinin Batı dilinde yazılmış en güzel anlatımıdır. Yazar, tarafsız kalmaya gayret etmişse de ağırlıkla Yunan kaynaklarına bağımlı kalmıştır. Bu konudaki başka kitaplardan daha iyi olmasına rağmen, Türkler hakkında birçok konuya değinilmemiştir. Örnek olarak, İzmir çıkartması sırasındaki olaylar ve İzmit katliamlarından söz edilmiştir, ama Yunanlıların geri çekilişleri sırasında yaptıklarına değinilmemiştir.)

Türkiye, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi*, 6 Cilt, Ankara, 1962-1968.

tos ayında Türkler saldırıya geçip ilerlediler. En nihayetinde, Yunanlılar hızlı ve kesin bir yenilgiye uğratıldı ve 9 Eylül'de İzmir geri alındı. Lozan Barış Antlaşmasında (24 Temmuz 1923) Yunanlılar ve onların Avrupalı müttefikleri Anadolu ve Doğu Trakya'da yeni bir Türk Devletinin kurulduğunu kabul ettiler.

Yunanistan'ın İzmir Sancağını işgal etmesine izin kararı Paris Barış Konferansında (1919'da) alınmıştı. İtilaf Devletleri ile Osmanlı Hükümeti arasında imzalanan Mondros Ateşkes Mütarekesi, Ermenistan'a verilmesi düşünülen 6 Vilayet dışındaki yerlerde, böyle bir işgale izin vermiyordu. VII. Maddenin (yani "Kendi güvenliklerini tehdit eden herhangi bir durumda İtilaf güçleri, her hangi bir stratejik noktayı işgal etmek hakkına sahiptir" maddesinin) bir istihkâmın veya bir limanın işgaline uygulanması mazur görülebilirdi, fakat tüm bir sancağın işgaline asla![10] Aslında İzmir'in işgali, yeryüzündeki en güçlü ülkelerin desteklediği düşman bir gücün askerî istilasıydı. Karar, en baştan, yanlış bilgi ve iki yüzlülük üzerine kurulmuştu. Lloyd George ile Woodrow Wilson'un her ikisi de hararetli Yunan yanlısı ve Türk karşıtı idiler. Wilson, Barış Konferansı boyunca, kendi savunduğu on dört maddenin ve bilhassa milletlerin kendi geleceklerini tayin etmesi hakkının Türklere verilmeyeceğini açıkça belirtti. Lloyd George ise bu tür vicdani çekinceleri ağzına bile almadı. Ayrıca İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, Yunanlılar almadığı takdirde, İzmir bölgesini İtalya'nın talep edeceğinden korkuyorlardı çünkü İtalya'nın Doğu Akdeniz'de bulunması İngiltere ve Fransa'nın çıkarlarına tehdit olarak algılanıyordu. Savaş sırasındaki anlaşmalara göre bu bölgeyi İtalya'ya bağışlamış olmalarına rağmen[11] İtalya'nın müttefikleri ve özellikle İngiltere, İzmir'in Yunanistan gibi kendilerine bağımlı küçük bir ülkenin elinde kalmasını tercih ediyorlardı. Bu nedenle Yunanistan'a İzmir'i işgal etme izni verildiğinden, çıkarma öncesine kadar İtalyanlar haberdar edilmediler. Son dakikadaki bu gelişmeyi İtalya, sadece işgalin geçici olması ve bölgenin nihâî durumunun belirlenmesini etkilememesi şartıyla, isteksizce kabul etti.

---

10 Mondros Mütarekesinin yorumlu tam metni için bkz: W.O. 106-164, "Execution of the Armistice With Turkey {Mütarekenin Türkiye Cephesindeki Uygulaması}."

11 Paul C. Helmreich, *From Paris to Sévres*, s. 94-96. İtalya'nın Anadolu'daki iddiaları iki antlaşmaya dayanıyordu: 26 Nisan 1915'teki Londra Antlaşması ve 19 Nisan 1917'deki St. Jean de Maurienne Antlaşması

İtilaf Devletlerinin aslında sahte ve değersiz bir dürüstlük gösterisi olan "İstila Kurallarına", Yunan Hükümeti işgalin başından itibaren uymadı. Ordularının davranışından da belli olduğu gibi, hem Başbakan Venizelos hem de sonradan Yunan Kralı, İtilaf Güçlerinin Yunanistan'a verdiği emirde öngörüldüğü şekilde, askerlerinin "barış getiren korumacılar" olarak görev yapmasını hedeflemediler. Onlar Yunanistan'ın genişleme sahasında, Batı Anadolu'nun bir sonraki basamak olmasına azmetmiş bir işgal ordusuydular. Daha önceki genişlemelerde görüldüğü gibi, bu da Müslüman nüfusun çoğunun sökülüp atılmasını gerektiriyordu.

Şaşırtıcı olan İtilaf Devletlerinin özellikle de İngiltere'nin, Yunanistan'ın niyetini gerçekten anlamamış olmasıdır. İngilizlerin muazzam arşiv evraklarında, Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkartmasından önce, Yunanistan'ın amaçlarını İngilizlerin anladığına dair hiçbir belirti yoktur. Ancak Müslümanların katledildiği ve zorla yerlerinden göçe zorlandığına dair kesin bulgular içeren raporlar üzerine, İngiliz Hükümeti yavaş yavaş olan bitenin farkına vardı. İngilizler etraflarına, emperyalist kazanç sağlamak için değil de ulvî amaçlarla müdahale ettikleri düşüncesinden bir çember örmüşlerdi. Bu düşünceye hem kendilerini hem de başkalarını inandırmışlardı. Bu şekilde, dünyanın her yerinde manda rejimleri oluşturuyorlardı. Bu inançları Yunanlılar gibi İtilaf güçlerinin yanında yer alanların niyetlerinin de temiz olduğu varsayımına dayanıyordu. Bu şekilde, onların ve hatta kendilerinin de gerçek emellerine gözlerini kapamışlardı.

Fransızlar daha az yanılgı içindeydiler. Belki de siyasi gerçekçilikleri sayesinde, kolaylıkla taraf değiştirdiler ve savaşı Türklerin yanında bitirdiler. Yüzeysel bakışla, İngilizler dostlarını sonuna dek destekledikleri için daha onurlu davranmış görünebilirler, ama aslında onlarınki dostlarını kayıran inatçı bir gururdu.

İzmir'i Yunanlılara bahşeden Avrupalı müttefikler, sahte istatistiklerin bombardımanına tutuldukları halde[12] Batı Anadolu nüfusunun ezici çoğun-

12 Yunan Hükümeti ve özellikle Başbakanı Venizelos, sahte istatistiklerin propaganda malzemesi olarak kullanılmasının yararına hararetle inanıyordu. Çok isabetli olarak, müttefik devlet görevlilerinden hiçbirinin Osmanlı İmparatorluğunda neler olup bittiğinden haberi olmadığını teşhis etmişlerdi ve bunları kullandılar. Tüm bunlara ilave olarak, Batı Avrupa Liderlerinin istatistiksel konulardaki cehaletine de güvenebilirlerdi. (Bkz. Dimitri Kitsikis, *Propaganda et Pressions eu Politique Internationale: Le Gréce et ses revendications a la Conference de la Paix* {*Uluslararası Siyasette Propaganda, Barış Konferan-*

luğunun Müslüman olduğunu fark ettiler.[13] Bu nedenle, Yunanistan'a bahşettikleri işgal iznini ("İzmir ve civarı" diyerek) İzmir Sancağı ile kısıtla-

---

sı'nda Yunanistan ve hak iddiaları}, Paris, 1963 ve Justin McCarthy, "Greek Statistics on Ottoman Greek Population {Osmanlı'nın Rum Nüfusu Hakkında Yunanlıların Sunduğu İstatistikler}". Bu makale *International Journal of Turkish Studies {Türkiye Üzerine Çalışmalar için Uluslararası Dergi}* I [2], 1980, s. 66-76 da yayınlanmıştır.)

İtilaf devletlerinin içindeki bilgi kıtlığı ve bu nedenle aralarında çıkan ilk kargaşa için bkz. Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey: 1914-1924 {Amerikan Politikası ve Türkiye'nin Parçalanması, 1914-1924}*, Baltimore, 1965, s. 160-182.

Yunan kaynaklarında yer alan, Yunanlıların azap çektiğine dair haberlerden ne kadarının gerçek ne kadarının uydurma olduğunu kestirmek çoğunlukla zordur. Kitsikis'in belirttiğine göre, Batı'nın Türk karşıtı hikâyeler duymak açlığını doyurmak için, Yunanlılar birçok çarpıtmalara başvurmuşlardır. İtilaf güçlerinin kontrol subayları, Yunanlıların Türkleri öldürdüğü sırada olay yerinde gözlemci durumunda bulunmuş olmalarına rağmen, Türklerin de Yunanlıları öldürdüğünü çok nadir olarak (o da İzmir'in geri alınması sırasında) kendi gözleriyle görmüşlerdir. Bu da ya Türklerin Yunanlıları her zaman gözlerden ırak köşelerde katlettikleri veya Yunanlıların iddia ettikleri kadar mağdur olmadıkları anlamına gelir. Savaşın başlangıcında İtilaf güçlerinin ön yargılarının aşırı Yunan yanlısı ve Türk karşıtı olduğu göz önünde bulundurulursa, İtilaf güçleri temsilcilerinin destekledikleri Yunan tarafı aleyhinde, gerçek dışı olan haber ileterek Yunanlıları karalamaya çalışmaları beklenemez. Barış Konferansı katılımcılarının aksine, Anadolu'daki İngilizlerin, Yunan iddialarına çoğu zaman güvenmediği görülüyor. Örneğin Türklerin "Tatabazar'da" vahşet uyguladığına dair bir Yunan haberi aldığında, İngiliz Yüksek Komiseri Rattigan, "Tatapazar'daki" 8.000 Rum halktan 7.700'ünün boğazlandığı doğru değildir ve böyle bir yerin varlığı da şüphelidir. Muhtemelen Adapazar'dan söz ediyorlar, fakat o yöreden de Rumların topyekûn katledildiğine dair bir haber alınmadı". (F.O. 371-6515, No. E6441, Rattigan'dan Curzon'a, İstanbul, 29 Mayıs 1921).

Savaş sırasında İngilizler tarafından, Yunanlıların Türkleri suçlamak için sahte vahşet hikâyeleri "icat ettikleri" rapor edildi. Bkz. F.O. 106-1501, General Harrington'dan İngiliz Harp Dairesine, İstanbul, 16 Ağustos 1922.

1923'te, Yunanistan'ın savaşı kaybetmesinden sonra, Yunan Başbakanı Venizelos, Yunanlıların Anadolu'da işgal ettikleri bölgenin neredeyse yarısının (3.640.000 olan toplam nüfusunun, 1.175.000'inin) Rum veya Ermeni olduğunu bildirdi. Ayrıca Yunan Hükümetinin, işgal sırasında hiçbir zaman Müslüman karşıtı önlemler almadığını da bildirdi (F.O. 371-9061, No. E1085, Venizelos'tan Bompard'a, Lozan, 25 Ocak 1923). Her iki beyanı da birbirinden değersizdi.

13 İngiliz Hükümeti, Batı Anadolu nüfusu için Osmanlı istatistik sayılarının mevcutlar arasında en iyisi olduğunu biliyor ve içten içe kabul ediyordu. Özellikle Lloyd George, Yunanlılar ve diğerlerinin sunduğu istatistikleri yapmacık bir saygıyla geçiştiriyordu. İngilizler tatbikatta, Osmanlı sayılarını kullanıyorlardı. Örneğin İngiltere Dışişleri Bakanlığı, İstanbul'daki Yüksek Komiseri Rumbold'a, resmi olan *Tableau indiquant le nombre des divers éléments de la population dans le Empire Ottoman au 1 er Mars 1330 {1 Mart 1914 Tarihi İtibariyle Osmanlı İmparatorluğu Nüfusundaki Çeşitli Unsurların Sayılarını Gösteren Tablo}*nun hazırlanmasında, yayınlanmış olan Osmanlı sayılarını kullanmasını tavsiye etti (F.O. 371-7879, E5735, Balfour'a iletilmek üzere Oliphant'tan Rumbold'a gönderilen yazı, Londra, 10 Haziran 1923). İngiliz Ordusu İstihbarat Birimi'nin (F.O. 371-4221, No.

maya ve sancağın kaderinin beş sene içinde yapılması gereken bir halk oylaması ile tayin edilmesine karar verdiler. Açıklanmamasına rağmen muhtemelen zor kullanarak uygulanacak olan nüfus değişimi ile beş sene içinde, İzmir Sancağının nüfusunun çoğunluğunun Yunanlı olacağı hesaplanıyordu. Yunanlılar ise, işgalin başından itibaren, İtilaf Devletlerinin kendilerine izin verdiğinden çok daha fazla toprak ele geçirmeyi amaçlamış görünüyorlardı. Bu da geniş bir sahada, belki de tüm Ege Bölgesinde, Yunanlı çoğunluk yaratılması gereksinimi yaratıyordu.[14]

İşgalin ahlakî dayanağı, İzmir'in Osmanlıların elinde kalması halinde, şehirdeki Hıristiyan nüfusun içine düşeceği varsayılan yaşam tehlikesiydi. Paris Konferansında, Türklerin Rumları katlettiği ve Rumların korunmaya muhtaç olduğu, inandırıcı şekilde tekrarlanıp durdu. Lloyd George: "Türkler Rumlara ateş açıyor, bu durumda Yunanistan'ın onların yardımına gitmesi doğaldır" diye beyanat verdi.[15] Ortaya çıkan felaket sonrasında İtilaf devletlerinin açtığı resmi soruşturmanın belirttiğine göre, bu deklarasyonlar gerçeği yansıtmıyordu. Aslında, Türklerin devlet makamları ve askeriyesi barışı temin ediyorlardı. Merkezinde İzmir'in bulunduğu Aydın vilayetinin genelinde hâkim olan huzur kendi temsilcileri tarafından İngil-

---

137567, Ek 1'de yer alan "Operations Intelligence Survey Summary No 2, Period 21st - 27th August 1919: Statistics on the Population of the Vilayet of Aidin by Cazas {İstihbarat Çalışmaları Araştırması İçin Özet Yayın No: 2, 21-27 Ağustos 1919 Sayısındaki Aydın Vilayetinin Kazalarına göre Nüfus İstatistikleri Araştırması}", İzmir) kaynağında olduğu gibi, İngiliz Bahriye İstihbaratı da aynı istatistikleri kullandı (bkz. gizli olan Bahriye Kurmayları el kitabı, İstihbarat Departmanı, *A Handbook of Asia Minor {Ön Asya Hakkında El Kitabı}*, Cilt III, 2. Bölüm, Londra, Temmuz 1919).

14 Osmanlı Anadolu'sundaki Rumlar'ın milliyetçilikleri ve Büyük Yunanistan'ın bir parçası olmak arzuları üzerine bkz. Smith, *Ionian Vision*, 2. Bölüm.

15 Bkz. F.O. 371-4157, Calthorpe'dan Balfour'a, İstanbul, 8 Şubat 1919. Bu yazışmada, İzmir'deki en kıdemli Bahriye Subayı olan Dixon'un, Yunan işgali öncesindeki olaylar hakkında sunduğu rapor iletilmektedir. Söz edilen suçların çoğunluğu alelade hırsızlıklardı, fakat Yunan çeteleri daha o zamandan, bilhassa Urla'da, Müslümanlara saldırmaktaydılar. Eğer Osmanlı Hükümetinin İzmir'de halkın güvenliği konusunda bir hatası olmuş ise o da Müslümanları yeterince koruyamayışıydı. Ayrıca bkz. F.O. 371-4218, No. 94229, Osmanlı Delegesinin Barış Konferansına sunduğu protesto metni. Burada İtilaf güçlerinin Yunanlılara işgal izni vermekle Mondros Ateşkes şartlarını ihlal ettiklerine dair itirazları bulunmaktadır.

Rumlara sataşmaları kastıyla, Osmanlıların Türk suçluları hapishanelerden salıverdiği iddia edilmiştir. Fakat bunun da, gerçeğin tipik bir saptırması olduğu ortaya çıkmıştır. İngiliz kaynaklarına göre, Yunan işgali öncesinde Osmanlılar tarafından hapishanelerdeki Müslümanlar değil, İtilaf güçlerini memnun etmek için Rumlar serbest bırakılmıştı. (F.O. 371-4157 No. 72532, Smith'den Calthorpe'a, İstanbul, 7 Nisan 1919).

tere Hükümetine bildirilmişti, fakat Lloyd George kendi temsilcilerinin raporları yerine Yunanistan Başbakanı Venizelos'un katliam haberlerine güvenmeyi yeğledi.[16]

İşgal önerisine karşı çıkanlar da yok değildi. Barış Konferansında bir tek İtalyanlar protesto edip, işgalin sadece Yunan askerî güçleri yerine tüm İtilaf güçleri tarafından ortaklaşa uygulanmasını önerdiler. İzmir ve İstanbul'daki İtilaf subayları da işgalin sadece Yunanlılara bırakılmasının hata olacağını düşünüyorlardı. İzmir'deki en yüksek rütbeli ABD Deniz Subayı olan Yüzbaşı Dayton, plan hakkında bilgilendirildiğinde, Amerikalı, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerî birimlerinin karaya çıkartılmasını önerdi. Fakat teklifi reddedildi.[17]

İzmir'deki Türkler arasında yayılan Yunan işgali korkusu, geçmişte Makendonya, Trakya ve Girit'te yapılmış olan Yunan işgalinden edindikleri acı tecrübeye dayanıyordu. Yerli Türklerin çoğu Yunan-Türk ilişkilerinin tarihçesini çok iyi bilmiyor olabilirlerdi, ancak birçok mültecinin hikâyelerini dinlemişlerdi. Balkanlardan gelen 150.000 mülteci, 1912'den beri Aydın vilayetine yerleştirilmekteydi. Onlar sayesinde, İzmir'de yaşayan Türkler Yunan işgalinden ne beklemeleri gerektiğini biliyorlardı ve Yunanlı işgalciler de onların korkmakta haklı olduğunu çabucak ispatladılar.

Durum, Müslüman Türklerin Balkanlarda gördüklerinin aynısıydı; Hıristiyan bir milliyetçi ordu, içerideki yerli Hıristiyan güçlerle birleşip Müslümanları öldürüyor ve onları kaçmaya zorluyordu. Amaçları Balkanlardakinin aynısıydı; çoğunluğa sahip olan Müslüman nüfusunu öldürüp kaçırarak Hıristiyanların çoğunluğa sahip olduğu bir ulus devleti yaratmaktı. Bu amaca ulaşmak için, Yunanlıların İzmir'e ayak basmasıyla Müslümanlar katledilmeye başlandı ve 1920-1921 yıllarında yüksek gerilime ulaşan devlet destekli bir terör uygulandı. Terör sırasında saldırıya uğramamış olan Türkler bile, katliamlar olduğu haberini aldıklarında Yunan ordularının önü sıra, onların amaçlarına uygun olarak kaçtılar. Yunanlılar ilerledikçe, bu politika sonuç vermeye başladı. Yüz binlerce Türk yerlerini terk etti.

---

16 Konferans delegelerinin kendi ajanları yerine Venizelos'un sözlerini tercih etmesi, ilk kez olmuyordu. Anadolu ve İstanbul'daki İngiliz kaynaklarının verdiği raporlardan bu bölümde söz edilenlerle Venizelos ve Lloyd George'un Konferans'ta söylediklerini karşılaştırınız.

17 F.O. 371-4218, No. 91491, ABD'nin USS Manley adlı savaş gemisinin kumandanı R.L. Berry'nin raporu, Balfour'a iletilmek üzere Mallet'ten Curzon'a, gönderilmiştir.

İZMİR'İN İŞGALİ

13 Mayıs 1919 günü, İzmir kıyılarında demir atmış bekleyen İtilaf filosunun Kıdemli Kumandanı olan İngiliz Amirali Calthorpe, Aydın Vilayeti Valisine ve Osmanlı askerî kumandanına şehrin kaleleri ve savunma topçu bataryalarının, ertesi gün İtilaf güçlerince işgal edileceği haberini verdi. Çok yakında gerçekleştirilecek olan Yunan işgalinden hiç söz etmedi, fakat Türkler şüpheye düştüler. En kötü ihtimali göz önünde bulunduran Vali, şehrin işgal edilmesi durumunda, işgalin sadece Yunan askerleri tarafından değil de tüm İtilaf güçleri tarafından yapılması için âdetâ yalvardı.[18] 14 Mayıs'ta, kalelere el kondu. O akşam Valiye, Mondros Ateşkes kararının VII. Maddesi uyarınca ertesi sabah karaya Yunan askerlerinin ayak basacağı bildirildi. Vali, kararı protestosunun ardından, emre boyun eğmek zorunluluğunu belirtip işgalin geçici olması dileğinde bulundu. Yunan ve Osmanlı askerleri arasında olası çatışmayı önlemek için, İzmir'deki Osmanlı askerî güçlerinin kışlalarına çekilmesini onayladı. Yunan askerlerinin yanı sıra, asayişi temin etmek için 100 kadar İngiliz, Fransız veya İtalyan askerinin de şehre gönderilmesini rica etti. Teklifi reddedildi.

Yunan birlikleri 15 Mayıs sabahı saat 8:00'den itibaren karaya çıkmaya başladılar. İlk grup asker İzmir'in merkez rıhtımında karaya ayak bastığında, kendilerini karşılamak için oraya gelmiş bulunan Rum Piskoposu Chrysosthomos, onları oracıkta, metropolit asasıyla takdis etti. Onları karşılamak için bir de "ortalıkta serserice dolaşıp çılgınca naralar atan, yerli Rum halktan heyecanlı bir güruh"[19] gelmişti. Etraflarını saran bu kalabalıkla birlikte, askerler yürüyüşe geçip, Osmanlı askerlerinin kapandığı kışlanın önünden geçerek vilayet binasına doğru ilerlediler. Vilayet Konağına yaklaştıkları sırada bir el silah sesi havayı çınlattı.[20] Sivil halk korku içinde

---

18 F.O. 371-4219, No. 98615, "Occupation of Smyrna by the Greek Army, 15 Mayıs 1919 {İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunan Ordusu Tarafından İşgali}", İzmir, 24 Mayıs 1919.

19 F.O. 371-4218, No. 91630, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 12 Haziran 1919. Bu yazışmada İngiliz Yüksek Komiserinin İzmir'deki Temsilcisi Bay James Morgan'ın hazırladığı, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali hakkındaki, ayrıntılı rapor iletilmektedir. Tırnak içindeki sözler Bay James Morgan'ın kendi analizinden alınmıştır.

20 Sadece bir kurşun mu yoksa birkaç kurşun mu sıkıldığına dair sorular vardır. Görgü şahidi olanların çoğunluğu bir tek kurşun atıldığını söylerler, fakat uzaktan duyanların çoğunluğu bir elden fazla kurşun sesi duymuşlar. Belki onlar, ilk ateş veya ateşlerin arkasından gelen Yunan askerlerinin silah seslerinden bahsediyorlar.

İZMİR'İN İŞGALİ

13 Mayıs 1919 günü, İzmir kıyılarında demir atmış bekleyen İtilaf filosunun Kıdemli Kumandanı olan İngiliz Amirali Calthorpe, Aydın Vilayeti Valisine ve Osmanlı askerî kumandanına şehrin kaleleri ve savunma topçu bataryalarının, ertesi gün İtilaf güçlerince işgal edileceği haberini verdi. Çok yakında gerçekleştirilecek olan Yunan işgalinden hiç söz etmedi, fakat Türkler şüpheye düştüler. En kötü ihtimali göz önünde bulunduran Vali, şehrin işgal edilmesi durumunda, işgalin sadece Yunan askerleri tarafından değil de tüm İtilaf güçleri tarafından yapılması için âdetâ yalvardı.[18] 14 Mayıs'ta, kalelere el kondu. O akşam Valiye, Mondros Ateşkes kararının VII. Maddesi uyarınca ertesi sabah karaya Yunan askerlerinin ayak basacağı bildirildi. Vali, kararı protestosunun ardından, emre boyun eğmek zorunluluğunu belirtip işgalin geçici olması dileğinde bulundu. Yunan ve Osmanlı askerleri arasında olası çatışmayı önlemek için, İzmir'deki Osmanlı askerî güçlerinin kışlalarına çekilmesini onayladı. Yunan askerlerinin yanı sıra, asayişi temin etmek için 100 kadar İngiliz, Fransız veya İtalyan askerinin de şehre gönderilmesini rica etti. Teklifi reddedildi.

Yunan birlikleri 15 Mayıs sabahı saat 8:00'den itibaren karaya çıkmaya başladılar. İlk grup asker İzmir'in merkez rıhtımında karaya ayak bastığında, kendilerini karşılamak için oraya gelmiş bulunan Rum Piskoposu Chrysosthomos, onları oracıkta, metropolit asasıyla takdis etti. Onları karşılamak için bir de "ortalıkta serserice dolaşıp çılgınca naralar atan, yerli Rum halktan heyecanlı bir güruh"[19] gelmişti. Etraflarını saran bu kalabalıkla birlikte, askerler yürüyüşe geçip, Osmanlı askerlerinin kapandığı kışlanın önünden geçerek vilayet binasına doğru ilerlediler. Vilayet Konağına yaklaştıkları sırada bir el silah sesi havayı çınlattı.[20] Sivil halk korku içinde

---

18 F.O. 371-4219, No. 98615, "Occupation of Smyrna by the Greek Army, 15 Mayıs 1919 {İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunan Ordusu Tarafından İşgali}", İzmir, 24 Mayıs 1919.

19 F.O. 371-4218, No. 91630, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 12 Haziran 1919. Bu yazışmada İngiliz Yüksek Komiserinin İzmir'deki Temsilcisi Bay James Morgan'ın hazırladığı, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali hakkındaki, ayrıntılı rapor iletilmektedir. Tırnak içindeki sözler Bay James Morgan'ın kendi analizinden alınmıştır.

20 Sadece bir kurşun mu yoksa birkaç kurşun mu sıkıldığına dair sorular vardır. Görgü şahidi olanların çoğunluğu bir tek kurşun atıldığını söylerler, fakat uzaktan duyanların çoğunluğu bir elden fazla kurşun sesi duymuşlar. Belki onlar, ilk ateş veya ateşlerin arkasından gelen Yunan askerlerinin silah seslerinden bahsediyorlar.

kaçıştı ve Yunan askerleri Vilayet Konağına ve askeri kışlaya doğru ateş etmeye başladılar.

İlk kurşunu kimin sıktığı hiçbir zaman bilinmeyecektir. Türkler, kalabalık arasından kimliği saptanamayan birisinin Vilayet Konağına ateş ettiğini söyleyerek Yunanlıları suçladılar. Yunanlılar ise hükümet binasından kimliği saptanamayan bir Türk'ün ateş ettiği suçlamasında bulundular. Asıl önemli olan, bu kurşunun doğurduğu sonuçlardır. Bundan sonra İzmir'de olanlar, onlarca, tarafsız ve aşırı Yunan yanlısı şahidin gözleri önünde gerçekleşti. Aşağıda bu konuda tutulan birçok rapordan sadece üç tanesine yer verilmektedir:

> **[S/S Brescia adlı İngiliz Gemisindeki görevlilerin anlattıkları:]** Silah sesleri biraz azaldıktan sonra, [Yunanlı] askerlerle sivil halk, kapılarını kırarak Türklerin olduğu belli olan evlere girmeye başladılar. Sivil halk harekâtta çok aktif rol aldı, bir kaç kez askerlerden silah aldıkları görüldü ve bu silahları mülklere girmekte kullandılar.
>
> Kalabalık tarafından teslim alınmış, görünüşe göre Türk olduğu anlaşılan bazı halktan kişiler de, yığılıp düşene kadar hem askerler hem de kalabalık tarafından şiddetle dövüldükten sonra, yakındaki bir kahvehanenin içine sürüklenerek gözden uzaklaştırıldılar.
>
> Elleri havada olan beyaz bayraklı bir grup tutsak, Yunan askerleri eşliğinde limanın kıyısında yürütülene kadar her şey nispeten sakin görünüyordu. O sırada değişik evlerden yaylım ateşi

---

Olayların resmî Yunan ağzından anlatımının gerçekle alâkası yoktur. Yunan Dışişleri Bakanına kalsa, Türk askerlerinin ateş açması sonucunda 70 Yunanlı öldürülmüştü. Yunan saldırısı güya bu nedenle başlamıştı. Bakan, olayları kışkırttığını söylediği, İtalyanları suçladı. Limanda İngiliz askerleri bulunduğuna göre, Yunanlıların bu hikâyeye İngilizleri inandıracağını nasıl umduğu bilinmiyor (F.O. 371-79256, Lord Granville'in telgrafi, Atina, 24 Mayıs 1919). İzmir ve Batı Anadolu'daki olaylar üzerine Batı dillerinde yazılmış Yunan kaynaklarına dayalı en tutarlı anlatım için bkz. Michael Llewellyn Smith *Ionian Vision*. (Smith'in kaynakları, onu İtilaf güçlerinin topladığı delillerle çelişkili olan bazı enteresan sonuçlara yöneltmiş. Örnek olarak, sayfa 208'de Yunanlıların çıkartması öncesinde İzmir'de olanlar hakkında yazdıklarına bkz.)

açıldı ve ayakta kalan esirler geçip gittikten sonra, önümüzde uzun bir yaralıyla ölü dizisi serildiğini gördük.[21]

[İzmir'de yaşayan Donald Whitall adlı bir İngiliz'in anlattıkları:] İşte şurası [Gümrük Dairesi] ile Kramer Oteli arasındaki sahada, elleri havada yürütülen yaklaşık 30 kadar silahsız erkeğin katledilmesine istemeyerek şahit oldum. Bu katliamın tamamı Yunan askerleri tarafından işlenmişti.

Mısır Borsası ile Orient Bankasının arasındaki bir noktada, 10 metre yakınımdaki bir tutsak kümesi içinden, 6 kişinin kurşunlandığını gördüm. Biraz daha yukarıdaki bir yerde, Yunan silahları altında can veren beş kişi daha gördüm. Cordelio {Karşıyaka} vapurlarının yanaştığı iskelenin yakınında, daha başka birçoklarının kurşunlandığını gördüm. Kramer yakınlarında üç tane daha kurşunlama olayı gördüm. . . .[22]

[USS Arizona adlı Amerikan savaş gemisinin kumandanının anlattıkları:] Silahsız yaşlı erkekler ve hiç kimseye zararı dokunmayan halktan Türkler, Rumlar tarafından yere serildi. Bıçak veya süngülerle hançerlenmelerinin ardından, üzerlerindeki elbiselerle değerli eşyaları alınıp vücutları denize savruldu. Hattâ bir tanesi suya atıldıktan sonra, bu kez Yunan askerleri tarafından tekrar kurşunlandı. Elleri havada yürütülürken, aralarında yüksek rütbeli subayların da bulunduğu çok sayıda tutsağın, etraflarına toplanan ayak takımından kalabalık tarafından dövülmesine müsaade edildi. Türk asker ve subaylarının[23] Yunanlı muhafızlar tarafından arkadan bıçaklanıp süngülenmesinin ardından, ayak takımından kalabalığın, namlu ucu ile

---

21 F.O. 371-4218, No. 91630, Calthorpe'tan Curzon'a, İstanbul, 12 Haziran 1919. Bu yazışmanın C Ekinde "SS Brescia gemisi mürettebatından aşağıda imzası bulunanların şahit olduğu Yunan işgali sırasında 15 Mayıs günü İzmir'de yaşananlar." (Altında geminin 9 görevlisinin imzası, W. B. Cresser, Mater ve başkaları... şeklinde mevcuttur.)

22 F.O. 371-4218, No. 91491, Balfour'a iletilmek üzere Mallet'ten Curzon'a, Paris, 1919. Bu yazışmada, "İzmir'de Yunan askerlerinin işlediği vahşet hakkında doğrudan veya Amerikan Delegesi kanalıyla elde edilen raporlar" iletilmiştir. "Raporlar detaylıdır, belge niteliği taşımaktadır, güvenilir ve maalesef Yunan askerlerinin utanç verici davranışları veya Yunan otoritelerinin denetim eksikliği hakkında şüphe bırakmamaktadır." Bu sözler Ek 3'ten alınmıştır, Donald Whittall'ın sözleri, İzmir, 18 Mayıs 1919.

23 Orijinalinde "Türk askeri ve askerlerinin" denmiştir.

> onların ceplerini boşaltarak vücutlarını denize attığı bu aynı görgü şahitleri tarafından çeşitli kez anlatıldı. Türklere yapılan insanlık dışı en kötü muameleler, esir alındıkları sırada, öğlen vakti ulu orta deniz kıyısında yapıldı.[24]

Şehrin merkezinde toplanmış olan güruh, Yunan askerlerinin yardımıyla, şehrin çevre sokaklarına yayıldı. Mal mülk çalınıp tüm çevre alt üst edildi. Müslüman mallarının yağmalanmasını Yunan askerleri nadiren engellediği gibi çoğu zaman da yağmalamaya katıldılar. Yerli Rum halkından serseriler, gruplar halinde evden eve dolaşarak bulabildiklerini çalmaya koyuldular. Türklerin dükkânları, iş yerleri ve imalathanelerindeki tüm mallar gasp edildi. Talan esnasında yüzlerce Türk evlerinde ve dükkânlarında öldürüldü. Diğerleri ise sokak ortasında öldürüldüler. Şehirdeki Türkler silahsızdı, Osmanlı jandarması da silahsızlandırılmıştı ve çoğu zaman onlar da hapsedildiler veya öldürüldüler. Türklerin hiçbir savunma olanağı yoktu.[25] O gün tahminen 700-800 Türk öldürülmüştü,[26] Yunanlılardan ise üç asker ölmüştü. [27] Şehri çevreleyen köylerde daha kötü vahşet işlenmişti;

---

24 F.O. 371-4218, No. 91491, Balfour'a iletilmek üzere Mallet'ten Curzon'a yollananlar, Paris, 1919, Ek No. 9, "*USS Arizona* adlı Amerikan savaş Gemisinin kumandanından, İstanbul'daki Kıdemli Deniz Subayına *yazılanlar*", İzmir, 18 Mayıs 1919.

25 24 No'lu dipnottaki kaynak.

26 Bay van der Zee'nin tahmini (bkz. dip not 29). Bazıları 500 kişinin öldürüldüğünü hesaplamıştı ve bazı Türk kaynakları, olasılıkla "çevredeki" bazı köylerin kaybını da katarak 2.000 kişinin öldürüldüğünü hesapladılar. Kesin sayım yapılmadığı bellidir.

27 F.O. 371-4219, İngiliz Genel Karargahı İstihbarat Dairesi, İstanbul, İzmir'deki Kumandan Vekili Ian M. Smith'in raporu, İzmir, 24 Mayıs 1919.

De Robeck, Yunan askerleri ile Osmanlı kışlası arasında geçen "çatışma" hakkında şöyle der: "Oldukça yüksek sayıda Türk zayiatı vardı. Yunan kayıplarının bir ölü ve dört yaralı olduğu bildirildi." Türklerin tahkim edilmiş binalarda Yunanlıların ise açık sokakta bulundukları gerçeği bilindiğine göre, kayıp sayıları gerçekten de tuhaf bir çatışmanın yer aldığını ortaya koymaktadır (F.O. 371-4218, No. 8061, "Yunanlıların İzmiri İşgali Üzerine Rapor" yazan: de Robeck, 20 Mayıs 1919).

Yunanlıların İzmir'deki davranışları hakkında başka bir anlatım için "Ligue pour la Défense des Droits des Ottomans {Osmanlı Müdafaai Hukuk Cemiyetleri Birliği}"nin yayınladığı *Atrocités Grecques dans le Vilayet de Smyrne (Mai, 1919), Documents Inédits et Témoignages des Officiers Anglais et Français,* {*Mayıs 1919'da, İzmir Vilayetinde İşlenen Yunan Mezalimi: İngiliz ve Fransız Subayların Tanıklıkları ve Yayınlanmamış Belgeler*}, Cenevre, 1919 kitabının s. 26-29'da, bir Fransız bahriyelisinden nakledilenlere bkz. Diğer anlatımlarla uyum gösterdiği için, Fransız bahriyelisinin mektubu gerçekçi görünüyor, fakat samimiyetle eleştirmesi ve suçun tamamından Yunanlıları sorumlu tutması bakımından bu kitap, İngiliz anlatımlarından farklıdır. İngilizler, o yıllarda, hâlâ Yunanlıların davranışlarını ("tecrübesiz askerler", "yürüyüş güzergâhının yanlış seçilmesi" gibi bahanelerle),

mazur göstermeye çalışıyorlardı. Ayrıca şu anlatımlara da bkz: F.O. 371-4219, Ek I.1'de J. Swart'ın raporu, "Beyaz Teslim Bayrağının Gözardı Edilmesi"; Ek I.4'de L. H. G.'nin raporu, "Bir görgü şahidi" ile Ek L.1'de "25 adet önde gelen iş adamı, hükümet görevlisi ve başka sivil halk tarafından imzalanmış bir mektubun İtilaf Güçlerinin Manisa'daki Temsilcisi Bay Higham için yapılan tercümesi."

Osmanlı görevlilerinden gelen detaylı raporlar İngiliz ve Amerikan diplomatik raporlarıyla Osmanlı yayınlarında yer alıyordu. Bunlardan örnek teşkil edecek bazı seçmeler için bkz: F.O. 371-4218, No. 85641, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 27 Mayıs 1919; F.O. 371, 4218, No. 91083, 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir Paşa tarafından hazırlanan rapor ve F.O. 371-4218, No. 91491, Balfour'a iletilmesi için Mallet'ten Curzon'a yollananlar, Paris, 1919 yazısında Ek No. 9, "*USS Arizona* adlı Amerikan savaş Gemisinin kumandanından, İstanbul'daki Kıdemli Deniz Subayına *yazılanlar*", İzmir, 18 Mayıs 1919, bir kaç adet ek ile birlikte. Osmanlı Resmi hükümet raporu: *Rapport officiels reçus des autorités militaires Ottomanes sur l'occupation de Smyrne par les troupes Helléniques {Osmanlı Askerî Otoritelerinin İzmir'in Ellen Birlikleri Tarafından İşgali Üzerine Resmi Raporları}*, İstanbul, 1919. Ayrıca aşağıdaki detaylı ve ilgi çekici "mezalim kitaplarına" bkz: Nihad Reshad, *Les Grecs a Smyrne {İzmir'deki Yunanlılar}*, Paris, 1920. Bu kitap muntazam şekilde tutulmuş vahşet listeleri içermektedir; le Bureau Permanent du Congrés Turc de Lausanne {Lozan'daki Türk Kongresi Daimî Bürosu} yayını: *Le Régime d'Occupation Hellénique en Turquie*, Lozan, 1921 ve The Permanent Bureau of the Turkish Congress at Lausanne yayını: *Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna*, Lozan, 1919. (Her nedense, bu kitabın Fransızca olarak 1919'da Cenevre'da yayınlananı, İngilizce olanından daha az detaylıdır. Fransızca kitaptaki her şey ingilizceye tercüme edilmiş ve bir de Menderes Vadisindeki katliamlar ayrıntılarıyla ilave edilmişti.) Mezalim üzerine Türklerin hazırladığı kitaplar o kadar detaylı ve delil içeriyor ki oradaki delillerin doğru olmadığını iddia etmek çok zordur. Bu kitaplar çoğu zaman mide bulandıran grafik anlatımlarla yüzlerce sayfa katliam, ırza geçme ve yıkım olayının tasvirini içermekteler ve mağdurların fotoğrafları da eklenmiş. Parçalara ayrılmış çocuk vücutlarıyla şişmiş insan cesetlerinin fotoğraflarının bulunduğu bu kitapları hazırlamak herhalde tiksindirici bir görev olmalıdır.

Mezalim kitaplarında yıkılan köylerin isimleri, bağlı bulundukları kaza ve vilayetlerin isimleriyle birlikte yer almakta; bunlara ilave olarak, yöneticilerin isimleri, yörenin coğrafyası ve benzer bilgiler de verilmektedir. Bu bilgilerin, yıkımı inceleyerek toplandığı belli oluyordu. Bu kitapların yıkılan köylerin adı ve sayısı konusunda tamamen güvenilir olduğuna inanıyorum ve harap edilen evlerin sayısı ve zarar verilen başka binalar konusunda (yıkımların en azından bazılarından Türklerin sorumlu olacağı unutulmuş görünmesine rağmen) kısmen güvenilir olduklarına inanıyorum. Katledilen insanlar konusunda verdikleri sayılar şüphe uyandırıcı, ancak bazı durumlarda öldürülen insanların isimlerini de vermişler. Ölülerin sayısını doğru olarak saymalarına imkân yoktu ve istatistiksel olarak, ölenlerle kaçıp mülteci durumuna düşenleri ayırt etmelerine de imkân yoktu. En iyi durumda bu sayılar, bilgili insanların tahmini olarak kabul edilmelidir.

Düşmanlarının yaptığı katliam hakkında Türklerin ve Yunanlıların hazırladığı raporlar arasında dağlar kadar fark vardı. Türklerinki Yunanlılarınkinden kat be kat daha güvenilirdi. Bunun Türk Hükümetinin dürüstlüğünden mi yoksa propaganda kabiliyetinden yoksun olmalarından mı kaynaklandığını burada irdelemeye gerek yoktur. Aralarındaki dikkate değer farkı anlamak için, Türkler ve Yunanlılar tarafından hazırlanan "mezalim kitaplarına" göz atmak yeterlidir. Yunan kitapları daha hoştur ve kolayca okunabilir, fakat neredeyse tamamı genellemelerle doludur. İddiaları nadiren delil ile güçlendirilir,

köylerin birçoğu yağmalanmış ve harabeye çevrilmişti. Yunanlılar, bir köye saldırmamak için 500 altın lirası talep ettiler. Fakat fidye ödendikten sonra, köy yine de yağmalandı. Diğer yakın köylerin varı yoğu çalındı.[28] İzmir'i çevreleyen bölgede yaşayan Avrupalıların anlattığına göre Yunanlılar tarafından yağmalanıp halkının ağır kıyımdan geçirildiği çevre köyler arasında Cimovası, Cücükler, Keler, Sasal, Değirmen, Lere, Tiratsa, Palamut, Çileme, Gürece ve başka birçokları vardı.[29] Türk köylerindeki katliamın boyutunu gösterircesine, bazı köylerin tüm halkı evlerinde kalmaktansa, İzmir'in yerlisi olan Türk halkının başına gelenler azmış gibi, İzmir'e kaçtılar.[30] Durumu inceleyen İngiliz Kontrol Subayının raporuna göre: "İzmir civarındaki kırsal kesimde yaşayan Rum halkı, ordunun silah depolarını yağmalayıp Türk köylerini talan ettiler ve Müslümanları av sürer gibi kovalayıp öldürdüler."[31]

Yunanlıların uyguladığı, Türklerin silahlarını ellerinden almak ve yerli Rum halkı silahlandırmak programı İzmir'de başladı. Bazı Türk köylülerin

---

bol istatistiksel bilgi sunulmaktadır. Bu istatistikler kolay anlaşılır biçimde, şu kadar ölü var, Yunanlılar bölgede binlerce sayı fark ile nüfusun çoğunluğunu teşkil ediyorlardı gibi beyanlardan ibarettir. Bu tür Yunan istatistiklerinin sahte olduğu, hem istatistiksel yöntemler hem de arşiv kaynaklarıyla ispatlanmıştır. Beri yandan çok detay içerdikleri için, Türk Milliyetçilerin hazırladığı yayınların okunması sıkıcı gelmektedir. Yıkılan evlerin listesi, ölen insanların isimleri ve benzeri detayları vermişler.

1919'da İzmir'de bulunan İngiliz Temsilcisi Morgan, Aydın vilayeti olayları konusunda, Osmanlı anlatımlarının gerçek olduğunu defalarca doğruladı. Örnek olarak bir mektubunda şöyle bildirir: "Nazilli'de Yunan işgali sırasında yaşanan olaylar konusunda Türklerin anlatımı doğrudur" (F.O. 371-4221, No. 12447, Ek olarak Morgan'dan Calthorpe'a yazılanlar, İzmir, 12 Ağustos 1919). Aynı belgede, Türk köylerinin, Yunan gemilerinden açılan top ateşine tutuluşu hakkındaki Osmanlı Bab-ı Ali anlatımının da gerçekçi olduğuyla halk arasındaki asayiş eksikliğinin, yani Yunan askerleri tarafından yapılan soygunlarla vahşet gibi aşırılıkların Osmanlılarca yapılan anlatımını da doğrular.

28 F.O. 371-4218, No. 91491, Balfour'a iletilmek üzere Mallet'ten Curzon'a gönderilenler, Paris, 1919, Ek No. 9, "*USS Arizona* adlı Amerikan savaş Gemisinin kumandanından, İstanbul'daki Kıdemli Deniz Subayına yazılanlar", İzmir, 18 Mayıs 1919.

29 Örnek için Bay van der Zee'nin raporuna bkz: F.O. 371-4218, No. 91491 ve F.O.371-4219, No. 101446.

30 Bir İngiliz subayı, Türk mültecilerin Menemen çevresinden İzmir'e kaçtıklarını okuyunca şu yorumda bulunmuş; "İzmir'e gitmek, tavadan kaçıp ateşe düşmekle eşdeğer. Onların yerinde olsam bu yolculuğa katlanmazdım" (F.O. 371-4219, No. 102549, İsminin baş harfleri "N.D.C." ile [Dickinson'ın] sunuş dilekçesine yazdığı yorum).

31 F.O. 371-4218, No. 86551, "İzmir'deki Kumandanlık Vekilinden gelen telgraf, İzmir, 18 Mayıs 1919" Calthorpe'dan Curzon'a yollananlar arasında bulunuyor, İstanbul, 24 Mayıs 1919.

aksine, İzmir şehrinde yaşayan Türkler iyi silahlanmamışlardı. Bu nedenle şehrin Yunan işgaline uğrayacağını öğrenen İzmir Türkleri, hemen merkezî asker kışlasındaki cephanelikten silah elde etmeye çalıştılar. İstekleri reddedilmişti, fakat yine de kapıları kırıp silahları kapmaya başladılar. Osmanlı askerleri, onların üzerine ateş açarak kaçmalarını sağlamaya çalıştı. Osmanlı askerleri barışı temin etmekle görevliydiler ve kendilerine verilen emre itaat etmişlerdi. Yunan işgali gerçekleştiğinde, bu Osmanlı askerleri yollarda yürütüldüler, o esnada birçokları tekmelenip öldürüldü ve bu arada kışlalardaki silahlar da İzmirli Rumlara dağıtıldı.[32] İzmir'deki İngiltere Askerî Temsilcisi resmî olarak (fakat çekinerek), bölgede yaşayan Rum halka silah dağıtılmasını protesto etti: "Türklerin devamlı kurşunlanması, yağmalanması ve kovalanıp avlanması başladı. . . . Bu durumda, sivil halkın bu şekilde silahlandırılmasının Türk nüfusa karşı şiddetli baskı kurmak amacıyla gerçekleştirildiği muhtemel sonucu belirmektedir."[33]

Yunan askerleriyle sivil halktan güruh, özellikle Osmanlı ordu mensuplarına çok kötü davrandılar. Yerli Rum halkı ve Yunan askerleri, birçok Osmanlı subayını üzerlerinde bulunan değerli eşyalarını çaldıktan sonra katlettiler, birçoklarını işkenceye tabi tuttular ve onların tümünü ağır hakaret ile aşağıladılar. Kışlalardan limana kadar uzanan yolda yürütülmekten sağ kurtulabilen subaylar Yunan gemisinin en alt katında atların taşınmasında kullanılan ambarda hapis tutuldular. Bu esnada kışlalar ve Hükümet Konağı yağmalandı. Her Osmanlı subayının evi belirlenip sırayla yağmalandılar. Bazı subayların eşlerinin ırzına geçildi.[34]

---

32 F.O. 371-4218, No. 91491, Ek 9, "*USS Arizona* adlı Amerikan savaş Gemisinin kumandanından, İstanbul'daki Kıdemli Deniz Subayına yazılanlar", İzmir, 18 Mayıs 1919. Ayrıca bkz: "Cephane almak için Türk halkı kışlaya hücum ettiği sırada kalabalık içinden bir kaç kişi Türk otoritelerinin açtığı ateşten öldü. Ertesi gün aynı silahlar, Yunan askerleri tarafından yerli Rum halka dağıtıldı" (F.O. 371-4218, No. 91491, Balfour'a iletilmek üzere, Mallet'ten Curzon'a gönderilen yazı, Paris, 1919, Ek No. 8, "İzmir'in Uluslararası Amerikan Kolejinden Dr. Alexander MacLachlan ile arasında geçen sohbetten notlar"). Bu olay, İzmir'in işgaline Türk askerlerinin ne kadar hazırlıksız bulunduğunu göstermeye de yardımcı olmaktadır. Daha sonra olacakları hesaplayabilmiş olsalardı, Osmanlı askerleri şüphesiz tüm silahları dağıtırlardı.

33 F.O. 371-4219, No. 98815, Ek E, İngiltere Askeri Temsilcisinden Amiral Koukoulides'e, İzmir, 17 Mayıs 1919, Ayrıca bkz. F.O. 371-4218, No. 85641, İzmir'deki Kumandanlık Vekilinden gelen telgraf, İzmir, 15 Mayıs 1919.

34 F.O. 371-4218, No. 91983, İngiliz Askerî İstihbarat Müdüründen dönemin Dışişleri Müsteşarlık Vekiline, Londra, 17 Haziran 1919: Bu iletide "Osmanlı Harbiye Nezaretindeki İngiliz İrtibat Subayına verilmiş olan, Osmanlı 17. Kolordu Kurmaylarından Harbiye Ne-

Vilayetteki askerî memurların yanı sıra önde gelen Türk yöneticileriyle halk da hedef alındı; örnek olarak gazete yayıncıları ve yazarları, emekli jandarma subayları, vergi memurlarıyla benzerleri sayılabilir. Bunların çoğu düpedüz öldürüldü ve denize atıldı.[35]

İzmir'deki olayların en önemli analizi, belki de İtilaf güçlerinin kurduğu Soruşturma Komisyonunun hazırladığı rapordur. İtilaf güçleri vahşet olaylarını yerinde incelemek üzere İzmir'e, 1919 Temmuz ayında, bir Fransız, bir İtalyan, bir İngiliz ve bir de Amerikalı delegenin liderliğinde bir komisyon gönderdiler. İngiltere istemediği halde, vahşetin ayrıştırılmasını engellemenin ülke içindeki politikasına zarar vereceğinden korktuğu için komisyona katıldı.[36] Rapor, Osmanlı hükümetinin İzmir'de asayişi yeterince temin etmekte olduğunu belirtti. Yunan ordusunun işgaline ihtiyaç varmış intibaı yaratmak için öne sürülmüş olan, Rum halkının korunmasının gerektiği bahanesi tamamen sahte olarak nitelendirildi. İşgali takip eden olaylardan dolayı, Yunan askerleri ile subayları suçlu bulundu ve gerçeğin isâbetli bir yansıması olarak, işledikleri mezalim Yunan katliamı ve soygunu diye adlandırıldı. Kısacası bu rapor; Yunan işgalinin, işgali takip eden Yunan mezâliminin ve imâ yolu ile Yunan işgaline izin verdikleri için İtilaf güçlerinin de suçlanmasının savcılık iddianamesi gibiydi.

Eğer İtilaf komisyonu geniş kitlelere erişebilseydi, bu raporun politik önemi ânî ve sarsıcı olurdu. Fakat rapor örtbas edildi. Yunan işgalinin ba-

---

zaretine gönderilen şifreli telgrafın kopyası" iletilmektedir. Bu belge Tümgeneral Ali Nadir'in İzmir'deki olaylar üzerine tuttuğu rapordur. Bu belgenin üzerindeki notlardan, İngiltere Dışişlerinin bu rapordaki anlatımı onayladığı anlaşılıyor. Örneğin, raporun üzerine; "Burada verilenler bizim edindiğimiz diğer bilgilerdeki sayılarla genel uyum içindedir" ve "İstanbul'daki Merkezimizden aldığımız bir not, bunları yazan Osmanlı Generalinin verdiği tüm sayıların, onun gibi gururu incitilmiş herhangi birisinin yapacağından daha fazla abartılı olmadığını bildirmektedir" gibi notlar düşülmüş.

Yarbay Ian M. Smith, Öldürülen Osmanlı askerlerinin listesini âmirlerine iletirken şu yorumda bulundu: "Yüksek rütbeli subaylar arasındaki yaralanmaların aşırı oranda olması dikkat çekicidir." (F.O. 371-4218, No. 91983 Eki).

35 F.O. 371-4219, No. 101446, Osmanlı Delegesinin Barış Konferansına sunduğu şikâyetler: (2 Temmuz 1919). Bu belgede, Osmanlı "Maliye Müfettişi Muvaffak {Menemencioğlu} Bey'in" bildirdiğine göre: "Ölü ve yaralı sayılarının tamamı belirlenememiştir. Sokaklarda cesetler bulunmaktadır. İzmir civarında abartısız bin kişinin öldürüldüğü veya sakatlandığı söylenebilir. Çevredeki köylerde ['les environs'] ölü ve yaralı sayısı 5.000'in üzerindedir." Onun iddialarını doğrulamak veya aksini ispat etmek imkânsızdır. Avrupalılar daha az ölü sayısı vermekle yetindiler.

36 Helmreich, s. 165, 166.

şarısından muazzam çıkar sağlayacak olan İngilizler doğru bir teşhisle, raporun duyurulmasının kendilerinin savaş sonrasındaki Anadolu üzerindeki emellerini zora koşacağını ve Yunanlı bağlaşıklarına olduğu gibi kendilerine de zarar vereceğini hissettiler. İngiltere Dışişleri Bakanlığının bir yetkilisi olan Phillips'in yorumu şöyleydi: "Bu iletinin [yani İtilaf Komisyonu Raporunun] önemli kısımlarından hiçbirinin, durum analizi olarak şu anda yayınlanması tavsiye edilmez. Bu raporda Yunanlılar o kadar kötü görünüyor ki, bundan ne kadar az söz etsek o kadar iyi olur."[37] Parlamento üyelerinin bu rapordaki bilgilerin dağıtılması isteği de reddedildi.[38]

İzmir'in işgali ve orada işlenen katliam raporlarında anlatılanların çoğu, 1877-1878 Rus-Türk savaşı ile Balkan Savaşlarındaki vahşeti anımsatıyordu. İzmir'in işgaliyle işlenen mezalim, birçok yönden tamamen sakin ve barış içindeki güzel bir şehirde meydana geldiği için ayrıca isyan ettiriciydi. İzmir'de hiçbir Osmanlı direnişiyle karşılaşılmamıştı; Osmanlı askerleri İstanbul'dan aldıkları emir üzerine ve kendilerinden çok daha üstün olan İtilaf donanmaları karşısında, emirlere uymuş ve barış içinde teslim olmuşlardı. Halkın isyan etme imkânı yoktu. Buna rağmen İzmir'deki Türk halkı ve Osmanlı askerlerine, sanki şiddetli bir cephe savaşında amansız mukavemet gösteriyorlarmış gibi davranılmıştı. Irza geçmelerle sakat bırakmalar olağanlaşmıştı, katliamla soygun ise her yerde yaygın şekilde ve sıkça tekrarlandı.[39]

YUNAN İŞGALİNİN İZMİR'DEN ÇEVRESİNE YAYILMASI

Yunan işgal kuvvetleri İzmir Sancağında hâkimiyet kurduktan sonra, Barış Konferansının kendilerine çizdiği sınırların dışına taşmaya başladılar. Menderes Vadisi boyunca, kıyıdan içerilere doğru ilerleyerek 27 Mayıs 1919'da Aydın Kentini ele geçirdiler. Arkasından Nazilli'yi aldılar, ancak Haziran sonunda Nazilli'den geri çekilmişlerdi. Yunan ordusu 30 Haziran günü, Türk kuvvetleri tarafından Aydın'dan kovulup atıldı. Yunanlılar Karabunar'a geri çekildiler, arkasından da Değirmencik'e... Fakat güney-

---

37 F.O. 371-4222, No. 146629, Raporun kapağına iliştirilen sunum yazısında, s.2.

38 İleri sayfalardaki 116 No.lu dip nota bkz.

39 Buna delil olarak, F.O. 371-4218, No. 91491, Mallet'ten Curzon'a, Paris, 18 Haziran 1919 da iletilen sayısız Avrupalı ve Amerikalı görgü şahitlerinin ifadelerine bakınız. Paris Konferansındaki İngiliz delegasyonu, İzmir olaylarını çok iyi bilmekteydi, fakat buna rağmen İngiliz politikası bu durumdan çok az etkilendi.

şarısından muazzam çıkar sağlayacak olan İngilizler doğru bir teşhisle, raporun duyurulmasının kendilerinin savaş sonrasındaki Anadolu üzerindeki emellerini zora koşacağını ve Yunanlı bağlaşıklarına olduğu gibi kendilerine de zarar vereceğini hissettiler. İngiltere Dışişleri Bakanlığının bir yetkilisi olan Phillips'in yorumu şöyleydi: "Bu iletinin [yani İtilaf Komisyonu Raporunun] önemli kısımlarından hiçbirinin, durum analizi olarak şu anda yayınlanması tavsiye edilmez. Bu raporda Yunanlılar o kadar kötü görünüyor ki, bundan ne kadar az söz etsek o kadar iyi olur."[37] Parlamento üyelerinin bu rapordaki bilgilerin dağıtılması isteği de reddedildi.[38]

İzmir'in işgali ve orada işlenen katliam raporlarında anlatılanların çoğu, 1877-1878 Rus-Türk savaşı ile Balkan Savaşlarındaki vahşeti anımsatıyordu. İzmir'in işgaliyle işlenen mezalim, birçok yönden tamamen sakin ve barış içindeki güzel bir şehirde meydana geldiği için ayrıca isyan ettiriciydi. İzmir'de hiçbir Osmanlı direnişiyle karşılaşılmamıştı; Osmanlı askerleri İstanbul'dan aldıkları emir üzerine ve kendilerinden çok daha üstün olan İtilaf donanmaları karşısında, emirlere uymuş ve barış içinde teslim olmuşlardı. Halkın isyan etme imkânı yoktu. Buna rağmen İzmir'deki Türk halkı ve Osmanlı askerlerine, sanki şiddetli bir cephe savaşında amansız mukavemet gösteriyorlarmış gibi davranılmıştı. Irza geçmelerle sakat bırakmalar olağanlaşmıştı, katliamla soygun ise her yerde yaygın şekilde ve sıkça tekrarlandı.[39]

YUNAN İŞGALİNİN İZMİR'DEN ÇEVRESİNE YAYILMASI

Yunan işgal kuvvetleri İzmir Sancağında hâkimiyet kurduktan sonra, Barış Konferansının kendilerine çizdiği sınırların dışına taşmaya başladılar. Menderes Vadisi boyunca, kıyıdan içerilere doğru ilerleyerek 27 Mayıs 1919'da Aydın Kentini ele geçirdiler. Arkasından Nazilli'yi aldılar, ancak Haziran sonunda Nazilli'den geri çekilmişlerdi. Yunan ordusu 30 Haziran günü, Türk kuvvetleri tarafından Aydın'dan kovulup atıldı. Yunanlılar Karabunar'a geri çekildiler, arkasından da Değirmencik'e... Fakat güney-

37 F.O. 371-4222, No. 146629, Raporun kapağına iliştirilen sunum yazısında, s.2.

38 İleri sayfalardaki 116 No.lu dip nota bkz.

39 Buna delil olarak, F.O. 371-4218, No. 91491, Mallet'ten Curzon'a, Paris, 18 Haziran 1919 da iletilen sayısız Avrupalı ve Amerikalı görgü şahitlerinin ifadelerine bakınız. Paris Konferansındaki İngiliz delegasyonu, İzmir olaylarını çok iyi bilmekteydi, fakat buna rağmen İngiliz politikası bu durumdan çok az etkilendi.

den hücuma geçen Yunanlılar, 4 Temmuzda Aydın Kentini geri aldılar. İzmir'in kuzey yönünden ilerleyen Yunanlılar, İzmir Sancağı'nı geçip, 25 Mayıs'ta Manisa'yı ele geçirdiler. 11 Haziranda (kendilerine verilmiş olan izin dâhilindeki) Menemen'den Bergama'ya hareket ettiler. Bergama'da Türk güçleri tarafından, yeniden geri çekilmeye zorlandılar. Menemen'e geri çekildiler, orası da Türk güçleri tarafından geri alındı. Fakat Türk güçleri Aydın Vilayetinde daha fazla mücadeleye devam edecek kadar güçlü değillerdi ve 23 Haziranda Yunan ordu birlikleri Dikili'ye çıkartma yapıp Bergama'yı aldılar. Arkasından da kaybettikleri tüm kasabaları geri aldılar. Temmuz'da Yunan birlikleri, geriye kalan Türk gerilla kuvvetlerinin "kökünü kazımıştı". Böylece, Haziran ve Temmuz aylarında Aydın Vilayeti savaşla boğuştu.

Yunanlılar Aydın Vilayetinde ilerledikçe, köylerinde kalan Türklerin silahlarını ellerinden aldılar; ilk başlarda bu iş sakince yapıldı. Örneğin, bir Yunan müfrezesi Kasaba {Turgutlu} ilçesini hiçbir direnç görmeden teslim aldı. Osmanlı yöneticileriyle jandarması gibi, Türk halkı da silahsızlandırıldı ve tüm silahlar yerli Rum halka dağıtıldı; silahlanan Rumlar da Yunan askerleriyle birlik olup talana katıldılar.[40] Aynı yöntem, Nazilli, Manisa, Menemen ve işgal edilen başka kasabalarla köylerde de tekrarlandı. Aydın'daki Yunan kumandanı 26 Haziran 1919 günü, şehrin Türklerinin kendisine 6.000 tüfek getirmelerini emretti. Fakat bu emrin yerine getirilmesine imkân yoktu, çünkü şehirde o kadar silah yoktu. Bunun üzerine ev ev aramaya geçildi ve herhangi bir silahın bulunduğu evlerde yaşayanların hepsi kurşunlandı.[41] Tire'de jandarmalar ve diğerleri artık alışılmış olan yöntemle silahsızlandırıldılar. Yunan askerlerinin kasabalarda ve civarındaki köylerde soygunculuk yapmasına, jandarma ve Osmanlı görevlileri bu nedenle müdahale edemediler.[42] Hattâ yerli Rum halkına Yunan ordu üniformaları dağıtıldığı gibi, silahlarının da verildiğine ve onların da bunları Türk köylerine saldırmakta kullandığına dair kanıtlar mevcuttur.[43]

40 F.O. 371- 4221, No. 12447, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 24 Ağustos 1919. Bu yazışmada Bab-ı Âli'nin 13 Temmuz tarihli mektubu iletilmektedir.

41 F.O. 371- 4220, No. 115562, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 1 Ağustos 1919. Bu yazışmada Bab-ı Âli'nin gönderdiği nota iletilmektedir.

42 F.O. 371-4222, No. 141443, Aydın'daki İngiliz "İstihbarat Subayı"nın Tire'ye yaptığı bir ziyaret üzerine hazırladığı 16 Eylül 1919 tarihli raporundan özet.

43 F.O. 371- 4224, No. 168764, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 20 Aralık 1919. Bu yazışmada, İzmir'deki Morgan'ın "Narlıdere'deki eşkıyalık" hakkındaki mektubu iletilmektedir.

Daha önceki savaşlarda beliren yöntemler, Yunanlılar tarafından, Anadolu'da da tekrar uygulandı. Hem 1877-1878 Rus-Türk savaşlarında hem de Balkan Savaşlarında Müslümanların öldürülmesinde, yerli Hıristiyanlar öncü baskın birliği olarak kullanılmıştı; nihai amaç Türkleri göçe çıkmaya zorlamaktı. Önceki savaşlarda galip gelenlerin yerleşmiş yöntemleri, Müslümanları silahsızlandırıp tamamen savunmasız bırakmaktı. Bu durumda Müslümanlar kaçmakla ölüm arasında seçim yapmak zorunda kalıyorlardı; Anadolu'da da aynı yöntemle karşı karşıya bırakıldılar. Yunanlıların girdiği her yerde, sivil Türk halkıyla jandarmalar düzenli şekilde silahtan arındırılıyordu. Eğer sakladılarsa diye, silahlarının yerini söyletmek için, Türk köylüleri sıklıkla dövülüyorlardı; bu da, bilhassa saklı silahı olmayanlar için dayanılmaz bir eziyetti. Ele geçirilen silahlar, Yunanlı askerlerin getirdiği silahlara ilâve olarak yerli Rum ve Ermeni nüfusa dağıtılıyordu. Bu model, Balkanlarda olduğu gibi burada da değişmeyen bir yöntem halini almıştı. İstilâcı Yunan ordusu isabetli bir görüşle, yerli Hıristiyan halkın çoğunluğunun kendi saflarına katılacağını varsaymıştı.[44] Müslümanların silahsızlandırılması, Türklerin pusu kuracağı veya gerilla direnişi örgütleyeceği korkusu ile izah edilebilirdi; işgalci Yunanlılara karşı, Türklerin isyan çıkarma olasılığının güçlü olması, Müslümanların silahsızlandırılmasını makul gösterebilirdi. Fakat yerli Rum halkını silahlandırmanın, barışı temin etmeye hizmet etmesi inanılır gibi değildi. Yunan ordusu Anado-

44 Burada anlatılanlardan, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Rumların, Yunan-Türk savaşına memnuniyetle katıldığı anlamı çıkartılmamalıdır; gerçekten de tüm Rumlar Müslümanların katline katılmadılar. Önceki bölümlerde anlatılan diğer bölgelerde ve savaşlarda görüldüğü gibi buradaki çatışma da, zaten kutuplaşmış olan milletlerin arasını tamamen açtı. Eğer fırsat verilseydi, Müslümanların çoğu gibi, Rumların da çoğu mutlaka hiç savaşmamayı yeğlerdi. Fakat taraf tutmaya mecbur bırakıldıklarında, Rumlar Yunanlıların yanında yer aldılar.

"Ülkenin her tarafında düzensiz Rum çeteleri kuruldu ve Yunan yetkilileri tarafından silahlandırıldı. Bu çeteler bahar mevsiminde, bilhassa Yunan ordusunun {Kovalıca Köyü} Kovalitza'dan geri çekilmeye mecbur edilmesi üzerine hareketlendiler. Köylere saldırıp yağmalıyorlar, yakıyorlar ve katliam yapıyorlar. Çetelere, bazen düzenli Yunan ordusunun askerleri eşlik etmekte bazen de kendi başlarına hareket etmekteler fakat her iki durumda da düzenli orduların ve yetkililerin örgütlenmede parmağı olduğuna şüphe yok. Bu çete örgütlerinin bazısı Ermenilerden oluşuyor, fakat onlar da Yunanlılarla işbirliği içindeler. Saldırılar sırasında uygulanan vahşet derecesi ve zarar vermedik bir şey bırakmamaya gösterilen özen, söz konusu çetenin liderinin insanlığına ve kaprisine bağlı olarak farklılık gösteriyordu. Bazı durumlarda, talan ve yakmakla yetiniyorlar, başka durumlarda ise topyekûn katliama girişiyorlardı. (Bunların hepsi, İzmit ile Gemlik arasındaki yörede bulduğumuz gerçek durum.)" (F.O. 371-6557, No. E10550, "Arnold Toynbee'nin eşinden gelen bir mesaj," 20 Eylül 1921, yer belirtilmemiş).

lu'ya, en azından kâğıt üzerinde, mazlum halkı korumak ve asayişi temin etmek için gönderilmişti. Bu amaca ulaşmak için de halkın tamamını silahsızlandırabilirlerdi. Sadece çoğunluk nüfusa sahip olan Müslüman Türklerin silahsızlandırılması ise Türkleri öldürerek veya kaçmaya zorlayarak, bölgede Rum çoğunluk yaratmak amacına hizmet ederdi.

Resmî tabirle "rehber" ve başka düzensiz birlikler yaratmak adı altında, Anadolu'nun yerli Rum halkı da Yunan askerî depolarından silahlandırıldılar. Onları silahlandırmak için gemilerle tüfekler getirildi. Elbette bu düzensiz güçler, bir kez silaha sarıldıktan sonra, çevrede istedikleri gibi at oynatmakta ve hattâ kendi komşularına hücum etmekte bile serbest bırakılıyorlardı. Bu şekilde silahlandırılanların çoğu Yunan savaş birimlerine kayıt olmadılar; düzenli orduyla birlikte hareket edenler de, çatışmalar bittikten sonra silahları ellerinden alınmadan kontrolsüz bırakıldılar.[45] Yunan otoriteleri Müslümanlara karşı işlenen vahşetin sorumluluğunu çoğu kez, kontrol edemediklerini iddia ettikleri "düzensizlerin" üstüne attılar.[46]

Batı Anadolu'daki Rumlarla Yunanlıların işlediği talan, diğer yerlerde ve başka zamanlarda Müslümanlara yapılan hücumlardan çok daha ayrıntılı olarak bir bütün halinde rapor edilmişti. Bu durum, İtilaf güçlerinin İzmir işgalindeki rolünden kaynaklanıyordu. Anadolu'daki Yunan davranışı hakkındaki detaylı raporlar, özellikle İngiliz arşivlerinde mevcuttur. Zaten Yunanlılar, Birinci Dünya Savaşından gâlip çıkan ülkeler ve özellikle İngiltere sayesinde Anadolu'yu işgale gelmişlerdi. İzmir'in işgali, birçok yön-

45 "Düzensizlerin silahları ellerinden alınmadı ve şimdi de hayvanî içgüdülerine teslim olmuş vaziyetteler" (Kıdemli Deniz Yüzbaşısı Hadkinson'dan İzmir'deki İngiliz Donanmasına yazılanlar, Ayvalık, 4 Temmuz 1919, (F.O. 371-4221, No. 1244477, Webb'den Curzon'a, 24 Ağustos 1919 yazışmasının B ekinde "Ayvalık Raporu" olarak iletilmiş). Hadkinson her fırsatta Yunan güçlerini haklı göstermeye çalıştı, fakat bazen yorumlarına kendisinin bile inanmadığı belli oluyordu: "Aynı anda, başka bir beyanname ile gönüllüleri davet ederek, (silahı olanları silahlarıyla birlikte, olmayanları da silahlandırarak) "öncü rehber" göreviyle gruplar halinde örgütlediler. Bunların sayıları neredeyse bine ulaşmıştı. Aldıkları risk karşılığında hareket serbestîsi verileceği kendilerine bildirilmişti. Bu gruplar işe koyuldular ve Araplar ile Muradeli köyleri yağmalanıp yakıldı. Bölgenin sakinleri olaylar sırasında kaçmışlardı. Yunan askerî yetkilileri yaptıkları kötü davranıştan dolayı pişmanlık duymakta olan düzensizleri azarladılar."

46 Örnek için bkz. F.O. 286-759, No. E7932, Tuğgeneral Franks'ın raporu, İstanbul, 25 Haziran 1921.

den, Lloyd George'un marifetiydi.[47] İngiltere Yunanistan'ı o kadar destekliyordu ki, İzmir'deki İngiliz bahriyelilerine, Türkler önlerinde katledilse bile müdahale etmemeleri emri verilmişti. Bu da bahriyelileri, "Yunan mezaliminin en fecîlerinin isteksiz, çaresiz ve kızgın gözlemcileri"[48] durumunda bırakmıştı. İngiltere bu meseleye bulaştığı için, İzmir ve İstanbul merkezli İngiliz istihbarat ajanları ve diplomatları, işgalci Yunan ordularını izlediler ve Londra'ya ayrıntılı raporlar gönderdiler. Bu belgeler, çok değerli tarihî detay kaynağıdır. Raporlar ön yargısız değildi, fakat içerdikleri bilgiye genellikle güvenilebilirdi.

İngiliz raporlarını değerlendirirken, analiz ve yorumlarla, olayların anlatımı arasındaki fark ayırt edilmelidir. Batı Anadolu ve Balkanlar için, konsolosluk ve (seyrek olarak, ama dikkati çeker şekilde) askerî istihbarat görevlileri genellikle kesin doğruyu ileten gözlemciydiler. Fakat kendi ön yargılarıyla bulundukları bölgede tecrübesiz olmaları, onları sıklıkla gördüklerini yanlış yorumlamaya sevk etti. Örnek olarak: İngiliz Merkezî İstihbarat Öncü Haber alma Memurları, Ödemiş – Tire bölgesinde Yunanlıların Türklere uyguladığı mezalimi doğru bir şekilde rapor ettiler. Yerli Rumların ve Yunan askerlerinin yaptığı katliamlar, ırza geçmeler, soygunlar, uydurma sebeplerle hapse atmalar, mal mülkün talan edilmesi ve benzeri suçların hepsi tasniflenmişti. Ne var ki, bu olaylardan sonra Türk köylülerin yöreden kaçışını analiz ederken, bir istihbarat memuru raporun altına şu notu ilave etmişti; "Onları [kaçmaya] sevk eden, vicdanen kendilerini suçlu hissetmeleri olabilir; fakat büyük olasılıkla, milliyetçi propaganda onları yerlerinde kaldıkları takdirde, Yunanlıların ellerinde cefa çekeceklerini düşünmeye zorladığı içindir."[49] Tehlikede olduklarına ikna

47 David Lloyd George'un Türkler ve Yunanlılar hakkındaki görüşleri için bkz. Winston Churchill, *The World Crisis - the Aftermath*, Londra, 1929, özellikle s. 391-414 (örneğin: "Yunanlılar Doğu Akdeniz'in geleceğine hâkim olacak halktır. Onlar üretken ve enerji dolular. Türk barbarlığı karşısında, Hristiyanlığın medeniyetini temsil ediyorlar," s. 391). Ayrıca bkz Gaston Gaillard, *The Turks and Europe*, Londra, 1921 ve David Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, New Haven, 1939. Gerçekler kendisine istihbarat memurları tarafından rapor edildiği halde, Lloyd George'un işgal edilen topraklar üstündeki nüfus dağılımından bile habersiz olduğu bu kitapta görülüyor (s. 650). Venizelos'a o kadar güveniyordu ki, kendi memurlarının Anadolu'da edindiği gözlemler yerine, onun sözlerine inanmayı yeğledi.

48 F.O. 371-4219, No. 97051, Harmsworth'ten Curzon'a, 27 Haziran 1919.

49 F.O. 371-4224, "Ödemiş ve Tire'deki durum hakkında rapor", hazırlayan Ödemiş İstihbarat Subayı, Ödemiş, 5 Aralık 1919 ve "Kaymakçı Bölgesindeki durum hakkında rapor", hazırlayan Ödemiş İstihbarat Subayı, 3 Aralık 1919.

olmaları için Türk köylülerin "milliyetçi bir propagandaya" ihtiyaçları olmadığını, istihbaratçılar kendi raporlarından mutlaka anlamalıydılar. İngiliz gözlemcilerin bu tür analizleri, onların raporlarını değerlendiren araştırmacıların dikkatli olması gereken: (gözleriyle gördükleri için doğruluğunu kabul etmek zorunda kaldıkları) Türklerin çektiği azabın gerçek nedeni olan Yunan mezaliminden başka bir neden aramaları ve Türk köylülerin tepkilerinin mantıklı olduğunu inkâr etmeleri gibi iki çeşit ön yargının varlığına[50] işaret eder. Bu nedenle, haklı olarak katliam karşısında kaçan Türklerin, "vicdanen rahatsız" oldukları için kaçmış olacakları varsayılabiliyordu; kendilerini suçlu hissetmelerini gerektirecek davranışları hakkında veya onların milliyetçi propagandayı düşünmeden kabul ettikleri konusunda hiçbir izahat sunulmamıştı. Aslında Türk köylülerinin sergilediği davranış biçimi, içinde bulundukları ortama gösterdikleri çok ta mantıklı bir tepkiydi. Savaşabildikleri zaman savaşmışlardı, mücadele edemedikleri zaman ise kaçmışlardı.[51]

---

50 Araştırmacılar, vahşet olaylarından mesafe olarak Londra kadar uzakta, fakat anlayış bakımından çok daha uzakta bulunan Dışişleri Bakanlığı memurlarının analizleriyle sözlerini değerlendirirken özellikle dikkatli olmalıdırlar. Dışişleri Bakanlığındaki "uzmanlar" bazen olay yerindeki durumun kafalarında düşledikleri halinin özetini yazdılar. Bunlar bazen ciddiyetle hazırlanmış olayları gerçekçi olarak özetlemek çabaları idi, fakat daha sıklıkla ön yargının analize galip geldiği gülünecek örneklerdi. Söz edilen son gruptakilere örnek olarak bkz "Atrocities in Asia Minor, etc." G.W. Rendel (F.O. 371-7875, No. E149, Londra, 4 Ocak 1922). Kanıtlamaya gerek görmeden ve Dışişleri görevlilerinin Anadolu'dan gönderdiği sayısız raporları unutmuş görünerek, Rendel Türklerin Yunanlılara saldırılarını aşırı derecede abartıp, Yunanlıların Türkleri katlettiğini çok azımsamış; bu arada, İngiliz diplomatları ve askerlerinin rapor ettiği katliamların çoğundan da hiç söz etmemişti. Rendel ve onun gibilerin iddialarını Yunan ve Ermeni Patriklerinin iddiaları ile kıyaslamakta yarar vardır. Elbette, Patrikhaneler kendi cemaatlerinin çektiği azapları olduğundan az göstermekle suçlanamazlardı ("Patrikhane kaynaklarında muhtemel abartılar için pay bırakmak gerekir, hattâ bir kaç kez aynı olay değişik tarihlerde tekrarlanmış gibi yazılmıştır" Yüksek Komiser de Robeck). Ne var ki, ölen Hıristiyanlar, yakılan köyler ve benzerleri hakkında Patrikhane raporlarında sunulan sayılar, Rendel gibi olayları Londra kadar uzaktan izleyen İngilizlerin bildirdiğinden dikkat çekecek seviyede daha düşüktür. Nasıl oluyorsa, Anadolu ile Londra arasında, Hıristiyan kayıpları çoğalıyordu (F.O. 371-5057, No. 14500, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 10 Kasım 1920).

51 Aydın Vilayetine bağlı olan Nazilli ve diğer şehirlerdeki olayların rapor edilmesi, başlangıçtaki İngiliz ön yargısını teşhir etti. Aydın işgalinin ilk günlerinde, yani sadece Yunan kaynaklarından haber alındığı günlerde, İngilizler tüm suçu Türklere yıktılar ve Osmanlı Hükümetine Türklerin suçlu olduğunu, değilse bile güvenilmezliğini, imâ eden kınamalar yolladılar. Örneğin Ege Denizindeki İngiliz filosunun Amirali Fitzmaurice Nazilli bölgesinden gelen şikâyetlerin araştırılması için görevlendirdiği bir subayı bölgeye gönderdi: "Subayın görev emri, Yunan ordusunun Nazilli'den ayrılması durumun-

İngiliz memurları genellikle Anadolu'nun şehirlerinde ve büyük kasabalarında gözlemlerde bulundular, çünkü kırsal kesimlere gitmek onlar için tehlikeli ve zordu. Yine de şehirlerde olduğu gibi kırsal kesimde de, belli miktarda istihbarat bilgisini gerçekçi şekilde edindiler.

AYDIN VİLAYETİNİN ŞEHİRLERİNDEKİ ZULÜM

Aydın Vilayetindeki şehirlerde yaşayan Müslümanlar, Yunan istilasının ilk günlerinden itibaren zulüm görmeye başlamışlardı. Bu şehirli Türkler

---

da, asayişi korumaktan kendilerinin sorumlu tutulacağını ve herhangi bir kargaşa çıkmasının Yunan askerlerinin daha içerideki bölgelere ilerlemesine neden olacağı konusunda Türk makamlarının uyarılmasını kapsıyordu." (F.O. 371-4219, No. 40, Fitzmaurice'ten İtalyan Kralının İzmir'deki Savaş Güçlerinin Kıdemli Subayına, İzmir, 20 Haziran, 1919). Bu bakış açısı, Yunan askerlerinin İtilaf güçleri tarafından kendilerine izin verilmiş olan bölgeden daha fazlasını işgal etmelerini, İngilizlerin kabul etmesinin gerekçesi olarak algılandı.

Fitzmaurice daha önceki ve başka yazışmalarda, Yunanlıların kendilerine işgal izni verilen sahanın ötesine taşmasının nedenini Türklerin "asayişi temin etmek"ten aciz bulunmaları şeklindeki kanaatıyla izah etti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine ertesi gün çektiği telgrafta şöyle dedi: "Türk Hükümetinden, Aydın vilayetinin işgal dışında kalan yörelerindeki Türklerin her türlü saldırısını kontrol altında tutması ve asayişi temin etmesinin rica edilmesi" (F.O. 371-4219, İzmir'deki Yunan Yüksek Komiseri Bay Stergiyadis'e yollanan mektup, 21 Haziran 1919. Bu yazışmada Stergiyadis'e Fitzmaurice'in telgrafı iletilir). Aynı içerikte başka mektuplar ve telgraflar gönderilmiştir. Ancak 23 Haziran'dan başlayarak, İngiliz soruşturmacıların raporları gelmeye başladı. Bunlar, Türklerin makineli tüfekle tarandığını ve daha önce görülen vahşetleri rapor ediyordu. Fakat raporların asıl konuları Yunanlıların Nazilli bölgesine ilerlemesinin ardından Nazilli'den hızla geri çekilmesi ve işgalleri sırasında Yunanlıların yaptıklarıydı; bu davranışları, hem Rumların hem de Türklerin ölümüne neden olmuştu. Yunanlıların Türk çeteleri tarafından öldürüldüğü gerçektir, ancak bu olaylar, sadece Yunanlıların işgal ettikleri bölgelerde ve Yunanlıların işlediği vahşetin ardından gerçekleşmişti. Yunan ordusunun ayak basmadığı yörelerde, "Nazilli ile Denizli arasındaki (yani hala Türklerin kontrolünde bulunan) bölgede, mükemmel asayiş ortamı sürmektedir. Hiçbir Hıristiyandan bir Türk'ü suçlayan gerçeğe dayalı bir şikâyet almadım ve bir araştırma komisyonu da (Aydın tren yolu boyunca) hattın yukarısında hiçbir kargaşa olmadığını tespit etti" (F.O. 371-4219, Üsteğmen Hodder'in 23 Haziran 1919 tarihli raporu).

Fitzmaurice, kendi adamlarından aldığı raporlara rağmen Türklerin Rumları katletmesinin Yunanlıların işlediği vahşetin misillemesi olduğunu hala kabul etmek istemiyorsa da, en azından kendilerine işgal izni verilen bölgenin dışına taşmakla Yunanlıları kınamaya razı gelmişti ve şöyle yazdı: "Diğer bölgelerde Türkler asayişi mükemmel korumaktalar." Şunu da ilave etti "Bu durumda sadece bir tek görüşe inanabilirim; o da 20 Haziran günü Nazilli'de gelişen talihsiz olayların yegâne sorumlusunun Yunan yetkilileri olduğudur." (F.O. 371-4219, Fiztmaurice'ten Stergiadis'e, 25 Haziran 1919).

Olayların gerçek yüzünün İngilizler tarafından anlatılması ve kabul edilmesi biraz daha zaman alacaktı.

hiçbir şekilde askerî tehdit olarak algılanamazlardı. Köylüler bir dereceye kadar direnç gösterebilirlerdi ve sıklıkla Yunan karşıtı gerillalara yataklık ettiler, ancak şehirler silahsızlandırılmıştı ve tamamen Yunan kontrolü altına girmişlerdi. Bu şehirli Müslümanların Milliyetçi güçlere yardım etmelerine imkân yoktu, çünkü şehirlerden giriş ve çıkış Yunan iznine bağlıydı. Kısacası Aydın, Menemen, Manisa, Nazilli veya işgal altında olan şehirlerin hepsindeki Türkler, etkili şekilde Yunanlılara karşı gelemezlerdi. 1919'da kısa süreliğine Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilen Bergama ve Aydın gibi illerin, şehirde yaşayan savunmasız kişilerin isyânıyla değil de dışarıdan gelen silahlı Türk güçlerinin saldırısıyla gerçekleştiği bu durumu açıklamaktadır. Şehirli Türklere saldırmak için hiçbir askerî mazeret yoktu, fakat Türklerin pasif kalmaları da kendilerini kurtarmadı.

Yunanlıların Türk nüfusa karşı davranış yöntemi hemen hemen istikrarlı olarak tekrarlanıp durdu. İlk başta Osmanlı polisiyle askeri ve Müslüman halk silahtan arındırıldı. Arkasından yerli Yunanlılara silah dağıtıldı. Sonra, Osmanlı yöneticileriyle İslamî din önderleri hapse atıldı veya sürüldü. Bunu takiben, bazen derhal bazen de kısa süre sonra soygun, katliam ve ırza geçmeler başladı. Türklerin evleriyle hükümet binaları harap edildi. Müslümanların dinî binaları ve kuruluşlarıyla, İslamiyet'in en belirgin sembolleri şiddetli hakarete maruz kaldı. Örneğin Manisa'ya girer girmez, Yunan ordusu şehirdeki tüm camilerle derviş tekkelerini, din okullarını ve Müslüman mezarlarını çiğneyip kirletti.[52]

Aydın Vilayetinin tüm şehirlerindeki Türkler değişik derecelerde acı çektiler. Aşağıda yer verilenler, en ayrıntılı ve isâbetli bilginin edinildiği şehirlerdir.

Menemen Menemen şehrinin Yunanlılara sükûnet içinde[53] teslim olmasından sonra şehirdeki Türkler silahsızlandırılmıştı. Yunanlılar derhal birçok Osmanlı yöneticisini tutukladılar. Şehirdeki Rum halka silah dağıtılmasıyla da katliamlar başladı. Katliamların önceden planlanmış olduğu,

52 Lozan'daki Daimi Türk Delegesi, *Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna*, Lozan, 1919, s. 27.

53 "Menemen, Yunan kuvvetlerinin işgâl ettiği ilk yerlerden biriydi ve Kaymakam Kemal Bey'in fevkalade yönetimi sayesinde orada kötü olay yer almadı" (F.O. 371-4219, No. 104611, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 5 Temmuz 1919. Bu yazışmada, Calthorpe'un temsilcisi Morgan'ın Menemen katliamları hakkındaki raporu iletilmektedir). Kemal Bey sonradan Yunan askerleri tarafından hükümet konağında öldürülmüştü.

hücumların başlamasından önce, Rum evlerinin beyaz Haç'la işaretlenmesinden belliydi.[54] Bu olayın tarihe yansıması, büyük bir şans eseri olarak, İngiliz Kontrol Komisyonu Subaylarının[55] habersizce şehre tam katliamların başladığı günlerde ulaşması sayesindedir. Komisyon Üyeleri, Kaymakamın ve diğer Türk jandarma subaylarının cesetlerini hükümet konağında buldular ve sokaklarda Türklerin katledilmesine şahit oldular. Bu gözlemciler, gördükleri kadarına dayanarak, Menemen olaylarını derhal katliam olarak tanımladılar, çünkü gördükleri bir savaş veya çarpışma değildi; "sadece Yunanlılar ateş ediyorlardı." Menemen'deki Türk evleri boşaltılmış ve yağmalanmıştı. Alıp götüremediklerini tahrip etmişlerdi.[56] Şehirde 300-400, civardaki kırsal kesimde ise 1.300 Türk'ün öldürülmüş olabileceği rapor edilmişti.[57]

İngiliz yetkililerin gözlerinden kaçmış olabilir, fakat benzer yağmacılık ve katliam Menemen'in çevresinde de yapılmaktaydı. Londra'ya gönderdiği mesajda, bazı Türklerin sağ kalması konusunda Amiral Calthorpe'un düşünceleri şöyleydi: "Bence, bu işin tümünden Yunanlılar sorumludur... Tam temizliği başaramayışlarının önündeki tek engel, kendi örgütlenme eksikliklerinden kaynaklanmaktadır. İngiliz şahitlerin aniden gelmesi de onları bir miktar frenlemiştir."[58]

---

54 Bazı Türkler de, ertesi gün katliamların başlayacağı konusunda, Rum arkadaşları tarafından uyarılmıştı.

55 Denetim Komisyonu üyeleri kâğıt üzerinde, güya, Mondros Ateşkes Antlaşmasının kurallarına uyulmasını gözlemliyorlardı. Uygulamada casus işlevi görebilecekleri yerlere yerleştirilmişlerdi ve casusluk da yaptılar.

56 "Bir Fransız subayı, öldürülen Türklerin sayısının en az 80 olduğunu tahmin etti ve diğer yabancı şahitler de bu sayıyı 200 olarak belirlediler." (F.O. 371-4219, No. 104611, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 5 Temmuz 1919. Bu yazışmada, Calthorpe'un temsilcisi Morgan'ın Menemen katliamları hakkındaki raporu iletilmektedir).

57 F.O. 371-4221, No. 121944, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 16 Ağustos 1919. Bu yazışmada Osmanlı Komisyonunun Menemen üzerine hazırladığı araştırma raporunun tercümesi iletilmiştir. Osmanlı Komisyonu Menemen'e İtilaf güçlerinin koruması altında geldi. Onlar bölgeye ulaştığında, Müslüman cesetleri hâlâ sokaklarda seriliydi. Raporları ayrıntılıdır ve İtilaf görevlilerinin gözlemledikleriyle de uyum içindedir.

58 F.O. 371-4220, No. 112194, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 22 Temmuz 1919. Diğer raporlar da İngiliz Denetim Subaylarının delillerini pekiştirmekteydi. "Tüm önemli bildirimler, Menemen'deki karışıklıktan Yunanlıların sorumlu olduğu konusunda birleşmektedir". (F.O. 371, 4220, No. 120192, Amiral Webb'in İstanbul'dan çektiği telgraf, 24 Ağustos 1919). Webb, Türklerin karıştığı tek şiddetin kendilerini savunmaları gereğinden kaynaklandığını da ilave etti.

Aydın. Çok önemli olan Aydın şehri hiçbir direniş göstermeden 27 Mayıs 1919 günü teslim alınmıştı. Ortalıkta bir süreliğine sessizlik hâkim oldu. Bu da Yunanlıların kural dışı pozisyonundan kaynaklanmış olmalı. Yunanlılar Aydın'ı almakla, kendilerine İtilaf güçlerinin verdiği iznin ötesine geçmişlerdi ve hiçbir itiraz kabul etmez şekilde Türk nüfusunun çoğunlukta bulunduğu alana girmişlerdi.[59] Bu nedenle İtilaf güçleri Aydın'daki durumu dikkatle izliyorlardı. Buna rağmen katliam, işgalin 10. gününde bir Yunan subayının yönlendirdiği Yunanlı bir grubun, sokakta 6 Türk'ü katletmesiyle başladı. Aynı gün, 4 Türk evine hücum edilmiş ve içerideki kadınların ırzına geçilmişti. Bundan sonra, Türklerin evlerine ve mallarına sürekli saldırıldı.[60] Müslüman Türklere yapılan hakaret, (Hıristi-

---

Menemen olayları hakkında ayrıca bkz, F.O. 371-4219, No. 102547, (Sefa imzasıyla) Osmanlı Dışişleri Bakanlığından Calthorpe'a, 19 Haziran 1919.

Başbakan Venizelos Yunan Hükümeti adına konuşarak, benzer konulara değindiğinde her zaman yaptığı gibi, Menemen olaylarındaki sorumluluklarını da reddetti. Ancak aksini ispatlayan İtilaf delilleri o kadar güçlüydü ki, yakın arkadaşlarını bile inandıramadı. Arşiv kaynaklarına göre tüm İngiliz Dışişleri yorumcularının fikir birliğine vardığı konu Barış Konferans'ında Venizelos'un Aydın Vilayetinde işlenen Yunan vahşeti konusunda yalan söylediğiydi. Yüksek Komiserlik Vekili Webb'in söylediğine göre: "16 Haziran günü Menemen'de gelişen olaylara şahit olan veya bu olayları inceleyen İngiliz subayları dâhil tüm yabancılardan gelen raporlar, tüm olaylardan Yunanlıların sorumlu olduğu konusunda hemfikirler." Dışişlerinden C.E.S. Palmer diplomatik çekince ile "M. Venizelos'un sözlerine genel olarak itibar edilemeyeceği" yorumunu yaptı. (F.O. 371-4221, No. 124451, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 24 Ağustos 1919).

Yunanlıların Müslümanlara karşı davranışları hakkında Osmanlı Hükümetinden gelen raporlar, Anadolu'daki ve İstanbul'daki İngilizler tarafından genelde doğru olarak kabul ediliyordu, ama bazen verdikleri ölü sayılarının abartılı olduğunu düşünüyorlardı. İngilizlerin kabulü, sahadaki gözlemcilerinden aldıkları haberlerin Osmanlı raporlarıyla karşılaştırılmasına bağlıydı. Örnek olarak: "Türklerin [Menemen'deki olaylar hakkındaki] anlatımı Üsteğmen Higham'ın 112194 [numaralı] haberiyle ana hatlarda örtüşüyor. Menemen'de 300-400 ve çeşitli köylerde 1.300 olarak verilen ölü sayısı yüksek bulunmuştur. [Katliamın] önceden tasarlanmış olduğu suçlaması da Üsteğmen Higham'ın görüşüyle benzeşiyor ve Higham'ın sayfa 7'de bildirdiğine göre Yunanlıların evlerinin çoğuna beyaz bir haç işareti çizilmişti. Tüm olanlar, Aydın katliamı kadar sarsıcı görünüyor" (C.E.S. Palmer, 29/8/19, bu yazısında Osmanlı Bakanlığı tarafından Menemen olayları konusunda gönderilen bir rapor üzerine görüşlerini belirtmektedir, F.O. 371-4221, No. 121944).

59 Bkz. F.O. 371-4219, No. 103230, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (Vekili Hunt) tarafından Dışişleri Bakanlık Yardımcısına gönderilen, 15 Temmuz 1919 tarihli Yunanlıların kendilerine ayrılan alanın dışına çıktıklarına dair yazı.

60 F.O. 371-4220, No.115562, Calthorpe'tan Curzon'a, İstanbul, 1 Ağustos 1919. Bu yazışmada, "Denizli Valisi" ve "Nazilli Vali Yardımcısı" tarafından gönderilen raporların tercümeleri eklenmiş olarak Osmanlı Hükümetinden gönderilen nota iletilmiştir.

yan ve Yahudiler de dâhil) zorla feslerini başlarından alıp çıkartmaktan başlayıp, ırza geçmek ve katliama kadar varıyordu. Soruşturma adı altında, Türkler Aydın'dan ve çevresindeki köylerden çıkartılıp canice boğazlanmıştı.[61] Aydın çevresindeki köyler yakılmış ve sakinleri topluca katledilmişlerdi.

Aydın'daki Yunan temsilcisinin açıklamasına göre; bölgedeki çoğunluğun Türk olmasına ve İtilaf güçlerinin Aydın'ı Yunanlılara vermemiş olmasına rağmen, kendileri orada kalmayı planlıyorlardı. Aydın'daki Yunan kumandanı, yerli Türk liderlerine Yunan işgalinin geçici olmadığını ve şehri Yunanistan'a bağladıklarını bildirdi. Bunu kanıtlamak için sancak valisi, hâkimler ve tütün idaresi yöneticisi dâhil, Osmanlı yöneticileriyle Türk ileri gelenleri hapse atıldı. Vali de dâhil olmak üzere, bunların çoğu öldürüldü.

Aydın'ın Türk halkı, iki gün süren mücadeleden sonra şehirden Yunan güçlerini püskürten Türk askerî kuvvetleri tarafından kurtarıldı. O iki gün Yunanlılara, şehrin Müslüman mahallelerini yakıp yerle bir etmek ve geri çekilmeden önce daha çok vahşi katliamlar yapmak fırsatı sağladı. Türkler, şehirde 2.000 Müslüman ile 300-400 Hristiyan'ın öldürüldüğünü tahmin ettiler. Muhtemelen, bu iki sayı da abartılıdır. Bir İngiliz görgü şahidine göre Aydın'daki olaylar Yunan ordusu tarafından tertiplenmişti. 28 Haziran günü, çatılara makineli tüfekler yerleştirilerek Türk mahalleleri top ateşine tutuldu ve yakıldı. "Alevlerden kaçmak isteyen tüm Türkler, makineli tüfek ve tüfek kullanan Yunan askeriyle kendilerine dağıtılmış olan tüfekleri kullanan sivil Rum halkı tarafından vuruldular." Ateş etme ve yakma ertesi gün de devam etti; "silah sesleri ve çığlıkları duymak tüyler ürperticiydi."[62]

Aydın'a giren Türk askerleri, yerlerde yatan Türk cesetlerini ve harabeye dönmüş olan Türk mahallelerini gördüler. Albay Şevket asayişi temin ede-

61 Orijinal metinde "égorgés" sözcüğü kullanılmış.

62 F.O. 371-4221, No. 130729, Webb'den Curzon'a, 8 Eylül 1919, "Haziran'ın son günlerinde Aydın'da yaşanan olaylar hakkında, bu Yüksek Komiserliğe bağlı olan Sosyal Yardım Yetkilisi Yüzbaşı Hadkinson'un bir raporu." Hadkinson'un raporlarının hepsi de ilgi çekicidir çünkü kendisi Türklere dostluk beslemiyordu. Bkz. F.O. 371-4221, Hadkinson'dan Temple'e, Soma, 29 Haziran 1919. Ayrıca bkz U.S. 867.00/316, telgraf, Bristol'den Paris'teki Deniz Kuvvetleri Danışmanına yazılanlar, İstanbul, 17 Temmuz 1919. Bu yazıda Yunanlıların Türk mahallelerini kasten yakıp Müslümanları öldürdüğü belirtilir.

ne kadar, öç amacıyla birçok Hristiyan'a saldırılmıştı.[63] Yunanlılar Aydın'ı geri aldıklarında, sağ kalabilen Türkler mülteci olmayı yeğlemişlerdi. İngi-

---

63 62 No.lu dipnotta söz edilen kaynaklar Yunanlıların kayıplarının anlatımını kapsar. Çok abartılı bir anlatım için bkz U.S. 767.68116/2, Dobbs'dan Bakanlığa, Atina, 24 Mart 1920, Yunan Generali Nider'in Aydın'daki olayları anlatımı nakledilir. Nider, iki yüzlülükten daha fazlasını yaparak şöyle söylemiştir: "Türklerin vahşeti anlatılamayacak gibidir. Onlarla karşılaştırıldığında korkunç vahşi hayvanlar uysal kalır." Başbakan Venizelos Barış Konferansındaki İtilaf güçlerine yolladığı bir mektubunda, Aydın'daki Türk mahallelerinin yangınının, kaza sonucu Türklerin açtığı top ateşi sonucunda başladığını söylemekle yetinmiştir. Yunan askerlerinin yaptığı Türk karşıtı davranışlardan hiç söz etmemiştir (U.S. 867.00/304, E. K. Veniselos'tan [resmi kaynakta böyle yazılmış] Bay Clemenceau ve diğerlerine yazılanların [tercümesi], Paris, 10 Temmuz 1919).

Yunanlıların ve onları mazur göstermeye çalışan diğerlerinin yalanlamaları kamuoyunu ve İtilaf Güçlerinin yabancı bürolarında çalışanların kanaatini etkiledi ve bu çalışanlar, Yunanlıların Müslümanları katlettiğini söylemek yerine tersini söylediler. Dışişleri Bakanlıkları, kendi subaylarının Aydın'ı ziyaret etmesi üzerine hatalarını hemen anladılar. Bu subaylar Müslümanların mağdur olduğunu fark etmişlerdi (yine de bu gerçek kamuya hiçbir zaman anlatılmadı). Örnek olarak, Atina'daki Amerikan Askerî Ataşesi Albay Poillon, Yunan Kurmaylığının kendisine engel olmak girişimlerine rağmen Aydın'a gitti. Şehirde hiçbir Yunanlının katledilmediğini söyledi ve Yunanlıların Müslümanlara uyguladığı davranışı anlattı (U.S. 867.00/318, telgraf, Drappers'dan Paris'teki Amerikan Misyonuna, Atina, 19 Temmuz 1919).

Aydın'daki olaylar hakkında hazırlanan raporlar, önyargılı kaynakların ve özellikle Amerikalıların raporlarına, araştırmadan güvenmenin tehlikelerini gözler önüne sermektedir. 1919'da İzmir'deki Amerikan Konsolosu olan Horton aşırı derecede Yunan yanlısıydı; o kadar önyargılıydı ki Türklerin ileri gelenleri kadar İzmir'deki Amerikan toplumundan kimseler de onun önyargıları hakkında Amerikan Dışişleri Bakanlığına şikayette bulundular (U.S. 867.00-302, [New York'lu] John Manola'dan Lansing'e yazılanlar, 11 Temmuz 1919'da Bakanlığa ulaşmış). Horton'un Aydın konusunda yazdığı raporlar Yunanlıların raporlarının özetiydi (U.S. 867.00-288, Horton'dan Paris'teki Amerikan Misyonuna yazılanlar, İzmir, 2 Temmuz 1919). Ancak Amerikan ve İngiliz gözlemcilerinden gelen yoğun raporların baskın gelmesiyle, Türklerin vahşet uyguladığı iddialarını geri çekti ve şunları belirtti: "Yunanlıların geri çekilmesinden sonra Türklerin istilası sırasında, Hıristiyan nüfus bir İngiliz, iki Fransız subayı ve Türklerin eski 57. Tümeninin yabancı bayrakları karşısında eğilen iyi disiplinli askerleri tarafından korundu" (U.S. 867.00/295, Horton'dan Paris'teki Amerikan Elçiliğine, İzmir, 6 Temmuz 1919). İtilaf güçlerinin temsilcilerinin tamamının hemfikir olduğu delillere rağmen {Horton} Yunanlıların Türklere saldırdığını hâlâ kabul etmemişti. Aydın vilayetindeki tüm problemlerden Türkleri suçlamıştı ve kışkırtıcı olarak da İtalyanları göstermişti. Yunanlılara ve onların Yüksek Komiserine körü körüne inanıyordu. Şöyle yazmıştı: "İlk baştan beri Bay Sterghiades'in buraya Türkiye ile harp etmek için gelmediğini bana temin ettiğini söylemeliyim"; Bay Sterghiades'in kesinlikle hiçbir yanlış yapmayacağına ikna olduğu görülüyor. Horton'un görüşü Yunanlılar tarafından istila edilen sahalara Türklerin hiçbir şekilde geri dönmesine izin verilmemesi yönündeydi (U.S. 867.00/325, Horton'dan Paris'teki Amerikan Delegesine, İzmir, 19 Temmuz 1919).

Horton'un kitabı, *The Blight of Asia*, (Indianapolis, 1926), önyargının mantığa galip gelmesinin eseridir. İçinde, Türkleri şöyle anlatır: "Müslümanların zekâ bakımından en al-

liz raporlarının da doğruladığı Versay'daki Barış görüşmelerine katılan Osmanlı delegesinin özet anlatımına göre Aydın'daki olaylar sonucunda: "Aydın şehrinde yaşayan 30.000 Türk'ten sadece bir kaç aile kaldı. 5.800 ev yerle bir edildi ve şehrin civarındaki 81 Türk köyü yakıldı."[64]

Nazili. Nazilli Kasabası, Yunanlılar tarafından 2 Haziran günü işgal edildi ve 17 gün süreyle ellerinde kaldı. İşgal sırasında başka yerlerde de görülmüş olan yağmacılık, ırza geçmeler ve Türklerin öldürülmesi burada da tekrarlandı. Bu işte Yerli Rumlara, Yunanlı askerlerle askerlerin hapisten çıkardığı mahkûmlar[65] yardımcı oldu. 19 Haziran günü Türk kuvvetleri tarafından Yunanlılar Nazilli'den çıkmaya mecbur edildiğinde, yanlarında, elleri bağlanmış çok sayıda[66] Türk'ü de alıp götürdüler. Bu insanlar yol boyunca öldürüldüler. Yunanlıların yolu üstündeki köyler yağmalandı ve buralardan kaçamamış olan yerli halk da öldürüldü.[67]

Kasaba {Turgutlu}. Kasaba'da Yunan askerlerinin ilk işi, Türkleri silahsızlandırmak oldu. Yerli Hıristiyanlara silah dağıtılmasıyla Müslüman evlerinin yağmalanması, Müslümanların çok iyi bildiği yöntem dâhilinde başladı. Özellikle, Yunanlı kumandanın Osmanlı yöneticilerle şehrin müftüsünü çağırıp onlara şehirdeki tüm Müslümanları savaş alanında âsî davranmış addedeceğini söylediği için, Türkler başlarına geleceklerden korkmaya başlamışlardı. Müslümanlar "sanki haklarında verilmiş idam kararı varmış gibi"[68] beklemeye koyuldular.

Bergama'da Türklerin Yunanlıları yenmesiyle bunun ardından Yunanlıların geri çekilmesi, Türklerin bir süreliğine göreceği son zafer oldu. Nispe-

---

çağı, medeniyetin zarafetinden ve kazanımlarından hiçbirine veya çok azına sahip, hiçbir kültürel tarihi olmayan" (s. 209) ve "İslam inancından olanların, medeniyete hiçbir katkı yapmamış olan yegâne kolu" (s. 255).

64 F.O. 608-276, No. 396, 25 Haziran 1920, önerilen [Sevr] anlaşması üzerine Osmanlı Delegesinin gözlemleri

65 Bunlardan "haydutlar" diye söz edilmektedir, belki de hapisten çıkarılanların en azından bir kısmı Osmanlı görevlileri tarafından yakalanan Yunan çetelerinin üyeleriydiler ve sonradan Yunanlılar tarafından serbest bırakılmışlardı.

66 Orijinal metinde "foule" {kalabalık} sözcüğü kullanılmış.

67 F.O. 371-4220, No. 115562, Calthorpe'tan Curzon'a, İstanbul, 1 Ağustos 1919. Bu yazışmada, "Denizli Valisi" ve "Nazilli Vali Yardımcısı" tarafından gönderilen raporların tercümeleri eklenmiş olarak Osmanlı Hükümetinden gönderilen nota iletilmiştir.

68 F.O. 371-4221, No. 124447, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 24 Ağustos 1919, bu yazışmada Osmanlı Hükümetinden bir mektup iletilmektedir.

ten az sayıdaki Türk askerleri İtilaf güçlerinin desteklediği Yunan ordusu karşısında yetersiz kalmıştı. "23 Haziran günü Yunanlılar Dikili yakınında karaya çıktılar ve Bergama'yı yeniden işgal ettiler. Yolları üzerindeki 1.095 haneli 10 Türk köyünü yakarak ilerlediler. Bunun neticesinde evsiz barksız kalıp Soma'da toplaşan Türklerin sayısı 70.000'i buldu."[69]

AYDIN VİLAYETİNİN KIRSAL ALANLARINDAKİ ZULÜM

Türk köylülerinin katliamıyla Türk köylerinin yağmalanması, Yunanlıların İzmir'e ayak basmasının hemen ardından başladı. Birçoklarının Yunan askerleri tarafından silahlandırıldığı İzmir ve çevresindeki Rumlar, Türklere saldırdılar. Bazen Yunan askerlerinin eşliğinde çevredeki köylere gidip yağmalama ve katliam yaptılar. Daha önceden anlatıldığı gibi, katliamların birçoğu Batılıların gözleri önünde cereyan etti. Onlar da Yunanlıların davranışlarını köy adlarına varıncaya dek rapor ettiler. Anlaşıldığına göre istilacılar, Batılıların gözünde imajlarının ne kadar sarsılacağını hesaplayamamışlardı veya ne kadar vahşice olursa olsun davranışlarının kabul göreceğinden emindiler. Şehrin dışındaki köylerde yaşayan Rumlar da Türk köylerine saldırarak, katliama katıldılar. "Seydiköy ve çevresindeki köylerden gelen silahlı Rum çeteleri, her yöne dağılarak yağmalamaya ve Türkleri katletmeye giriştiler."[70] Yağmacılık ve katliam güneydeki Urla yarımadasına sıçradı, oradaki Türk köyleri de yakıldılar.[71] Hemen hemen 3.000 Türk öldürüldü.[72] İzmir'deki İngiliz Kumandanı kırsal alanda apaçık ortada olan durumu bir telgrafında şöyle özetledi:

> İzmir civarındaki kırsal sahalarda yaşayan Rumlar, {Osmanlı} silah depolarını yağmaladılar, Türk köylerini talan ettiler ve

---

69 F.O. 371-4221, No. 121623, İngiliz raporlarının özetiyle Yunanlılarla Türklerin birbirleriyle çelişen anlatımları üzerine Lord Curzon için hazırlanmış rapor, 26 Ağustos 1919.

70 F.O. 371-4219, No. 98815, "İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunan ordusu tarafından işgali" üzerine rapor, İzmir, 24 Mayıs 1919. Konsolos Morgan'ın ve diğer İngiliz temsilcilerin gönderdiği haberlerden yararlanılarak hazırlanmıştır." Ek H: Oscar van Lennup'tan Morgan'a gönderilen mektup, 17 Mayıs 1919. Oscar van Lennup'un "Seydiköy Nahiyesinde" bir çiftliği vardı.

71 F.O. 371- 4219, No. 101446, Barış Konferansındaki Osmanlı Delegesinin şikâyeti, 2 Temmuz 1919.

72 *Rapports officiels reçus des autorités militaires Ottomanes sur l'occupation de Smyrne par les troupes Helléniques*, İstanbul, 1919. Bkz bu kitaptaki Jandarma Kumandanının Raporu, s. 31-36. Bu rapor Morgan ve diğer İtilaf güçleri gözlemcilerinin raporları ile her konuda örtüşmektedir. Verilen ölü sayıları da makul görünüyor.

> Müslümanları av sürer gibi kurşunladılar. Yunanlıların çoğunluk nüfusa sahip olduğu her yerde, anarşinin hüküm sürdüğü görülüyor.[73]

Urla Yarımadasının Türk köyleri Yunan askerleri tarafından katliamlar eşliğinde yağmalandı.[74]

Aydın Şehri çevresindeki bölge (Haziran 1919'da) ele geçirildiğinde, Michanje [kaynağında böyle yazılmış], Karapınar, Erikli, Kadıköy ve Yeniköy dâhil çevredeki bir kaç köy yakıldı ve Türk yerli halkı katliamdan geçirildi.[75] Çok geçmeden, bilhassa Haziran 1919'da Yunanlıların şehirden ilk geri çekilmeleri sırasında, bu listeye başka köyler eklendi. Önceden anlatıldığı gibi Yunanlılara, İtilaf güçleri tarafından sadece İzmir sancağına çıkma izni verilmişti. Ancak 1919 Mayıs ayı sonunda, Yunan askerleri sancağın sınırlarını çoktan aşarak, 25 Mayıs'ta Manisa'yı ve 11 Haziran'da Bergama'yı almışlardı. Türk güçleri tarafından Bergama kısa süreliğine geri alındı, fakat Dikili yakınlarında karaya çıkıp içerilere ilerleyen Yunan güçleri tarafından yeniden zapt edildi. Hem geri çekilişleri hem de yeniden ilerleyişleri sırasında, Yunan askerleri Türk köylülerini katlettiler. Yunan güçleri (19 Haziran 1919'da) Nazilli'den geri çekilirken, yolları üzerindeki köyleri tahrip ettiler ve yerli halktan ellerine geçirdiklerini öldürdüler.[76] Dikili'den yola çıkıp Bergama istikametinde ilerleyen Yunan askerî güçleri, yaktıkları köylerden en az 10'unda Türklere ait 1.100 evi imha ettiler.[77] Sivil halkın katliamına, Yunan bahriyelileri bile katıldı. Yunanlılara ait deniz hücum botları hiçbir askerî gerekçe olmadığı halde, Ayvalık yakınlarındaki Türk köylerini top ateşine tuttular.[78]

---

73 F.O. 371-4218 No. 85641, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 27 Mayıs 1919, "İzmir'deki Kumandan Vekilinin 15 Mayıs 1919 tarihli telgrafı.

74 F.O. 371-4227, No. 88773, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul 31 Mayıs 1919. Bu yazışmada 17. Kolordu Komutanı Ali Nadir'in Harp Dairesine 22 Mayıs 1919'da yolladığı mektup iletilmektedir,

75 F.O. 371-4220, No. 115562, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 1 Ağustos 1919. Bu yazışmada Türk Dışişleri Bakanlığından gönderilen delil iletilmektedir.

76 F.O. 371-4220, No. 115562, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 1 Ağustos 1919. Bu yazışmada Türk Dışişleri Bakanlığından gönderilen delil iletilmektedir

77 F.O. 371- 4221, No. 124451, ekinde Bahriyeli Kıdemli Yüzbaşı Hadkinson'un Soma'dan gönderdiği, 29 Haziran 1919 tarihli yazı. Ayrıca bkz F.O. 371-4221, No. 121623, Lord Curzon için hazırlanan "Yunanlıların İzmir'i işgaline dair not", 26 Ağustos 1919.

78 Denizden açılan top ateşine dair ilk haber Osmanlı Hükümetinden geldi (F.O. 371-4221, No. 12447, Morgan'dan Calthorpe'a, İzmir, 12 Ağustos 1919. Bu yazışmanın ekinde 13

Yunan düzenli ordusu içerilere doğru ilerledikçe, yağmacılık ve katliama yerli Rum halkı da katıldı. Görevi Yunanlıların ilerleyişini ve katliamını gözlemlemek olan İngiliz askerleri, Yunan askerlerinin Türk kadınların ırzına geçmesi olaylarını özellikle rapor ettiler.[79] Ancak, Türklere yapılan saldırıların çoğu, Yunan askerlerinin silahlandırdığı Anadolu'da yaşayan Rumlar tarafından işlenmişti. Bu yerlilerin çoğu Yunan askerî teşkilatının emrindeydi ve hattâ bazıları Yunan askerî üniforması bile giyiyordu.[80] Yunan askerî birlikleri içerilere doğru ilerledikçe, yerli halktan Rum ve Ermenilerden oluşan çete birlikleri onların önü sıra ilerledi. Bu çeteler öncü ve baskın birliği işlevi gördüler, fakat asıl eylemleri Türk köylerine saldırmaktı. İlk önce ordunun ilerleyeceği yol üzerindeki köylere, çoğu zaman askerlerin yardımıyla hücum ettiler; bölgede kendilerini güvene aldıktan sonra, çevredeki köylere de hücum etmek için etrafa yayıldılar.[81]

İşgal edilen köylerde, Yunan askerleri ve yerli Rum halkı tarafından kadınların kaçırılması kadar ırzına geçilmesi de sık görülmekteydi. Diplomatik yazışmalarda, ırza geçme olaylarının şiddeti ve sıklığından söz edilmesi, en iğrenç detaylı ve dehşet verici anlatımlardan İngiliz subaylarının önemsemez görünen "Yunan askerleri tarafından Müslüman kadınlara şiddet uygulanmış olduğu görülüyor" şeklindeki ifadeleri arasında geniş bir yelpaze arz ediyordu.[82]

Temmuz 1919 tarihinde Osmanlı Hükümetinden Calthorpe'a yazılan bir mektup iletilmektedir). Bu bilgiyi İngiliz raporları da doğrular (aynı kaynakta İzmir'deki Morgan'dan gelen rapor). Ayrıca bkz F.O. 371-6518, No. E6975, İnebolu'nun top ateşine tutulması üzerine Rattigan'dan gelen telgraf, İstanbul 16 Haziran 1921.

79 F.O. 371-4222, No. 141443, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 4 Ekim 1919, Tire'ye yaptığı seyahatten dönen Aydın'daki istihbarat subayının raporu, 16 Eylül 1919.

80 F.O. 371-4224, No. 168764, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 20 Aralık 1919. Bir keresinde Yunanlılar Narlıdere köyünü soydular. Konsolos Morgan olayı rapor etti. Narlıdere'deki haydutlar çetesinin Türkçe konuştuğunu da not düştü. Demek ki Yunan adasından gelmemişlerdi. Bu da hem Türk hem de Yunan makamlarının haber ettiği gibi, onların yerli halktan olduğunu kanıtlıyordu. Fakat onlar da "Yunan adasından gelenler gibi askeri üniforma" giyiyorlardı. Morgan (aynı kaynakta) buna benzer başka olaylar da iletmektedir.

81 F.O. 371-4218, No. 88752, Calthorpe'dan Curzon'a 28 Mayıs 1919. Bu yazışmada "Osmanlı Bakanlar Kurulundan bir temsilci"nin de bulunduğu bir toplantının raporu iletilmektedir.

82 F.O. 371-4224, No. 170731, İngiliz Güçlerinin Cephedeki Karargahından "istihbarat", İzmir, No. 1023/S.I., "Aydın İstihbarat Subayının Tire'ye seyahati üzerine özet raporu." Müslüman kadınların ırzına geçilmesi konusunda bkz Halide Edib, *The Turkish Ordeal* {*Türk'ün Ateşle İmtihanı*}, s. 308 ve 360.

Türk nüfusa uygulanan tahribatın çoğu Avrupalı gözlemcilerin hattâ İstanbul'a rapor edecek Osmanlı yöneticilerin bile bulunmadığı kırsal alanlarda yer almıştı. Bu nedenle, mezalimin çoğu ancak mağdurların tepkisinden (genellikle kaçmalarından), (Türk nüfusunun tamamının yok olduğu bölgelerde[83]) demografik delillerden veya her şey olup bittikten sonraki durumlarda, olguların gözlemlenmesiyle (yakılmış köylerin sokaklarında cesetleri gören Avrupalı gözlemciler tarafından) hazırlanan raporlardan öğrenilmiştir. Sadece bir kaç köyde yabancı gözlemciler katliamlara şahit olabilmişti. İtilaf Kontrol Subayları Ahmedli gibi kasabaları bile, ancak nâdiren gözlemlemiştir. Ahmedli'de tesadüfen olay yerinde bulunan bir Fransız çavuşu, halkın hapsedilmek ve dehşet verici katliamlar üzerine anlattığı hikâyeleri doğruladı.[84]

Yunan ordusunun ilerlemekte olduğunu fark ettiklerinde akıl sahibi Türkler, elbette kaçtılar. İzmir'de gelişen olayları ve Balkan Müslümanlarının 1912'de başlarına gelenleri biliyorlardı. Yunanlılar Ayvalık'a doğru ilerlediğinde, "Neredeyse tüm Türk köylerini boşalmış halde buldular, fakat halk o kadar aceleyle kaçmıştı ki, beraberlerinde mal mülklerinden hiçbirini alamamışlardı."[85]

Osmanlı jandarmasının silahsızlandırılmasının ardından, cezalandırılmak korkusu kalmayan Yunan askerleri Türk köylülere saldırdılar. Tire Kazası gibi küçük bir yerde iki ay gibi kısa bir süre içinde, birçoğu bir kereden fazla olmak üzere, 32 köyün Yunan askerleri tarafından hücum edilip soyulduğu İngilizler tarafından kaydedildi.[86] Bunların, sadece İngiliz gözlemcilerin fark ettiği, Tire köyleri olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır. Aynı zaman diliminde Tire bölgesinde, 22 Türk'ün Yunanlılar tarafından öldürüldüğü, 32'sinin de sorgusuz sualsiz hapse atıldığı biliniyor. Türklerin

83 Bkz *Muslims and Minorities*, 7. Bölüm.

84 F.O. 371-4221, No. 12447, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 24 Ağustos 1919, bu yazışmada Osmanlı Hükümetinin Calthorpe'a 13 Temmuz 1919 tarihli mektubu iletilmektedir.

85 F.O. 371- 4221, No. 12447, "Ayvalık Raporu", Deniz Kıdemli Yüzbaşısı Hadkinson, Ayvalık, 4 Temmuz 1919.

86 F.O. 371-4224, No. 170731, İngiliz Güçlerinin Cephedeki Karargahından "istihbarat", İzmir, No. 1021/S.I., "Ödemiş İstihbarat Subayının Ödemiş ve Tire'deki durum üzerine 5-12-1919 tarihli özet raporu." ve F.O. 371-4224, No. 170731, İngiliz Güçlerinin Cephedeki Karargahından "istihbarat", İzmir, No. 1023/S.I., "Aydın İstihbarat Subayının Tire'ye seyahati üzerine özet raporu."

köylerinde ele geçirilen eşyalar Ödemiş pazarında, Yunanlılar tarafından açıktan açığa satılmıştı.[87]

> Soğandere civarındaki bölgede, tüm nüfusu katledilen 25-30 kadar köy harabeye çevrildi.
>
> Akhisar ile Manisa arasındaki 82 köye de aynı şekilde hücum edilerek, değişik derecelerde katliam yapıldı. Hepsi değil, sadece bazıları yakıldı. . . .
>
> 24 Haziran'da, Akhisar yakınındaki Başlamış'ta Yunan askerleriyle Ermeni çeteleri köyü muhasaraya aldılar, 12 ile 60 yaş arasındaki halkı topladılar ve neredeyse tamamını katlettiler. Bu insanlardan 4 tanesi öldürülmeden önce dövülmüştü. . . .
>
> İzmir'in gerisinde işgal edilen her yerde Türk sivil halkı, özellikle "ileri gelenleri" bazı köy ve kasabalarda toplanıp "harp esiri" olarak yürütülüyorlar.
>
> Hemen her gün bu tür esir grupları İzmir'den geçiyor ve ardından bu insanlar yok oluyorlar. Güyâ Yunanistan'a sürülmüşler; ama onların hiçbirinden haber alınmadı ve bazılarının da cesedi bulundu.
>
> Bu sürgünlerin yapıldığı yerler: Kasaba, Manissa, Nif, Alashehir, Salihli, Ushag, Kula, Mamara [böyle yazılmış], Akhissar, Tira, Odermish [böyle yazılmış], Turbali, Aidin.[88]

---

87 F.O. 371-4224, No. 170731, İngiliz Güçlerinin Cephedeki Karargahından "istihbarat", İzmir, No. 1023/S.I., "Aydın İstihbarat Subayının Tire'ye seyahati üzerine özet raporu."

88 F.O. 371-6557, No. E10550, "Arnold Toynbee'nin eşinden gelen not", 20 Eylül 1921, nereden gönderildiği belirtilmemiş. Toynbee'lerin Aydın'a ikinci seyahatlerindeki kaynakları, birinci seyahatleri sırasında dinlemedikleri Türklerdi. Zaten, Aydın Vilayetinde yaşayan Türkler, bölgeye yaptığı ilk seyahati sırasında Toynbee'ye güvenmemişlerdi. O zaman Toynbee'yi, önünde serbestçe konuşamayacakları kadar çok Yunanlılara yakın bulmuşlardı ve o da aslında ilk seyahatini Yunan Yüksek Komiserinin misafiri olarak yapmıştı. "Bu sefer, [Toynbee'nin habercilerinden birisi olan Dr. Hüsnü Bey] Arnold ile ilk seyahati sırasında cesaret ettiğinden çok daha serbestçe konuştu, çünkü ilk seyahati sırasında Arnold'un Yunanlılardan taraf olduğu biliniyordu; onu çevrede gezdiriyorlardı ve bu da onun önemli derecede Yunanlılara yakınlık duyduğunu belli ediyordu. Türkler dostça davranmışlardı, fakat doğal olarak, çekinerek konuşmuşlardı" (F.O. 371-6557, No. E10550, "Arnold Toynbee'nin eşinin gönderdiği not", 20 Eylül 1921, gönderildiği yer belirtilmemiş).

YALOVA, İZMİT, GEMLİK VE ÇEVRESİNDEKİ KÖYLERDE İŞLENEN VAHŞET OLAYLARI

Anadolu'daki olaylar hakkında yorum yapan Avrupalıların, Yunan mezaliminin delillerine itibar etmeleri kolay olmadı. Bu durum, özellikle İngilizler için geçerlidir. Yunan istilasının azmettiricileri İngilizlerdi; Yunan askerlerinin geçiş yollarını kolaylaştıran, onlara politik ve lojistik destek sağlayan ve Paris Barış Konferansı gibi uluslararası toplantılarda Yunan tezlerini savunanlar onlardı. Eğer Yunan işgalinin uzun süreli bir katliam olduğu ispatlanırsa, maddi yatırımları ve itibarları bakımından İngilizlerin kaybedecek çok şeyleri vardı. Buna ilave olarak Yunan hayranlığı, İngiltere'de güçlüydü. Bu yüzden, Yunan askerlerinin Aydın vilayetindeki işgallerinin başlangıcında işledikleri vahşet, İngiliz gözlemcilerin ortaya çıkardığı etkileyici delillere rağmen, İngilizlerin hem devlet katında hem de kamuoyunda göz ardı edildi. Ancak Marmara denizi civarındaki Yunan işgali olaylarından sonra, İngilizler gözlerini açmaya zorlandılar.

Anadolu'nun İstanbul'a en yakın bölgesi olan İzmit yarımadası, Osmanlı kontrolünden, ilk önce İngilizler tarafından kopartıldı. Kısa süren İngiliz işgali sırasında ve öncesinde her şey nispeten sakindi. Özellikle bölgedeki Hıristiyanların hiçbir tehlike ile karşılaşmadığı, İtilaf güçleri tarafından tespit edilmişti. Bölge Yunanlılara teslim edilince, durum tümüyle değişti. Daha önce Aydın Vilayeti ile diğer yerlerde karşılaşılan modelin aynısı Yalova, Gemlik, İzmit gibi kasabalarla çevrelerindeki köylerde yeniden tekrarlandı. İlk önce, Türklerin silahları arandı ve Osmanlı Jandarmaları silahsızlandırıldı, arkasından yağma ve katliam baş gösterdi. Ekinler kül edildi, meyveler ağaçlardan sıyırıldı. En sonunda köyler de talan edildi ve Türkler göç etmeye veya ölüme zorlandı. Tüm bu olaylar İngilizlerin merkez bürosunun bulunduğu İstanbul'un yakınında cereyan ediyordu. İngiliz görevlileri, muhabirleri ve hatta üniversite profesörleri bölgeye seyahat edebilirlerdi ve gittiler de; ardı ardına yollanan kapsamlı ve detaylı raporlar artık görmezlikten gelinir boyutu aşmıştı.

Bayan Toynbee, geçmişte Aydın Vilayetinde olanları, Yalova – İzmit Bölgesinde yaptıkları gibi gözlemleyemedikleri halde, duyduklarının doğru olduğuna inandıklarını, çünkü anlatılanların "en küçük detaylarda, çoğunlukla" Yunanlıların başka yerlerde yaptığını bizzat gördükleri vahşetin aynısı olduğunu belirtti.

Yunanlıların ele geçirdiği bölgelerde, Türk köylüleri gelişigüzel boğazlanıyorlardı. İtilaf güçlerinin gözlemcileri ilk başta, yerli Rumların katliama girişmesinin nedeninin, kendilerince kurguladıkları veya geçmişte karşılaştıkları gerçek haksızlıkların intikamını almak olduğunu sanmışlardı. Ama artık, Yunanlıların "Doğu'daki Hristiyanlık Medeniyetinin" olumlu gücü olmasını çok arzulayan İngiliz gözlemciler bile Yunan vahşetinin niteliğini kabullenmek zorunda kaldılar:

> Son iki aydır, [Türk] köylerinin gruplar halinde birbiri ardından yok edilmesinde, belirgin ve düzenli bir yöntemin takip edildiği görülüyor; bu yıkım artık Yunan genel karargâhının yakınına kadar yaklaşmış bulunuyor.
>
> [İtilaf Devletlerinin] Komisyon üyeleri, Yunan ordusu tarafından işgal edilen Yalova ve Gemlik kazalarında, Türk köylerini yıkmak ve Müslüman nüfusun kökünü kazımak için düzenli bir plan dahilinde hareket edildiğini düşünüyor. Bu plan, Yunan emirlerini uygulayan hatta bazen Yunan askerî müfrezelerin yardımıyla hareket eden Rum ve Ermeni çeteler tarafından yürütülüyor.[89]

Köylerin yakılması, katliamlar ve zorla göçe çıkartmaların, Yunan hükümetiyle ordusu tarafından onaylandığına kuşku yoktur. Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol, "serinkanlılıkla ve önceden hazırlanmış bir plan dâhilinde yürütüldüğü hissini uyandıran Yunan mezalimi" yorumunda bulundu.[90] İngiliz Generali Franks, Gemlik bölgesindeki olay mahallinden hazırladığı raporda, Karacaali ve Naslı gibi yakılmış köylerin Yunan mer-

---

89 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 284; Yalova - Gemlik yarımadasındaki İtilaf güçlerinin Uluslararası Komisyonundan nakletmiştir.

Yalova - Gemlik bölgesindeki durum üzerine kısa fakat mükemmel bir ilk elden anlatım için Kızıl Haç'ın Uluslararası Komisyondaki Delegesi Maurice Gehri'nin *Report*'una bakınız (*Revue International de la Croix-Rouge*, cilt III, No. 31, 15 Temmuz 1921, Cenevre).

Ayrıca bkz. F.O. 371-6516, No. E6477, Fransız Hükümeti'nin İngiltere Dışişlerine notası, Londra, 6 Haziran 1921, İznik'teki Yunan mezalimini doğrular.

Müslüman köylülerin çektikleri üzerine Halide Edib'in anlattıkları önemli ve ilginçtir, çünkü bireylerin hikâyelerini aktarmaktadır. Çatışmanın çirkin yüzünü, hiçbir istatistiğin anlatamayacağı şekilde gözler önüne sermiştir (Halide Edib, *The Turkish Ordeal*, s. 308-396). Köylü kadınlarla yaptığı görüşmeler ve onların hâlini anlayışı, savaşın doğurduğu sonuçlar üzerine yayınlanmış en güzel eserler arasındadır.

90 U.S. 767.68116/20, Bristol'dan Dışişleri Bakanlığına, İstanbul, 7 Ocak 1921.

kez kumandanlığına yakın olmasına rağmen, yangını Yunan ordusunun engellemediğini ve "katliamlar yapıldığına dair işaretlerin apaçık"[91] olduğunu yazdı. Kolayca müdahale edebilecekken, Yunan ordusu yıkımı durdurmaya yeltenmemişti. Örnek olarak, Kandıra yakınlarında, "Askerler para, sığır gibi tüm taşınabilirleri aldılar; baskı kurmayı gerekli gördükleri her ortamda da işkenceye başvurdular. Katliam ve ırza geçme olayları yaygındı. Bazı köyler tamamen bazıları da kısmen harap edilmişti. Tamamen harap edilenler; Mehter Köy, Lazlar Köy, Ahmak Köy, Ömer Ağa Köy ve Sıra Köy'dü."[92] Yunanlılar Şile'yi iki kez istila ettiler. "Şile'yi Kasım 1920'den Mart 1921'e kadar süren ikinci istilaları sırasında, bir yüzbaşı ve üç üsteğmenin emrindeki 200 kişilik asker ve sivil karışımı bir çete, İzmit yolu üzerindeki bölgeyi kasıp kavurdu. Onların adamlarından 20'si [Çete Reisi] Katsaros ile yörede kalmaya devam edip, neredeyse tüm köyleri yerle bir ettiler ve köylülerin tüm değerli eşyalarıyla sığırlarını çaldılar. Yerel halkın çoğu dövüldü, bazıları saman alevlerinin üzerine ayaklarından asıldı, diğerleri de düpedüz öldürüldü ve bazı kadınların ırzına geçildi."[93] Beykoz bölgesinde, İtilaf güçlerinin bir komisyonu "Yunan askerleri tarafından geniş kapsamlı katliam yapıldığını" ortaya çıkardı.[94]

Mezalimden sağ çıkan köylüler, çoğunlukla Yunanlılar gelmeden önce köyü terk edenlerdi, fakat bazıları da evlerinden zorla sökülüp atılmışlardı: "[1920] Kasım ayının ilk haftasında, [Türk] Milliyetçi düzensiz güçleriy-

91 F.O. 371-6513, No. E5889, İstanbul'daki Genel Karargâh'tan İngiliz Harp Dairesine gönderilen şifreli telgraf, 17 Mayıs 1921.

92 F.O. 286-759, No. E6204, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 20 Mayıs 1921. Bu yazışmada İzmit Yarımadasındaki vahşet olaylarını araştırmak üzere kurulan araştırma komisyonunun (Albay Farmer) ara raporu iletilmektedir. Birçok bakımdan ara rapor, politikanın kirlettiği sonuç raporundan çok daha üstündür (İlerideki 105 No.lu dip nota bkz). Bu rapor her ikisinde de yer alan ortak detaylarda Araştırma Komisyonunun raporu ile uyum gösteren fakat bu bölge üzerine hazırlanmış daha detaylı olan Osmanlı raporu ile kıyaslanmalıdır. Osmanlı Raporu harap edilen köylerin listesini veren, oralardaki ölüleri isimleriyle nakleden ve birçok dehşet verici fotoğraflar içeren, açıklayıcı fakat iç karartıcı bir belgedir (Türkiye İçişleri Bakanlığı, Göçmen Dairesi Yayını No. 5, *Atrocités Grecques en Turquie*, İkinci Basım, İstanbul, 1921).

93 Dipnot 92'deki kaynak

94 İzmit Yarımadasını Araştırma Komisyonu'nun İngiliz Yüksek komiseri için hazırladığı rapor, İstanbul, F.O. 286-759, No. 6204, Rumbold'dan Curzon'a yazılanların arasında iletilmiştir, İstanbul, 20 Mayıs 1921. Komisyon üyeleri: İngiliz Yarbay H. M. Farmer, İtalyan Albay S. Vitelli, Fransız Yarbay de Witowski ve Amerikalı Binbaşı C. H. Van-Millingen.

le gelişigüzel dövüşmelerinin ardından, Karamürsel kasabasının tamamı Yunan askerleri tarafından yağmalanmış ve yakınındaki 14 köy de yakılmıştı. Türk görevliler Yalova'ya nakledilmiş ve geriye kalan halk da İzmit Koyunun öteki tarafına vapurlarla gönderilmişti; bu insanların çoğu mülteci olarak İstanbul'a geldiler."[95]

> [Mayıs 1921] General Franks, Gemlik Bölgesinin Müslümanlarına yardım temin edebilmesi ve halkını nakledebilmesi konusunda Kızılay örgütüne hareket serbestîsi tanınması isteğinde bulunmak için dün çektiği telgrafta, [Yunan] işgal gücünün Müslüman varlığını yok etmek amacıyla hareket ettiğine bu araştırma komisyonunun ikna olduğunu, Yunan askerleriyle çetelerin belli bir plan dâhilinde birbirleriyle uyum içinde çalıştığının belli olduğunu belirtti. . .[96]

> [Haziran 1921] Araştırma komisyonunun ziyaretine ve mültecilerin Kızılay tarafından bölgeden dışarı çıkarılması konusunda Yüksek komiserlerin aldığı karara rağmen Yunan askeri otoriteleri, geçen haftanın son günlerine kadar, kötü niyetlerini göstermeye devam ettiler ve mültecilerin gönderilmesinin önüne engeller çıkartmaya devam ettiler. Bilhassa Yalova'da yönetimi elinde tutan Yunan subayı engel çıkarıyor. Yunan askerî otoriteleri, Rum eşkıyalarına karşı yumuşak davranıyor ve onların çok etkisinde kalmışa benziyor.[97]

Anadolu'ya *Manchester Guardian* gazetesi muhabiri ve yorumcusu olarak gelen Profesör Arnold Toynbee, umduğundan çok farklı bir durumla karşılaştı. Londra Üniversitesinin Bizans Dönemi ve Modern Dönem Yunan Dili, Edebiyatı ve Tarihi Bölümünde Korais kürsüsü sahibi olan ve savaş süresince Türk dostu olmadığı bilinen[98] Toynbee, Yunanlıların asil Türklerin

95 F.O. 286-759, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 3 Ocak 1921.

96 F.O. 371-6513, No. E5870, Rumbold'un yolladığı telgraf, İstanbul, 21 Mayıs 1921.

97 F.O. 371-6515, No. E6310, Rattigan'ın yolladığı telgraf, İstanbul, 1 Haziran 1921.

98 Toynbee'nin Yunanlılar hakkında verdiği delillere inanmama rağmen onun daha önce Ermeniler konusunda yazdıklarını neden reddettiğim makul olarak sorulabilir. Bu sorunun cevabı gayet basittir. Bay Toynbee, Yunanlıların yaptıklarını *gördü*, fakat Ermenilerin trajedisi hakkındaki bilgilerini ise sadece raporları okuyarak edindi (bu raporların hiçbiri Osmanlı yanlısı değildi). Eğer Toynbee 1921'de Ön Asya'ya seyahat etmeseydi, Türk karşıtı bir kitap daha hazırlayabilirdi. Somut kanıtlar karşısında ön yargılarının

ise adice davrandığına şahit olacağını sanıyordu. Yalova ve Gemlik'teki katliamları görmesinin ardından İzmir çevresinde devam etmekte olan tahribatı inceleyince gerçek Yunan davranışlarını ve amaçlarını fark etti. Kendisinden önce İtilaf devletlerinin araştırma Komisyonunun da belirttiği gibi, Bay Toynbee'de Türklerin katliamı ve kovulmasının Yunan hükümeti tarafından planlandığı sonucuna vardı.[99]

Marmara Bölgesindeki küçük köylerde işlenen Yunan mezalimi hakkında az sayıda bilgi kaynağı vardır, fakat o katliamlar hakkında İtilaf güçlerinin gözlemcilerinin de doğruluğunu kanıtladığı çok sayıda detaylı anlatımlar mevcuttur. Bu anlatımlar sıklıkla, Yunan istilasının ilk dalgasından sağ kurtulabilen Türklerin, artık Yunan yönetimi altında ne büyük tehlikeler içinde yaşadığını belirtir. Örnek olarak, Afisia ve yakınındaki başka köylerin Rum yerli halkı ile "eşkıya" (Marmara Bölgesinin İngiliz gözetimi altında bulunan) Arablar köyüne hücum ettiler, bazılarını öldürdüler, 7 erkekle 2 kadını yanlarında götürdüler. Erkekler öldürüldü ve kadınların da ırzına geçildi. En sonunda, kadınların Karabiga'ya gitmesine izin verildi. Arablar'dan 190 başka mülteci de oraya ulaşmıştı. Köyün yarısı yakılmış, korkudan ve kalacak yer bulamadıklarından köylüler H.M.S. "Stuart" gemisinin güvertesine İngiliz koruması altına kaçmışlardı.[100]

Afisiya köyünün Rum halkının, Arablar köyü halkının katliamındaki rolü "eşkıyalar" için "destek gücü" işlevi görmeleriydi. Eşkıya denilenler de gerçekte köylülerden başkası değildi, en azından bir tanesi Afisia köyündendi.[101] Arablar'daki olayı inceleyen İtilaf Komisyonu, bir tane ordu kaça-

erimiş olması, kendi üstün erdemini gösterir. Birçok başkaları (örneğin *The Smyrna Affair* yazarı Marjorie Housepian) onu örnek alıp, dönüş yapmadılar.

99 Toynbee, s. 367.

100 F.O. 286-759, No. E7932, Ek No: 1, Rattigan'dan Curzon'a, İstanbul, 30 Haziran 1921, "Marmara Adalarında işlenen vahşeti araştırmakla görevli komisyonun raporu." Rapor, burada yapılan alıntıların çok ötesine giderek, Yunan kontrolü altında kalan Marmara bölgesindeki dayak atma, katliam gibi kötü olan genel durumu ve Rum köylü halkını silahsızlandırmanın gerektiğini anlatır.

101 "Eşkıya çetesinin üyelerinin isimleri elde edildi ve şöyledir:
Takor Oğlu Yokos
Afisia'dan Nickit Oğlu Istrati
Artaki'den Sevdalı Oğlu Istramos
Mali veya Heraki adındaki orduyu terk etmiş bir asker
Paşalimanı'ndan Yorgi
ve [ismi belirlenmeyen iki çeteci]."

ğından başka hiçbir düzenli Yunan askerinin olaylara bulaşmadığını not etti. "Komisyon bunun yanı sıra, her zaman Yunan köylüler silahlandırılırken Türk köylülerinin silahsızlandırıldığını da not etti. Böylece Türk halkının kaderi, onların canlarını veya mallarını korumak konusunda askeri hükümet tarafından hiçbir önlem alınmadan Rum komşularının merhametine bırakılıyordu."[102]

İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold, şu sözleriyle, Batı Anadolu'nun durumunu çok isabetli olarak özetlemişti: "Yunanlıların kendi operasyon alanları olarak tanımladıkları yörenin çoğu, yavaş yavaş viraneye dönüşmektedir."[103]

ÇERKESLERİN ROLÜ

Yunan harekâtının en tuhaf yönlerinde birisi de, Yunan ordusunun yanı sıra bazı Çerkes grupların da yağmacılığa katılmaları oldu. Bazı Çerkes liderleri (en iyi örneği Çerkes Ethem'dir[104]) kendilerini Yunanlıların işbirlikçisi haline düşüren başına buyruk eylemlere giriştiler. Yunanlılardan hazzetmeyen başka Çerkesler ise, kendi halklarının çıkarı için Sultana anlaşılabilir bağlılık gösterip, Milliyetçilere karşı durarak İstanbul Hükümeti'ni desteklediler. Ancak Çerkeslerin çoğu doğal olarak, Yunanlı işgalciler karşısında Müslüman din kardeşlerinin yanında yer aldılar. Bir kaç adet kendi çıkarlarını kollayanların haricinde Çerkeslerin çoğu, Milliyetçi kesimde yer aldılar. Yurtlarından atılmalarının üstünden 50 yıldan uzun süre geçmişti. Etnik kimliklerinin pek çok karakteristiğini hâlâ muhafaza etmelerine rağmen, 1919 yılına gelindiğinde sadakatleri ve Milliyetçileri desteklemeleri bakımından artık Türkleşmişlerdi.

(F.O. 286-759, No. E7932, Ek No:1, Rattigan'dan Curzon'a, İstanbul, 30 Haziran 1921, "Marmara Adalarında işlenen vahşeti araştırmakla görevli komisyonun raporu.")

102 Dipnot 101'deki kaynak. Marmara bölgesindeki Yunan davranışları konusunda ayrıca bkz: U.S. 767.68116/8, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 20 Aralık 1920 ve U.S. 767.68116/13, Bristol'den ABD Dışişleri Bakanına, İstanbul, 13 Nisan 1921.

103 F.O. 286-759, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 3 Ocak 1920.

104 En iyi bilinen Çerkes çete reisi örneği, ilk başlarda Yunanlılara karşı gerilla hareketi yürütüp sonradan gerek Hıristiyan gerekse Müslüman yerli halkı yağmalamaya koyulan Çerkes Ethem'dir. Hattâ bir ara, Yunanlıların yanında bulundu; Mustafa Kemal'in Milliyetçi güçleri tarafından yenilgiye uğratıldı.

YUNANLILARIN GERİ ÇEKİLMESİ

İtilaf devletleri arasında, İzmit şehri ve çevresinin Türk Milli kuvvetleri tarafından geri alındığı takdirde, Rum ve diğer Hıristiyanların çok cefa çekeceğine dair bir korku vardı. Yunanlıların yöredeki davranışı, kendilerinden öç alınması için yeterince sebep yaratmıştı. Yunanlıların şehri terk ettiği ve Türklerin katliam yaptığını öne sürdükleri sırada, [105] İngiliz gözlemcileri bölgedeydiler.[106] Türklerin şehri istilâsı sırasında Rumlara karşı öç eylemlerine girişileceği sanılıyordu, fakat İngiliz gözlemciler Milliyetçi birliklerin "disiplin ve iyi halleri" sayesinde, öç eyleminin hiç olmadığını rapor ettiler.[107]

Yunanlılar 1921 Ağustos ayında, Türk Milliyetçileri tarafından Sakarya'da durdurulmalarından itibaren, savaşı kaybetmeye başladılar. İlk başlarda yavaşça, sonra apar topar fethettikleri sahalardan çekildiler. Yunanlıların geri çekilmeleriyle birlikte, Türklere karşı tutumlarının mahiyeti de değişti. Yunan hegemonyasında bir Batı Anadolu hayalleri ve planları sonlanmıştı ve artık Müslüman Türklerin yok edilmesi için makul bir neden kalmamıştı. Buna rağmen katliam, vahşice olmakla beraber mantıklı olan bir devlet politikası olmanın ötesine geçip, kendine özgü bir mecrada sürmeye devam etti. Yunanlılar geri çekilirken önlerine gelen her şeyi, eskisinden daha vahşice, baştan aşağı tahrip ettiler. İlerlemeleri sırasında, buldukları her şeyi yok etmeleri aptallık olurdu, çünkü sadece Türklere ait olan mülklerin yakılması sahiplerinin geri dönmesini önlemeye yeterdi. Bu nedenle, Rum evleri değil Türk evleri; Rum köyleri değil Türk köyleri yerle bir edilmişti. Geri çekilişleri sırasında ise hiçbir şeyi ayakta bırakmalarına gerek kalmadığından, hem Hıristiyan hem de Müslüman malları harap edildi. Tüm şehirler yakıldı; Müslüman mahalleleriyle Hıristiyan mahalle-

---

105 CMD. 1478, s. 11., Türkiye No: 1 (1921)de {İngiliz Kraliyet matbaasında basılmış}, *Reports on Atrocities in the Districts of Yalova and Guemlek and in the Ismid Peninsula.* Yukarıda alıntı yapılmış olan Farmer ve benzerlerinin yazdığı raporların, Yunanlıların ve İngiliz Hükümetinin propagandalarını destekler biçime uyarlanmış halidir. Onlara şirin görünmek amacıyla yeniden yazılmıştır. Her şeye rağmen, Türklerin katledildiği saklanamamıştır. (Burada sunulan yorumlu metinle orijinal raporun kıyaslanması, başlıbaşına bir propaganda dersi verir.)

106 F.O. 371-6520, No. E7377, Rattigan'ın telgrafı, İstanbul, 28 Haziran 1921. Ayrıca bkz. F.O. 371-6520, No. E7398, Akdeniz'deki Başkomutanın İngiltere Deniz Kuvvetleri Komutanlığına telgrafı, 29 Haziran 1921.

107 F.O. 371-1620, No. E7420, Rattigan'ın telgrafında General Franks'ın İzmit ziyareti üzerine verdiği rapor.

leri hep birlikte kül oldular. Ekinler harap edildi, ulu zeytin ağaçlarıyla gelişmiş üzüm bağları kesilip bırakıldı. Yunan ordusu, artık Yunanistan'ın o yeni sahalara açılamayacağını ve Batı Anadolu'nun Rum ve Ermeni halkı da artık o topraklarda barınamayacaklarını biliyorlardı, bu nedenle nefret doruğa çıktı.

Yunan geri çekilmesinin modeli, Birinci Sakarya Muharebesinde karşılaştıkları ilk gerçek direniş üzerine yeniden toparlanmak üzere Eskişehir'e gerilemeleri sırasında ortaya çıkmıştı. Başlangıçta, Yunanlıların ilk toplanma bölgelerinden yeniden hücuma geçip Anadolu'nun çoğunu zapt edecekleri düşünülüyorken, yöre halkına ve toprağa karşı gösterdikleri tutum, onların arkalarında "küle çevrilmiş arazi"den başka bir şey bırakmamak gibi askeri bir gerekçeyle hareket ettiği hissini uyandırmıştı. O zamanın soğukkanlı İngiliz askerî analizcilerinden birisi, 1921 Ekim ayında Yunanlıların Eskişehir'e geri çekilişini şöyle anlattı:

> Geri çekiliş maharetle ve düzenli şekilde gerçekleştirildi. Yunanlılar boşalttıkları sahanın tamamını eksiksizce harap ettiler; tüm köyleri yaktılar ve demir yollarını hepten kullanılmaz hale getirdiler.[108]

Yunan geri çekilmesi devam ettikçe, küle çevrilmiş arazi politikası gütmelerinin elverişli bir askeri amacın ötesinde bir içeriği olduğu açıkça belirginleşti. Mağlup olacakları kesinlik kazandıktan çok sonra bile, yollarına düşen her şeyi harap etmeye devam ettiler. 1922 yılına gelindiğinde, artçı Yunan birlikleri, kaçan birliklerin arkasını kollamak yerine barut ve gaz yağı dökerek yakınlardaki Anadolu köylerini harap etmekle görevlendirildiler. Geri çekilmeyi "maharetle ve düzenli şekilde" gerçekleştirmek günleri artık bitmişti. Yunanlıların denize doğru, kaçabildikleri kadar hızla ilerledikleri günlerde, serinkanlılığını ve düzenini muhafaza eden tek birliklerin geride kalanları yok etmek görevini yerine getirenler olduğu görülüyor.

Yunan geri çekilişi sırasında, şehirler birbiri ardına ateşe verildi. Bilecik, Yenişehir, İnegöl, Afyon, Söğüt ve Adapazarı ile Yunanlıların yolu boyunca

108 W.O. 106-1493, "A History of the Turco-Greek War, 1919 to 1922"

etrafta bulunan başka şehirlerle köylerin hepsi yakıldı.[109] Yunanlıların harp yenilgisi üzerine mahvedilen arazinin çoğunu gezen, İzmir'deki Amerikan Konsolosu Park gördüğü şehirlerdeki durumu şöyle anlattı:

> [Manisa] Yangından neredeyse tamamen harap olmuş... 10.300 ev, 15 cami, 2 hamam, 2.278 dükkân, 19 otel, 26 villa...
>
> [Kasaba] Bu istatistiklerin güvenilirliği ne ispat edilebilir ne de reddedilebilir, bu nedenle işe yaradığı kadarıyla kullanılmalıdır, fakat benim gözlemlerim bunların aşağı yukarı gerçek olduğuna işaret etmektedir.
>
> Bize söylendiğine göre, Kasaba şehrinin toplam nüfusu 40.000 idi. Bu toplamın 3.000'i gayri Müslim idi. Şimdi, bu 37.000 Türk nüfusundan sadece 6.000'inin yaşadığı sanılıyor. 1.000 Türk'ün kurşunlandığı veya yakıldığı kesinlikle görülmüş. Şehirdeki 2.000 binadan, sadece 200'ü ayakta kalmış... Bazı Ermeni ve Rum halktan kişilerin yardım ettiği Yunanlı askerler tarafından, şehrin sistemli olarak imha edildiğine dair yeterince şahit vardı. Yok etme işinin mutlak, hızla ve eksiksiz gerçekleşmesi için bol miktarda gaz yağı ve benzin kullanılmış.
>
> [Alaşehir] Binaların duvarlarını gaz yağına doyurmak için el pompası kullanılmış. . . Şehrin harabelerini incelerken, üzerlerinde et ve saç parçalarının yapışıp kaldığı, simsiyah kömürleşmiş bir kaç tane kol ve kafatası kemiğine rastladık. Israr etmemiz üzerine, taze olduğu belli olan mezarların bir kaç tanesini yeniden açıp içlerindeki cesetleri bize gösterdiler; biz de bu ölümlerin 4 haftadan taze olduğuna yani [Yunan geri çekilme operasyonunun Alaşehir'den geçtiği zaman diliminde gerçekleştiğine] tamamen ikna olduk.[110]

Konsolos Park Türkleri hiç beğenmiyordu. Kendisinin desteklediği Yunanlıların bu kadar mezalim uyguladığını görmek onun canını sıktı. Buna

---

109 F.O. 371-6511, No. E5232, İngiliz Yüksek Komiseri bu notunda Ankara Hükümetinin bir mektubunu iletmektedir, İstanbul, 4 Nisan 1921. Ayrıca bkz. U.S. 867.00/1548, Bristol'dan Amerikan Dışişleri Bakanlığına, 21 Eylül 1922.

110 U.S. 767.68116/34, J. Loder Park'tan İngiltere Dışişleri Bakanlığına, İzmir, 11 Nisan 1923. (İzmir'deki) Yunan geri çekilme sahasına Amerikan Konsolosu Park ve diğerlerinin yaptığı gezi üzerine rapor.

rağmen, gördüğü kanıtların şüphe götürmez olduğunu kabullenmek zorunda kaldı. Birçok bölgede, benzin ve "yağlı bombalar" kullanıldığına dair deliller görmesinin yanı sıra, o alevleri söndürmeye çalışan Türklerin Yunan birlikleri tarafından kurşunlandığına dair deliller de gördü. Kendi sözleriyle "Yerli Türk halkına, yoğun bedensel şiddet uygulandığına dair inandırıcı delil" görmüştü. Vardığı sonuç şöyleydi:

1. Ziyaret ettiğimiz, kıyıdan içerilerdeki şehirlerde yapılan vahşet Yunanlılar tarafından işlenmişti.
2. Yukarıda bahsedilen 4 şehirde yerle bir edilen binaların yüzde oranı şöyleydi:

Manisa	%90
Kasaba	%90
Alaşehir	%70
Salihli	%65

3. Bu şehirlerin yanması amaçsız, gelişigüzel veya kaza eseri oluşuvermemişti, aksine bunlar iyi planlanmış ve en ince ayrıntısına kadar tertiplenmişti.
4. Birçok bedensel şiddet örnekleri vardı ve bunların çoğu kötü niyetle, kasten işlenmişti. Zaten elde edilmesi imkânsız olan toplam sayılara ulaşmadan bile, geri çekilmekte olan Yunan birliklerinin işlediği "katliam" sayılarının kesinlikle, söz konusu dört şehirde binleri geçtiğine kanaat getirilebilirdi. Bu şiddet olayları sıklıkla görülen üç cinstendi, adı konacaksa; öldürmek, işkence ve ırza geçmekti.[111]

Yunanlıların hızla geri çekilmeleri sırasında, Batı Anadolu'dan geçerken izledikleri politika basitti; ellerinden geldiği kadar, yolları üstündeki her Türk köyünü yerle bir etmekti. Yunan birlikleri, çekiliş güzergâhları üzerindeki işe yarayacak her Türk'ü ve bilhassa kadınlarla rehberlik yapması muhtemel olan erkekleri esir aldılar. İşe yaramayacak olanlar çoğu kez öldürüldüler. Ancak, Türk köylülerin birçoğu başlarına gelecekleri sezinleyip, Yunan ordusunun köylerine girmesinden önce dağlarda saklandılar.

---

111 Dipnot 110'daki Loder Park raporu.

Gerçekten de birçokları, bölgelerini Yunanlıların ele geçirmesinden önce kaçmışlardı.[112]

> Boşaltılan bölgelerin tüm halkı, cinsiyet ayırımı gözetilmeksizin geri çekilmekte olan Yunan birlikleri tarafından ortadan kaldırılmaktadır. Sadece dağlara ve ormanlara kaçmış olanlar bu kötü kaderden kurtuldular. Geri çekilmekte olan Yunan askerlerinin yolu üzerindeki tüm köyler yakıldı.[113]

Yunanlıların geri çekilmelerine kadar geçen sürede, birçok kaynak onların vahşetine tanık olmuştu. Osmanlı ve Ankara Hükümetleri yakılan köylerin, katliamların ve ırza geçmelerin detaylı listelerini uzun süredir vermekteydi. İngiliz gözlemcileri de birçoklarını listelemişti. Bunların safına şimdi de, gittikçe artan seviyede detaylı anlatımlarıyla, gazete muhabirleri dâhil başka Batı'lı kaynaklar katılmaktaydı. İngiltere Hükümeti, Yunan mezaliminden kaynaklanan kınamaları kontrol altına almakta gittikçe zorlanmaktaydı. Parlamento üyesi Aubrey Herbert, parlamento'da toplam nüfusu 7.000 olan Yalova halkından 5.000 Türk'ün öldürüldüğünün doğru olup olmadığını sordu. Hükümet Sözcüsü elinde detaylı istatistiklerin bulunmadığını fakat "vahim aşırılıkların" yer aldığını itiraf etti.[114] St. Davids Viskont'u Parlamentoya hitap ederek şunları söyledi: "Yakılan Türk köyü

---

112 F.O. 371-6533, No. E11890, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 18 Ekim 1921. Bu yazışmada "Angora Dışişleri Bakanı"nın ve Osmanlı Dışişleri Bakanlığının telgrafları iletilmektedir. F.O. 371-6532, No. E11414, {TBMM Dışişleri Bakanı} Yusuf Kemal {Tengirşenk}in Rumbold'a mektubu, 10 Ekim 1921. F.O. 371-6520, No. E7299, Bab-ı Ali'nin 7 Haziran 1921 tarihli notası. F.O. 371-6520, No. E7306, Ankara Hükümetinden İngiltere Yüksek Komiserine, 7 Haziran 1921.

113 F.O. 371-6533, No. E11890, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 18 Ekim 1921. Bu yazışmada, Türkler esir aldıkları Yunan askerlerinin bildirdiğine göre, Yunan Prensi André'nin Yunanlılara önlerine çıkan her Türk köyünü yakmalarını emrettiğini rapor ediyorlar. Bildiğim kadarıyla, isimlerinin Colrakis ve Emmanuel olduğu belirtilen bu iki subayın ifadesinden başka, emrin bu kadar yüksek kademeden geldiğine dair bir delil bulunmuyor. Bu ikisinin doğruyu konuşup konuşmadığı bilinemez. Yunan ordusunun yolu üzerindeki her şeyi yok etmesi emrinin, Yunan ordu kumandasından geldiğine her ne kadar kuşku yoksa da, savaş esirlerinin ifadelerinin de her zaman şüpheyle karşılanacağı bellidir. Ayrıca (Fransızcası da yayınlanmış olan) Batı Cephesi Genel Kurmaylığı, *Greek Atrocities in Asia Minor, First Part*, İstanbul, 1922'nin ikinci bölümüne bkz. Burada iki subayın isimleri (muhtemelen doğru yazılarak) A. Acryoti ve Colizakis Emmanuel diye ve amirleri de "Prince Andrea" olarak (anlatımda Yunanca aslına sadık kalınarak Andreas diye) yazılmış.

114 F.O. 371-6518, No. E6959, Yalova'daki Yunan mezalimi üzerine parlamentoda yapılan konuşmalar.

sayısının 300-400 olduğuna dair duyumlar almaktayım" [aslında çok daha fazlaydı]. Hükümet köylerin yakıldığını kabul etti, fakat sayılarını belirtmek istemedi.[115] Yığınla delile sahip olmalarına rağmen, İngiliz Hükümeti İzmir Raporunu Avam Kamarasındaki temsilcilerle paylaşmayı hala reddediyordu.[116] Tüm bunlar sürerken İngiltere Hükümeti kendi araştırma komisyonlarından "şok uyandırıcı seviyede vahşet; cinayet, işkence ve sakat bırakma" hakkında raporlarla "gerilemekte olan Yunan ordusunun davranışının üzüntü verici ve medeni bir millete yakışmayacak kadar alçakça olduğu" şeklinde yorumlar almaya devam ediyordu.[117]

Yunanlıların, geri çekilişleri sırasındaki davranışlarının tipik bir örneğine göre; Aydın Vilayetine bağlı olan Karatepe Türk köyü 14 Şubat 1922'de hem Yunan askerî birlikleri hem de yerli Rum çeteleri tarafından sarılmıştı. Tüm yerli halk köyün camisine tıkıldı ve câmî ateşe verildi. Alevlerin arasından dışarı kaçmayı başarabilen bir kaç kişi de kurşunlandı. Bu halkın tüm taşınabilir mülkleriyle hayvanları çalınmıştı.[118]

---

115 (İzmir-Aydın Demiryolu Şirketinin Başkanı olan) St. Davids Vikontunun, kendisine gelen raporlar hakkında Parlamentoda yaptığı konuşma.

116 F.O. 371-7878, No. E5395, Bay Rees'in İzmir Komisyonu raporunun yayınlanması için 23 Mayıs 1922 tarihinde parlamentoya sunduğu soru önergesi, F.O. 371-7879, No. E5975, "İtilaf Güçleri Komisyonunun Yunan Mezalimi üzerine" raporunun yayınlanması için 12 Haziran 1922 tarihinde istenen Parlamento Soruşturmasıdır.

Hayret verici olan, yöneticilerinin İngiliz kamuoyundan sakladıkları gizli İzmir raporunun Fransa'da 1920 yılında yayınlanmış olmasıdır. Paris Konferansına katılan Türk delegasyonuna komisyon raporunun son halinin bir kopyası (acaba Fransızlar tarafından mı?) verilmişti ve onlar da 1920'de yayınladılar. İngiltere'deki hiç kimsenin Türkler tarafından yayınlananlara ilgi göstermediği belli oluyor. İngiltere'den hiç kimsenin, Komisyon Raporunun yayınlanmış kopyalarının bulunduğundan haberdar olduğunun işaretine ben de rastlamadım. (Şöyle *yayınlanmış: Les Grecs a Smyrne, Nouveau témoignages sur leurs atrocités. Un document official probant* {İzmir'deki Yunanlılar, [*Yunan*] *Vahşetine dair Yeni Tanıklıklar. İnandırıcı bir Resmi Belge*}, Paris 1920. Yayıncıların Türk Delegesi olduğu tahmin ediyorum. Yazar adı verilmemiş, fakat kitabın içindekilerin çoğu, bu delegenin hazırladığı diğer yayınlara benziyor.)

İzmir Komisyonu Raporu'nun İngilizce metni için bkz. Amerika Birleşik Devletleri, Dışişleri Genel Sekreterliği, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: the Paris Peace Conference* {*ABD Dış İlişkileri Hakkında Evraklar, Paris Barış Konferansı*}, 1919, Cilt XII, Washington, 1947.

117 F.O. 371-6521, No. E767, Rattigan'ın telgrafı, İstanbul, 1 Temmuz 1921.

118 Arnold Toynbee'den *The Times* gazetesine yollanan mektup, 6 Nisan 1922, Bu mektubunda, Türkiye'den aldığı 9 Mart 1922 tarihli bir mektubu iletmektedir.

Bursa başka birçok Anadolu köyünün akıbetinden, şehirde çok sayıda İtilaf subayıyla memurunun bulunması ve Bursa'daki Yunan ordusu kıstırıldığı için (aslında Türk birlikleri etrafını sarmıştı) kurtulmuştu. Yunanlılar, savaş esiri olma ihtimallerinin yüksekliğinin farkındaydılar. Kaçıp kurtulabileceğini düşünerek evleri yakmak bir şeydir, kendilerinin yakında o evlerin sahiplerinin eline düşeceğini bile bile bu işi yapmak başka bir şeydir. Buna rağmen, Yunanlılar şehirde yangın çıkartmaya kalkıştılar. İtilaf Güçlerinin Temsilcisi bu girişimi fark etti ve yangını söndürdü. Şehirdeki köprüler, Yunan askerleri tarafından yıkılmıştı ve en nihayetinde 40 ev ile Yunan Kilisesini de yaktılar.[119] Tüm bunlara rağmen, başka yerlerde uğranan felaketle kıyaslandığında, buradaki zarar en vasat düzeyde kalıyordu.

Yunan ordusunun Bursa'dan geri çekilmesi üzerine, şehrin yerli Hıristiyanları ile başka yerlerden gelmiş olan Hıristiyan mültecileri, Fransız ve İtalyanlara ait binalarda toplandılar. Onları orada, Bursa'da kalmış bulunan 30 Türk jandarması korudu. Yunan kumandanı, jandarmalara silah vermeyi reddetmişti. Buna rağmen jandarmalar Rum ve Ermenileri korumayı başardılar. Yetişen Milliyetçi ordu birlikleri onları korumak sorumluluğunu üstlendi. Bursa'daki olayları gözlemlemek göreviyle gönderilen İtilaf Komisyonuna göre, bu Türk düzenli askerleri hiçbir öç alma eylemine izin vermediler.

Bursa'daki Hıristiyanlar kadar korunmak, civardaki Müslüman köylülerin hepsine nasip olmamıştı:

> İtalyan Konsolosu M. Miazzi yakın zamanda bir Türk köyünü ziyaret ettiğini rapor etti. Burada, Yunanlılar 60 kadın ve çocuğu işkenceye tabi tuttuktan sonra katletmişlerdi. Öldürülmeden önce çoğunun ırzına geçilmişti. Kadınların memeleri kesilmişti.

---

119 "Boşaltmayı gözlemlemek üzere, Bursa'ya İtilaf Komisyonu kapsamında gönderilen İngiliz Subayı, Yunan askerlerinin işledikleri mezalimi, hattâ Yunan Köylerini yakmaktan sorumlu olduklarını ve morallerinin çok bozuk olduğunu anlatan bir rapor sundu.

"Kendi inançlarını temsil eden Rum Kiliseleriyle 40 Rum evi Yunanlılar tarafından harap edilmişti.

"Türk Komutanı Şükrü Bey, askerlerine hâkimdi ve asayişi temin etti." (W.O. 106-1501, İtilaf Güçlerinin İstanbul'daki Karargah Kumandanından İngiliz Harp Dairesine yazı, 15 Eylül 1922).

> Sonradan bu olay, yöreyi ziyaret eden Fransız Konsolosu Yüzbaşı Kocher tarafından da doğrulandı.[120]

Mudanya ile Bursa arasında ve ötesindeki, Yunanlıların geri çekiliş yolu üzerinde bulunan Türk köyleri yakılıp kül edilmişti.[121]

BATI ANADOLU YAHUDİLERİNE UYGULANAN MEZALİM

Toplumun sayısının çok küçük olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Batı Anadolu Yahudileri Yunan işgalinden muhtemelen Müslümanlar kadar çok cefa çekmiştir. Maalesef, Yahudilere ait raporlar çok azdır çünkü onlar ne âsîydiler ne de İtilaf Güçlerinin gözlemcilerinin özellikle ilgilendiği bir gruptular. O zamanın Yahudilerine dair detaylı anlatıma, sadece Türk kaynakları yer vermiştir. Anadolu şehirlerindeki Yahudilerin Yunanlılar tarafından katlinin ve dükkânlarıyla evlerinin yağmalanmasının listelerini tutmuşlar. Örnek olarak Nazilli'de Yunanlılar tarafından katledilen birçok Yahudi arasından, şehrin yerlisi 11'inin (5 tane de yaralının) isimlerini belirtmişlerdi.[122] Fakat Türk kaynakları bile Yahudilerden pek az söz eder. Yahudilerin çektiği cefânın en iyi kanıtı istatistiksel bilgilerden anlaşılmaktadır.

TABLO-24
BATI ANADOLU'DAKİ YAHUDİLERİN 1912-1927 NÜFUSU

Vilayet	**1912**	**1927**
Hüdâvendigar (Bursa)	5.290	2.011
Aydın	44.206	18.728
İzmit	512	5
Biga	409	1.092

KAYNAKLAR: Justin McCarthy, "Jewish Population"[123] ve 1927 Türkiye Nüfus Sayımı.

---

120 F.O. 371-7898, No. E10383, "Bursa'ya giden Uluslararası İtilaf Araştırma Komisyonunun İngiltere adına katılımcısı, Savunma Sistemleri Subayı, İngiliz İmparatorluğunun OBE nişanı sahibi Kraliyet Topçu Binbaşısı H. G. Howell'in Anadolu'daki Milliyetçi Hücum Üzerine Raporu", İstanbul, 15 Eylül 1922.

121 F.O. 371-7898, No. E10383, Binbaşı Howell'in raporu, İstanbul, 15 Eylül 1922.

122 Lozan'daki Daimi Türk Delegesinin yayını: "*Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna*", Lozan, 1919, s. 96.

123 Justin McCarthy, "Jewish Population in the Late Ottoman Period", makalesi A. Levy'nin yayına hazırladığı *The Jews of the Ottoman Empire*, Princeton, 1994, s. 375-397'de yayınlanmıştır.

Tablo-24 savaş bölgesindeki Yahudilerin savaş öncesi ve sonrasındaki nüfus sayılarını göstermektedir. Batı Anadolu'daki savaş bölgesinde yaşayan Yahudilerin yarısından fazlası, Anadolu'yu ya terk etti, ya da öldü. Yüksek sayılarda olduğu bilinen Yahudi göçüne dair istatistik bulunamamış veya takip edilmemiş olduğundan dolayı, Batı Anadolu Yahudileri arasındaki telefât miktarı tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen Yahudiler arasındaki ölü sayılarının da dehşet verici seviyelerde olduğu sanılmaktadır.

HIRİSTİYANLARIN ÇEKTİĞİ ZULÜM

Müslümanların Rumlara Saldırıları. Önceki bölümlerde belirtildiği gibi, bu kitabın yazılmasının amacı, Türklerin ve diğer Müslümanların işlediği vahşeti anlatmak veya yorumlamak değildir. Bunlar, başkaları tarafından uzun uzadıya ve şaşılacak kadar detayla yeterince anlatıldı. Bunu yaparken de, vahşet en azından on katına çıkartılarak abartıldı ve olaylar zamanın tarihî gelişmelerinden bağımsız olarak anlatıldı. Aynı hataya düşmemek için, burada Yunanlıların Türkleri katletmesi kadar Türklerin de Yunanlıları katlettiğinden söz edilmelidir.

Türk Müslümanların hem Anadolu Rumlarına hem de Hellen Adası Yunanlılarına karşı davranışı, Milliyetçi Hükümetin resmi davranışı ve halkın öç alması olarak iki türden oldu.

Balkanlar ve Kafkasya'da daha önceki savaşlarda tecrübeyle saptandığı gibi, Batı Anadolu'yu istilaya gelenler de yerli Hıristiyan toplumunun aktif desteğini yanlarında bulacaklarına güvenebilirlerdi. Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki kutuplaşmanın karşılıklı düşmanlığa dönüşmesi, modern zamanın milliyetçilik akımlarına olduğu kadar, ezelden beri süregelen kendi benliğinin tanımlanmasına da dayanıyordu. Yunan toplumu, ekonomik bakımdan asırlardır Osmanlı İmparatorluğuna bağlı olarak varlıklarını sürdürmüş olmalarına rağmen, İmparatorluğun içinde yaşayan Rumlar kendilerini öncelikle Rum-Ortodoks olarak, Müslümanlar da kendilerini öncelikle İslamiyet'e inananlar olarak algılamışlardı. Anadolu'nun Müslümanlarının veya Rumlarının kendi din kardeşlerinden başkasının yanında taraf tuttuğu şüphe götürür. Kendi grubu için savaşmak veya ölmek istemeyenler buna uymak zorunda kalırlardı, çünkü diğer grupta da rahat edemezlerdi. Tüm bunlara rağmen, Yunanlıların Türklere uyguladığı şiddetin anlaşılması zordur. Sonunda, kendilerine büyük ekonomik avantajlar sunan, din dil ve etnik farklılıklarına hoşgörülü davranan bir İmpa-

ratorlukta yaşamışlardı. Her ne kadar katlettikleri Türk köylüleri de Osmanlı Hükümeti yönetiminden kendilerinden daha fazla pay almadıysa da, Anadolu'daki Rumların Avrupa'daki Yunanlılar gibi Türklerden nefret etmesinin önemli bir nedeninin, yöneticilerin Türk olmasından kaynaklandığı ve bunun da silmek istedikleri bir simge olduğundan başka izahı kalmıyor.

Siyasal zorluklar için bir kaç neden gösterilebilir. Millet sistemi bunlardan birisidir. Osmanlı geleneklerinin en güzel özelliklerinden birisi, onların etnik ve dinî farklılıklara hoşgörülü davranmalarıydı. Fakat Türkleşmiş bir nüfus, yönetim açısından daha güvenilir olabilirdi ve Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmasına da az fırsat tanıyabilirdi. Son dönemdeki huzursuzluğun bir başka nedeni de Osmanlı'nın "böl ve yönet" taktiğiydi; bu yüzden çok az iç idarî sistemler geliştirilmişti. Osmanlı hükümeti yönetim sistemini geliştirmek yerine, farklı güçleri dengelemeye çalışmıştı. Osmanlı âsâyiş güçlerinin özellikle savaşlar sırasında, cepheye çekilmesi gerektiğinde, vilayetlerdeki halkın güvenliği genellikle kayboluyordu. Polis görevini yürütecek kimse kalmadığında, milletler birbirleriyle çatışıyorlardı. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğunun gücünün en zayıf bölgesi olan Doğu Anadolu için bilhassa geçerliydi, fakat Batı Anadolu'nun çok daha medenîleşmiş ortamında da kendini göstermiştir.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki güvenlik ve asayiş, Yunan işgalinin öncesindeki yıllarda, merkezî hükümetin oradaki gücüyle orantılıydı. Gözlemciler, Osmanlı hükümetinin askerî gücünün hissedildiği bölgelerde, huzurlu ortam ve siyasî istikrar gördüklerini not ettiler.[124] Gerçekten de, Birinci Dünya Savaşı'nın arkasından İtilaf güçlerine teslim olmuş Osmanlı Hükümeti, Ermeni ve Rumların Batı Anadolu'ya dönmesine fiilen yardım ediyordu.[125] O yıllarda, kuvvetli bir jandarma gücü gerekiyordu çünkü

---

124 F. O. 371-4157, No. 83004, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 20 Mayıs 1919. Bu yazışmada Üsteğmen J. S. Perring'in, Bolu, Adapazarı gibi, sonradan işkence sahnesine dönüşen yerler üzerine hazırladığı rapor iletilmektedir. Ayrıca bkz. F:O. 371-4157, No. E62437, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 5 Nisan 1919.

125 Ayın 25'indeki uyarı gereği Hendek'i ziyaret ettim. Oraya ziyaretimin tek nedeni, Ermeni Patrikliğinin Türklerin haksız yere hayvan ve eşya gibi şeyleri ele geçirdiği şikâyetiydi. Dikkatli bir soruşturmayla, şikâyetlerin asılsız ve çok abartılı olduğunu keşfettim. Eski hikâyenin yeniden anlatılmasıydı; hayvan veya eşyanın değerinin yarısı, hatta daha da azına satıldığı şeklindeydi. Ermeni Patriğine gönderilen şikâyetin altında imzası olanlara söz edilen suçlamaları ispat edip edemeyeceklerini sordu-

Anadolu'nun bazı kısımlarında eşkıya çeteleri bulunuyordu. Kuzey ve Batı Anadolu'daki çeteler genellikle, ya Osmanlı ordusundan kaçmış olan Müslümanlar ya da askere alınmaktan veya ülke dışına sürülmekten kurtulmak için dağlara çıkan veya Yunanistan'a kaçan Hıristiyanlardan oluşuyordu.[126] Savaş bitiminde, asker kaçakları, sürgüne gönderilenler ve göçe çıkanlardan geri dönenler elverişli uğraş tuttukça, hem Müslüman hem de Hıristiyan çeteleri sayıca artmış ve kalabalıklaşmışlardı. Yunan işgalinden sonra görüldüğü gibi, Rum ve Ermeni çeteleri, Yunan istilası altındaki topraklarda meydana gelen Müslüman katliamından sorumluydular. Aynı şekilde, Müslüman çeteler de, Batı Anadolu'daki Rum ve Ermeni halkının ölüm telefatının başlıca nedeni oldular.

En feci Hıristiyan katliamları Müslüman çetelerin işiydi. Bu çetelerin bazıları milliyetçi emeller üzerine and içtiler, diğerleri milliyetçi değildi; bazıları da çıkarlarıyla birlikte yön değiştiriyorlardı (örneğin Çerkes Ethem'in etrafındaki çeteler). Hıristiyan çetelerin çoğu gibi, bunların birçoğu da sadece politik ortamdan yararlanan basit eşkıya idiler. Müslüman çetelerin işlediği en kötü vahşet, İznik-İzmit- Bursa bölgesinde 1920'nin ikinci yarısında yer aldı. İznik, Ortaköy ve Akhisar çevresindeki küçük kasaba ve köylerde yüzlerce Hıristiyan öldürülmüştü.[127]

ğumda, hiçbiri de müspet cevap veremedi. Sadece, dört ay kadar önce Patrikliğin kendilerinden böyle bir şikâyette bulunmaları isteğinde bulunduğunu ve suçlamada adı geçen Türklerin, malları çok düşük fiyata satın alan kişiler olduğunu söylediler. Sohbet sırasında, genel ortamdan tatmin olduklarını ve bir hayvanın kendilerine ait olduğu anlaşıldığında çabucak geri aldıklarını, fakat ellerinde ne yazık ki fazla bir şey kalmadığını söylediler" (F.O. 371-3660, No. 140460, Charles Hadkinson'dan de Robeck'e, İstanbul, 7 Eylül 1919).

126 Bir İngiliz gözlemcisine göre, Yunan işgalinden önce Aydın Vilayetinde meydana gelen çapulculuk olaylarının iki nedeni vardı. Bunlar: "Giritliler, Arnavutlar, Çerkesler ve Boşnaklar" gibi Avrupa'dan gelen mülteciler ile "Osmanlı ordusuna yazılmamak için adalara kaçan Osmanlı Rumlarıyla adalardan geri dönen Yunan mülteciler"di. (F.O. 371-4157, No. 72532, Smith'ten Calthorpe'a, İstanbul, 7 Nisan 1919).

127 Aşağıdakiler Ermeni ve/veya Rum Patrikhanesinin verdiği sayılardır. İngilizler, bunların "abartı"lı olduğu konusunda uyarılarda bulundular. Gerçek sayıların burada iddia edilenlerden daha az olduğu varsayılabilir, fakat bu da katliamların olduğunun bir işaretidir.

9 Haziran	Ortaköy	270
10 Temmuz	Geyve	500
15 Temmuz	Akhisar	350
27 Ağustos	İznik	400-500

Hayal ürünü olan bazı söylemler burada nakledilmemiştir. Örneğin: "Fouladjik"ta 400 kişinin güya asılmış olduğu, "Foundouklia" diye bir köyde güya 1.700 erkeğin bir köy kilisesine tıkılıp birçoğunun öldürüldüğü gibi... (F.O. 371-5057, No. E14500).

Rum Ortodoks Kilisesi, kendi cemaati için aktif kampanya yürüttü ve İtilaf devletlerine Türklerin Rumlara saldırdığını sıklıkla söyledi. İddialarının çoğu doldurmaydı, fakat bazıları da doğruydu; özellikle Milliyetçi Çeteler, (Çerkes Ethem ve adamları gibi) Milliyetçi Cephe karşısında olan çeteler ve haydut çeteleri hakkındakiler. Örnek olarak: F.O. 371-6516 No. 6596, Londra'daki Yunan Sefaretinden Curzon'a, Londra, 6 Haziran 1921. Bu yazışmada Casarea'ya [böyle yazılmış] bağlı Neopolis'in Rum Piskoposunun gönderdiği mektup iletilmektedir. Ayrıca bkz. F.O. 371-6518, No. E7104, Rum Patrikliği Bülteni, İstanbul, 16 Mart 1921.

Elbette Yunan basını, Türklerin vahşet yaptığına dair birçok iddialar yayınladı. Bkz. F.O. 371-6516, No. 6608, Granville'den Curzon'a, Atina, 27 Mayıs 1921.

İznik'teki katliamlar için bkz. F.O. 371-5214, No. 13849, *de Robeck*'ten Curzon'a, İstanbul, 21 Ekim 1920. Bu yazışmada, Karadeniz Ordusu Genel Karargâhı ("G.H.Q.A.B.S."), "Djemal Bey"i suçladı. "Bu kişiyi, Türk köylerine hücum edilip, onların yakılmasından da sorumlu tutuyordu. Ancak, G.H.Q.A.B.S.'in değerlendirmeleri güvenilir değildir.

Türklerin işlediği iddia edilen vahşete dair bilhassa saçma bir özet için örneğin Dışişleri Bakanlığından G. W. Rendel'in "Yakın zamanda işlenen, Türk Vahşeti Üzerine İlave Notlar"ına bkz. (F.O. 371-7957, No. E11885). Rendel, delili olan (Misyoner Jacquith'in raporları) hakkında yalan söylemekten hiç çekinmedi ve Türk vahşeti hakkında doğruyu söyleyen delilleri ört bas etmekten de hiç çekinmedi. Bkz F.O. 371-7956, No. E11639. Bu kaynaktaki "Büyük yangından bir kaç gün önce, İzmir Başpiskoposunun İzmir'in Türklere sağlam teslim edilmeyeceğini bildirmesinden" söz etme cesaretini gösteren bir istihbarat raporunun özetinin dağıtımını, Rendel'in durdurma girişimine bkz.

Müslümanların katline dair bir kaç kaynaktan birden gelen bildirimler, İngiliz görevlilerinin gözleriyle görmediği veya etraflıca incelemediği durumlarda, İngilizler tarafından sorgulanmış ve açıkça şüpheli bulunmuştur. Buna karşın, hiçbir dayanağı olmayan fakat Rum veya Ermenilere yapıldığı rivayet edilen şiddet eylemleri, sıklıkla düzenli olarak, bilhassa çatışmanın ilk günlerinde kabul gördü. Bu durum, gerçek ortaya çıktığında, İngiliz görevlilerin önceki analiz ve bildirimlerini geri çekmelerine neden oldu. Örneğin, Türklerin Aydın Vilayetinde ve başka yerlerde katliam yaptığı hakkında, hattâ Uşak'ta Rumların feci şekilde katledildiği iddiası da dâhil, Yunanlılarca başlatılan haberler, 1919'da yaygındı. Bu raporlar o zamanlar Londra'ya gönderildi ve genellikle Aydın Vilayetindeki Yunan katliamlarını dengeleyici unsur olarak gösterildi. Ancak araştırıldığında, "Türk katliamları" yok oluverdiler:

> Müslümanlar tarafından Rum halka hiçbir vahşet eyleminde bulunulmadığı, Aydın Vilayetinde veya yakınındaki işgal bölgelerinde düzensiz ve kontrol edilemeyen çeteler tarafından Yunan katliamlarına karşılık olarak birkaç Hıristiyanın öldürülmesi dışında hiçbir olayın gerçekleşmediği belirtilmelidir.
>
> Böylece, (benim 4 Ağustos tarihli, 1604 No.lu telgrafıma ve siz Sayın Lord'umun da 9 Ağustos tarihli 1327 No.lu telgrafına konu olan) Uşak'taki katliam iddialarının gerçek olmadığı ispatlanmıştır. Kasabanın Milliyetçi güçlere bağlı düzensizler tarafından işgal edilmesine rağmen, Hıristiyan halka zarar verilmemesi konusunda tedbir alınmıştı.

Yunan ordusu bozguna uğratıldıktan sonra, Türklerin Batı Anadolu'yu yeniden fethetmesi o kadar çabuk oldu ki, Türklerin Yunanlılardan aldığı nihaî öç üzerine belgeli kanıtlar çok azdır. İntikamın birçok yerde feci olduğu bellidir. Yunanlıların, genellikle iyi disiplin içinde bulunan Milliyetçi askerî birliklerin elinde cefa çekmediği görülüyor, fakat Türk köylülerin intikamı farklı bir konudur.[128] Yunan işgalinin olayları göz önünde bulundurulduğunda, geri dönen Türk mültecilerin, kendi yerleşim bölgelerinde artık Rumların varlığına tahammül edeceğini tahayyül etmek kolay değildir. Bu nedenle, Anadolu'nun Rumları limanlara, oradan da Yunan adalarına ve Yunan anakarasına kaçtılar. Daha birçokları Kurtuluş Savaşı'nın ardından, Yunan-Türk nüfus mübadelesi sırasında Yunanistan'a geldiler. Kurtuluş Savaşının ardından yapılan ilk nüfus sayımında, Yunan Hükümeti Türkiye'den göçüp Yunanistan'da yaşayan 1.104.216 mülteci saydı ki bunların 802.123 tanesi Anadolu'dan gelmişti (Tablo-25).

TABLO-25
TÜRKİYE'DEN YUNANİSTAN'A GÖÇEN MÜLTECİLER

Geldikleri yer	Göçmen sayısı
Ön Asya *	626.954
Doğu Trakya	256.635
Pontus	182.169
Constantinople	38.458
Toplam:	**1.104.216**

* Yer adları kaynakta gösterildiği gibidir.
KAYNAK: 1926 Yunan Nüfus Sayımı.

(F.O. 371- 4158, No. 130723, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 7 Eylül 1919.)

İngiltere Dışişleri Bakanlığı iletişim kayıtları, İngilizlerin Türk karşıtı ön yargıları konusunda eğitici örnekler içerir. "Atrocities" başlığı altında, "alleged" {güyâ} kelimesinin, Yunanlıların işlediği katliamları nitelemekte kullanıldığı görülüyor. Örneğin; "Yunanlılar _____ yerde güya Türkleri katletmiş" denilmekte. Fakat kaynağı ne kadar güvenilmez olsa bile, bu sözcük Türklerin davranışları için kullanılmamış. Örnek olarak, "Rumların Türkler tarafından _____ yerde katledildiği" denilmektedir.

128 Halide Edib Türk köylü kadınların ağzından Mustafa Kemal Paşa'ya yakarışlarını naklederken, Türklerin öç alma duygusunu şu sözlerle aksettirmiştir:

> Sen de bizim öcümüzü almalısın. Eğer onların kadınları yakalanırsa, bizim karşılaştığımız muameleye maruz kalmalarını sağlamalısın... Ah, köpekler, domuzlar... Bizleri, sanki topuklarına bulaşmış iğrenç kirmişiz gibi aşağıladılar. (*The Turkish Ordeal*, s. 360)

Halide Edib, sağ kalan köylülerin hissettiği derin intikam duygularına başka birçok örnek vermektedir.

Rum ve Ermenilerin Göçü ve Sürülmesi. Balkan Savaşlarından hemen sonra Anadolu'dan göçe çıkmaları sonucunda, bilinmeyen sayıda Rum Yunanistan'da öldü. Osmanlı Hükümeti o sırada, Anadolu'da yaşayan Rumlara hücum etmemekle beraber, onların arasında korku salmıştı.[129] Osmanlı Hükümetini elinde tutan İttihat ve Terakki Komitesi, güneybatı sahillerindeki Rum işyerlerine karşı boykot çağrısında bulundu.[130] Kıyı bölgelerinde yaşayan Rumlar, Balkan savaşları sırasında Yunanlıların Avrupa'da yaptıklarına karşılık kendilerinden öç alınacağından korktular. Bu, bilhassa Türk mültecilerin o bölgede yerleşmesinden sonra doğrudur. İlave olarak, genç Rum erkekler Osmanlı ordusuna katılmak istemiyorlardı. Bunun sonucunda, belki de 100.000'den fazla Rum, Batı Anadolu'dan Yunanistan'a kaçtı. Bir kısmı da, düşmana yandaşlık etmesi olasılığı düşünülerek Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'nun içerilerine sürüldü.[131] Bunların birçoğunun Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar sağ kalıp 1918-1919 arasında evlerine geri dönmüş olduğu görülüyor.

Anadolu'daki Savaş sırasında milli kuvvetlerin Rumları hedefleyen başlıca resmî politikası, Yunanlıların Karadeniz sahillerinden İç Anadolu'ya sürülmesiydi. Bu hareketin, Karadeniz'e yapılacak olası bir Hellenik çıkartma sırasında, yöredeki yerli Rumların, Batı Anadolu'nun işgali sırasındakine benzer bir işbirliğine girişmesini önlemek amacıyla yapıldığı söyleniyor. Fakat Hıristiyanların sürgünü o zaman olduğu gibi hâlâ o kadar duygularla yüklüdür ki, yerlerinden zorla sökülüp atılanlar hakkındaki gerçekleri

---

129 U.S. 867.00/632, Kehl'den ABD Dışişleri Bakanına, Selanik, 25 Haziran 1914.

130 U.S. 867.00/625, Horton'dan ABD Dışişleri Bakanına, İzmir, 10 Haziran 1914. Horton kuşkuyla yaklaşılacak bir kaynaktır, çünkü kendisi tarafsız bir gözlemci değildi. Ancak, boykotun yapıldığı bilinmektedir. O sıradaki, Türk Çetelerin Rumlara saldırıları konusunda şu kaynağa bakınız: Smith, *Ionian Vision*, s. 30-32.

131 Ladas (s. 16) tahminen 150.000 diyor, fakat onun sayıları her zaman Yunanlılar lehinde abartılıdır. Yunan Hükümeti, savaş öncesinde, Anadolu'dan kaçan veya sürülen Rum sayıları hakkında (hepsi de çok aşırı abartılı olarak) çok farklı tahminlerde bulundu. Örneğin; 300.000 (F.O. 371-6535, No. E12720, "Yunan Delegasyonun Diplomatik Notası" 14 Kasım 1921'de ulaşmış) ve 727.000 (Yunanistan'ın Devlet yayını, *Anti- Greek Persecution in Turkey*, Londra, 1921). Bunun yanı sıra, Ahmet Emin {Yalman} Rumların sürülmesinin pek ciddi bir şey olmadığını sanıyordu (*Turkey in the World War*, New Haven, 1930, s. 210-211). İstanbul'daki ABD Büyükelçisi Morgenthau 1914'te Rumların sürgünü hakkında raporlar göndermişti. Kaynaklarının tümü Rum'du. Bkz. U.S. 867.00/630, Morgnathau'dan ABD Dışişleri Bakanlığına yazılanlar, İstanbul, 19 Haziran 1914.

öğrenmek güçtür. Yunanlılar, Türklerin (Karadeniz) Pontus yöresinin[132] tüm Rum halkını kadın erkek çocuk demeden, öldürmek üzere Anadolu'nun içlerine sürdüğünü iddia ettiler. Türkler de sadece istilacı Yunan ordusuyla iş birliği yapabilecek yaştaki genç erkekleri veya halen çetelere katılmış veya katılma ihtimali olan eşkıyaları sürdüklerini iddia ettiler. (Demografik delililer, Türklerin iddiasının gerçeğe yakın olduğunu destekliyor, çünkü nüfus mübadelesinin yapıldığı ileriki günlerde, Karadeniz yöresinden yollanacak Rum genç, yaşlı ve kadınlar mevcuttu.) İngiliz ve Amerikan Devletlerinin Karadeniz çevresinden sürülenler hakkındaki sorularına Türklerin yanıtı, Yunanistan yönetiminde kalan Türklerin kaderi hakkında İtilaf Devletlerinin niçin merak duymadıklarını sormak oldu.[133]

Türk millî kuvvetleri sürgünün yapılmakta olduğunu hiçbir zaman saklamadılar. Bu olayı askerî gerekçelerle izah ettiler. Hakikaten durum onları haklı gösteriyordu. Yerel ortam ve geçmişteki tecrübeleri, Anadolu'da yaşayan Rumların düşmanlık yapmasının muhtemel olacağı konusunda, Türkleri diken üstünde tutuyordu. Ayrıca, Rum çeteleri Karadeniz sahillerinde operasyon yapıyor, Türk köylerine saldırıyor ve hükümet otoritesini hiçe sayıyorlardı.[134] Trabzon'daki Rum Ortodoks Kilisesinin yetkilileri, Rum Pontus Cumhuriyeti kurulmasını arzuladıklarını açıkça ortaya koydular[135] ve tüm taraflar da "Pontos" adında bir aktif başkaldırının varlığını

---

132 Aşağı yukarı, 1895 yılındaki Trabzon sancağı sınırlarının içinde kalan kısımlar, yani sonradan ayrılan Canik Sancağını da kapsayan alan.

133 F.O. 371-6526, No. E9289, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 10 Ağustos 1921. Bu yazışmada, Amiral Bristol ile Yusuf Kemal {Tengirşenk} arasındaki yazışmanın kopyası iletilmektedir. Osmanlı Hükümeti de Milliyetçilerinkine benzer bir cevap vermişti. Örneğin: "Sadrazam [sürgünlerin sorgulanmasına] şimdi cevap vermiştir ve silaha sarılması mümkün olan tüm erkeklerin sürülmesinin gereksiniminin, Karadeniz sahillerindeki kasabaları Yunanlıların top ateşine tutmaları ve Pontus isyan hareketi olduğunu söylemiştir" (F.O. 371-6526, No. E9144, Rumbold'dan gelen telgraf, İstanbul, 10 Ağustos 1921).

134 Doğudaki İngiliz Denetim subayı Albay Rawlinson'a göre, tahminen 20.000 – 30.000 Pontus Bölgesi Rum'u Karadeniz yaylalarına çeteler halinde dağılmıştı ve Milliyetçi güçlere karşı eylem yapıyordu. Bu sayılar, mutlaka abartılıdır, fakat Türklerin karşılaştığı problem hakkında fikir vermektedir (F.O. 371-7878, No. E5362, Rawlinson ile Rendel arasında geçen konuşma, 23 Mayıs 1922).

135 Pontus isyanı ile Rum Kilisesi konusunda bkz, U.S. 767.68116/30, Caffery'den ABD Dışişleri Bakanlığına yazılanlar, Atina, 15 Mayıs 1922. Bu yazışmada "Pontus Rum Piskoposluğunun Merkez Komitesinin" mektubu iletilmektedir, İstanbul, 20 Mayıs 1922. Trabzon Piskoposunun Rum bölücülüğünü desteklemesi konusunda ayrıca bkz:

kabul ettiler. Hepsinden önemlisi, Batı Anadolu'nun Yunanlılar tarafından istila edilmesi Türklerin gözü önünde cereyan etmişti ve aynı tecrübenin Karadeniz'de de tekrarlanacağından korkuyorlardı. Karadeniz'de yaşayan Türklerin de istilacı Yunanlıların elinde İzmir, Aydın veya Menemen'deki kardeşleri kadar cefa çekeceklerini biliyorlardı.

Sürgün, düşmanlarını etkisizleştirmenin klasik bir Orta Doğu ve Balkan yöntemiydi. Bu yöntem Osmanlılar gibi onlardan önce Bizanslılar tarafından kullanılagelmişti. Yakın zamanda Ormanlı Hükümeti 1914-1915'te yüz binlerce Rum ve Ermeni Hristiyan'ını savaş bölgesi veya muhtemel savaş bölgesinden sürmüştü. Sürgün, özellikle gerilla hareketine karşı etkili bir askeri taktikti, çünkü çetelerin ve istilacıların yerel desteğini kurutuyordu. Aslında bu taktik, Yirminci Yüzyılın sonlarında gerilla karşıtı yöntem olarak rağbet gördü, ancak adı sürgünden "iskân kararı" olarak değiştirildi. Tüm bunlara rağmen, 1920'de Karadeniz Rumlarını göç ettirmek Türk Milliyetçileri açısından bir hatâ olmuştur.

Geriye bakabilmenin verdiği avantajla şimdi biliyoruz ki, Yunanlıların Karadeniz kıyılarına güçlü bir askerî çıkartma yapmasına imkân yoktu. Yerli Rumların, bir Yunan istilasına katılması gerçek bir tehlike değildi. "Pontus Cumhuriyeti" ihtilalcileri hiçbir zaman politik veya askeri tehdit oluşturamamışlardı; onların sürgün yerine polis gücüyle etkisiz hale getirilmesi daha iyi olurdu. Karadeniz'de yaşayan Türk halkını tehdit eden asıl tehlike, Rum halkın Rum gerilla çetelerine vereceği destekti ki, bu da aslında gerçek bir tehditti.[136] Bununla beraber sürgün için harcanan para, zaman ve (asker olarak veya kırsal kesimde jandarma olarak kullanılabilecek) insan gücünün, Rum çetelerine karşı kazanılan küçük kazancı dengelediği şüphelidir. Sürgün olayının politik açıdan hatâ olduğu kesindir. Bir kez daha 1915 Ermeni sürgünü hakkında etrafa yayılan kısmen doğru ve yalan karışımı haberlerin, yeniden gündeme gelmesine fırsat vererek Türklerin düşmanlarının elini güçlendirdi. Batılı gazeteler Milliyetçilerin sürgün konusundaki savunmalarına yer vermediler, sadece yollarda Rumların oluşturduğu uzun kuyruklar, yarı aç insanlar ve ölenler hakkında dehşet verici hikâyeler yayınladılar.

Justin McCarthy, "Greek Statistics on Ottoman Greek Population", bu makale *International Journal of Turkish Studies* I (2), 1980, s. 66-76 da yayınlanmıştır.

136 Dipnot 134 ve 137'deki diğer kaynaklara bakınız.

Sürgün, çaresizlik anında başvurulacak bir yöntemdir. Savaşta bile, ancak çok riskli görünen ortamlarda başvurulmalıdır; çünkü çok küçük bir düşman grubunu cezalandırırken, beraberinde çok büyük bir masum grubun da çile çekmesine yol açar. Gerek ahlâken gerekse askerî veya propaganda nedeniyle olsun, Milliyetçiler Pontus Rumlarını kitle halinde sürgüne göndermeye başlamamalıydılar.

Karadeniz'den yapılan sürgünleri anlatan olaylar, o yıllarda hararetle tartışıldı. O zaman olduğu gibi şimdi de gerçeğe ulaşmanın önündeki engel, tarafsız kanıtın çok az olmasıdır. Aslında, tüm olumsuz raporlar Amerikan Misyonerlerine dayandırılmaktadır. Müslümanlar üzerine yazdıkları daha önceki raporları gibi, 1919-1922 yıllarında yayınladıkları da, gerçeklerin gözlemlenmesinden çok, ön yargılarını kapsıyordu. Gördüklerinin ne olduğu konusunda, misyonerler kendi aralarında bile hemfikir olamadılar.[137]

Samsun'dan yola çıkan sürgünler arasındaki ölüm telefatı, onların ihtiyaçlarına yeterli ilgi duyulmamasından kaynaklandı. Sıklıkla aç ve susuz kaldılar ve bazen de soygunculara karşı korunmadılar; hatta bazen onları korumakla görevlendirilenler onları soydu. Sonuç olarak, adedi kesin bi-

137 Bkz F.O. 371-7876, No. E4648, Rumbold'dan gelen telgraf, İstanbul, 10 Mayıs 1922. İngiliz arşivlerindeki F.O. 371-7877 numaralı cilt, sürgünler konusunda malzemeyle doludur. Bu ciltteki dokümanları okurken, tüm iddiaların misyonerlerden kaynaklandığı fark ediliyor. Misyoner suçlamalarının en kapsamlı derlemesi şurada bulunabilir: U.S. 867.4016/588, Bristol'dan ABD Dışişleri Genel Sekreterine yazılanlar, İstanbul, 12 Temmuz 1922.

Doğudaki İngiliz Denetim subayı Albay Rawlinson Karadeniz'deki Rum köylerinin gerçekten boşaldığını söyledi, fakat bunun yanı sıra 20.000-30.000 Rum'un, Milliyetçilere karşı çarpışan Rum çetelerine katıldığını da söyledi (F.O. 371-7878, No. E5362, Albay Rawlinson ile sohbet, 23 Mayıs 1922).

Milliyetçiler, Yakın Doğu Yardım Vakfı {NER} İstanbul Bölgesi'nin Yöneticisi H.J. Jacquith'den Harput'a giderek Richard Yowell'in suçlamalarını yerinde araştırmasını rica ettiler. O da gitti. (Bkz. F.O. 371-7878, No. E5381, *Chicago Tribune* gazetesinden gelen telgraf, 21 Mayıs 1922.) Jacquith, bir mektubunda Harput yöresindeki Hıristiyanların durumunun iyi olduğunu belirtti. (F.O. 371-7880, No. E6575, 22 Haziran 1922). İngilizler, onun böyle söylediğine inanamadılar ve kendisiyle görüştüler. Kendisi de, gerçekten böyle bir mektup gönderdiğini söyledi (F.O. 371-7880, No. E7288, Henderson'dan Balfour'a yazılanlar, İstanbul, 18 Temmuz 1922).

Suçlamada bulunan Yowell'in iddialarının Yakın Doğu Yardım Vakfı {NER} gönüllüleri Billings ve Janquith tarafından yalanlanması konusunda bkz F.O. 371-7878, No. E5692, Anadolu Haber Ajansı'ndan. Yowell'in iddialarının Türkler tarafından yalanlanması konusunda 25 Mayıs 1922 tarihli *Times* gazetesine bkz. Ayrıca bkz. F.O. 371-6538, No. 14360, ABD Yakın Doğu Yardım Vakfı Raporları.

linmeyen fakat yüksek sayıda, kayıp verdiler. Rumların varacağı son yer Doğu Anadolu'nun Mamuretül Aziz Vilayetinin Harput şehriydi. Amansız Türk karşıtı olan Amerikan Yakın Doğu'ya Yardım {NER} Teşkilatı çalışanlarının verdiği en yüksek sayılara göre 30.000 kişi sürülmüştü, bunlardan 8.000'i Harput'a varmadan yollarda, birçoğu da sonradan öldüler. Ancak, Amerikan Misyonerlerinin ölüleri saymasına imkân yoktu ve onların, sürgüne çıkarılanlarla ölenler hakkındaki tahminleri muhtemelen abartılıydı.[138]

Karadeniz'den sürülenlerle daha önceki zorunlu göç olayını değerlendirirken çoğu zaman göz ardı edilen bir etken; Türk Milliyetçilerin niyeti Rumları öldürmek veya kaçmaya zorlamak olsaydı, onları resmen sürmelerine hiç gerek olmadığıdır. Hiçbir zaman sürülmemiş fakat sadece kaçıp gitmeye veya ölüme zorlanmış olan Batı Anadolu Müslümanlarının kayıp ve ölüm oranı bunu ispat etmeye yeterlidir. Bu nedenle, Türklerin "sürgüne göndererek yok etmeye" niyetlendikleri iddiası belli ki yanlıştır. Yunanlıların uyguladığı kaçmaya zorlamak ile Türklerin zorunlu sürgün yöntemi arasında tercih yapılacaksa, Türklerin yöntemi tercih edilir. Tüm bunlara rağmen, Rumların sürülmesi çok insanlık dışı olaylar ve ölüm getirmiştir.

---

138 1912-1922 yılları arasında tahminen 65.000 Pontus Rum'u ölmüştür. (Aslında 1922 yılına gelindiğinde nüfusları 1912 yılındaki seviyesinin 65.000 kadar altına düşmüştü; bu nedenle, kullanılması doğru olan terminoloji ölüm değil "nüfus kaybıdır".) Bu kayıpların nedenleri arasında savaş ortamının yarattığı mahrumiyet koşullarının getirdiği ölümler, Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelen zorunlu ve isteğe bağlı göçler, çetelerin saldırısı, bulaşıcı hastalıklar ve benzerlerinden kaynaklanan ölümler de sayılmalıdır. Yörenin tüm Rum nüfusunun göçe çıkartılmadığı kesinlikle bilindiğine göre, zorunlu göç sırasında olasılıkla 8.000 kişi ölmüştür (*Muslims and Minorities*, s. 112-113. Anadolu'dan göçüp, önce Yunanistan'a giden, oradan ABD'ye veya başka yerlere göçenlerle Yunan nüfus sayımından önce ölenlerin hepsi, tüm göçebeler sayısı içindeki orantılarına göre dağıtılmışlardır). Daha yüksek ölüm oranları veren diğer kaynaklar inanılır gibi değildir.

Sürgünlerin hikâyemsi, kanlı ve pek de gerçeğe yakın olmayan anlatımları için bkz: F.O. 371-7381, No. E8286, "The Statement of Ethel Thompson, Boston, Mass. {Ethel Thompson'un Tanıklığı}" Boston, Massachusetts. Misyoner Dr. Kennedy'nin tahminine göre, sadece Sivas şehrinden 15.000 Rum sürülmüştü (F.O. 371-6536, No. E13197, Dr. Kennedy'nin notu, İstanbul, 21 Kasım 1921). Son Osmanlı nüfus sayımında (*1330 Nüfus* {Rumi 1330 = Miladi 1914}), Sivas şehri ve civarındaki köylerde sadece 728 Rum bulunduğuna göre, bu kadar yüksek sayı gerçekten hayret vericidir. Çeşitli kasabalardan göçe çıkarılanların sayıları hakkında bkz: F.O. 371-4157, No. 83004, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 20 Mayıs 1919. Bu yazışmada Üsteğmen J. S. Perring'in raporu iletilmektedir.

Bu sürgünlerin, savaş sırasında Rum halkına uygulanan, yegâne etkinlik örneği olduğu görülüyor. Rumlara karşı girişilen Türk eylemlerinin çoğu bireysel saldırı veya çete hareketleriydi. Bu hareketlerin çoğunun nedeni, uzun zamandır sürmekte olan nefret ile yağmacılık dürtüsüdür. Bu eylemlerin hepsi öç almak diye sınıflandırılabilir, çünkü Yunan davranışlarının ardından ortaya çıkmışlardır; eğer Yunanlılar işgale kalkışmasalardı, bunlar gerçekleşmeyebilirdi. Bunların, Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında, Yunan güney yarımadasındaki Müslüman halkın sürgünü ve katliamı kadar eskilerden başlayıp, uzun süre tekrarlanan zorla göç ettirmek veya sürgün silsilesine cevap niteliğinde olduğunu düşünmek daha doğrudur. Bu bağlamda, 1919'da kim önce öldürdü sorusunun anlamı kaybolur.

Sonradan Anadolu'daki Savaşa sahne olacak bölgelerin, Yunanlılar hücum edene kadar, tamamen sakin ve muntazam asayiş içinde olduğunun belirlenmesi gerekir. Bunu, İtilaf Devletlerinin İzmir Komisyonu dâhil tarafsız gözlemciler de beyan ederler. Aslında, İzmir'in işgalinden sonra bile, Türklerin elinde bulunan bölgelerde yaşayan Rumlar, Yunanlıların gelip de bölgelerini işgal etmesine kadar güven içinde yaşamaya devam ettiler.[139] Hrisityanların yaşam tehlikesi Yunan işgaliyle, bilhassa Yunanlıların geri çekilmesi ve sonrasında Müslümanların öç almaları sırasında başladı. Yalova-Gemlik yarımadası gibi bölgelerde, Milliyetçi çeteler Yunan istilası sırasında bile görülmediler; o sırada sadece Rum ve Ermeni çeteleri mevcuttu.[140] Aydın bölgesinde 1919'da, Yunanlıların Türklere uyguladığı vahşetin çok iyi bilindiği sırada bile, Türk askerleri kendilerine çok hâkim oldular. Hıristiyanların katledildiğine dair dedikoduların çıktığı bir yer üzerine yorum yapan İngiliz temsilcisi Morgan şöyle demiştir: "Aksine söylentiler sürekli olmasına rağmen, Bergama'da hiçbir Ermeni öldürülmedi ve aslında [Türk askerleri tarafından] Ermeni, Yahudi veya Rumlar

---

139 Bu söylem doğudan ziyade batı için doğrudur, çünkü savaş Doğu Anadolu ve Kafkasya'da az veya çok hep vardı.

140 Bkz Toynbee, s. 278.

Bu kitabımda, Türkler aleyhindeki ispatlanmamış iddiaların hiçbirine yer vermedim. Bu iddiaların bazıları doğru olabilir, fakat kolayca kayıt altına alınamamış veya ispat edilememişlerdir. Ama, birçokları boş hayal ürününe benziyor. Örnek için bkz. Londra'daki Yunan Büyükelçisi Bay Ranyaki'nin "Kemalist çetelerin" Kayseri'de Rum ve Ermenilere işkence ettiği iddiası. Çeteler hakkında hiçbir bilgi verilmemiş veya neye dayanarak "Kemalist" olduklarını söylediği de izah edilmemiş. Aslında, bir katliamın yer aldığını şüpheye düşüren çok sağlam nedenler mevcut.

dâhil yerli halktan bir kimsenin öldürülmesi yer almadı."[141] Hatta 1921 Mayıs ayına kadar, Türk yöneticiler mümkün olan her yerde hâlâ barışı temin ediyorlardı ve Hıristiyanlar korunmaktaydılar. "İzmit yarımadasını araştırmakla görevli İtilaf Komisyonu" raporuna göre: "Aynı bölgede, Rumların azınlıkta bulunduğu Türk yönetimi altındaki sahalarda, yan yana bulunan farklı milletlerden insanların yaşadığı köylerde bile, sorunsuzca yaşandığına dair kanıtlar var." ("Aynı bölge" dediği yerler, Yunanlıların/Rumların toplumun asayişini bozduğu ve Türklere eziyet ettiğinin Komisyonca kanıtlandığı yerlerdi.)[142]

Anadolu'da belli sayıda Rum ve Ermeni mültecinin, yeterli bakım görmedikleri için öldüğü şüphe götürmez. Türk kontrolü altında bulunduğu sırada Eskişehir gibi şehirlerde bulunan fazla ekmek ve barınak, öncelikli olarak Müslüman mülteciler arasında dağıtıldı; onlardan artan olduysa Hıristiyan mültecilere dağıtıldı. Örnek olarak: Hıristiyan mülteciler, İtilaf güçleri tarafından Eskişehir'deki eski evlerine gönderildiler (veya kendi tabirleriyle gitmelerine izin verildi). Yerel Türk Hükümet yöneticisi ise Hıristiyanların eski evlerine yerleştirilmiş olan Trakya'dan gelme Müslüman mültecileri, o evleri boşaltmaya zorlamayı reddetti.[143] Sadece (Yunan işgali öncesinde) İtilaf güçlerinin kayıtsız şartsız kontrolü altında bulunan Marmara Adası gibi yerlere, Hıristiyan mülteciler rahatça yerleştirildiler. Bu durumlarda, Hıristiyan mültecilerin evlere kavuşabilmesi için, Müslüman mülteciler kovulmuştu.[144]

Milli kuvvetlerin en büyük disiplin zaafı Yunan istilasının başladığı, İzmir şehrinde oluştu. Türk güçleri kente ulaştıklarında, Yunan ordusunun terk ettiği bir şehirle karşılaştılar. Askerler ve birçok yerli halk İzmir Limanına gelip oradan geçerek, Yunan ve İtilaf Devletlerinin gemilerine binmişlerdi.

---

141 F.O. 371-4219, No. 104611, Morgan'dan Calthorpe'a, İzmir, 24 Haziran 1919.

142 F.O. 286-759, No. E6204, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 20 Mayıs 1921. Bu yazışmada, İzmit Yarımadası Araştırma Komisyonu (Albay Farmer'ın) Ara Raporu iletilmektedir.

143 F.O. 371-4157, No. 18850, Palmer'dan Calthorpe'a, Eskişehir, 27 Aralık 1918. Ayrıca bkz F.O. 371-4157, No. 18835, Calthorpe'dan Balfour'a, İstanbul, 17 Ocak 1919. Bu yazışmada Türklerin Samsun'da Rumlara ev vermeyi reddettiğine dair Bay King'in yazdığı mektup iletilmektedir.

144 F.O. 371-4157, No. 49189, Perring'den İngiltere Yüksek Komiserine, İstanbul, 5 Mart 1919.

İleriki aylarda onları yüz binlerce[145] Anadolu'nun Rum ve Ermeni göçmeni takip edecekti. Anadolu Hıristiyanları bir daha geri dönmediler.[146] Milli ordu, ilk başlarda şehirde asayişi temin etti.[147] Yabancı Konsolosluklar gibi, tehlikede olması muhtemel yabancı binaları korumak için askerler görevlendirilmişti. Senelerdir Yunan işgali altında acı çekmiş bulunan İzmir şehrinin Türk halkı, Türk askerleri tarafından kontrol altında tutuluyorlardı. Sonra bu durum değişti. Millî ordunun şehri ele geçirmesinden bir kaç gün sonra, Hıristiyanların yaşamları ve mülkleri tehlikeye girdi. Şehirdeki Hıristiyan malları gasp edilmeye başlandı ve İzmir'de kalan Rum ve Hıristiyan halk, yerli Müslüman halk tarafından, bazen Türk askerlerinin de yardımıyla öldürüldüler. Yağmacılığın başlamasına kadar geçen bir kaç gün boyunca askerî disiplinin sağlanmış bulunması, askeri yöneticilerin olacakları hissettiğinin işaretidir.

İzmir'in son dramı, Osmanlı İzmir'ini yok eden büyük bir yangınla geldi. Yangın Ermeni bölgesinde başlamıştı. Yangının kimin tarafından başlatıldığı konusunda tarihî veriler biraz karmaşıktır; belki yerli Ermeniler, belki

---

145 F.O. 371-7956, No. E11426, Rumbold'un telgrafı, İstanbul, 21 Ekim 1922.
F.O. 371-7956, No. E11639, İstihbarat Özeti No. 4, 25 Ekim 1922.

146 Yunan ordusunun İzmir'i terk etmesinden sonra, geride kalan 17-45 yaş arasındaki tüm Rum erkekleri, Milliyetçiler tarafından gözaltına alındılar. Bu erkeklerin çoğu mücadeleye katılmamış olsa bile, Türklerin Rum erkeklerin davranışından çekinmesi için yeterli nedenleri vardı. Misillemede bulunmak isteği de galebe çalmış olabilir. Rumlar genellikle amele taburlarına sevk edilmişti. Muhakkak ki yaşamları keyifli değildi. Onların maruz kaldığı muamele konusunda çelişkili ifadelerle karşılaştım. Yunan Kızılhaç'ı, Yunan savaş esirlerine sert muamele edildiğinden şikâyetçi oldu (Anglo-Hellenic Derneği, *The Treatment of the Greek Prisoners in Turkey*, Londra, 1923). Öte yandan Amerika'nın İzmir Felaketi Mağdurlarına Yardım Komitesi, Yunan savaş esirlerinin iyi muamele gördüğünü söylemiştir (U.S. 867.4016/813, Treat'ten ABD Dışişleri Bakanlığına yazı, İzmir, 9 Aralık 1922. Bu yazışmada, İzmir Felaketi Mağdurlarına Yardım Komitesi Başkanı ve Sekreterinin gönderdiği mektup iletilmektedir). Yunan savaş esirleri, en sonunda Türk esirlerle veya umumî nüfus mübadelesi sırasında değiş tokuş edilmişlerdir. Ayrıca bkz F.O. 371-7956, No. E11251, Ek:1, Dr. Nansen'den İtilaf Güçlerinin Yüksek Komiserlerine yazılanlar.

147 "[İzmir'e giren] Türk askerleri disiplinliydiler ve bir kaç istisna dışında, durum sakindi" (W.O. 106-1502, Karargâh raporu, No. 12, 11 Eylül 1922). Ayrıca bkz W.O. 106-1501, C.R.A.F./131/5/"GR"/2, "Greco Turkish Operations Part II, September 3 to September 11th {Yunan-Türk Harekatları, II. bölüm, 3-11 Eylül Arasındaki Durum}". Bkz. Heath Lowry, "Turkish History: On Whose Sources Will It Be Based? A Case Study on the Burning of İzmir {Türk Tarihi, Kimin Kaynaklarına Dayanmalıdır? İzmir'in Yakılması Üzerine Bir Araştırma}"; bu makale *Osmanlı Araştırmaları* Cilt IX, 1988'de yayınlanmıştır.

yerli Müslümanlar, belki de Milliyetçi askerler tarafından başlatılmıştı. Aslında bir değil birçok yangın olduğu düşünülebilir. Bunlar şehrin Türklerin elinde kalmasına razı gelmeyen intikam peşindeki Hıristiyanlar veya şehrin yandığını görmek isteyen (savaşlarda bu tür şeyler olasıdır) disiplinsiz sivil halk veya askerler tarafından başlatılmış olabilir.[148] Sıklıkla öne sürülen, Türk Milliyetçi Hükümetinin ikinci büyük şehrini tam yeniden eline geçirmişken kasıtlı olarak yaktığı fikri ise ilk bakışta saçmalıktır.

1912-1922 yılları arasında, aşağı yukarı 300.000 Anadolu Rum'u yok oldu. Bunların çoğu Karadeniz sahillerinde ve Batı Anadolu'da yaşamakta olan Rumlardı.[149] Türkler gibi onlar da açlık, hastalık ve katliam dolayısıyla can verdiler. Ölümler konusunda özel istatistikler tutulmamış olduğu için, kaç tanesinin hangi yılda öldüğünü kestirmek kolay değildir. En çoğu Anadolu Savaşı sırasında ölmüştür, fakat birçokları da Birinci Dünya Savaşının getirdiği sefalet koşullarından ölmüştür. Sonuç olarak, Yunanlıların Anadolu'yu istilası, Anadolu Türkleri için olduğu kadar Anadolu Hıristiyanları için de büyük felaket getirmiştir.

SAVAŞIN SONUÇLARI VE GETİRDİĞİ FELAKET

MÜSLÜMAN MÜLKLERİNİN YAĞMALANMASI VE HARAP EDİLMESİ

Müslüman mülklerinin kaybı, Anadolu'nun Rum halkı ile Yunanlı subaylar, askerler ve yöneticiler tarafından bireysel düzeyde çalınması sonucunda meydana gelmişti. Her savaşın parçası olduğu için, bir miktar hırsızlık beklenebilirdi. Ancak bu normal sayılabilecek ganimet avcılığına, Türk mülklerinin politik amaçla kasıtlı olarak harap edilmesi ilave edilmişti. Yunan istilası başka yönlerden olduğu gibi, bu konuda da 1877-1878 ve 1912-1913 savaşlarına benzerlik göstermiştir.

Yağmacılığın büyük kısmı, terk edilen Türk köylerinde yapıldı. Yunan askerlerinin geleceğinin duyulmasıyla birlikte yerli halk, kaçmıştı; yanlarına biraz yiyecek ve bir kaç üst baştan başka hiçbir şey alamayacak kadar çabucak, sağ olduklarına şükrederek köylerini terk etmişlerdi. Örneğin,

148 Bu dönemde ortaya çıkan birçok sorun gibi, İzmir yangını da tartışma yaratmıştır. Birçokları delilleri incelemeden Türkleri suçlamakla yetinmişlerdir. Bu türden bir çalışmanın en göze çarpanı: Marjorie Housepian, *The Smyrna Affair*. Başka kaynakları da hesaba katan bir çalışma için bkz Lowry, "*Burning of İzmir.*"

149 *Muslims and Minorities*, s. 132.

güya ateş hattını kısaltmak için, Yunan askerleri siperlerini Ödemiş'in kısa bir mesafe ilerisine kaydırdığında 4.000 Türk derhal evsiz kaldı. Varları yokları geride kalmıştı ve hepsine de Yunan askerleri tarafından el konuldu. Askerler hayvanları sürüp götürdüler, çuvallar dolusu hububat ve tütünü kağnı arabalarına doldurup taşıdılar. Hattâ yapı malzemelerini alabilmek için, evler bile yıkılmıştı.

Taşınabilir her şey, Ödemiş'teki Yunan Yerel Kumandanlığına sevk edilmişti.[150] İngiliz Yüksek Komiseri, de Robeck bu hırsızlıktan söz ederken şu yorumda bulundu:

> Uygulamayı kolaylaştırmak için, planladıkları Yunan cephe hattında yapılan küçük bir düzeltme, kış başında 4.000 kişinin daha evsiz barksız ve perişan vaziyette ortada kalmasına neden oldu.
>
> Art arda gelen bu türden raporları aldıktan sonra, Ön Asya'nın batısında gelişen bu olayların İtilaf güçlerinin uğrunda bu savaşa katıldığı asli amaçlarına ve ideallerine ne kadar ters düştüğünü düşünmekten insan kendisini alamıyor.[151]

De Robeck'in belirttiği gibi, Ödemiş-Tire arasındaki birçok Türk köyü harap edilmişti. Yunanlıların oradan geçmesinden sonra, örneğin Sevikli'deki 100 evden sadece biri barınılabilir halde kalmıştı.[152] İngiltere Yüksek Komiserliğinin İzmir'deki temsilcisi James Morgan, bölgede yer alan bu tür yağmacılık çeşitlerinden örnekler toparlayıp, bulduklarını İzmir'deki Yunanistan Yüksek Komiseri Bay Stergiades'e yolladı. Yağmacılık, katliam, kadınların kaçırılması ve Türk köylerinin harap edilmesini detaylandırarak kendisinden bir izahat istedi.[153] Bay Sterghiades cevap vermedi.

---

150 F.O. 371-4224, No. 10731 (kopyası F.O. 608-271, No. 10731'da bulunmaktadır), de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 27 Aralık 1919. Ayrıca bkz F.O. 286-759, Yüksek Komiser'den Curzon'a, 3 Ocak 1920.

151 F.O. 371-4224, No. 10731 (kopyası F.O. 608-271, No. 10731'da bulunmaktadır), de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 27 Aralık 1919.

152 F.O. 371-5133, No. E3866 Webb'den Curzon'a, İstanbul, 17 Nisan 1920. Bu yazışmada askeri istihbarat raporları iletilmektedir.

153 F.O. 371-5133, No. E5032 Webb'den Curzon'a, İstanbul, 22 Nisan 1920.

Osmanlı Hükümeti, ilk hücumları sırasında (yani 1919'da) Yunanlılar tarafından harabeye çevrilen Menderes Vadisindeki 76 köyün isimlerini listelemişti.[154] Listelerinin doğru olmadığını düşündürecek bir neden yoktur, çünkü bu köy isimleri İtilaf güçlerinin kaynaklarıyla ve başka Türk raporlarıyla da kanıtlanmaktadır. Oysa adı bu listeye geçenler sadece hükümetin bildikleriydi, gerçekte ise kimsenin haber almadığı başka birçok küçük köy ve yerleşke de yok edilmiş olmalıdır. Yunan askerleri Ayvalık üzerine ilerlerken, yolları üzerindeki tüm Türk köyleri yağmalandı. Sadece Ayazmend'deki talan üç gün sürdü. Ganimetlerin çoğu "gemilerle Midilli'ye taşındı."[155] Aydın ve Ödemiş gibi şehirler, talan edilen eşyaların toplanma merkezi oldular ve gasp edilen eşyalar, buradaki pazarlarda satıldı veya Yunanistan'a gönderildiler.[156]

Yunanlılar yağmalamak için, Osmanlı devlet memurlarının ve özellikle de ordu ve jandarma mensuplarının evleriyle mülklerini özenle seçmişlerdi. Osmanlı subaylarının istisnasız hepsinin soygundan geçirilmesi, onların kasten özenle seçildiği ve soyulmalarına Yunan otoritelerin rıza gösterdiği, hatta soygunları teşvik ettiği konusunda çok az şüphe bırakıyor. Çoğu bölgelerdeki Osmanlı ordu erkânının mülkünün yağmalanmasının boyutunu ölçmeye, imkân yok. Ancak, İzmir'deki Osmanlı askeriyesinin soygununun hesabı düzenli olarak tutulmuş ve Osmanlı Hükümeti, Aydın garnizonu subaylarından kimlerin soyulduğuyla çalınan eşyaların titizlikle hazırlanmış olan listesini sunmuştu. Bu listede silahları, şahsi eşyaları, atları, sandıkları, hattâ ev eşyaları bile çalınan, sadece Aydın garnizonundan 310 subayın İsimleri verilmişti.[157]

Evlerle binaların yıkılması her ne kadar felaket getirdiyse de, yük ve çiftlik hayvanlarının çalınması kadar kalıcı etki yaratmadı. Zamanla, evlerin yenisi yapılabilirdi. (En acı kayıp, yapı malzemesi olarak kullanılacak keres-

---

154 Second Section of the General Staff of the Western Front {Batı Cephesi Komutanlığı Genel Kurmaylığı İkinci Şubesi}, *Greek Atrocities in Asia Minor*, s. 109-110.

155 F.O. 371-4221, No. 12447, Hadkinson'un Ayvalık Raporu, 7 Ağustos 1919.

156 F.O. 371-4220, No. 115562, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 1 Ağustos 1919. F.O. 371-4224, No. 170731, İngiliz Güçlerinin Cephedeki Karargahından "istihbarat", İzmir, No. 1021/S.I., "Ödemiş İstihbarat Subayının Ödemiş ve Tire'deki durum üzerine 5-12-1919 tarihli özet raporu" ve F.O. 371-4224, No. 170731, İngiliz Güçlerinin Cephedeki Karargahından "istihbarat", İzmir, No. 1023/S.I., "Aydın İstihbarat Subayının Tire'ye seyahati üzerine özet raporu."

157 *Les Grecs a Smyrne, Nouveau témoignages sur leurs atrocités*, Paris 1920, s. 32-37.

telik ağacın kalmamış olmasıydı; orman bırakılmamış olan Anadolu'da yakılmış ağaç genellikle yeri doldurulamayacak bir varlıktı.) Ancak at, eşek veya koyunların yeterli sayılarda üremesi için, nesiller süren ithalat ve çiftleştirme gayretleri gerekmekteydi. Türk temsilcisi İsmet Paşa'nın Lozan Konferansında sunduğu savaş bölgesindeki çiftlik hayvanlarının kaybına dair istatistikler (Tablo-26), sayıların hazırlanması için harcanan titizliğe lâyık olmayacak kadar az etkileyici olsa da, problemin büyüklüğünü belli etmektedir. Savaştan sonra verilen "Felakete uğrayan bölgede hiç yük hayvanı kalmadı"[158] şeklindeki Türk demeçlerinin doğru olduğu görülüyor. Yiyecek veya askeri malzeme taşımaya yarayışlı olan hayvanlara her iki ordu tarafından da el konulmuştu veya Yunan geri çekilmesi sırasında kötü niyetle öldürülmüşlerdi.[159]

TABLO-26
İŞGAL EDİLEN BÖLGELERDEKİ HAYVAN KAYIPLARININ SAYISI

	Atlar	Eşeklerle Katırlar	İnekler	Mandalar	Develer	Keçiler	Koyunlar
İzmir Sancağı	40.774	13.962	24.105	32.971	5.464	192.739	156.031
Saruhan	24.502	13.170	12.997	20.254	1.988	44.034	86.137
Aydın	7.126	4.830	7.543	11.115	30	25.471	29.581
Denizli	1.832	3.314	3.061	1.759	38	34.321	28.249
Bursa	3.730	630	38.820	29.058	-	1.251	39.916
Ertuğrul	504	258	36.364	27.181	-	403	29.640
İzmit	5.702	2.790	28.437	34.113	-	12.100	161.109
Eskişehir	28.202	15.796	82.347	34.374	748	297.614	1.120.009
Karesi	4.862	1.122	4.281	6.973	164	6.066	40.203
Afyon	528	954	1.860	2.859	-	4.164	28.260
Kütahya	13.222	2.850	17.500	18.618	-	99.922	33.752
Haymana Kazası	3.086	3.710	7.665	8.955	72	103.254	17.370
TOPLAM:	**134.040**	**63.926**	**264.980**	**228.230**	**8.504**	**821.339**	**1.770.316**

KAYNAK: İsmet Paşa tarafından Lozan Konferansında sunulmuş belge[160]; toplama hataları orijinal metinde olduğu gibi verilmiştir.

İstatistiklerle o zamanın açıklamaları, Batı Anadolu'nun Müslüman köylülerinin korkunç bir akıbetle karşılaştıklarını belirtiyor. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki mahrumiyet yıllarının ardından bir de toprakları Yunanlılar tarafından işgal edilince, Müslüman köylüleri sığınmacı haline düştüler.

158 F.O. 371-9061, No. E969, "Türklerin, Yunanistan'dan Tazminat Talebine Dair Diplomatik Nota", M. İsmet {Paşa} tarafından sunulmuş, Lozan, 20 Ocak 1923.

159 F.O. 371-4221, No. 124447, Webb'den Curzon'a, İstanbul, 24 Ağustos 1919. Bu yazışmanın B ekinde, Kumandan Kıdemli Yüzbaşı Hadkinson'dan İzmir'deki İngiliz Donanmasına yazılanlar, Ayvalık, 4.7.1919, "Ayvalık Raporu."

160 F.O. 371-9061, No. E969, "Türklerin, Yunanistan'dan Tazminat Talebine Dair Diplomatik Nota", M. İsmet {İnönü} tarafından sunulmuş, Lozan, 20 Ocak 1923.

Sağ kalabilenler geri döndüklerinde evlerinin yıkılmış olduğunu ve tamir edebilmek için çok az kereste kaldığını gördüler; bıraktıkları başaklar yakılmış, yerinde anız kalmıştı ve yeni ekim için de çok az tohum mevcuttu. Köylüler tohum bulduklarında, tarla sürecek saban bulamadılar. Toprağı kazmaya ve ekmeye yarayacak araç gereç bulduklarında ise insan gücüyle çekmek zorunda kaldılar, çünkü çift sürecek hayvanları yoktu. Batı Anadolu'nun köylüleri için savaşın etkileri, Türk ordusunun son zaferinden yıllar sonra uzun süre hissedilmeye devam etti.

Osmanlı Devletinin mülküyle parasının Yunan birlikleri ve resmî görevlileri tarafından çalınması iki amaca hizmet ediyordu; birisi Yunan Devletini zenginleştirmek, diğeri de işgal bölgelerindeki Osmanlı Devletinin işlevini felce uğratmak. Bu tür haraç kesilmesi, hem ateşkes mütarekesi şartlarıyla hem de İtilaf devletlerinin Yunanlılara devrettiği görevle doğrudan çelişştiyse de, Yunanlıların elinden çok az Osmanlı mülkü kurtulabildi. İzmir, Bursa, Bandırma, Edremit, Karesi ve başka yerlerde, devlet gelirlerine hattâ posta pulu stokuna bile el konuldu. Osmanlı devleti, kendi hesaplarına göre İzmir'de, 17.332.961 Lira 95 kuruş değerinde altın, gümüş ve nakit para kaybetti; nakde çevrilebilir belgelerden kaybı daha da yüksek oldu.[161] Osmanlı devletinin hızar atölyeleri, ziraat okulları ve askeri imalathânelerinden donanım, âlet edevat, makineler, hayvanlar ve ham maddeler de alınmıştı. Osmanlı Ziraat Bankasının varlığına el konulup götürüldü. Bu tür hırsızlıkla Türk halkına uygulananlar arasındaki yegâne fark resmiyetti; Yunan askerleri devletin mallarına el koymadan önce, sıklıkla resmi bir emir belgesi gösteriyorlardı.[162]

---

161 Osmanlı Hükümeti yayını, *Rapports Officiels reçus des autorités militaires Ottomanes sur l'occupation de Smyrne par les troupes Helléniques*, İstanbul,1919, s. 50 ve 51.

162 Özet için bkz F.O. 371-6561, No. E813, Rumbold'dan Curzon'a yazılanlar, İstanbul, 3 Ocak 1920.

TABLO-27
BATI ANADOLU ŞEHİRLERİNDE YIKILAN BİNA SAYILARI

Şehir	**Harap edilen Bina Sayısı**	**Savaş öncesindeki Bina Sayısı**
Manisa	13.633	14.773
Alaşehir	4.350	4.500
Salihli	2.000	2.200
Kasaba [Turgutlu]	6.126	6.326
Gördes	431	Tamamen yerle bir edilmiş
Aydın	6.243	Tamamen yerle bir edilmiş
Nazilli	2.121	Tamamen yerle bir edilmiş
Senhe [Söke]	1.731	Çoğu yıkılmış
Mihalıç [Karacabey]	1.965	Tamamen yerle bir edilmiş
Pazar Köy	408	Tamamen yerle bir edilmiş
Bilecik	2.245	Tamamen yerle bir edilmiş
Söğüt	948	Tamamen yerle bir edilmiş
Yenişehir	1.187	Yarısı yıkılmış
Bozüyük	748	Tamamen yerle bir edilmiş
Pazarcık	644	Tamamen yerle bir edilmiş
İznik	615	648
Karamürsel	830	847
Yalova	232	286
Eskişehir	1.867	Kısmen yıkılmış
Mihalıççık	905	Tamamen yerle bir edilmiş
Uşak	1.971	Çoğu yıkılmış
Gediz	694	Tamamen yerle bir edilmiş
Çivril	405	Tamamen yerle bir edilmiş
Eşme	307	Tamamen yerle bir edilmiş
Bandırma	1.305	Çoğu yıkılmış harap edilmiş
Afyon Kara Hisar	394	Kısmen yıkılmış
TOPLAM:	**54.205**	*

KAYNAK: Lozan'daki Türk delegesi[163]
* Orijinal kaynakta verilen toplamdır. Asıl yekûn 54.305 ediyor.

163 F.O. 371-9061, No. E969, "*Mémorandum relatif aux dévastations grecques en Asie Mineure* {Küçük *Asya'daki Yunan Tahribatı ile ilgili muhtıra*}", İsmet (İnönü) Paşa tarafından sunulmuş, Lozan, 20 Ocak 1923. Bu tablo Lozan Barış Konferansında, Türklerin tazminat talebinin temel dayanağı olarak sunuldu. İsmet Paşa'nın sayıları arasında İzmir yangını sırasında yananlar da dâhil olarak İzmir'de yok olan binalar vardı. O talepteki sayılar (£175.905.108 değerinde 18.865 adet yıkılmış bina) tablolardaki sayıların arasında belirtilmemiş.

TABLO-28
KIRSAL KESİMDEKİ YIKILAN BİNA SAYILARI

Sancak veya Kaza	**Yıkılan Bina Sayıları**
İzmir Sancağı	13.599
Saruhan Sancağı	9.084
Aydın Sancağı	8.326
Denizli Sancağı	634
Bursa Sancağı	13.668
Ertuğrul Sancağı	3.235
İzmit Sancağı	17.728
Eskişehir Sancağı	21.711
Karası Sancağı	6.385
Afyon Karahisar Sancağı	278
Kütahya Sancağı	894
Haymana Kazası	1.127
TOPLAM:	**87.669***
Şehirler de dâhil TOPLAM:	**141.874**

* Şehirlerdeki yıkım hariç
KAYNAK: Lozan'daki Türk delegesi[164]

Evlere, köylere ve devletin dinî ve topluma hizmet veren binalarına yapılan en feci yıkım, en son Yunan geri çekilmesi sırasında yer aldı. Yunanlıların geri çekiliş yolu üstündeki her şeyin yok edildiğinden şüphe yoktur. Hem Milliyetçiler hem de Batı'lı fotoğrafçılar bu yıkımı fotoğraflarla kanıtladılar. Afyon, Uşak, Eşme, Alaşehir, Söke ve başka birçok kentlerin neredeyse tamamen harap edildiği fotoğraflarda görüntülendi.[165]

Tablo 27'deki yıkılan binaların toplam değeri Türkler tarafından *£T* 305.271.214 olarak belirtilmiş. Bu yekûn, sayıların kesin görünmesine rağmen kabaca hesaplanmış olmalı. O sırada, mülklerin değerini biçecek bir yöntem veya detaylı araştıracak zaman yoktu. Benim tahminim, bir bölgedeki evlerin ortalama değerinin ne oluğuna karar verilip, genellikle *£T*200-400 arasında olan bu fiyatın ev sayısıyla çarpılmış olduğudur, bunun üzerine büyükçe bina, anıt ve benzerlerinin değeri eklenmiştir. Böyle bir yöntem, muhtemelen gerçekten uzak olmayan tahminlere ulaştırırdı.

164 163 No.lu dipnottaki kaynak. Kırsal bölgelerde yıkılan binaların toplam değeri *£T*177.310.945 olarak verilmişti. Kırsal alan ve şehirlerdeki (İzmir haricinde) yıkılan tüm binaların değeri *£T*482.582.159 olarak verildi.

165 U.S. 767.68116, Türkiye Delegesinin Basın Bürosunun *Atrocités et dévastations Grecques en Anatolie* {*Yunanlıların Anadolu'ya Getirdiği Vahşet ve Yıkım*}, Lozan, 1923 kopyası. Bu cilt, yakılmış veya başka şekilde yıkılmış kasabaların, köylerin, hükümet binalarının resimleriyle ölenlerin cesetleriyle, yaralanmış sivillerin ve benzerlerinin resimlerini

KAMU DÜZENİNİN ÇÖKERTİLMESİ

İşgal edilen sahalarda yürütülen en önde gelen Yunan politikası, Osmanlı'nın kamu yönetim sistemini silmek oldu. Bunun iki amacı vardı: Birincisi, Yunanistan'a bağlamayı planladıkları bir bölgede, Yunan olmayan bir yönetimin ayakta kalıp işlevini sürdürmesine izin veremezlerdi; vali, bürokrat, hâkim ile polisler sadece Yunanlı olmalıydılar. Yunanlılar Osmanlı sivil yönetimini yıkıp yerine kendi yönetimlerini kurarlarsa, sadece geçici bir işgal ordusu olmak yerine, Anadolu'da yönetici olduklarını iddia edebilirlerdi. Eğer yegâne yönetici Yunanlılardan olursa, İtilaf devletleri Batı Anadolu'da kalıcı bir savaş sonrası hükümeti için Yunanlılardan başka kime müracaat edebilirdi? İkinci olarak, Yunanlılar Osmanlı devlet adamlarını ve bilhassa jandarmasını silip atarak, Müslüman nüfusu savunmasız bırakmışlardı; Müslümanlar sadece yerli Rumların, Rum çetelerin ve Yunan düzenli askerlerinin merhametine kalmışlardı. Türk köylüleri zaten Yunanlı askerler tarafından silahsızlandırılmıştı. Kendilerine saldırıldığında kime müracaat edebilirlerdi? Tek çareleri, tam da Yunanlıların istediği gibi kaçıp gitmekti.[166]

Hem İtilaf güçlerinin beyan ettiği işgal kuralları hem de Mondros Ateşkes mütarekesinin maddeleri, işgal bölgesinde, sivil halk üzerindeki Osmanlı yönetiminin devamına yetki veriyordu. Fakat Yunanlılar Osmanlı yönetiminin devam etmemesi için ellerinden gelen her şeyi yaptılar. Marmara Bölgesi gibi İtilaf güçlerinin gözlemine yakın bölgelerde, Osmanlı sivil yönetimini sözde de olsa kabul etmek zorunda kalan Yunanlılar, genel olarak, Osmanlı görevlilerinin görünürde bile yönetmesine müsaade etmediler. İstanbul Hükümetinin tayin ettiği valilerin, görevlerini teslim almasına izin vermediler. Hâlen görev başındakiler yerlerinden uzaklaştırıldılar. Aslında, İstanbul'a geri gönderilen yöneticiler, şanslı olanlardı. Osmanlı yöneticilerin çoğu zorla Yunanistan'a sürüldüler ve kendilerinden bir daha haber alınamadı veya düpedüz öldürüldüler. Bazıları da doğrudan kurşunlandılar.[167]

---

sunar. Bu büro kanalıyla daha önce yayınlanmış, şahsi hikâyeler ve resimler içeren şu detaylı kitaba bkz: *Le Régime d'Occupation hellénique en Turquie*, Lozan, 1921.

166 F.O. 371-4221, No. 121623, Lord Curzon için hazırlanmış özet, 26 Ağustos 1919. Ayrıca bkz. F.O. 371-4221, No. 124447, Morgan'dan Yüksek Komiser'e, İzmir, 12 Ağustos 1919.

167 Kötü muamele gören Osmanlı resmî görevlileri hakkında detaylar için bkz: F.O. 371-6561, No. E813 ve F.O. 286-759, Yüksek Komiserden Curzon'a, 3 Ocak 1920.

Yunanlıların işgal ettiği bölgedeki genel anarşi ortamı, kısmen, bölgede hiçbir asayiş temin edecek gücün kalmayışından kaynaklanıyordu. İşgalci ordunun yandaşlarıyla birlikte işledikleri mâlum suçlara ilave olarak âdî suçların da önü alınmadığından, hem Osmanlı Hükümeti hem de İtilaf güçleri şikâyetçi oldular.[168] Bu da Yunanlı işgalcilerin işine yaradı; asayiş eksikliğinin, kuvvetli bir Yunan gücüne ihtiyaç gösterdiğini iddia ettiler.

Yunanlılar işgale geldiğinde, Anadolu'nun kuzeydoğu köşesiyle Kilikya haricinde, hiçbir yerde etkili Osmanlı ordusu bulunmuyordu. Birinci Dünya Savaşı sonrasında ancak bir kaç yerde jandarma kalmıştı ve silahları da yetersizdi. Devletin sınırlı gücü, sadece elzem olan, genellikle şehir merkezlerindeki hizmetin korunmasına yetiyordu. Kırsal kesimler, genellikle asayiş gücünden yoksun bırakılıyordu. İngiliz Askerî İstihbaratının ele geçirdiği bir mektupta, Karadeniz'in Canik sancağının (en önde gelen yöneticisi) Mutasarrıf Ethem Bey 1919 Nisan ayında Bab-ı Ali'ye, çeteleri ve eşkıyaları kovalamak şöyle dursun, ancak ceza evlerine bekçilik edecek ve posta konvoyunu koruyacak kadar jandarması bulunduğundan yakınıyordu. Bu yüzden Canik Sancağı'nda "58'i Müslüman gerisi de Rum, 439 çete" bulunduğunu belirtiyordu.[169] İngiltere Yüksek Komiseri Horace Rumbold, jandarmanın silahsızlandırılmasının, Türkleri çaresiz bıraktığını ve böylece "Rum ve Ermeni çeteleri karşısında yılgın vaziyette" kaldıklarını rapor etti.[170]

Osmanlı Hükümetinin, işgal edilen topraklardaki alışılagelmiş yönetiminin tamamı, çalışamaz hale geldi. Bazen Osmanlı memurlarının yerine Yunan olan hükümet yöneticileri atanıyordu, fakat çoğu kez pozisyonlar boş kalıyordu. Osmanlı yöneticileriyle devlet memurları en iyi durumda görmezlikten geliniyor, en kötü durumda ise öldürülüyorlardı. Şile'nin valisi öldürülmüştü ve vücudu alelacele, dinî vecibeleri yerine getirilmeden gömülmüştü. Alaşehir'de (bölge yöneticisi olan) kaymakam, Yunanlı otoritelere peş peşe şikâyetlerde bulundu. Karşılık olarak, kaymakamın beraberinde

168 Örneğin de Robeck ve İsmail Djenany [böyle yazılmış] yorumu için bkz: F.O. 371-5132, No. E1336, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 8 Şubat 1920. Ayrıca bkz F.O. 371-4224, No. 168764, de Robeck'ten Curzon'a, İstanbul, 20 Aralık 1919.

169 F.O. 371-3658, No. 75891, ele geçirilen telgraf; Canik Sancağı Mutasarrıfı Ethem Bey'den İçişleri Bakanlığına gönderilmiş, 9 Nisan 1919.

170 F.O. 371-6561, No. E813, Rumbold'dan Curzon'a, 3 Ocak 1920 ve F.O. 286-759, Yüksek Komiser'den Curzon'a, 3 Ocak 1920.

kasabanın önde gelenleriyle din adamları dâhil 27 kişi sürgüne gönderildi. Hiçbirinden bir daha haber alınamadı.[171] Sivrihisar'dan ise belediye meclisi üyeleri dâhil önde gelen 28 kişi İzmir'e sürülmüştü.[172]

Alaşehir'de görülene benzer sürgünler, Türk otoritesini çökertmek için normal ve muhtemelen etkili bir Yunan yöntemiydi. Sürülenler genellikle saygı duyulan ve Yunanlıların otoritesini sarsacak durumdaki; vali, dinî lider, arazi sahibi veya köyün önde gelen kişileriydiler. Önceden belirtildiği gibi, sürgüne gönderilenler nâdiren sağ kaldılar.[173] Alaşehir, Aydın, Nazilli ve başka kentlerden alınıp götürülenlerden bir daha haber alınamadı. (Bu taktik Yunan kumandanlığının arzuladığı etkiyi yaratmış olmayabilir. Onlar, geleneklerine bağlı olan Müslüman toplumunun saygı duyacağı tipten, yaşlı ve nispeten tutucu olan Türkler ile öncelikle İstanbul Hükümetine bağlı kalacağa benzer karakterdeki Osmanlı yöneticilerini alıp götürdüler. Bu da meydanda Türk otoritesi olarak, sadece Milliyetçileri bırakmış oldu.)

MÜSLÜMAN MÜLTECİLER

Her savaşta bir miktar mülteci oluşur; belki savaşa katılanlar haricinde aklı başında hiç kimse, savaş meydanında durmaz. Köyleriyle evleri savaş meydanına dönen halk, her yerde mülteci durumuna düşer. Ancak, Anadolu Savaşı aşırı sayıda Türk mülteci yarattı. Bunun nedeni, daha önceki savaşlarda Yunan, Bulgar, Sırp ve Rusların başarıyla kullandığı taktiğin tek-

171 "Alaşehir'de Kaymakam Rıfat Bey, Yunan Kumandana peş peşe 5 adet rapor gönderip Yunan askerlerinin bazı zulümlerinden şikâyetçi oldu. İlk şikâyetine, hatanın tamir edileceği sözü veren yatıştırıcı bir cevap aldı, fakat durumda hiçbir düzelme görmeyince tekrar şikâyetlerde bulundu. Takip eden şikâyetlerine hiçbir cevap alamadı.

"Yunan askerlerinin aşırılıkları devam edince, İzmir'deki İtalyan Konsolosuna yazıp, gönderdiği raporların kopyasını ekledi ve durumu anlattı.

"İtalyan Konsolosu, İzmir'deki Yunan otoritelerine müracaat etti, fakat onların tek hareketi, Alaşehir'in Kaymakamı, müftüsü ile 25 önde gelenini tutuklatıp sürgüne göndermek oldu" (F.O. 371-6557, No. E10550, "Bayan Toynbee'den gelen not", 20 Eylül 1921, gönderildiği yer belirtilmemiş).

172 U.S. 767.68116/3, ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'den ABD Dışişleri Bakanlığına, İstanbul, 22 Nisan 1920. Bu yazışmada, Osmanlı Haklarını Savunma Komitesi'nin İzmir'den gönderdiği raporlar iletilmektedir.

173 Bu durum, sadece sürgüne gönderildiğinden haberdar olunanlar için doğrudur. Elbette sürülenlerin çoğunu tam olarak isimleriyle saptamak hiçbir zaman mümkün olmadı. Bildirimler çoğunlukla, "önde gelen 14 kişi" veya (kaymakam, istasyon şefi gibi) pozisyonlarından söz ederdi.

rarlanmasıydı. Yunan çoğunluğu yaratmak için kasıtlı olarak Türklerin Batı Anadolu'dan dışarı atılmasıyla çok sayıda mülteci yaratıldı. Anadolu'daki Yunan işgalinin kendine has idarî baskı yöntemleri de yok değildi. Zorla yüksek vergiler toplanmış ve ekinlere el konmuştu. Osmanlı parasının kullanılması yasaklanmış ve değerinin çok altında bir karşılıkta Yunan parasıyla değiştirilmişti; böylece hem Türk köylülerinin hem de Osmanlı devletinin ekonomisi yıkıma sürüklenmişti. Köylerle şehirlerin önde gelenleri sürülerek Türkler geleneksel liderlerinden yoksun bırakılmış ve sıradan halk zoraki ırgatlık işinde kullanılmak üzere kendi köylerinden atılmıştı. Türklerin seyahat etmesi, sadece Yunan işgal bölgesini tamamen terk etmeleri haricinde, geniş ölçüde kontrol altında tutuluyor; dışa göçmeleri ise kolaylaştırılıyordu. Kısacası Yunan hükümeti, Balkanlarda olduğu gibi işgal ettikleri Anadolu topraklarında da, Müslümanların azınlık durumuna düşmeleri için elinden gelen her şeyi yaptı.[174]

Türk mültecilerin çoğu, tekrar tekrar bulundukları yerden kaçmak zorunda bırakıldılar. Onların bu üst üste kaçmaları yüzünden çektikleri, Balkan Savaşlarındaki mültecilerin çilelerini anımsatıyordu. Gerçekten de Aydın Vilayetinin belli sayıdaki Türk mültecileri, oraya Balkan Savaşları neticesinde gelmişlerdi. İzmir'in işgal edildiği haberi Aydın Vilayetinin geri kalanında duyulduğunda, Türkler korkmaya ve Rumlar da tehditkâr davranmaya başladılar. Her iki taraf da, Türk köylerine yapılacak bir Yunan işgalinin sonucunun ne olacağını biliyordu. Türklerin birçoğu, tehlikeli olan kırsal kesimden Manisa gibi şehirlere kaçtılar.[175] Sonradan Manisa'da gelişecek olaylar, bunun da işe yaramayacağını gösterdi ve buraya kaçanlar bir kez daha mülteci durumuna düştüler.

> [General Harrington İstanbul'dan bildiriyor] Türk mülteci kamplarının birçoğuna seyahat ettim. 65.000 mülteciden 23.000 kadarı gerçekten perişan haldeler. Son ziyaretimde, çalışamayacak kadar yaşlı erkekler ile kadın ve çocuklardan ibaret 7.000

174 Bu özet, İzzet {Furgaç} Paşa'nın İngiliz Yüksek Komiseri'ne yolladığı bir mektupta yazdığı Yunan davranışlarının anlatımına dayanmaktadır. Yüksek Komiser Rumbold, İngiliz konsolosu Sir Henry Lamb'den aldığı raporun "Türk Hükümetinin bu konudaki şikâyetlerini genel hatlarıyla doğruladığı" yorumunda bulunmuş (F.O. 371-7921, No. E3039, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 14 Mart 1922, İzzet Paşa'nın 20 Şubat tarihli mektubu iletilmektedir).

175 F.O. 371-4219, No. 98615, Ek: L.1, Manisa'daki İtilaf gücü temsilcilerine yazılan bir mektubun tercümesi.

> kişi gördüm. Halleri içler acısıydı. Gördüğüm kadarıyla, sadece iki günde bir tas çorba ve çorbanın verilmediği günlerde de bir parça ekmekle yaşamlarını sürdürmeye çalışıyorlar. Sir Adam Block başkanlığındaki İngiliz Yardım Komitesi mükemmel görev yapmakta ve her türlü desteği hak ediyor. Her gün bir tas çorba dağıtmayı hedefliyorlar. Kamptakilerin üstleri başları paçavraya dönmüş, halleri Ruslarınkinden beter.[176]

Aydın şehri 1919 yılında üç kez el değiştirdi. İlk kez Türklerin elinden Yunanlılar aldı, sonra Türkler Yunanlılardan geri aldı ve arkasından Yunanlılar yeniden işgal ettiler. O savaşlar ve beraberinde getirdiği katliamlar sırasında tahminen 2.000 Türk ile 400 Rum öldü, fakat eziyet çekme konusunda Rumlarla Türkler arasındaki orantısızlığı, mülteci sayıları ölü sayılarından daha belirginleştiriyor. Zaten harabeye dönmüş olan şehrin, ikinci kez Yunanlılara kaybedilişinin ardından, 25.000 Türk'e karşılık 3.000 Rum evsiz kaldı. Türklerin aksine, Rumların gidebilecek yerleri vardı. Türklerden boşalan evlerle köyler yerleşmeye müsaitti ve Yunan ordularının kontrolündeydi. Aydın şehrindeki Türk mülteci sayıları, Yunanlılar tarafından işgal edilen veya yakılan çevre köylerden kaçarak Aydın'a sığınmış olan Türk köylülerin eklenmesiyle daha da arttı.[177]

Mülteciler, sadece karşı tarafın askerlerinden kaçmadılar, Birçokları, belki de hem Müslüman hem de Hıristiyan mültecilerin çoğunluğu, savaş bölgesinde bulunmanın tehlikelerinden kaçtılar. Aslında, tehlikenin Müslümanlara yönelik Hıristiyan asker ve çetelerinden gelmesi daha olasıydı, fakat bu durum mülteciler için fark yaratmıyordu. Tehlikenin varlığını bilmek onlar için yeterliydi. Bu nedenle, Kuzeybatı Anadolu'nun Adapazarı-Geyve bölgesi gibi yerlerde, Rumlar, Ermeniler ve Türklerin hepsi de muharebelerden ve çetelerden kaçtılar. 1920 Kasım ayında, İzmit şehri ve çevresinde 12.000 Rum, 6.000 Ermeni ile 10.000 Türk mültecinin toplandığı tahmin ediliyordu.[178]

Batı Anadolu'da, Yunanlıların elde tutuğu bölgelerden çıkan Türk mülteciler gibi, Türk Milliyetçilerin ellerinde tuttuğu bölgelerden gelmiş Rum ve

---

176 F.O. 371-7931, No. E1433, General Harrington'dan Harp Dairesine telgraf, İstanbul, 31 Ocak 1922.

177 F.O. 371-4221, No. 121623, Lord Curzon için hazırlanmış "Yunanlıların İzmir işgaline dair özet" 26 Ağustos 1919.

178 F.O. 371-5214, No. E14889, Rumbold'dan Curzon'a, İstanbul, 19 Kasım 1920.

Ermeni mülteciler de bulunuyordu. Çoğu bölgelerde sayıları nispeten azdı. İşine geldiği gibi sayıları abarttığını bildiğimiz Atina Hükümeti bile, Manisa-Aydın-Nazilli bölgesinde (belki de, Yunan yönetiminden yardım görenlerden söz ettiği için, bazılarını dâhil etmeden) sadece 1.800 Hıristiyan mültecinin bulunduğunu tahmin ediyordu.[179] Kalabalık olan yegâne Hıris-

179 Yunanistan, Bureau de la presse du Ministére des Affaires entrangéres [böyle yazılmış] {Dışişleri Bakanlığı Basın Bürosu}, La Grece en Asie-Mineure, Atina, 1921. Bu sayıların doğruluğu, istatistiksel açıdan yüksek derecede şüphe götürür, fakat muhtemel abartı için bir miktar düşüldükten sonra, Hıristiyan mültecilerin sayısı hakkında genel fikir verir. Yunan istatistiklerinin benzer durumlarda Ön Asya üzerine verdiği istatistikî bilginin içerdiği hatalardan habersiz birisi bile, bu sayıları dikkatle incelediğinde (bkz: McCarthy, "Greek Statistics") şüphe duyar. Bu kitaptaki tablolarda bölgeler bazında yazılan mülteci sayıları sanki kesinmiş gibi son hanesine kadar farklı rakamlar içermesine rağmen, toplamları her zaman yuvarlak sayılara ulaşmaktadır.

Örnek için (s. 29'da), aşağıdaki tabloda aktarılanların gerçek nüfus sayıları olduğu iddia edilmektedir:

Köy adı	Ev sayısı	Yaşayan insan sayısı	
Kandirli Rumları	199	868	
Furlacık Rumları	55	285	
Arvanitokhori Rumları	48	253	
Ortaköy-Geyve Rumları	50	249	
Armutlu Rumları	116	534	
Çınar Rumları	109	467	
Vezirhan Rumları	92	359	
Aya-Kriyaki Rumları	182	939	
Huri Rumları	310	1.148	
Köpliya Rumları	35	186	
Elmalı Rumları	81	337	
Kız-Derveni Rum-Bulgar	606	1.875	Toplam 7.500 Rum
Bazar Köy Türkleri	18	110	Toplam 110 Türk
Yalova Ermenileri	35	76	
Keramet Ermenileri	45	91	
Çengirler Ermenileri	138	320	
Ortaköy Ermenileri	82	156	
Merdeket Ermenileri	23	51	
Yeniköy Ermenileri	300	967	Toplam 1661 Ermeni
Çerkesköy Çerkesleri	10	70	Toplam 70 Çerkes
Karapınar Türkleri	14	63	
Çeşitli yerlerden Türkler		596	Toplam 659 Diğer Türkler
TOPLAM:	**2.548**	**10.000**	

Bu sayıların toplamının uygun yuvarlak bir sayı olan 10.000'e erişmesi ve Rum sayılarının da kesin olarak 7.500'e tamamlanması imkânsız görünmektedir. Toplam sayılara önceden karar verildikten sonra, köyler arasında değişik sayılar belirlenmişe benziyor.

tiyan mülteci grubu, İzmit'te, Bursa'da (Yunan tahminlerine göre 16.000) ve Gemlik'te toplananlardı (Yunan tahminine göre 7.500 kişi).[180] Gemlik'teki grup, yakın zamandaki Türk-Yunan çatışmasından değil de Birinci Dünya Savaşı yıllarından kalmış görünüyordu.

Rum ve Türk mültecilerin çektiği cefaların kıyaslamalı ölçülmesi zordur ve aralarındaki farklılıkların karşılaştırılması yararsız bir çalışmadır. Açlığa maruz kalan, barınaksız mültecilerin, acı çeken insanlar olduğunu düşünmek yeterlidir. Ancak, nüfus mübadelesinden günümüze kadar, sadece Yunanlılar acı çekmiş gibi anlatımlar, zaman zaman Batı'da su yüzüne çıkmıştır. Yunanistan'dan Türkiye'ye gönderilen Müslüman Türklerin çektiklerini göz ardı etmek ve sansürlemek, hemen Lozan sözleşmesinin imzalanmasıyla başladı. Milletler Cemiyetinin Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Fridtjof Nansen, Türk mültecilerin durumunu gözlemlemek için Ön Asya'ya gitmediğini itiraf etmesinin ardından şunları yazdı:

> Ne olursa olsun, aldığım delillerden açıkça anlaşıldığına göre, Ön Asya'daki nüfusun durumu şüphesiz ciddî olmakla beraber, Türk yöneticilerin büyük bir dış yardıma gerek görmeden üstesinden gelebileceği seviyededir ve ben oradaki problemin, Yunanistan'daki mülteci vahametiyle kıyaslanacak kadar olduğunu düşünmüyorum.[181]

Yunan mültecilerin çektiği cefanın daha vahim olduğu iddiasının görünürdeki akla yatkın bir izahı, savaş sırasında ve sonrasında Türkiye'den ayrılan Rumların sayıca Yunanistan'dan Türkiye'ye göçen Türklerden daha çok olmasından kaynaklanabilir. (Balkan Savaşı sırasında, Avrupa'dan ayrılan Türkler denklemin dışında tutuluyordu.) Bu doğruydu, fakat çekilen acılar bakımından, anlamsız bir istatistikti. Asıl sorulması gereken soru, hangi ülkenin nüfusunun daha yüksek olduğu veya daha çok mülteci aldığı değil, gelen mültecilere bakmaya ülkenin gücünün yetip yetmeyeceği olmalıydı. Eğer bu soru sorulsaydı, Türkiye'nin gelen mültecileri desteklemek konusunda, Yunanistan'dan çok daha az hazırlıklı olduğu apaçıktı. Türk mülteciler, savaştan yanıp yıkılmış bir ülkeye vardılar. Bilhassa istilacı Yunanlıların geri çekilme yolu üzerindeki bölgelerde, göçüp gelenler

---

180 Dip not 179'daki kaynak, s. 27: "2.500'ü Türk, Çerkes ve Ermeni olan 10.000 mülteci."

181 F.O. 371-9890, No. C21226, "Extracts from a Report by Dr. Nansen {Dr. Nansen'in bir raporundan derlenenler}", Cenevre, 18 Kasım 1922.

bir yana, sağ kalan Anadolu Türklerinin sığınabileceği çok az ev kalmıştı. Devletin üretim kapasitesi savaşlarda hebâ olmuştu, böylece endüstriyel iş sahası hiç kalmamıştı. Yunan mültecilerin çektiği acılar fecî olmakla beraber, Yunanistan en azından benzer yıkıma sahne olmamış, istikrarlı bir ülkeydi. Evleri yakılıp yıkılmamıştı, endüstrisi yerli yerindeydi; fakat yine de uluslararası yardıma lâyık görülenler Yunanlılar oldu. Amerikan Kızılhaç'ı ve Yakın Doğu'ya Yardım Vakfı gibi Amerikan yardım kuruluşları, Yunanlı mültecileri barındırmak ve doyurmak için milyonlar gönderdiler. İngiltere Bankası Yunanistan'a mülteci yardımı olarak 2.000.000 İngiliz Sterlini peşin verdi ve 1924-1938 arasında verdiği iki büyük borçla birlikte neredeyse 20.000.000 İngiliz Sterlini para yardımı yaptı.[182] Yunanlılar borç yerine hibeyi tercih ederlerdi ve ihtiyaçları da bu yöndeydi, fakat onlardan daha çok borç paraya ihtiyacı olan Türklere hiçbir şey verilmedi.

Mülteci Sayıları. Yunan istilası nedeniyle ortaya çıkan mülteci sayısı hiçbir zaman tam olarak bilinemez. Osmanlı Hükümetinin fiiliyatta çökmesiyle, Müslüman mültecilere işe yarar derecede yardım eden ve onların sayılarını tutan yegâne kuruluş olan Osmanlı Muhacirin Komitesinin, sahadaki gayretlerinin çoğu da sona erdi. Avrupalı gözlemciler Müslüman göçünün yüksek miktarı karşısında hayrete düşmüşlerdi, ama mültecilerin sadece sayılarını tahmin etmeleri mümkün oldu. İngiliz raporları çoğunlukla İzmir, Aydın veya Yalova gibi yerlerden gelen çok sayıda Türk göçmenden sadece buradaki "mülteci sayısı 100.000 olmalı"[183] gibi deyimlerle söz ettiler. Osmanlı Muhacirin Komisyonu 1921 baharında 200.000-350.000 Türk muhacir bulunduğunu hesaplıyordu.[184]

Aydın Vilayetindeki ilk Yunan davranışları sürerken yapılan tahminler yüksek sayıda Müslüman mülteciler olduğunu belirlemektedir. Kıdemli İtalyan Deniz Subayı G. Giovannini, daha 1919 Temmuz ayı ortasında, Yunan askerlerinin ve Rum halkın çiftlik hayvanlarıyla tahıllarını ellerinden alıp köylerini yakarak mağdur ettiği, 20.000 Müslüman mültecinin Mende-

---

182 Yunan Hükümetine verilen borçlar konusunda bkz Ladas, s. 633-639. Ayrıca bkz Louis P. Cassimatis, *American Influence in* Greece 1917-1929, Kent, Ohio, 1988, 7 ve 8. Bölümler.

183 F.O. 371-5140, No. 1448.

184 Toynbee, s.169.

res Nehrinin güney kıyısında konakladığını rapor etti.[185] 1919 Ağustos ayına gelindiğinde, Bergama bölgesinden gelip Soma'da konaklamış 40.000-50.000 Müslüman mülteci bulunuyordu.[186] 1919 Eylül ayında, Aydın bölgesinden en az 60.000 Müslüman Türk, mülteci durumuna düşmüştü.[187] Osmanlı İçişleri Bakanlığı, 1920'de "içerilerde" (yani iç Anadolu'da) 800.000 mülteci olduğunu hesapladı bunların 200.000 kadarı "Rumeli"den gelmişti ve geri dönmek istiyordu; 407.000 Müslüman mülteci de doğudaki vilayetlerden gelmişti ve 150.000 kadarı da "yakın zamanda İzmir'de ortaya çıkan olaylardan" mülteci durumuna düşmüştü.[188] 1877-1878 Rus-Türk savaşı ve Balkan savaşlarında olduğu gibi, birçok Müslüman mülteci bir kaç kez bulunduğu yerden göçe çıkmak zorunda kalmıştı. Örneğin, Yunan ordusu Foça ile (Aydın vilayetine bağlı olan) Akhisar, Soma ve Kırkağaç kazalarını 1919 Haziran ayında istilaya kalkıştığında, bu bölgelerdeki Türkler Karesi'ye kaçtılar.[189] Karesi Yunanlıların eline düştüğünde, yeniden kaçmaya mecbur oldular. Bu göçenlerin çoğunun daha önceden Balkan Savaşları sırasında Avrupa'daki evlerinden kovulmuş olduklarını düşünmek özellikle üzüntü vericidir.

Müslüman mülteciler üzerine yapılan tahminlerin gerçeğe en yakın olanı İsmet Paşa'nın Lozan Barış Konferansında sunduğu sayılardır. 1.5 milyon Anadolu Türk'ünün Yunan işgal bölgesinde öldüğünü veya mülteci durumuna düştüğünü hesaplamıştı.[190] Bu tahmin yüksek görünebilir, fakat o zamanın Avrupalı gözlemcilerininkilerle uyum halindedir. Üstelik İsmet

185 F.O. 371-4220, No. 120245, (İngiltere'nin Ege Denizi Sahasındaki Hava Filosunun Kumandanı) M. Fitzmaurice'den İngiltere Yüksek Komiserine gönderilen bir mektubun kopyası. Bu yazışmada, Giovanni'nin İzmir'den yazdığı 18 Temmuz 1919 tarihli mektup iletilmektedir.

186 Morgan'a göre, Soma'da 40.000 mülteci vardı. Hadkinson ise bu sayının 50.000 olduğunu düşünüyordu (F.O. 371-4221, No. 124451, 14 Ağustos ve 29 Haziran 1919 tarihli mektuplar).

187 F.O. 371-4236, No. 146926, "Bay Blair Fish'in Raporu," İstanbul, 30 Eylül 1919.

188 F.O. 371-5135, Osmanlı Dışişleri Bakanlığında (Damat Ferit Paşa)'dan de Robeck'e yazılanlar, 31 Temmuz 1920.

189 F.O. 371-4218, No. 94623, Calthorpe'dan Curzon'a, İstanbul, 10 Haziran 1919. Bu yazışmada, Osmanlı görevlilerinden Osmanlı Dışişleri Bakanlığına yollanan telgraflar iletilmektedir.

190 F.O. 371-9061, No. 969, İsmet Paşa'dan Üçüncü Komisyon Başkanına, Lozan, 20 Ocak 1923, "Türklerin Yunanistan'dan Tazminat Talebine Dair Diplomatik Nota". Bu belgede, birçok bölge için her bir köydeki zararların nakdî değeri mülk, hayvan ve binalar olarak verilmektedir.

Paşa, Konferans'a mülteciler üzerine sunduğu sayıların yanı sıra, işgal bölgesindeki yıkım konusunda detaylı istatistikler de sunmuştu ve bu istatistikler tahmininin doğru olduğunu gösteriyor. İsmet Paşa, savaş sonrasında yapılan bir sayımdan aktardıklarıyla, işgal edilen bölgede 160.739 binanın yıkıldığını ortaya koydu. Sadece yıkılan evleri boşaltan insanlar yüz binlerce mülteci ederdi[191] ve mülteciler sadece yıkılan evlerden çıkmamışlardı.

Mülteci sayıları üzerine Avrupalıların tuttuğu hesaplar ister istemez bölük pörçüktü, fakat hepsi bir araya getirilip toparlandığında İsmet Paşa'nın tahminini destekliyorlar. Aydın'daki İngiliz yetkilisi Blair Fish, Yunan işgalinin başlamasından sadece dört ay sonra, 30 Eylül 1919'a kadar[192] Aydın Vilayetinde, 177.000 Türk mülteci bulunduğunu rapor etmişti. İstanbul'daki İtalyan Yüksek Komiseri 1920 Eylül ayına gelindiğinde, mülteci sayısının 457.000'e ulaştığı şeklindeki Osmanlı tahmininin doğru olduğunu kabul etti;[193] bu sayılar 1920 sonbaharıyla 1921 kışı arasında ortaya çıkan mültecileri hesaba katmıyordu. Dr. Nansen sadece İstanbul bölgesine Kasım 1920'den beri gelen Türklerin sayısının 75.000 olduğunu belirtti.[194] Böyle sayılar, İsmet Paşa'nın tahminlerini daha güvenilir kılmaktadır. Savaş sırasında, işgal topraklarında yaklaşık olarak 640.000 Müslüman öldüğüne göre, savaştan sağ çıkan mülteci sayısının da 860.000 olduğu tahmin edilebilir. Elbette ölenlerin en çoğu değilse bile, çoğu mülteciler arasında yer almıştı. Ölen Müslümanların yarısının mülteciler arasından olduğu düşünülürse, 1,2 milyon Anadolu Müslüman mültecinin Yunanlılardan kaçtığı ve bunların üçte birinin öldüğü hemen hemen doğrudur.[195]

---

191 Her binada beş kişinin yaşadığı düşünülerek, 800.000 kişi olduğu hesaplanmıştı. Zarar gören binaların birçoğu, bölgenin savaş öncesi nüfusunun %14'ünü teşkil eden Rumlara ait olabilir. Ancak, tüm Müslüman mültecilerin evleri de yıkılmamıştı.

192 F.O. 371-4429, No. 146296.

193 F.O. 371-5824, No. 12031. Bu sayı Rus ve başka mültecileri da kapsıyor olmalıdır.

194 Cemiyet-i Akvam (o zamanın Birleşmiş Milletler eşdeğeri kuruluş), *Report of the Work of the High Commission for Refugees presented by Dr. Fridtjof Nansen to the Fourth Assembly (Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Çalışması Üzerine Dr. Fridtjof Nansen tarafından Dördüncü Toplantıya sunulan Rapor)*, Cenevre, 4 Eylül 1923. İstanbul'daki bu mülteci sayıları, savaşın sonlarına doğru epeyi düşmüştü. Bkz: Clarence R. Johnson'ın yayına hazırladığı, *Constantinople Today*, New York, 1922, s.206.

195 Yunanlılar tarafından istila edilen vilayetlerdeki ölüm oranları için Tablo 29'a bakınız. Aydın, Hüdavendigar ve İzmit vilayetlerindeki ölü sayısı 704.283 idi. Ancak, en uç sahadaki muharebe merkezi olan Ankara Vilayetinde de birçok insan ölmüş olmalı-

Bir miktar Müslüman Doğu Trakya'yı 1918-1923 Yunan istilası sırasında terk etti. Bunların 9.000'den fazlasının Bulgaristan'a kaçtığı bilinmektedir.[196] Yunan Hükümeti 1920'de Doğu Trakya'da bir nüfus sayımı yaptı,[197] fakat dinsel gruplara veya etnik kimliğe göre ayırmadan, sadece toplam nüfusu saydı. Osmanlılar, 1920'de "Rumeli"den gelen[198] 120.000 mültecinin İstanbul 'da bulunduğunu tahmin etti. Bunlardan en az 30.000'i Doğu Trakya'dan gelmişlerdi.[199] Doğu Trakya'dan, Anadolu'ya giden Müslüman mültecilerin sayıları hâlâ saptanamamıştır.

---

dır. Bunlara ilave olarak, Konya Vilayetinde de birçok ölüm, bilhassa mülteciler arasında meydana gelmişti. O iki vilayetteki ölü sayılarından 95.000'ini kanımca seçerek, Yunan istilâsı sayılarına ilave ettim ve toplamı 800.000'e yetirdim. Bu ölü sayılarından yine kanımca %20 sinin, Birinci Dünya Savaşı sırasında çeşitli cephelerde Osmanlı adına savaşan askerler ve savaş sırasındaki (yetersiz beslenme gibi) kötü koşullardan meydana gelen halk arasındaki ölümleri kapsamak için cereyan ettiğini varsaydım. Birinci Dünya Savaşı, Batı ve Orta Anadolu'daki topraklarda yer almadı. Bu nedenle, ölümlerin %20'sinin bu sırada vukubulduğu varsayımı eğer hatalıysa, yüksektir. Ancak Dünya Savaşı nedeniyle ölümlerin sayısını yüksek göstermek kendi savıma karşı olduğu için bu yüksek olan %20'yi varsaydım. Böylece, Yunan-Türk savaşından ölenlerin sayısının 640.000 olduğunu hesapladım.

196 Sofya'daki Konsolos Keel, (2 Kasım 1920'de) 9.000 mültecinin sayıldığını, fakat gerçek miktarın daha da yüksek olduğunu bildirdi (F.O. 371-5253, No. 613950).

197 1920 yılında yapılan Yunan nüfus sayımı, hem sayıların toparlanması hem de yayınlanması bakımından, diğer Yunan nüfus sayımlarının kalite seviyesinden düşüktür. Türkiye'den ele geçirilen topraklardaki dine ve ana dile göre dağılımlar, bilindiği kadarıyla hiçbir zaman yayınlanmadı. Sadece, gerçek değerlerinin çok altında görünen toplam nüfusa ait genel sayılar yayınlandı. Bu sayımın sonuçları 1921-1928 arasında değişik biçimlerde yayınlandı. Bilhassa bkz: Yunanistan, Ministére de l'Economie Nationale, Direction de la Statistique {Ulusal Ekonomi Bakanlığı, İstatistik Müdürlüğü}, *Population du Royaume de Grece d'aprés le Récensement du 19 Décembre 1920 {19 Aralık 1920'deki Nüfus Sayımı doğrultusunda Yunanistan Krallığı Nüfusu}*, Atina, 1921 ve aynı kitabın 1928 baskısı. Önceki kaynak, Yunanistan tarafından ele geçirilmiş fakat sonradan Türkiye'ye iade edilmiş olan Doğu Trakya'daki bölgeleri de kapsamaktadır, sonraki kaynak ise bu sahaları kapsamamaktadır.

198 F.O. 371-5284. No. 12031.

199 Bu sayı tartışmaya açıktır. İngilizler, İstanbul'daki "çaresiz Müslüman mültecilerin" sayısının 1921 ve 1922'de 65.000 olduğunu hesapladılar (F.O. 371-6561, No. 14164 ve F.O. 371-7931), 1923'te ise 75.000'e çıktığını hesapladılar (F.O. 371-9098, No. 7663). Mültecilerin çoğu Anadolu'dan İstanbul yerine Milliyetçi güçlerin ellerinde tuttukları bölgelere gittiğine göre, 30.000 makul bir sayıdır. İngiliz Generali Harrington İngiliz Harp Dairesine yazdığı raporda "bu (65.000) zavallı Müslümanın, Batı Trakya ve Marmara Denizinin güney sahillerindeki Yunan idaresinden kaçtığını" yazdı (F.O. 371-7931, 31 Ocak 1922).

MÜSLÜMAN ÖLÜMLERİ

Savaş sonrasında Batı Anadolu'ya yapılan göçler, Birinci Dünya Savaşı ve Anadolu Savaşı sırasında bu bölgede ölen Müslümanların kesin sayısının hesaplanmasını güçleştiriyor. Ölüleri saymanın tek yolu, savaş sonrasındaki nüfusu savaş öncesindeki nüfustan çıkartmakla mümkündür; ama bir vilayetten başkasına göç eden Türklerden dolayı, istatistikler karışmaktadır. Türkiye'nin en mümbit arazileri Batı Anadolu'daki topraklardaydı ve birçokları da, muhtemelen (Tablo-29'daki 1922 sayılarının dayandığı) 1927'de yapılan ilk nüfus sayımından önce o bölgeye göçmüştü. Besbelli birçokları Konya'dan yakınındaki Aydın'a geldiler, bu da Aydın'daki ölü sayılarını olduğundan eksik gösterirken, Konya'daki ölü sayılarını da olduğundan yüksek gösterdi.

TABLO-29
BATI ANADOLU'DAKİ MÜSLÜMAN KAYIPLARI, 1912-1922

Osmanlı Vilayeti	Savaş Öncesinde*	1922'de	Kayıp
Aydın	1.887.673	1.400.949	486.724
Hüdâvendigar	1.643.491	1.437.971	205.520
İzmit	271.751	259.712	12.039
Ankara	1.273.207	1.158.376	114.831
Konya	1.550.843	1.123.889	426.954
Toplam can kaybı:			1.246.068

* 1912'deki nüfusa Balkan Savaşlarından kaçıp gelen mültecilerin eklenmesiyle elde edilmiştir[200]

KAYNAK: Justin McCarthy, *Muslims and Minorities.*

200 Yöredeki orijinal nüfus sayıları *Muslims and Minorities* kitabımdan alınmıştır, iç göçlerle ilgili sayılar da bu kitabın Balkan Savaşları Bölümünden alınmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken, "kayıp" hanesindeki sayıların ölüm olmayıp "eksilen nüfus" sayıları olduğudur. Yani, her eyaletin 1912'deki nüfusundan 1922'deki nüfusu çıkartıldığı zaman elde edilen sayılardır. Bu kesin olarak "ölü sayıları" anlamına gelmez, fakat en yakın varsayımdır.

Ölü sayıları denkleminde iç göçlerin de hesaba katıldığı için burada verilen ölü sayıları *Muslims and Minorities* kitabımdakilerden daha yüksek görünüyor. *Muslims and Minorities* kitabımda iç göçlerin hesaba katılmamış olması bir eksikliktir.

SONUÇ

Yunan-Türk savaşının sonunda, Batı Anadolu'nun çoğu yeri yıkıntı haline dönmüştü. Türklerin mi yoksa Yunanlıların mı daha çok acı çektiği önemsiz bir sorudur. Her iki tarafta da kayıplar o kadar çoktu ki, gruplardan birinin veya diğerinin felaketini daha önemli saymak, bir insanlık felaketinin gerçek boyutlarını göz ardı etmek olur. Burada Türklerin çektikleri, şimdiye kadar pek az bilindiği için özellikle anlatılmıştır, daha fazla olduğu için değil.

Osmanlı İmparatorluğunun batısındaki Müslümanların katliamı ve zorla göç ettirilmesinin uzun tarihî sürecinde, Batı Anadolu'daki savaş bir doruk noktası oldu. Daha önce Mora yarımadasında, Bulgaristan Savaşında ve Balkan Savaşlarında kullanılan tüm etnik ve dinî temizlik yöntemleri, bir kez daha Anadolu'da ortaya çıktı. Aradaki fark, Türklerin Anadolu'da sırtının duvara dayanmış olduğuydu; daha fazla geriye itilecekleri yer kalmamıştı. Bundan önce, Osmanlı İmparatorluğunun kendilerini ve evlerini koruyacağına güvenmişler ama kaybetmişlerdi. Bu kez, 600 yıldır kendilerini yönlendirmiş olan Sultan başlarında olmadan, kendilerini savunmaya geçtiler ve ayakta kaldılar.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MÜSLÜMAN TOPRAKLARININ SONU

Savaşlar bittiğinde, Batı Avrupa'nın tamamı kadar[1] büyük bir alanda yaşayan Müslüman toplulukları, sayıca çok seyreltilmiş veya yok edilmişlerdi. Balkanların muhteşem Türk toplulukları eski sayılarının çok küçük bir oranına indirilmişti. Çerkesler, Lazlar, Abazalar ve Türkler ile başka birçok küçük Müslüman gruplar zorla Kafkasya'nın dışına sürülüp atılmıştı. Türklerin zafer kazandığı tek bölge olan Anadolu, tamamen değişmişti; Hıristiyan azınlıklar gitmiş, Anadolu'nun batısı ve doğusu neredeyse harabeye çevrilmişti. Tarihin en büyük felaketlerinden birisi yaşanmıştı.

ETKİLERİ

Tarih kitaplarında nadiren teslim edilmekle birlikte, milyonlarca Müslüman'ın ölümü ve göçü, umulacağı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun topraklarında kurulan yeni ülkelerin politik, ekonomik ve toplumsal sistemini geniş ölçüde etkiledi. Esas etkileri açıktır. Sırbistan'dan Kafkasya'ya uzanan bölgelerin etnik ve dini bakımdan tek türden insanları barındırması, Müslümanların o topraklardan sökülüp atılmasının sonucudur. Rusya'nın (sonradan uzun süreliğine SSCB olan) topraklarının boyutu ve gücü, güney Rusya, Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslümanların pahasına Rusya'nın genişlemesiyle doğrudan ilişkilidir. Ancak çok belirgin olmamakla birlikte, başka etkenlere de açıklık getirilmelidir. Bunların arasında, Türk halkının milletçe uğradığı felaket, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin izlediği politikalar ve Türk nüfusunun yapısı üzerindeki etkileri sayılabilir.

OSMANLI HÜKÜMETİNİN POLİTİKALARI VE TARİHTEN ÇIKARILACAK DERSLER

Doğu Sorunu, nesiller boyu Avrupa diplomasi tarihinin bir parçası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun yıkımında savaşların ve diplomatik entri-

1 "Batı Avrupa"dan kasıt; Fransa, İspanya, Portekiz, Almanya ve İtalya'dır, yani İngiltere adalarının hariç tutulduğu bir alan düşünülmektedir.

kaların oynadığı rol, topraklarının zaman içindeki küçülmesini gösteren haritalar eşliğinde, serinkanlı ve akademik anlatımla birçok kitapta sunulmuştur. Doğu Sorunu'nun halledilmesinin beraberinde getirdiği insanî kayıplardan söz edilmemiştir. Ancak, Doğu Sorunu Türkler ve diğer Müslümanlar için toprak kaybından daha öteydi ve "Avrupa'nın Hasta Adamı"nın emperyal itibarına vurulan darbeden daha önemliydi; Doğu Sorunu, onlar açısından, kitlesel insan hayatının kaybını ifade ediyordu. Ölü ve mülteci sayılarının toplam nüfusa oranına bakıldığında, Otuz Yıl Savaşlarından beri bu kadar kayıp, başka hiçbir Avrupa ülkesinin başına gelmemişti.

Tarihçiler, coğrafî alandaki demografik olayların politik kararlar üzerindeki etkisini göz ardı etmiş olabilirler, ama o zamanın devletleri böyle gerçeklere göz yumamazlardı. Osmanlılar Yunanistan'daki isyancılarla savaşırken, sadece can çekişmekte olan bir imparatorluğu yeniden ayağa kaldırmaya değil, binlerce Türk vatandaşının katledilmesinin öcünü almaya ve Avrupa'nın başka bölgelerindeki Türklerin başına gelebilecek benzer akıbeti önlemeye çalışıyorlardı. 1878'den sonra yüz binlerce mültecinin kapılarına dayanması, Avrupa'nın Türklerini ve diğer Müslümanlarını tehdit eden tehlikeyi Osmanlıların dikkatine getirdi. Bu nedenle, Osmanlılar Makedonya veya Doğu Anadolu'da tutunmaya çalışırken, halklarını sürgün ve katliama varacağını umdukları sonuçtan korumaya çalışıyorlardı. Başlarına gelen, her hangi bir başka ülkeyi endişelendirmeye yetecek cinsten, basit bir politik problem değildi. Fransa'nın, Alsace-Lorraine'i Almanya'ya kaptırdığı zaman, o bölgede yaşamakta olan Fransızların katledileceği yahut sürüleceği korkusuna kapılmasına gerek yoktu. Avusturya'nın benzer bir talihsizliğin, İtalyan istilası sonrasında, Tyrol'deki Almanların başına gelmesini beklemesine de gerek yoktu. Oysa topraklarının fethedilmesinden, Türkler, tam da böyle bir son ile karşılaşmayı bekleyebilirlerdi. Bu tür mantıklı beklentilerin, Osmanlı politikasını belirlemekteki rolü nadiren göz önünde bulundurulmuştur. Aslında çoğu zaman, Osmanlı'nın topraklarını koruması, çökmekte olan bir imparatorluğun yerli Hıristiyan halkının arzusuna rağmen ve kaçınılmaz yenilgi karşısında, haksız şekilde topraklarına sarılmak gayreti olarak anlatıldı. Bu anlatım, halkının hayatını ümitsizce savunmaya çalışan bir imparatorluk yerine, zâlim veya akılsız bir imparatorluk intibaını yaratmaktadır. Osmanlı'nın son döneminin tarihine, sadece Osmanlı halkının onurlu savunması yapılmış gibi

bakmak da Osmanlı politik kararlarını etkileyen başka birçok faktörü, affedilmez biçimde görmezlikten gelmek olurdu. Aynı şekilde, İmparatorluğun halkını savunmak gayretini görmezlikten gelmek de, eşit derecede affedilemez.

Bazı safhaları gizlenerek anlatılan tarihî olayların en tipik örneği, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı'nın Doğu bölgelerinde gelişen duruma çağdaş tarihçilerin gösterdiği yaygın muameledir. Çoğu tarih kitapları, sadece Osmanlı'nın Ermenileri sürdüğünden söz eder. O zamanın tarihî olaylarından soyutlandığında, Osmanlı'nın Ermenileri sürmek kararı, sanki dengesiz ve sadece bir azınlığa duyulan nefretten kaynaklanmış gibi görünmektedir. Gerçekte ise, Balkanlarda ve Kafkasya'da gelişen olayların tarihinden dolayı, Doğu Anadolu'daki milliyetçi ihtilalin ve Rus istilasının neler doğuracağını Osmanlılar biliyorlardı. Bulgaristan, Yunanistan ve Makedonya'da gelişen benzer olaylar, Türklerin katliamına yol açmıştı. Osmanlılar, Anadolu'da farklı bir sonuç bekleyebilirler miydi? Yüz yıl boyunca Ruslar, Müslümanları söküp atarak topraklarını genişletmişlerdi. Kırım Tatarlarını ve Çerkesleri sürmüşlerdi. Türkleri Güney Kafkasya'dan sürüp, onların yaşadığı topraklara Ermenileri yerleştirmişlerdi. Ruslar 1915'te, yeniden ilerlemeye hazırdılar. Ermeni ihtilalci grupları Doğu Anadolu'nun her yanında isyanlar çıkarmaya başlamışlardı, Müslüman köylüleri öldürüyorlardı ve hattâ Van şehrini de ele geçirmişlerdi. Bu ortamda Ruslar istilaya geldiğinde, Doğu'daki Müslümanlar başlarına ne gelmesini bekleyebilirlerdi? Elbette, Bulgaristan ve Makedonya'daki Türklerin başına geleni!

Osmanlı Hükümeti, tarihinden aldığı derslere aldırmazlık edemezdi. Tarihî olayların bütünü içinde, Osmanlı Ermenilerinin sürülmesi mantıklıdır. Sürgünlerin ahlakî olup olmadığı konusu bir yana bırakılırsa, tüm grupların Birinci Dünya Savaşı dönemindeki davranışları o kadar insanlık dışı davranışlarla doludur ki, hiçbir grup ilk taşı atacak kadar günahsız değildir. Ancak, Türkler ile diğer Müslümanların başından geçen zoraki sürgünlerle katliamlar incelenirse, tarihî olaylar silsilesinden biri olan Ermenilerin sürülmesinin nedeni de bulunabilir. Bu yöntem ise, tarihî olayları basitçe, mantıksız olaylar silsilesi olarak anlatan teorilere her bakımdan tercih edilir.

TÜRKİYE NÜFUSUNUN OLUŞUMU

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dâhilindeki Müslüman nüfusu, 19. Yüzyılın göçleri nedeniyle aşırı derecede arttı. 19. Yüzyıl başlarında Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında yaşayan insanların nüfusunu gerçeğe yakın olarak hesaplamak günümüzde mümkün olmadığından, kıyaslamak için sadece Doğu Trakya, İstanbul ve Anadolu kullanılabilir. Hemen hemen çağımız Türkiye'sinin sınırları dâhilinde kalan o bölgelerde, 1800'den 1912'deki Balkan Savaşları öncesine kadar geçen süredeki göçler nedeniyle, Müslüman nüfusunun toplam içindeki oranı %70'ten %80'e yükseldi. Doğal artış nedeniyle Ermeni ve Rum nüfusu da sayıca artmasına rağmen, toplama göre %21'den %17'ye düştü. Balkan Savaşları sırasında ve sonrasında 400.000 kadar Türk'ün Osmanlı'nın elinde kalan topraklara göç etmesi, Müslüman çoğunluğun sayısını daha da artırdı. Ancak 1912-1913 yıllarında görülen göçler, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve onu takip eden yıllardaki nüfus değişikliklerinin yanında cüce kalır. Tüm bu nüfus değişimleri, en sonunda tamamen Müslüman ve Türk nüfusa sahip bir Cumhuriyet bıraktı.

Savaşlardan sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti, geniş ölçüde son yüz yıl boyunca göçle gelenlerin şekillendirdiği bir millete sahipti. Tarih kitaplarının çoğu, dışarı göçen Hıristiyan azınlığın Türkiye üzerindeki etkisini anlatır fakat ülkeye göçen milyonlarca Müslümanın ve onların çocuklarının etkisinden söz etmez. Müslüman mültecilerin Türkiye'nin nüfusu üzerindeki demografik etkisini [ülke genelinde topluma ait karakteristiklerini] tam olarak takip etmeye imkân yoktur. Ancak, mültecilerin ve çocuklarının Cumhuriyetin nüfusu içindeki yerinin, kabaca şablonu çıkarılabilir. Eğer mülteciler de, Anadolu'nun ve Trakya'nın geriye kalan diğer Müslüman nüfusuyla aynı değişim şartlarına tâbî oldularsa, 1923'te onların nüfusu 3 Milyona; yani Türkiye'nin toplam nüfusunun beşte birine ulaşırdı. Mülteciler, çoğunlukla Batı Anadolu, İstanbul, Doğu Trakya ve Anadolu'nun kuzey doğusu ile güneyine yerleştiler. Mültecilerin soyundan gelenler, o "hedef" bölgelerin nüfusunun neredeyse üçte birini teşkil eder hale gelmiş olurlardı.[2]

---

2 Bunlar son derece kabataslak tahminlerdir, ancak genellikle doğru kabul edilebilirler. Toplamlara ulaşmak için, mültecilerle çocuklarının 1878'e kadar sabit sayıda kaldığı, 1878'den 1922'ye kadar yılda %1,3 oranında arttığı varsayılmıştır. 1912-1922 dönemindeki nüfusun, %20sinin öldüğü varsayılarak, bu miktar sağ insan sayılarından eksiltil-

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN GÜTTÜĞÜ SİYASET

Yunanlıların Anadolu'da hezimete uğratılmasından sonra Mustafa Kemal Atatürk ve etrafında toplanan Türk Milliyetçileri, Osmanlı'nın hükümeti, ekonomisi ve toplumunun köklü bir yeniden yapılandırılmasına ve Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasına odaklandılar. Yeni Cumhuriyetin toplumsal ve siyasal temellerinden birisi, son yüz yılın felaketlerle dolu tarihi ve özellikle 1912-1913 Savaşlarının kayıplarıydı. Çok büyük olan Müslüman ve Türk kayıplarının anıları, savaş sonrası yıllarda da yeni Türkiye Cumhuriyetinin iç ve dış politikasını etkilemeye devam etti.

Türkiye Cumhuriyeti, dış politikasında barışsever tarafsızlık ilkesi güttü. 1930'larda Avrupa genelinde, etnik ve tarihî bağı bulunan toprakları talep etmek isteğiyle milliyetçiliğin yeniden güçlenip yaygınlaşmasına rağmen, Türk resmî politikası, elinde kalan Anadolu ve Doğu Trakya topraklarıyla yetinmeyi sürdürdü. Türk dış politikasının anlaşılması için, Türkiye'nin yakın zamanda yüksek sayıda mülteci akınına uğramış ve korkunç boyutlarda insanî kayıplar vermiş topraklarda bulunduğunu göz önünde tutmak gerekir. Türklerin büyük kısmının Balkanlardan kovulmuş olduğunu, Atatürk ve onu destekleyenlerin akıllarından çıkarmasına imkân yoktu. Aynı şekilde, Anadolu'daki Yunan işgalinin yarattığı nefreti de göz ardı edemezlerdi. Aslında, Anadolu Savaşının hemen ardından, tarihî bağlarını devam ettirebilecekleri toprakları sınırları içine almak isteğini teşvik etmeleri ve "Haydi Selanik'e" çığlıklarına kulak vermeleri kolay olurdu. Böyle davranmak, eski askeri devlet idealini devam ettirmek anlamına gelirdi. Sonuç, Türkiye'nin genişlemesi olabilirdi de olmayabilirdi de, fakat bu durum Atatürk'ün hayalindeki iç ıslaha yönelmiş, reform yanlısı bir ülke yerine, dışarıdaki topraklarda gözü olan yayılmacı bir devlet anlamına gelirdi. Atatürk, etnik ve tarihi köklerin bulunduğu topraklara yayılmanın dillendirilmesinin her türlüsüne karşı çıkarak, milletin ve devletin enerjisini reformları gerçekleştirmek için seferber etti. Başka bir deyişle, mülteci göçleri ve ölülerle dolu tarihi, Türk Hükümetini sakin bir dış politika izle-

miştir. Bu oranlar, özellikle iç göç alan "hedef" bölgenin Müslüman nüfusu için geçerliydi. Mültecilerin, yerleşik olan gruptakilerle karışık evlilik yapmadığı varsayılmıştır. Mülteci çocuklarının gerçek sayıları burada verilenlerden fazladır ve Türkiye'nin Müslüman halkının beşte birden fazlasının ebeveynleri arasında en az bir mülteci bulunur, ancak toplam nüfustaki artış etkilenmezdi; yâni mülteciler gelmiş olmasaydı, yerli halk başkalarıyla evlenirdi ve çocukları olurdu. (İlave insan artış oranı ne kadarsa, doğum oranları da o oranda artmış anlamına gelir.)

meye yönlendirdi. Herhangi bir başka politika, ekonominin ve toplumun şiddetle ihtiyaç duyduğu reformları tehlikeye atardı. Bu, hiçbir şekilde, Türk dış politikasını seçen liderlerin erdemini eksiltmez. Aksine, ancak çok büyük insanlar, "haşmetli bir yaşam sürmek" yerine toplumu yeniden şekillendirmek gibi zor bir görevi üstlenirlerdi.

Atatürk'ün başlattığı cinsten köklü değişimlerin başarıya ulaşacağına, 19. yüzyıldayken hiç kimse inanır mıydı? Atatürk kullanım dilini değiştirdi, dinin halkın yaşamındaki yerini, hükümetin biçimini, eğitimi, giyim tarzını ve hatta bireylerin kendilerini tanımlamalarını ("Müslüman"lıktan "Türk"lüğe) değiştirdi. Denedikleri halde, başka hiçbir Orta Doğu lideri, köklü değişimde onun kadar başarılı olamadılar. "Eski yöntemlerine" sıkı sıkıya bağlı kalmış ve muhafazakâr yaşam şartlarının doğruluğuna inanmış bir toplum, böyle reformları kabul edebilir miydi? Muhtemelen hayır! Fakat 1923 yılındaki Türk toplumu öyle bir millet değildi. Eski yöntemlerin işe yaramadığını, çok acı ve etkileyici şekilde görmüşlerdi. Memleketlilerinin neredeyse dörtte biri ölmüştü. Sultana bağımlı kalmış yüz binlerce insan yerlerinden olmuş, yeni topraklarda, ancak iğreti bir şekilde yaşamlarını sürdürür hâle düşmüşlerdi. Reformlara öncü olmak için, istisnai güce ve uzak görüşe sahip bir lidere ihtiyaç vardı, ama reformların gerekli olduğuna kendi tarihleri de Türkleri ikna etmiştir.

SONUÇ: ÖLÜM VE GÖÇ

İstatistikler yürek yakıcı kayıpları anlatmakta yetersiz kalırlar, ancak insanların çektiği çilenin büyüklüğünü özetlemeye yarayan göstergelerdir. Milyonlarla belirlenen ölü sayıları, insanların algılamasını yanıltır. Tuhaf olmakla beraber, bir tek kişinin bile ölümünün detaylarını düşünmek, duygusal olarak hepimizi, milyonların öldüğünü bilmekten daha çok etkiler. Ne olursa olsun, Müslüman kayıplarının boyutunu belirlemek için, istatistiklere göz atılmalıdır.

TABLO-30
MÜSLÜMANLARIN CAN KAYBI VE GÖÇ SAYILARI

	Ölü sayıları	Mülteciler	
Yunan isyanı	25.000	10.000*	Göçe çıkanlar
1827-1829 Kafkasya Savaşları	Bilinmiyor	26.000	Sağ kalanlar
Kırım'dan sürülmeler	75.000*	300.000	Göçe çıkanlar
Kafkasya'dan sürülmeler	400.000*	1.200.000	Göçe çıkanlar
1877-1878'de Bulgaristan	260.000	515.000	Göçe çıkanlar
1877-1878 Doğu Savaşı	Bilinmiyor	70.000	Sağ kalanlar
Balkan Savaşları	1.450.000	410.000	Göçe çıkanlar
1905'te Kafkasya	Bilinmiyor	---	
1914-1921'de Doğu Anadolu	1.190.000	900.000	İç göçler
1914-1921'de Kafkasya	410.000	270.000	Göçe çıkanlar
1914-1922'de Batı Anadolu	1.250.000	480.000**	Göçe çıkanlar
		1.200.000	İç göçler
TOPLAM:	**5.060.000**	**5.381.000**	

* Kaba tahminlerdir.
** Türk - Yunan nüfus mübâdelesi
NOT: Askeri ölümlerin çoğuyla bazı sivil halktan ölümler buradaki sayılara dâhil değildir.

Tablo-30'daki Müslüman can kaybının hesaplanmasında, mümkün olan en düşük tahminler kullanılmıştır. Müslüman ölülerinin birçoğu ne kayıtlara geçti ne de hesaplandı. Üstelik tablodaki sayıları hesaplarken, hep sayıları en düşük gösteren seçenek kullanıldı. Eğer yüksek olan tahminler esas alınsaydı, hem ölen hem de göçenlerin sayıları milyonlarca daha yüksek çıkardı. (Örneğin Kemal Karpat Kafkasya'dan 2 milyon Müslüman'ın sürüldüğünü ve bunların 1,5 milyonunun sağ kaldığını hesaplamıştı.)[3] Aslında ölüm nedenlerinin bu tablodaki diğer insanlarınki gibi, savaşların doğurduğu (kıtlık, hastalık ve benzerinden) kaynaklandığı ispatlansa bile, savaş sahası dışındaki Müslüman askerlerle halktan kişilerin ölü sayıları hesaba katılmamıştır. (Örneğin 1914-1922 arasında, Anadolu'daki Müslüman kayıpları aslında neredeyse 3 milyondu, ancak yukarıdaki tabloda, sadece 2,4 milyona yer verilmiştir, çünkü savaş sahası olmayan, Anadolu'nun orta ve kuzey bölgelerindeki ölümler hesaba katılmamıştır.) 1914-1922 dönemi haricindeki, harp sahalarında ölen Türk askerlerinin çoğu da hesaplara dâhil edilmemiştir. Oysa Anadolu'dan gelen askerler, özellikle Osmanlı-Rus harplerinde savaşmışlar ve yüksek kayıplar vermişlerdi.

3 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, s. 69.

Eğer "akıbeti bilinmeyenler" hakkındaki tahminler de hesaba katılsaydı, muhtemelen 5,5 milyon Müslüman'ın öldüğü sonucuna varılırdı. 5 milyondan fazla[4] mülteci yurtlarından sürülmüştü ve bunların birçoğu da ölmüştür.

İncelemeler tamamlanıp, mültecilerle ölü sayıları hesaplandıktan ve suç da tüm sorumlular arasında paylaştırıldıktan sonra, yapılacak tek iş bu faciada istemeyerek yer almış olan tüm ölenler için hüzünlenmek olurdu. Demografi uzmanının sayıları hesaplaması ve tarihçinin olayları tasnif etmesi, duyulması gereken dehşeti, pek kolaylıkla soyut fikirlere indirgeyebilir. "Sömürgecilik" ve "milliyetçilik" gibi kavramlar, tarihî olaylara gerekli ve değerli açıklık getirmelerine rağmen, tek başlarına yeterli olmazlar. Tarih kitaplarında şefkat ve anlayışa her ne kadar yer yoksa da, Balkanlar, Kırım, Kafkasya ve Anadolu'daki Müslüman kayıplarını kavrayabilmek için bu değerler gereklidir. Beş milyonun üzerindeki insan kaybının her biri ile milyonlarca başka insanın sıradan yaşamının eziyete dönüşmesi ve bunlara ilave olarak milyonlarca bireysel vahşet hikâyesinin algılanması gerekir. Bu, imkânsız bir görevdir. Onun yerine, istatistikleri incelemekle, insanların sürüler halinde oradan oraya yer değiştirmesini takip etmeye zorlanıyoruz ki, bu incelemeler doğası itibariyle verilerin kaynağını oluşturan cefadan soyutlanmış olur.

Bu Müslümanların gerçek âkıbeti o zamanın insanlarından ancak ölülerle can çekişenleri görmüş olanlar tarafından anlaşılmıştır; örneğin 1878 yılında Osmanlı Bulgaristan'ında, bazılarının aile fertleri olması muhtemel 400 kişilik bir grup mültecinin soğuktan donmuş vücutları arasında sağ kalabilen küçük kız çocuğunu bulan tren istasyonu görevlisi felaketin farkına vardı. Buradaki Müslümanların kaderi, o kızcağızın evlerinden çıkartılıp ölüme sürülmüş olan ailesinin akıbetiydi. Bu, aynı zamanda yabancı birisi tarafından kurtarılan o kızcağızın da kaderiydi. O kızcağızla sağ kalan diğerlerinin evlatları, modern Türkiye Cumhuriyetinin vatandaşlarının çoğunluğunu teşkil ettiler.

4 Tablodaki toplam mülteci sayıları beş milyonun biraz üzerindedir. Fakat bunların çoğu sadece sağ kalabilen mültecilerdir, yâni yola çıkanların sayıları daha yüksektir. Osmanlı İmparatorluğunun elinde kalan topraklar içinde bir yerden bir yere göçenlerin çoğu bu sayılara dâhil edilmemiştir.

EK

KULLANILAN YÖNTEMLER VE HESAPLAMALAR ÜZERİNE

BULGARİSTAN MÜSLÜMANLARI

1878 öncesindeki Bulgaristan nüfusunun hesaplanmasına dayanak teşkil edecek iki çeşit istatistik mevcuttur. Bunlar, Tuna ve Edirne Vilayetlerinin (Osmanlı Hükümetinin yıllık kayıtları) *Salnâmeleridir.* Tablo-31'de, sonradan Bulgaristan ve Doğu Rumeli olan bölgelerde yaşayan halkın nüfusu, her iki vilayetin salnâmesindeki kayıtlardan derlenmiştir.

TABLO-31
KAYITLARA GEÇEN 1285 (1868-1869) VE 1288 (1871-1872) YILLARINDAKİ BULGARİSTAN NÜFUSU

	Müslüman	Gayrı-Müslim	Çingene*	Toplam
Edirne Sancağı				
Kızılağaç Kazası	1.708	3.644		5.352
Pınar Hisar Kazası	1.127	6.689		7.816
Filibe Sancağı (Ahi Çelebi ve Sultan yeri Kazaları hariç tutularak)	90.937	166.687		257.624
İslimiye Sancağı	35.577	49.287	1.496	86.360
Edirne Vilayeti Toplamı:	129.349	226.307	1.496	357.152
Tuna Vilayeti (Tulça Sancağı ve Cuma Kazası hariç tutularak)	331.759	558.058		889.817
TOPLAM:	**461.108**	**784.365**	**1.496**	**1.246.969**

* Sadece *Kıpti* olarak kayıt edilmişler, Tuna Vilayetinde benzer kayda rastlanmamıştır.

KAYNAK: 1291 *Tuna Vilayeti Salnamesi* ve 1288 *Edirne Vilayeti Salnamesi.*

Tablo-31'de verilen nüfuslar, gerçek değerlerinin tahminen üçte biri kadar altında sayılmışlardı ve bu durum hesaba katıldığından burada düzeltilerek aktarılmışlardır.[1] Düzeltme katsayısının (orijinal nüfusla çarpılan

1 Eksik sayıları belirleme yöntemlerinin anlatımı için bkz: Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, Ek: 4. Tuna Vilayeti'nin 1291 {=1877} nüfus sayılarının listesi için bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914*, s. 117. (Sofya Sancağındaki Müslüman ve gayri Müslim sayılarının s. 117'de yer değiştirdiğine dikkat edilmelidir.)

1,5'un) kesin bir sayı olduğu sanılmamalıdır. Bu düzeltme katsayısına ulaşmak için, başka Osmanlı istatistikleriyle kıyaslamalar yapılmış ve yerel durumlar göz önüne alınmıştır. Örnek olarak: Osmanlı istatistiklerinin çok daha isabetli olduğu 1911 yılı için kullanılan düzeltme katsayısı, Edirne Vilayeti için 1,2196 ve Kosova Vilayeti için 1,4056 idi.[2] Böylece ulaşılan Tuna Vilayeti nüfus sayısı, kendi hükümetinden gelen bir istek üzerine, Osmanlı nüfus sayımındaki eksikliğe (katsayı olarak 1,5470 kullanarak) o yıllarda düzeltme yapan Şumla'daki İngiliz Konsolosu Reade'nin vardığı yegâne isabetli nüfus sayısına da ayrıca yakındır. [3] Edirne Vilayetinin Os-

2 Bkz. McCarthy, "The Population of Ottoman Europe", s. 275-298.

3

Tuna Vilayetindeki nüfus sayıları*			
Hıristiyanlar		**Müslümanlar**	
Bulgar	1.117.000	Türkler	757.500
Yunan	12.000	Tatar Göçmenler	110.000
Ermeni	2.500	Çerkesler	200.000
Diğerleri	65.000	Müslüman Çingeneler	35.000
Hıristiyan Çingeneler	12.000		
Toplam	1.208.500	Toplam	1.102.500
Yahudiler	12.000		
Hepsinin Toplamı: 2.323.000			

* (F.O. 195-1077, Reade'den Elliot'a, İstanbul, 5 Aralık 1876): "Şu andaki durumu yansıtarak, yani altı ay kadar önce Tuna Vilayetinden koparılıp Sofya Genel Valiliğine bağlanmış bulunan Balkanların güneyindeki iki sancak Sofya ve Niş hariç tutulmuştur. Bu iki sancağın nüfusları ise şöyledir:"

Sofya Sancağı		**Niş Sancağı**	
Müslümanlar	16.500	Müslümanlar	210.000
Bulgarlar	13.000	Bulgarlar	140.000
Yahudiler	2.500	Yahudiler	5.000
Toplam:	32.000	Toplam:	355.000
Sofya Vilayetinin Toplamı: 387.000			

Osmanlılar o bölgede nispeten kesin nüfus kayıtları tutmaya başlayana kadar, Avrupalıların tüm Bulgaristan nüfusu üzerine çok az fikir sahibi oldukları belli olmaktadır. Nüfus sayılarını hesaplamak için girişilen eski gayretlere detaylı örnekler için bkz: F.O. 881-684, No. 9, Edward Neale'nin "Statistical Report on the Province of Bulgaria {Bulgaristan Vilayeti Üzerine İstatistik Raporu}", Varna, 28 Mart 1858. Avrupa'da Bulgaristan nüfusu üzerine yapılan hesaplamalarının en detaylı derlemesi (belki de herhangi bir nüfus üzerine yapılmış dünya üzerindeki gelmiş geçmiş en kapsamlı derleme): N. Michoff'un [Mikhov], *La Population de la Turquie et de la Bulgarie au XVII' et XIX's: recherches bibliographico-statistiques, {Sofya İstatistik Araştırma Dairesi'nin 17. ve 19. Yüzyıllarda Türkiye ve Bulgaristan Nüfusu}. Sofya, 1915-1935* Ne yazık ki Mikhov'un çok gayretle toplayıp değerlendirdiği sayıları kendisine iletenler, nadiren tahminden öte bir hesap-

manlı İmparatorluğu sınırları içinde kalan kısmının nüfusuna 1,5 düzeltme katsayısı uygulandığında ortaya çıkan sonuçlar, oldukça isabetlidir. Üçüncü Bölümde anlatılan olaylar nedeniyle, bu tür kıyaslamalar, maalesef Bulgaristan'daki Müslüman nüfusa uygulanamaz. Edirne Vilayeti için isabetli olan düzeltme katsayısının, muhtemelen Tuna Vilayeti için de geçerli olacağı görülüyor. Ancak ulaşılan sayıların, kesin nüfus istatistiği yerine, mantıklı tahminler olduğu bilinmelidir. Salname istatistikleri 1285 (1868-1869) ve 1288 (1871-1872) yıllarına ait olduğundan,[4] 1877 yılındaki nüfus sayıları, ileriki yıllarda Edirne Vilayeti için benzer koşullarda kullanılacak olan yıllık %1,2 artış oranı kullanılarak hesaplanmıştır.[5]

TABLO-32

DİNLERE GÖRE, 1887'DEKİ BULGARİSTAN NÜFUSU

Dinî Grup	Nüfus
Ortodoks	2.424.371
Müslüman	676.215
Katolik	18.505
Protestan	1.358
Yahudi	24.352
Diğerleri	9.574

KAYNAK: 1887 Nüfus Sayımı

Üçüncü Bölümde (Tablo-6'da) verilen, 1879'da sağ kalan Bulgar Müslümanların sayısı, 1887 yılı için Bulgaristan nüfus sayımında kaydedilen sayıya[6] Osmanlı İmparatorluğuna 1879'dan 1887'ye kadar göçen Müslümanlar ile 1879 yılında sağ kalan mülteci sayılarını eklemekle elde edilmiştir.[7] Üçüncü Bölümde anlatılan durumlar ışığında gerçekçi görülen bu yöntem, Bulgaristan'ın Müslüman nüfusunun, 1879-1887 arasında doğal yollardan artmadığını varsaymaktadır. Ayrıca sonuçları etkileyecek pek önemli bir

lamaya dayanan sayılar belirtmişlerdi. Bu nedenle, Mikhov'un çalışmasının nüfus bilimi açısından değeri yok denecek kadar azdır.

4 Osmanlı Vilayetlerinin Salnamelerindeki sayılar, yayınlanmalarından yıllar önce toplanmışlardı (bkz: *Muslims and Minorities*, Ek: 4). Burada ihtiyatlı davranarak, Edirne ve Tuna vilayetlerine ait sayıların sadece 3 yıl önce toplandığı varsayımında bulundum.

5 McCarthy "The Population of Ottoman Europe", s. 275-298.

6 Bulgaristan, *Annuaire Statistique* {*Yıllık İstatistikler*}, 1923-1924, Sofya, 1925, s.64.

7 Üçüncü Bölüm'deki Tablo 6 ya bakınız.

tahmin de, mülteci istatistiklerinin de nispeten doğru olduğu varsayımıdır. Böyle bir kategori kayıt edilmemiş olduğundan 1879-1887 yılları arasında Bulgaristan'dan Osmanlı İmparatorluğuna göçen Müslümanların, 1887-1892 yıllarında göçenler kadar olduğu varsayılmıştır. Bu nedenle (nüfusun 1887 Bulgaristan nüfus sayımı ile 1892'deki arasında doğal olarak artmadığı varsayılarak), 1887-1892 yıllarında Osmanlı'ya gelen mülteci sayılarının aynı yıllarda Bulgaristan Müslüman sayılarındaki eksilmeye eşit olduğu varsayılmıştır.[8] Bu da 1879-1887 döneminde, 52.731 kişinin göç ettiği sonucunu vermektedir. Osmanlı Hükümeti aynı dönemde, yani 1879-1887'de, birçoğu Bulgaristan'dan olmak üzere 144.509 kişinin ülkesine göçtüğünü[9] rapor etmiştir.[10]

Düzeltmeye gerek olduğu zaman, Üçüncü Bölümde olduğu gibi, başka istatistiklerde de, "kendi savımı" zora koşacak tarzda düzeltme yapmaya gayret ettim. Bu örnekte, 1877-1879 yılları arasında, çok büyük bir Müslüman kaybının yer aldığı savımı zayıflatacak sayılar kullandım. Bu bağlamda, 1877'de Bulgaristan'daki Müslüman nüfusu olduğundan az, sağ kalan mülteciler ise olduğundan daha çok varsayılmış olabilir. Böylece eğer Müslüman ölü sayıları, burada verilenlerden farklı ise, daha az değil, yüksektir.

1912-1922 YILLARINDAKİ CAN KAYBININ HESAPLANMASI

Balkanlardaki ve Batı Anadolu'daki ölüm telefatının hesaplanması, *Muslims and Minorities* kitabım ile "The Population of Ottoman Europe" makalemde uzun uzadıya izah edilmiştir. Nüfus kaybını hesaplamakta kullanılan yöntem, bölgedeki nüfusun savaş *öncesi* sayılarından savaş *sonrası* sayılarını

8

Bulgaristan'daki Müslümanlar	
1887	676.215
1892	693.258
1900	643.300
1905	603.867
1910	602.078
1920	690.734

(Bulgaristan, *Annuaire Statistique*, s.64)

9 1313 *İstatistiği* {Rumî 1313 = Miladî 1897}.

10 1313 İstatistiğinde, o yıllarda Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan Doğu Rumeli'den gelen göçmenlerin "uluslararası göçmenler" olarak kayıtlara geçirilip geçirilmediği bilinmemektedir.

çıkartmakla elde edilir. Kısacası, varılan sonuç ölüm telefatının sayısı değildir, gerçeğe yaklaşılması için göçlerin de hesaba katılması gerekir.

Birinci Dünya Savaşı ile Kafkasya'daki Türk-Ermeni savaşı sırasında gerçekleşen can kaybına ulaşmak için kullanılan yöntem, Anadolu için kullanılanın aynısıdır, fakat Rusya ile SSCB nüfus sayım yöntemleri arasındaki farklılıktan kaynaklanan zorluklar mevcuttur. Rus İmparatorluğu, nüfus istatistiklerini din gruplarına göre tuttu, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ise dinî gruplara göre sayım yapmadı. 1926 yılında tutulan SSCB nüfus istatistiği, dinlere yer vermek yerine, halkın sayısını etnik kökenlerine göre (190 çeşit grup halinde) sınıflandırarak detaylı şekilde yayınladı. Bu iki çeşit veriyi kıyaslamak çok zordur, çünkü etnik grupların çoğunun içinde farklı dinden gruplar mevcuttu. Bu nedenle imparatorluğun son istatistiği (1915 İstatistiksel Yıllığı) ile 1926 SSCB Nüfus Sayımında, dinî grup yerine "Türk-Tatar" etnik grubu kıyaslanmıştır. "Türk-Tatar" grubunun ölüm oranlarının tüm Müslümanlara uygulanabileceği varsayılmıştır. (1914'teki Güney Kafkasya Müslümanlarının %79'u "Türk-Tatar"dı.) Bu yöntem, Müslüman can kaybının hesaplanmasında, çok az hataya yer verir. Gerçek ölü sayılarından biraz daha düşük sayılara ulaşılır, çünkü Türk-Tatarların hepsi de savaş bölgesinde yaşamıyordu, fakat ikinci büyük nüfus olan Kürtlerin hemen hemen hepsi savaş bölgesinde yaşıyordu. Kürtler arasındaki ölüm oranları Türk-Tatarlar arasındaki oranlardan daha yüksek olmalıydı, fakat yine de onlar için de aynı oran kullanılmıştır.

1914 nüfus sayıları, 1915 Rusya İstatistik Yıllığından alınmıştır. 1921 yılındaki nüfuslar, biraz daha karmaşık bir yöntemle hesaplanmıştır: 1914 yılındaki "Türk-Tatar" grubunun hesaplanması için, üç etnik grubun ("Türk", "Tatar" ve "Osmanlı Türk") nüfus sayılarının toplanması gerekmiştir. Elde edilen sonuç yılda %1 oranında üreme olduğu varsayılarak 1921'e doğru ileri tahminle saptanmıştır. Ortaya çıkan sayıya, 1914 yılında Rus sınırları dâhilinde bulunan (Kars Vilayetinin Oltu, Iğdır, Kulp, Artvin ve Şavşat Sancakları) gibi Türkiye Cumhuriyeti vilayetlerindeki nüfusların 1927 Türkiye sayımındaki değerleri 1921'e geri hesaplanarak eklenmiştir.

Benzer durumdaki tüm yöntemler için olduğu gibi, Kafkasya için verilen can kaybı sayılarının da sadece yaklaşımlar olduğu akılda tutulmalıdır. Kitap içinde belirtilmediği takdirde, göçlerin sayımları elde edilememiş-

tir.[11] Her durumda kendi ispatlamaya çalıştığım tezi zora sokacak seçeneği tercih ettiğimden, bu kitaptaki sayılarda eğer hata varsa o da; Müslüman ölü sayılarının olduğundan yüksek değil az gösterildiği olabilir.

11 İki kaynaktaki eksik sayımları düzeltmek için hiçbir gayret gösterilmemiştir. Bunların birbirini dengelediği varsayılmıştır. Eksik sayımları hesaplamaya yarayacak, yaşa dayalı bir veri bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

Adamson, David. *The Kurdish War.* New York ve Washington, 1964.

Adıvar, Halide Edib. *Memoirs of Halide Edib.* New York, 1926.

————, *The Turkish Ordeal.* New York, 1928.

Adossidés, A. *Arméniens et Jeunes-Turcs: les Massacres de Cilicie.* Paris, 1910.

Akgün, Seçil Karal. *General Harbord'un Anadolu Gezisi (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu.* İstanbul, 1981.

Aknouni, E. *Political Persecution: Armenian Prisoners of the Caucasus.* New York, 1911.

Allen, W. E. D. *A History of the Georgian People.* Londra, 1932.

Allen, W. E. D. ve Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields.* Cambridge, 1953.

Altunay, Ahmet Refik. *Kafkas Yollarında.* Yayına hazırlayan Yunus Zeyrek, Ankara, 1981.

Anderson, M. S. *The Eastern Question, 1774-1923.* New York, 1966.

Andrew, Prince (of Greece). *Towards Disaster.* London, 1930.

Antoniades, Alexandre. *La développement économique de la Thrace.* Atina 1922.

Arfa, Hassan. *The Kurds: An Historical and Political Study.* Londra, 1966.

Arıkoğlu, Damar. *Hatırâlarım.* İstanbul, 1961.

Arslanian, Artin. H. "Duntersville's Adventures: A Reappraisal." *International Journal of Middle Eastern Studies* 12 (1980), s. 199-216.

Asaf, Mehmed. *1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım,* Yayına hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, 1982.

Ashmead-Bartlett, Ellis. *With the Turks in Thrace.* New York, 1913.

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi, No. 81, Aralık, 1982.

————, No. 83, Mart, 1983.

————, No. 85, Ekim, 1985.

————, No. 86, Nisan, 1987.

Association Macédonienne, Commission d'enquête de l', *Atrocités Bulgares en Macédoine (Faits et Documents).* Atina, 1913.

Ataöv, Türkkaya. "Procurement of Arms for Armenian Terrorism: Realities Based on Ottoman Documents." *International Terrorism*'de yayınlanmıştır. Ankara, 1984, s. 169-177.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk*, ilk yayını 2 cilt halinde Ankara, 1927. Daha sonra birçok kez basılmıştır.

Athens, University of. *The Crimes of Bulgaria in Macedonia. Yunan dilinden İngilizceye tercüme edilmiş.* Washington D.C., 1914.

Atkin, Muriel Ann. "The Khanates of Eastern Caucasus and the Origins of the First Russo-Iranian War." Doktora tezi, Yale Üniversitesi, 1978.

Atrocités Russes. Documents soumis à la Conférence de Constantinople, İstanbul, 1877.

Ayvazian, Arthur A. *Armenian Victories at Khznavous and Sardarabad on May 23, 1918.* New York, 1985.

Azerbaijan, *Claims of the Delegation of the Republic of Caucasian Azerbaijan Presented to the Peace Conference in Paris.* Paris, 1919.

Babiguian Effendi. *La Situation des Arméniens en Turquie, exposée par des documents, 1908-1912.* 3. Cilt, "Edirne mebusu merhum Babikyan Efendi'nin Raporu."

Baddeley, John F. *The Rugged Flanks of the Caucasus.* Londra, 1940.

———, *The Russian Conquest of the Caucasus.* Londra, 1908.

Baker, James. *Turkey in Europe.* Londra, 1877.

Baker, Valentine. *The War in Bulgaria.* Londra, 1879.

Baldwin, Oliver. *Six Prisons and Two Revolutions: Adventures in Trans Caucasia and Anatolia*, 1920-1921. Londra, 1925.

Barton, James L. *The Story of Near East Relief (1915-1930): An Interpretation.* New York, 1930.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi.* Cilt III, Bölüm 1-4. Ankara, 1953, 1955, 1957, 1967.

Belen, Fahri. *Türk Kurtuluş Savaşı.* Ankara, 1973.

Benningsen, Alexandre. "Muslim Guerilla Warfare in the Caucasus (1918-1928)." *Central Asian Survey* 2 (Temmuz 1983) s.45-56'da yayınlanmıştır.

Bennigsen, Alexandre ve S. Enders Windbush. *Muslims of the Soviet Empire: a Guide.* Londra, 1986.

———, *Muslim National Communism in the Soviet Union.* Şikago, 1979.

Bernhard, L. *Les Atrocités Russes en Bulgarie et en Arménie pendant la guerre de 1877.* Berlin, 1878.

Beylerian, Arthur. *Les Grandes puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918).* Paris, 1983.

Blanch, Lesley. *The Sabres of Paradise.* Londra, 1960.

Blaquiere, Eduard. *The Greek Revolution: its origin and progress.* Londra, 1824.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkey and the Armenian Atrocities.* Philadelphia, 1896.

Bournoutian, George A. *Eastern Armenia in the Last Decades of Persian Rule, 1807-1828 - (A Political and Socio-Economic Study of the Khanate of Erivan on the Eve of the Russian Conquest).* Malibu, Kaliforniya, 1982.

———, "The Ethnic Composition and the Socio-Economic Condition of Eastern Armenia in the First Half of the Nineteenth Century." Ronald Grigor Suny'nin derlediği *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*'de yayınlanmıştır. Ann Arbor, Mi., 1983, s. 69-86.

Brancoff, D. M. *La Macédoine et sa Population Chrétienne.* Paris, 1905.

Bridge, F. R. *Austro, Hungarian Documents relating to the Macedonian Struggle,* 1896-1912. Selanik, 1976.

Bremond, E. *La Cilicie en 1919-20.* Paris, 1921.

Bryce, James. *Transcaucasia and Ararat.* Londra, 1896.

Bryce, Viscount. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to the Viscount Grey of Falladon.* Londra 1916.

Bujax, (Col.). *Les Campagnes de l'Armée hellénique,* 1918-1922. Paris, 1930.

Bulgarian Academy of Sciences. *Macedonia: Documents and Materials.* Sofya, 1978.

Carnegie Commission of Investigation. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars.* Washington D.C., 1914.

Chailand, Gerard (ed.). *People Without a Country: The Kurds and Kurdistan.* Londra, 1980.

Chesney, Francis R. (Albay). *The Russo-Turkish Campaigns of 1828 and 1829, with a View of the Present State of Affairs in the East.* Londra, 1854.

Churchill, Winston. *The World Crisis - The Aftermath.* Londra, 1929.

Cirilli, Gustave. *Journal du Siege d'Andrinople.* Paris, 1913.

Comité de bienfaisances des Emigrés Politiques des Ciscaucasiens en Turquie. *Aperçu historique sur les Ciscaucasiens pendant la Guerre Mondiale.* İstanbul, 1918.

Le Comité de la Défense Nationale or Le Comité de Publication D.A.C.B. *Les Atrocités des Bulgares en Thrace,* No. 4. İstanbul, 1913.

———, *Les Atrocités des Coalises Balkaniques*, No. 1. İstanbul, 1913.

———, *Les Atrocités des Coalises Balkaniques*, No. 2. İstanbul, 1913.

———, *Les Atrocités des Coalises Balkaniques*, No. 3. İstanbul, 1913.

———, *Les Atrocités des Grecs en Macédoine*, No. 5. İstanbul, 1914.

Comité International de Secours aux Refugiés des Provinces. *Compte Rendu General.* Janvier 1878-Avril 1879.

Comstock, John Lee. *History of the Greek Revolution.* Hartford, 1851

Congrès Turc de Lausanne, Bureau Permanent du. *Le Régime d'Occupation Hellénique en Turquie.* Lausanne, 1921.

The Crimes of Bulgaria. Washington, D.C., 1914.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie.* 4 cilt, Paris, 1890-1894.

Çay, Abdülhalûk. "The March 31, 1918 Bakû Massacre." A. Çay'ın derlediği *The Eastern Question: Imperialism and the Armenian Community*, s. 121-132'de yayınlanmıştır.

Dadrian, Vahakn N. "The Naim Andonian Documents on the World War-I Destruction of Ottoman Armenians : The Anatomy of a Genocide." *International Journal of Middle Eastern Studies*, (18 August, 1986), s. 311-360.

———, "The Role of Turkish Physicians in the World War I: Genocide of Ottoman Armenians." *Holocaust and Genocide Studies* I (1986), s. 169-192.

Dakin, Douglas. *The Greek Struggle for Independence, 1821-33.* Londra, 1973.

Davison, Roderic H. "The Armenian Crisis, 1912-1914." *American Historical Review* 53 (Nisan, 1948) s. 481-505.

Délégation Turquie, Bureau de Presse de la. *Atrocités et dévastations Grecques en Anatolie.* Lozan, 1923.

———, *Le Régime d'Occupation hellénique en Turquie.* Lozan, 1921.

Deliorman, Altan. *Türklere Karşı Ermeni Komitecileri.* İstanbul, 1973.

Demiroğlu, Faiz. *Van'da Ermeni Mezalimi.* Ankara, 1985.

De Veou, Paul. *La Passion de Cilicie, 1919-1922.* Paris, 1937.

Dewdney, J. C. *Turkey: an Introductory Geography.* New York, 1971.

Dixon-Johnson, C. F. *The Armenians.* Northgate, 1916.

Djemal Pasha. *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919.* New York, 1922.

Documents sur les atrocités Arméno-russes. İstanbul, 1917.

Dominion, Leon. *The Frontiers of Language and Nationality in Europe.* New York, 1917.

Dunn, Robert. *World Alive.* New York, 1956, s. 309.

Duval, J. *Histoire de l' Émigration.* Paris, 1862.

Dwight, H.G. *Constantinople Old and New,* New York, 1915.

Dyer, Gwynne. "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres." *Middle Eastern Studies* (12 Ocak 1976), s. 99-107.

Eren, Ahmet Cevat. *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri.* İstanbul, 1966.

————, "Die Bedetung des Flüchtlingsproblems in der Türkei." *Integration* (Vaduz) 3 (1959), s. 167-177.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey: 1914-1924.* Baltimore, 1965.

Fahrettin, Kırzıoğlu M. *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920).* Ankara, 1970.

————, *Milli Mücadele'de Kars,* I. Kitap "Belgeler". İstanbul 1960.

Field, James A. Jr. America and the Mediterranean World, 1776-1882. Princeton, 1969.

Finefrock, Michael M. "Atatürk, Lloyd George and the Megali Idea: Cause and Consequence of the Greek Plan to Seize Constantinople from the Allies, June – August 1922." *The Journal of Modern History* 52 (Mart 1980), s. 1047-1066.

Finlay, George. *A History of Greece,* (H. F. Tozer tarafından derlenmiş olan hali), VI. Cilt, (Oxford, 1877).

Fisher, Alan. *The Crimean Tatars.* Stanford, California, 1978.

————, "The Crimean Tatars, the USSR, and Turkey." William O. McCagg, Jr. ve Brian D. Silver tarafından derlenen *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, New York, 1979, s. 1-24'te yayınlanmıştır.

————, "Emigration of Muslims From the Russian Empire in the Years After the Crimean War." *Jahrbucher für Geschichte Osteuropas* 35. Cilt 1987, s. 356-371'de yayınlanmıştır.

————, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783.* Cambridge, 1970.

Fisher, W. B. *The Middle East.* Londra, 1950, 7. Baskı 1978.

Fransa, Ministère de l'Economie Nationale, Institut National de la Statistique et des Études Économiques. *Les Transferts Internationaux de Populations,* Paris, 1946.

Gaillard, Gaston. *The Turks and Europe,* Londra, 1921.

Gates, Frank Caleb. *Not to Me Only.* Princeton, 1940.

Gautherot, Gustave. *La France en Syrie et en Cilicie.* Paris, 1920.

Gehri, Maurice. *Report, Revue International de la Croix-Rouge,* 3, No. 31 (Temmuz 1921) özel yayını. Cenevre.

Genov, Tsenko. "Military Operations in the Balkan Theatre during the 1877-78 War", *South Eastern Europe* 2 (1979), s. 136-153.

Gidney, James B. *A Mandate for Armenia.* Oberlin, Ohio, 1967.

Golodin, Ivan. *The Caucasus.* Londra, 1854.

Gontaut-Biron, Kont R. De. *Comment La France s'est installée en Syrie (1918-1919). Paris 1923.*

Gordon, Thomas. *History of the Greek Revolution.* Edinburg ve Londra, 1832.

Göyünç, Nejat. *Osmanlı İdaresinde Ermeniler.* Ankara, 1983.

Gözaydın, Ethem Feyzi. *Kırım: Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçmeleri.* İstanbul, 1943.

Grabill, Joseph L. *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927.* Minneapolis, Minn., 1971.

Great Britain. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1936.* Bir serinin ilk cildi, Londra.

Great Britain, Foreign Office, Historical Section, No. 59. *Anatolia.* Londra, 1920.

Great Britain, Naval Staff Intelligence Department. *A Handbook of Asia Minor.* III. Cilt, 2. Bölüm, Londra, Temmuz, 1919.

Great Britain, Parliament, CMD. *Reports on Atrocities in the Districts of Yalova and Guemlek and in the İzmit Peninsula.* Türkiye, No. 1 (1921). 1478, s. 11.

Grece, Bureau de la presse du Ministère des Affaires Etrangères [böyle yazılmış]. *La Grèce en Asie-Mineure.* Atina, 1921.

Grece, Ministère de l'Économie Nationale, Direction de la Statistique. *Population du Royaume de Grèce d'après le Recensement du 19 Decembre, 1920.* Atina, 1921.

Grece, *Les Cruautés Bulgares en Macédoine Orientale et en Thrace, 1912-1913.* Atina, 1913.

Grece, Ministère de l'Économie Nationale, Direction de la Statistique Génerale de la Grèce. *Recensement de la Population de la Grèce au 19 Décembre 1920.* Atina, 1921 ve aynı kitabın 1928 baskısı.

Grece. *Anti-Greek Persecution in Turkey.* Londra, 1921).

Grece. *Les Grecs à Smyrne, Nouveau témoignages sur leurs atrocités. Un document official probant.* Paris 1920.

Greene, F. V. *Report on the Russian Army and its Campaigns in Turkey.* New York.

Gürün, Kâmuran. The *Armenian File.* Londra, 1985.

Hamlin, Cyrus. *My Life and Times.* Londra, 1900.

Hartill, Leonard Ramsden. *Men are Like That.* Indianapolis, 1928.

Helmreich, Ernst C. *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913.* Cambridge Massachusetts, 1938.

Helmreich, Paul C. From Paris to Sévres: *The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920.* Columbus, Ohio, 1974.

Henze, Paul B. "Fire and Sword in the Caucasus: The 19th Century Resistance of the North Caucasian Mountaineers." *Central Asian Survey* 2 (Temmuz 1983) s. 5-44.

———, "Marx on Russians and Muslims." *Central Asian Survey* 6 (1967), s. 33-45.

Hepworth, George H. *Through Armenia on Horseback.* New York, 1898.

Hocaoğlu, Mehmet. *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler.* İstanbul, 1976.

Hoffman, George W. "Evolution of the Ethnographic Map of Yugoslavia: a Historical Geographic Interpretation". Francis W. Carter'ın derlediği *An Historical Geography of the Balkans, Londra, 1977*'de yayınlanmıştır.

Holmes, Mary Caroline. *Between the Lines in Asia Minor*. New York, 1923.

Horton, George. *The Blight of Asia.* Indianapolis, 1926.

Housepian, Marjorie. *The Smyrna Affair.* New York, 1966.

Hovannisian, Richard G. "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente." *International Journal of Middle Eastern Studies* 4 (1973), s. 129-147.

———, *Armenia On the Road to Independence. Berkeley ve* Los Angeles, 1967.

———, derlemesi. *The Armenian Genocide in Perspective.* New Brunswick ve Oxford, 1986.

———, *The Armenian Holocaust.* Cambridge, Mass., 1978; 1980'de yeniden.

———, *The Republic of Armenia,* 2 cilt. Berkeley, 1971 ve 1982.

Howard Harry N. *The King Crane Commission: An American Inquiry into the Middle East.* Beirut, 1963.

———, *The Partition of Turkey: 1913-1923.* New York, 1966.

Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East,* II. Cilt. Princeton, 1956.

Immanuel, Oberstleutnant. *Der Balkankrieg - 1912/1913.* Berlin, 1914.

Patriarcat Arménien de Constantinople. *Population Arménienne de la Turquie avant la Guerre.* Paris, 1920.

Jelavich, Barbara. *History of the Balkans*, 2 cilt. Cambridge MA, 1983.

Jelavich, Charles ve Barbara Jelavich. *The Establishment of the Balkan National States, 1804- 1920.* Seattle ve Londra, 1977.

Johnson, Clarence R. derlemesi. *Constantinople Today: The Pathfinder Survey of Constantinople.* New York, 1922.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1969.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi.* 5-8. Ciltler. Ankara 1956-1962.

Karpat, Kemal. *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics.* Madison, Wisconsin, 1985.

————, The Status of the Muslim under European Rule: The Eviction and Settlement of the Çerkes." *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs* 1, No. 2 (1972), s. 7-27'de yayınlanmıştır.

Katchaznouni, Hovhannes. "The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing To Do Anymore: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic". İngilizceye tercüme eden: Matthew A. Callender. Yayınlayan: John Roy Carlson (Arthur A. Derunian adını kullanarak). New York, Armenian Information Service, 1955.

Kayaloff, Jacques. *The Battle of Sardarabad.* The Hague ve Paris, 1973.

————, *The Fall of Bakû: Matetrial on the Events of September 15, 1918.* Bergenfield, New Jersey, 1976.

Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*, New York, 1951, yeni baskısı 1981.

Kemaly, Ghalib. *Assassinat d'un Peuple.* Roma, 1921.

Kerr, Stanley E. *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief (1919-1922).* Albany, 1973.

Kinross, Lord [Patrick Balfour]. *Atatürk: The Rebirth of a Nation.* Londra, 1964.

Kitromilides, Paschalis M. ve Alexis Alexandris. "Ethnic Survival, Nationalism and Forced Migration" *Bulletin of the Centre for Asia Minor studies*, 5. Cilt (1984-1985), s. 9-44.

Kitsikis, Dimitri. *Propagande et Pressions eu Politique Internationale: Le Grèce et ses revendications a la Conférence de la Paix.* Paris, 1963.

Koçaş, Sadi. *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri.* Ankara, 1967.

Korganoff, C. (General). *La Participation des Arméniens a la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918).* Paris, 1927.

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya,* Ankara, 1970.

Küçük, Cevdet. *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, 1878-1897.* İstanbul, 1984.

Ladas, Stephan P. *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey.* New York, 1932.

Lake, Atwell. *The Defense of Kars.* Londra, 1957.

Lambert, Rose. *Hadjin and the Armenian Massacres.* New York, 1911.

Landau, Jacob M. *Pan-Turkism in Turkey: A Study in Irredentism.* Hamden, Conn., 1981.

Lang, David Marshall. *Armenia: Cradle of Civilization.* 3. Baskı. Londra, 1982.

————, *The Armenians: A People in Exile.* Londra, 1982.

Langer, William L. *The Diplomacy of Imperialism.* 2. Baskı. New York, 1960.

Larcher, M.(Kumandan). *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale,* Paris, 1926.

League of Nations. *Report of the Work of the High Commission for Refugees presented by Dr. Fridtjof Nansen to the Fourth Assembly.* Cenevre, 1923.

Lemaitre, Alfred. *Musulmans et Chrétiens. Notes sur la guerre de l'indépendance grecque.* Paris, 1895.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey.* Londra ve New York, 1962.

Libaridian, Gerard J. "Armenia and Armenians: a Divided Homeland and a Dispersed Nation." William O. McCagg, Jr. ve Brian D. Silver'in derlediği *Soviet Asian Ethnic Frontiers*'de yayınlanmıştır. New York, 1979, s. 27-60.

————, "Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutiun." Ronald Grigor Suny tarafından derlenen *Transcaucasia: Nationalism and Social Change*'de yayınlanmıştır. Ann Arbor, Michigan, 1983, s. 185-196.

Ligue pour la Défense des Droits des Ottomans. *Atrocités Grecques dans le Vilayet de Smyrne (Mai, 1919), Documents Inédits et Témoignages des Officiers Anglais et Français.* Cenevre, 1919.

Lloyd George, David. *Memoirs of the Peace Conference.* New Haven, Conn., 1939.

Longrigg, Steven Hemsley. *Syria and Lebanon under French Mandate.* Londra, 1958.

Lowry, Heath W. "Richard G. Hovannissian on Lieutenant Robert Steed Dunn." *The Journal of Ottoman Studies 5., 1985, s. 1-44.*

———, "Turkish History: On Whose Sources Will It Be Based? A Case Study on the Burning of İzmir." *Osmanlı Araştırmaları* 9. Cilt, 1988'de yayınlanmıştır.

Lynch, H. F. B. *Armenia: Travels and Studies. 2 cilt.* Beyrut, Khayats Yeni Baskısı, 1965.

Mandelstam, Andre. *Le Sort de l'Empiré Ottoman.* Paris, 1917.

Marx, Karl. *The Eastern Question: a Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War.* Eleanor Marx Aveling ve Edward Aveling tarafından derlenmiş. New York, 1897, 1969'da yeniden basılmış.

Mayewski, (General). *"Les Massacres d'Arménie. 1916.*

———, *Van ve Bitlis İstatistiği.* Tercüme eden Mehmet Sadık. İstanbul, 1330 (Miladi 1914'e takabül ediyor).

McCarthy, Justin "American Commissions to Anatolia and the Report of Niles and Sutherland" Türk Tarih Kurumu XI.Genel Kongresi'nde yayınlanmıştır. Ankara, 1990, s. 1809-1853.

———, *The Arab World, Turkey and the Balkans.* Boston, 1982.

———, ve diğerleri. *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926).* İstanbul, 1984.

———, "Greek Statistics on Ottoman Greek Population." *International Journal of Turkish Studies* 2, 1980, s. 66-76 da yayınlanmıştır.

———, "Jewish Population in the Late Ottoman Period." Avigdor Levy'nin yayına hazırladığı *The Jews of the Ottoman Empire*'de yayınlanmıştır, Princeton, 1994, s. 375-397.

———, "Muslim Refugees in Turkey: The Balkan Wars, World War I, and the Turkish War of Independence." *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze' de yayınlanmıştır*, İstanbul, 1993, s. 87, 111..

———, *Muslims and Minorities.* New York, 1983.

———, "The Population of Ottoman Europe Before and After the Fall of the Empire." Heath W. Lowry ve Ralph S. Hattox tarafından derlenen *Proceedings of the Third Conference on the Social and Economic History of Turkey* de yayınlanmıştır, İstanbul, 1990, s. 275-298.

Mears, Elliot Grinnell. *Modern Turkey: A Politico,Economic Interpretation*, 1908-1923. New York, 1924.

Michoff, Nikola. *La Population de la Turquie et de la Bulgarie au XVII' et XIX' s: recherches biblio-statistiques, 4 cilt. Sofya, 1915-1935.*

Miletitch, Lubomir (Dr.). *Atrocités Grecques en Macédoine pendant la Guerre Greco-Bulgare.* Sofya, 1913.

Millman, Richard. *Britain and the Eastern Question: 1875-1878.* Oxford, 1979.

———, "The Bulgarian Massacres Reconsidered." *Southeast European Review* 58 (Nisan 1980), s. 218-231.

Monteith, W. (Lieut.-General) *Kars and Erzeroum: with the Campaign of Prince Paskiewitch in 1828-1829.* Londra, 1856.

Modrtmann, Drs. Gabuzzi, et Sécouli. *Les refugiés de la Roumélie en 1878: Rapport présenté au Conseil International de Santé.* İstanbul, 1879.

Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story.* New York, 1919.

———, (with French Strother). *All in a Lifetime.* Garden City, New York, 1922.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century,* Berkeley ve Los Angeles, 1963.

Nansen, Fridtjof. *Armenia and the Near East.* Londra, 1928, yeni baskısı New York, 1976.

Nassibian, Akaby. *Britain and the Armenian Question, 1915-1923.* Londra, 1984.

Nestorova, Tatyana. *American Missionaries among the Bulgarians.* Boulder, Colo., 1987.

Nogales, Rafael de. *Four Years Beneath the Crescent.* İngilizceye çeviren Muna Lee. New York, 1926.

———, *Memoirs of a Soldier of Fortune.* New York, 1932.

Norman, C. B. *Armenia and the Campaign of 1877.* Londra, 1878.

Nubar, Boghos. *The Pre-War Population of Cilicia.* Paris, 1920.

Oliphant, Laurence. *The Trans-Caucasian Campaign of the Turkish Army under Ömer Paşa: A Personal Narrative.* Londra, 1856.

Orel, Şinasi ve Süreyya Yuca. *The Talat Paşa Telegrams: Historical Fact or Armenian Fiction?* Londra, 1986.

Ormanian, Malachia. *L'Église Arménienne.* Paris, 1920.

Ottoman Empire. Greek *Atrocities in the Vilayet of Smyrna, Atrocités Grecques dans le Vilayet de Smyrne.* Cenevre, 1919.

———, Rapports officiels reçus des autorités militaires Ottomanes sur l'occupation de Smyrne par les troupes Helléniques. İstanbul, 1919.

———, Dahiliye Nezareti, Sici-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti. *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği.* İstanbul, 1330 M [Miladi 1914 yılı].

———, L'Etat Major Ottoman. *Atrocités Arméniennes, commises contre le Musulmans du Caucase durant le mois de Juillet 1919.* İstanbul, tarihsiz.

———, Ministère de l'Intérieur, Direction Générale des Immigrés. *Atrocités Grecques en Turquie.* İkinci Baskı. Yayın No. 5 İstanbul, 1921.

———, Nezaret-i Umur-i Ticaret ve Nafia. Devlet-i Aliye-i Osmaniye'nin 1313 Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisi. İstanbul, 1315 [Miladi 1899 yılı].

Öke, Mim Kemal. *Ermeni Meselesi.* İstanbul, 1986.

Ökse, Necati. "TheTurco-Russian War (1877-1878)." *Revue Internationale d'Histoire Militaire 46 (1980).*

Özalp, Kâzım. *Milli Mücadele.* 2 cilt. Ankara, 1971.

Özkaya, İnayetullah Cemal. *Le Peuple Arménien et les tentatives de réduire le peuple Turc en servitude.* Ankara, 1971.

Pallis, A.A. "Racial Migrations in the Balkans during the Years 1912-1924." *Geographical Journal* 16 (Ekim, 1925).

———, *Greece's Anatolian Venture - and After.* Londra, 1937. [Orhan Azizoğlu tarafından Türkçe çevirisi: *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, 2. Baskı, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.]

Pasdermadjian, Dr. Garekin. (Armen Garo adını kullanmış). *Why Armenia Should Be Free.* Boston, Hairenik Publishing Company, 1918.

Pasdermadjian, H. P. *Histoire de l'Arménie.* 3. Baskısı, Paris, 1971.

Patriarchat Arménien de Constentinople. *Population Arménienne de la Turquie avant la Guerre.* Paris, 1920.

Pentzopoulos, Dimitri. *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece.* Paris, 1962.

Philip, Hoffman. *Cholera in the Near East.* Santa Barbara, Kaliforniya, 1947.

Phillips, W. Alison. *The War of Greek Independence, 1821 to 1833.* New York, 1897.

Pinson, Mark. "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumeli After the Crimean War." *Études Balkaniques.* 3. Sofya, 1973.

———, "Russian Policy and the Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862." *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi 1* (1972).

Poidebard, A. "Rôle Militaire des Arméniens sur le Front du Caucase." *Revue des Études Arméniennes 1* (1920).

Poynter, Mary A. *When Turkey was Turkey: In and Around Constantinople.* Londra, 1921.

Price, Clair. *The Rebirth of Turkey.* New York, 1923.

Ravitch, Norman. "The Armenian Catastrophe: of History, Murder and Sin." *Encounter, Cilt LVII, No. 6, Aralık 1981, s. 69-84.*

Rawlinson, A. (Albay). *Adventures in the Near East 1918-1922.* Londra, 1923.

Rechad, Nihad. *Les Grecs à Smyrne.* Paris, 1920.

Representatives of Armenia. *The Armenian Question Before the Peace Conference.* Paris, 1919.

Russia, *Premier recensement général de la population de l'empire russe, 1897.* Nicholas Trointisky tarafından derlenmiş hali, St. Petersburg, 1905.

Russian Atrocities in Asia and Europe. İstanbul, 1877.

Rüstem, Ahmed. *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne.* Bern, 1918.

Ryan, Charles S. *Under the Red Crescent: Adventures of an English Surgeon with the Turkish Army at Plevna and Erzurum, 1877-1878.* New York, 1897.

Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan.* Londra, 1948.

Saip, Ali. *Çukurova'nın Acıklı Olayları ve Urfa'nın Kurtuluş Savaşları.* 1924. Osmanlıcadan yeni Türkçeye Selim Ak tarafından tercüme edilmiştir. Urfa, 1984.

Sarkissian, A. O. *History of the Armenian Question to 1885.* Urbana, Illinois, 1938.

Sax, Carl Ritter von. *Geschichte des Machtfalls der Turkei.* Viyana, 1908.

Schemsi, Kara. *Turcs et Arméniens devant l'Histoire, Nouveaux témoignages russes et turcs sur les atrocités arméniennes de 1914 à 1918.* Cenevre, 1919.

Schurman, Jacob Gould. *The Balkan Wars,* 1912-1913. Princeton, 1914.

Second Section of the General Staff of the Western Front. *Greek Atrocities in Asia Minor, Birinci bölüm.* İstanbul, 1922.

Seidahmet, Djafer. *La Crimée.* Lozan, 1921.

Seton-Watson, Hugh. *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism.* Boulder, Colo. 1977.

———, *The Russian Empire, 1801-1917.* Oxford, 1967.

Shannon, R. T. *Gladstone and the Bulgarian Agitation of 1876.* Londra, 1963.

Shaw , Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2. Cilt. Cambridge, 1977.

Shorter, Frederic C. "The Population of Turkey after the War of Independence." *Regional Papers* (Giza, Mısır, 1983)'da ve *Inetrnational Journal of Middle Eastern Studies* 17 (1985), s. 417-441'de yayınlanmıştır.

Singer, J. David ve Melvin Small. *The Wages of War 1816-1965: A statistical Handbook.* New York, 1972.

Smith, Michael Llewellyn. *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922.* New York, 1973.

Sonyel, Salahi R. *The Ottoman Armenians.* Londra, 1987.

————, The Turco Armenian '*Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents (July 1908-December 1909).* Ankara, 1988.

————, *The Turco Greek Conflict.* Londra, 1976.

Sophia, Les Professeurs de L'Université de. *Réponse a la Brochure des Professeurs des Universités d'Athènes, "Atrocités Bulgares en Macédoine."* Sofya, 1913.

"A Special Correspondent." *The Balkan War Drama.* Londra, 1913.

Stavrianos, L. S. *The Balkans Since 1453.* New York, 1958.

Sumner, B. H. *Russia and the Balkans, 1870-1880.* Londra, 1962.

Suny, Ronald Grigor. *The Baku Commune. 1917-1918*, Princeton, 1972.

————, derleyiciliğinde. Transcaucasia. Ann Arbor, 1983.

Swietochowski, Tadeusz. "National Consciousness and Political Orientations in Azerbajan, 1905-1920." Ronald Grigor Suny'nin derlediği *Transcaucasia: Nationalizm and Social Change.* Ann Arbor, Michigan, 1983, s. 209-232'de yayınlanmıştır.

————, *Russian Azerbaijan 1905-1920: the Shaping of National Identity in a Muslim Community. Cambridge, 1985.*

Sykes, Mark. *Dar ul-İslam: a Record of a Journey through Ten of the Asiatic Provinces of Turkey*. Londra, 1904.

Şimşir, Bilal N. *British Documents on Ottoman Armenians.* 1. Cilt (1856-1880) ve 2. Cilt (1880-1890). Ankara, 1982 ve 1983.

————, *Documents Diplomatiques Ottomans: Affaires Arméniennes. 1. Cilt (1886-1893). Ankara, 1895.*

————, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 2 cilt. Ankara, 1968 ve 1970.

Tableau indiquant le nombre des divers éléments de la population dans le Empire Ottoman au ler Mars 1330. [Miladi 1914 yılı] İstanbul, 1918.

Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, 4 Cilt, Ankara, 1973 ve 1974.

Tarbassian, Hratch A. Erzurum (Garin): Its Armenian History and Traditions. N. Schahgaldian tarafından tercüme edilmiştir. Basıldığı yer belirtilmemiş, 1975.

Temperley, H. W. V. *A History of the Peace Conference of Paris*. 6. Cilt, Londra, 1922.

Ter Minassian, Anaide. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912)*. A. M. Berrett tarafından tercüme edilmiştir. Cambridge, Mass., 1984.

Ternon, Yves. The Armenian Cause. Delmar, New York, 1985.

————, *The Armenians: History of a Genocide*. R. C. Cholakian tarafından tercüme edilmiştir. New York, 1981.

Toynbee, Arnold J. (The Western Question in Greece and Turkey: a Study in the Contact of Civilizations. Londra, Boston ve New York, 1922.

Trask, Roger R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*. Minneapolis, Minn., 1971.

Turkey, Congrés National. *Documents relatifs aux Atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane*. İstanbul, 1919.

Turkey, Genelkurmay Başkanlığı. *1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekatı*. Ankara, 1985.

————, *Balkan Harbi Tarihi*. 7 cilttir. İstanbul ve Ankara, 1938-1945.

Turkey, Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi. *Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması*. Ankara, 1982.

Turkey, Genelkurmay Başkanlığı, Harp Tarihi Dairesi, *Türk İstiklal Harbi*, 6 cilt, Ankara, 1962-1968.

Turkey, Prime Ministry, Directorate General of Press and Information. *Documents*. Ankara, 1982.

————, *Documents on Ottoman Armenians*. II. Cilt, Ankara, 1983.

————, *Documents on Ottoman Armenians*. III. Cilt, Ankara, 1986.

Turkish Congress at Lausanne, Permanent Bureau of the. *Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna*. Lozan, 1919.

Türközü, Halil Kemal. *Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi*. Ankara, 1983.

Twerdokhlebof, (Lt. Colonel.). *War Journal of the Second Russian Fortress Artillery of Erzeroum From Its Formation until the Recapture of Erzeroum by the Ottoman Army, March 12, 1918.* İstanbul 1919.

————, *Notes of a Superior Officer on the Atrocities of Erzeroum.* 1919.

Ubicini, A. ve Pavet de Courteille. *État Présent de l'Émpire Ottoman.* Paris, 1876.

United States of America, Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919. 12. Cilt. Washington D.C., 1947.

Uras, Esat. *"Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi"*, Ankara, 1950.

Ussher, Clarence. *An American Physician in Turkey.* Boston, 1917.

Villari , Luigi. *Fire and Sword in the Caucasus.* Londra ve New York, 1906.

Wagner, Hermengild. *With the Victorious Bulgarians.* Londra, 1913.

Walker, Christopher. *Armenia: the Survival of a Nation.* New York, 1984.

The War Correspondance of the Daily News. Londra, 1878.

Weekes, Richard (derlemesi). *Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey.* Westport, Conn., 1978. S. 174-180.

Werfel, Franz. *The Forty Days of Musa Dagh.* New York, 1934.

Williams, Charles. *The Armenian Campaign.* Londra, 1878.

Wimbush, S. Enders. "Divided Azerbaijan: Nation Building, Assimilation and Mobilization Between Three States." William O. McCagg, Jr. ve Brian D. Silver tarafından derlenen *Soviet Asian Ethnic Frontiers*'da yayınlanmıştır. New York, 1979, s. 61-81.

Wirthwein, Walter G. *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878.* New York, 1935.

Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in the World War.* New Haven, Connecticut, 1930.

Yurtsever, Cezmi. *Ermeni Terörü.* İstanbul, 1987.

Zürcher, Erik Jan. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish Nationalist Movement, 1905-1926.* Leiden, 1984.

DİZİN

A

D

E

J

K

L

M

Z

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAKİ ZORUNLU GÖÇLER VE CAN KAYBI

1790 - 1923 arasında, 7 milyondan fazla insan zorla, Balkanlar, Kafkasya ve Anadolu'daki yurtlarından edildi. Aynı sürede, 6 milyon kişi daha, ölenler arasında sayıldı ve bir çok ölü de hiç kayıtlara bile geçmedi. Bu, tarih boyunca insanların başına gelen felaketlerin en acılarından biriydi fakat günümüzde pek bilinmemektedir. O günlerin acısının anlatıldığı çoğu zamanlarda ise, sadece yerinden koparılan ve ölen Hristiyanlar dikkete alındı. Ancak, en büyük ölümler ve sürgünler Türk, Çerkes, Kürt ve benzerlerinin yani Müslümanların başına gelmişti. O feci yılların cefasından herkes zarar gördü.

BATIDAKİ DURUM

1790'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki sınırları, Tuna Nehri'nin güneyindeki topraklar ile Bosna ve Romanya'nın büyük bir kısmını kapsıyordu. O toprakların çoğu, Büyük Devletlerin müdahalesi ve genellikle Osmanlı'yı savaşta yenmeleriyle kaybedildi. Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan'ın bağımsızlığını Rusya zorladı. Büyük Devletler birlikte hareket ederek, Yunanistan'ın bağımsızlığını dayattılar. Avusturyalılar Bosna'yı ele geçirdiler. 1912'ye gelindiğinde, Balkan Ülkeleri kendi başlarına Osmanlı'yı yenecek kadar güçlenmişlerdi. İmparatorluğun elinde Avrupa'dan, sadece küçük bir dilim, Doğu Trakya kaldı.

Yunanistan

Sırbistan'ın küçük Müslüman nüfusu 1800'lerin başlarında topraklarından atılmıştı, fakat Türklerin güneydoğu Avrupa'dan topluca sökülmesinin asıl başlangıcı, Yunanistan'da geldi. 1822-1830'daki Yunan isyanından sonra, yeni kurulan Yunan Krallığının topraklarındaki Türklerin tamamı yok olmuştu; hepsi de ya göçmüşlerdi ya da ölmüşlerdi. 1880'de Yunanistan kuzeye doğru genişlediğinde, ele geçirilen topraklardan 70.000 Türk daha Osmanlı İmparatorluğuna doğru göçe çıktı. Yunanistan'ın 1913'de, Girit'i topraklarına resmen kattığı zamana kadar, adada Giritli Türklerden pek azı kalmıştı.

1877-1878 Savaşı

Rusya'nın 1877'de Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarını istila etmesi, çoğunluğu Türk olan 315.000 Bulgaristan Müslümanının kaçmasına ve 288.000'inin ölmesine yol açtı. Geride, Bulgaristan Müslümanlarından sadece %46'sı kalmıştı. Buna karşılık olarak da Bulgaristan'a, Osmanlının elinde kalan Avrupa topraklarından, 187.000 Bulgar gitti.

O dönemlerde, yüzde oranıyla, yörenin Müslümanları arasındaki en kötü kayıplar Montenegro, Sırbistan ve Romanya'nın eline geçen topraklarda yer aldı. Montenegro'nun ele geçirdiği topraklardaki Müslümanların tamamı yok olmuştu, Sırbistan'ın ele geçirdiği topraklardaki Müslümanların %91'i (119.000'i) ve Romanya'nın ele geçirdiği topraklardaki Müslümanların %83'ü (152.000'i) yok olmuşlardı. Bosna Müslümanları 1875'deki bir Sırbistan isyanı sırasında ve 1881-1882'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i istilasına karşı tertipledikleri, başarısızlıkla sonuçlanan isyandan sonra kaçtılar.

Balkan Savaşları

Balkan Savaşlarının başlangıcında, Osmanlı'nın Avrupa'da kalan topraklarındaki nüfusunun %50'nin biraz üzerindeki kısmı Müslüman'dı; bunlar, doğuda Türk, batıda ise Arnavut'tu. Ancak nüfus sayıları Sırp, Montenegro, Yunanistan ve Bulgaristan'ın umurunda değildi. Her biri de Osmanlı Avrupa'sının kendilerinin ata yurdu saydıkları parçasını kaptılar. Problem, her birinin de aynı toprağı istemesinden kaynaklanıyordu. Osmanlı'yı alt etmek için Birinci Balkan Savaşında aralarında birleştiler, sonra da ele geçirdiklerini paylaşmak için birbirleriyle savaşa tutuştular. Sırbistan, Montenegro, Yunanistan ve Romanya Bulgaristan'a saldırdı. Osmanlılar da Avrupa topraklarından birazını geri alabilmek için Bulgaristan'a saldırdılar.

Hristiyan halktan en çok kaybeden Bulgarlar oldu: 100.000 Bulgar Osmanlı Trakya'sından ve diğer Balkan ülkelerin eline geçen topraklardan Bulgaristan'a kaçtı. Ancak en çok zulüm gören halk Müslümanlar oldu. Osmanlı Avrupasındaki Türk-

lerin %27'si öldü ve %18'i sağ kalmakla birlikte mülteci haline düştü. Batıda ise, Arnavutların çok sayıda katledilmesinin ve malının mülkünün zaptedilmesinin hesabını hiç kimse tutmadı.

Türk Bağımsızlık Savaşı

Bilinmeyen sayıda Rumlar, belki de 100.000 kadarı daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce, Balkan Savaşlarının ardından başlayan Yunan karşıtı ekonomik baskıdan etkilenerek, Batı Anadolu'dan Yunanistan'a gitti. Yunan ordusu, özellikle İngilizlerin yardımıyla, 1919'da Batı Anadolu'yu istila etti. Derhal Türk köylerine ve şehirlerine hücum etmeye başlayarak, sonunda 1,2 milyon Türk'ü Batı Anadolu'daki evlerinden ve bilinmeyen sayılarda Türk'ü de (Balkan Harplerinin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalmış olan) Trakya topraklarından dışarı zorladılar. Mustafa Kemal'in liderliğindeki Türk Milliyetçileri, nihayet 1922'de, Yunanlıları yendiler. Artık kaçmak sırası Yunanlılara gelmişti. Savaş sonrası varılan bir anlaşmayla, Türkiye'de kalan Rumlar (İstanbuldakiler hariç tutularak) karşılığında Yunanistan'da kalan Türkler (Batı Trakya'dakiler hariç tutularak) mübadele edildi. 850.000 Rum ile 480.000 Türk değiş tokuş edildi. 530.000 Türk ile 310.000 Rum da ölmüştü.

DOĞU'DAKİ DURUM

Rus İmparatorluğu güneye doğru genişledi. 1779'da Kırım'ı zapt ettiği zaman, hemen hemen 100.000 Kırım Tatar'ı (orada yüzlerce yıldır yaşamış olan Türkler) Kırım'dan ve çevresindeki bölgelerden Osmanlı İmparatorluğuna doğru kaçtılar. Kırım Savaşı'nın akabinde 300.000 ilave Kırım Tatar'ı ve bilinmeyen sayıda Nogay Tatar'ı daha peşlerine takıldı. Onların geride bıraktıkları yerler, Çar'ın Hristiyan tebaası tarafından sahiplenildi.

Doğudaki Rus istilası, çok ıstırapla 1920'ye kadar süren, Müslüman – Hristiyan nüfusun kitleler halinde yer değiştirmesine yol açtı. Bugün Ermenistan, Gürcistan'ın merkezi ve Azerbaycan olan bölge, 1800'de, Pers İmparatorluğu'nun az müdahale ettiği bir parçasıydı. Osmanlı İmparatorluğu Türkiye'nin bugünkü sınırının kuzeyindeki küçük bir bölge dahil olarak kontrolu altında tutuyordu. Ruslar 1801 ile 1829 arasında, peşpeşe kazanımlarla bölgeyi parçalar halinde topraklarına kattılar. 1806-1807'de büyük bir Azeri Türk kitlesi, İran Azerbaycanı'na kaçtı. 1827-1829'da 20.000 Türk şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin yer aldığı Erivan eyaletinden kaçtı. Onların yerleri, dışarı sürülen Türk çiftçilerden ele geçen toprakların müsait olması ve Rusların vergi muafiyeti vaatlerinin cazibesiyle, İran'dan ve Osmanlı İmparatorluğundan gelen Ermeniler tarafından sahiplenildi.

Çerkesler ve Abazalar

Ruslar ele geçirdikleri topraklardan Müslümanları zorla dışarı atmak politikalarına devam ettiler ve geliştirdiler. Doğu Karadeniz bölgesinin Müslümanları olan 1,2 milyon Çerkes ve Abaza, 1860'larda, Osmanlı İmparatorluğu'na sürüldüler. Bunun neticesinde bu insanların üçte biri, çoğu açlık ve hastalıktan olmak üzere, can verdiler. 1877-1878 Rus -Türk harbi sırasında ve hemen sonrasında, 78.000 Türk de Kuzeydoğu Anadolu'da zaptedilen toprakları terk etti; onların yerleri de Osmanlı İmparatorluğunun Doğusundan gelen 20.000 Ermeni tarafından sahiplenildi.

Birinci Dünya Savaşı

Ermeni âsîler, Osmanlı'nın daha Birinci Dünya Savaşı'na katılmasından önce Osmanlı askerlerine, subaylarına ve sivil Müslüman halka karşı harekete geçmeye başlamışlardı. Sivil halk, daha savaşın ilk aylarında, şehirlere ve diğer güvenilir bölgelere gittiler. Savaş sırasında Ermeni birlikleri Rus ordusuna katıldılar ve Osmanlı Ermenilerinin gerilla birlikleri Rusların Anadolu'yu işgaline öncü oldular. Savaşın yürütülüş biçimi sivil halkın çektiği felaketleri doruğa çıkardı. 1914 ve 1915'de Ruslar ile Ermeniler Doğu Anadolu'yu istila ettiler. İşgal, beraberinde, Türklerle Kürtlerin toptan katledilmesini getiriyordu. Ruslar kısa süreliğine yenilgiye uğratılıp geri çekilmeye zorlandığında, 300.000 Ermeni Rusya'ya ve bilinmeyen sayıda bir miktarı da İran'a kaçtı. Rus İhtilali sağ kalanları serbest bırakana kadar, Ruslar Ermenilerin çok azının evlerine geri dönmesine izin verdiler. Ermeni mültecilerin pek çoğu, belki de yarısı açlıktan ve hastalıktan öldü. 1916'ya kadar Ruslar, daha fazla Türk ve Kürt'ü kaçmaya mecbur ederek geri dönmüşlerdi. 1915'den 1916'ya kadar bir milyondan fazla Müslüman, batıya doğru göçe zorlanmışlardı. Ermeniler gibi onlar da açlıktan ve hastalıktan öldüler. Örneğin, Van Vilayetinin Müslümanlarının %62'si öldü.

Osmanlı Hükümeti, Ermeni nüfusundan algılanan tehdite, 440.000 Ermeni'yi Suriye'ye ve daha az bir miktarını da Irak'a yollayarak tepki gösterdi.

Savaşın sonunda, Ermeniler Erzurum Vilayetini kontrol altına aldılar fakat Osmanlı ordusu onları yendi. Ermeniler, Türkleri öldürüp köyleri yıkarak kuzeydoğu'ya kaçtılar. Buna ilave olarak 1920'ye kadar, 200.000 Türk Ermenistan Cumhuriyetinden kaçıp Türkiye'ye sığındı. Ateşkesten sonra, Fransızlar Kilikya'yı (güney Anadolu'nun orta kısmı olan Adana bölgesini) işgal ettiler. Ermeniler ve özellikle yerlerinden edilip Suriye'ye yerleştirilmiş olanları, bu bölgeye gelip oradaki Türklere saldırdılar. Bir çok Türk, Ermenilerden ve Fransızlardan kaçtı. Diğerleri, Fransızları kaçırtan başarılı bir askeri mücadele başlattılar. Ermeniler geri çekilen

Fransızların peşinden gittiler. Toplam olarak 30.000 Ermeni ile bilinmeyen sayıda Türk mülteci konumuna düştüler.

SAYILAR

Bu savaşlar ve yer değiştirmelerdeki ölü sayıları çok yüksek oldu. Her taraftan ölenlerin çoğunluğu sivil halktı ve bunların bir çoğu doğrudan düşmanları tarafından katledilmekten ziyade açlık ve hastalıktan can verdiler. Fakat sağ kalan mültecilerin başına gelen felaketler de dikkate alınmalıdır. Evleriyle çiftliklerini tamamen kaybetmiş bu insanların seçeneği ya mülteci kamplarında aç kalmak, ya da sokaklarda dilenmekti. Bir çokları kendilerine yeni hayat kurdular, fakat onların da tekrar harab olmasına şahit oldular. 1878 yılında, 20 yaşındayken Bulgaristan dışına zorlanan bir Türk çiftçisi, Osmanlı Avrupasına kaçıp orada sağ kalmış olabilir ve hatta zenginleşmiş olabilir. 1912'de yeniden topraklarını terk etmeye zorlanıp İzmir yakınlarında beş parasız bir muhacir olarak yaşamış olabilir. Yaşlandıktan sonra, felaket yeniden kapısını çalarak 1919'da onu İzmir'den kaçmaya zorlanmış olabilir. Muhtemelen her yerden, kendisini evinden kovalayan işgalcilerin katlettiği aile fertlerini ve arkadaşlarını geride bırakarak kaçmış olmalıydı. Benzeri hikayeler Rumlar ve Ermeniler için de söylenebilir.

HARİTA

Ana haritadaki okların boyutları, göçleri birbirlerine orantısal olarak belirtmektedir. Okların yerleri bazen küçük bir bölgeye bir sürü ok yerleştirmek zorunluğundan etkilenmiştir ve coğrafi açıdan mükemmel değildir. Örneğin, Ermenistan'a sürülen Ermenileri gösteren bir ok olmasaydı, 1918-1920'de Ermenistan'dan sürülen Türkleri gösteren okun ucu, daha güneye uzanmalıydı. Zorunlu göçlerin çoğunun tahmînî sayıları bile bilinmemektedir. Kabaca tahminler, okların boyutuyla gösterilmeye çalışılmıştır.

Küçük haritadaki "Anadolu Savaşları"nda savaş sırasındaki kayıplar, Müslüman, Rum ve Ermenilerin savaş sırasındaki ölü sayılarını göstermektedir. Verilen Müslüman yüzdeleri Doğu ve Batı Anadolu'daki savaş alanları içindir. Ancak, savaş sırasındaki göçler, Ermeni ve Rum kayıplarının kesin sayısını sadece savaş bölgeleri için vermeyi imkansızlaştırmaktadır. Onlar için verilen sayılar tüm Anadolu sathının toplamıdır, fakat aşağı yukarı Müslüman yüzdelerine tekâbül etmektedirler.

Bu harita, iş imkânları, vergi muafiyeti veya bedava arazi bağışlanacağı vaatlerinin cazibesiyle göçe çıkanlar ile en basit deyimiyle kendi ülke yönetiminde kalmak istemeyerek dışarı göç edenleri kapsamamaktadır. Eğer dahil edilseydi, bu sayılar Rusların 1829 zaferlerinin ardından Kafkasya'da ele geçirdikleri dışarı sürülen Türklerin geride bıraktığı topraklarına çektiği Ermenileri ve daha iyi

yaşam şartlarına kavuşmak amacıyla Amerika'ya göçen Rum ve Ermenileri kapsardı. Ayrıca, Balkanlar ile Rusya'yı 20. Yüzyılın sonuna kadar terk etmeye devam eden Türkleri de kapsardı. Hem de barış zamanında bile, sınırların sık sık değişmesiyle zulümden kaçan veya sadece kendi hemcinsleriyle bir arada yaşamayı seçen her gruptan çok sayıda insanı kapsardı. Eğer bunların tümü gösterilseydi, harita bir sürü küçük oklarla dolardı.

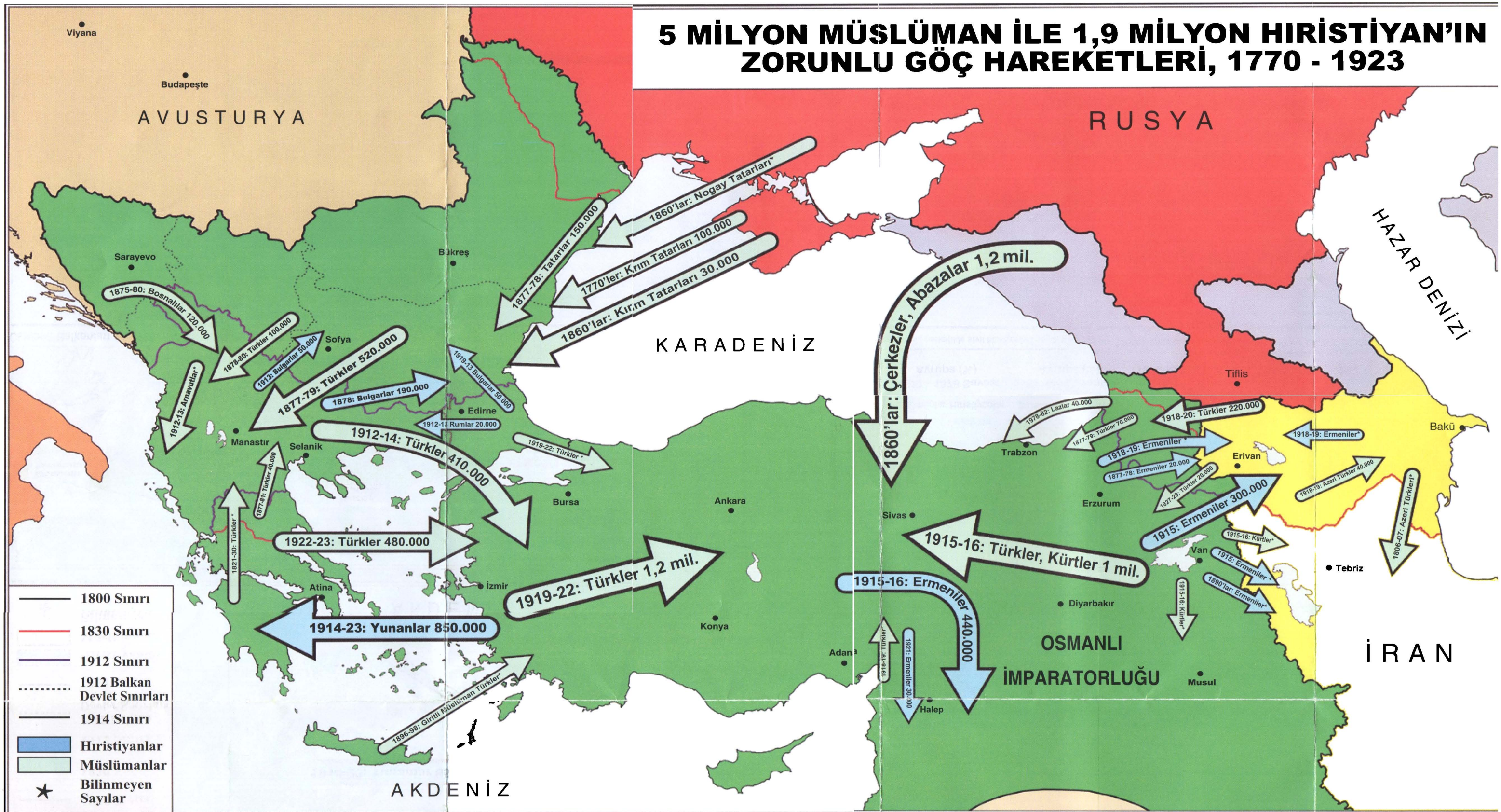
Justin McCarthy

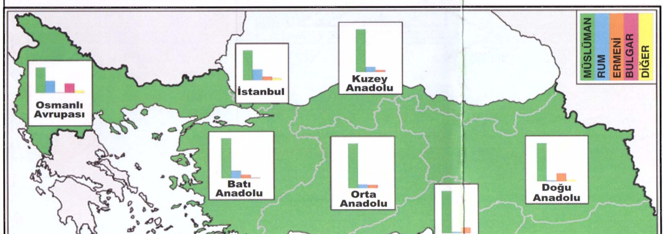
Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Göç ve Ölüm

Açıklamalı Harita©
2010

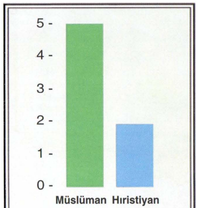
Justin McCarthy
Louisville Üniversitesi, Tarih Profesörü

5 MİLYON MÜSLÜMAN İLE 1,9 MİLYON HIRİSTİYAN'IN ZORUNLU GÖÇ HAREKETLERİ, 1770 - 1923

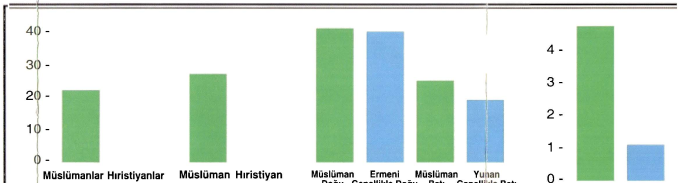

Osmanlı Balkanları ve Anadolu Nüfusunun 1912'de Dinlere Göre Dağılımı

Zorunlu Göç 1770-1923 (milyon)

Bilinmeyenler dahil edilmiştir.

1877 - 1878 Savaşı Avrupa (%)

Balkan Savaşları Avrupa (%)

Anadolu Savaşları, 1914-1922 (%)*

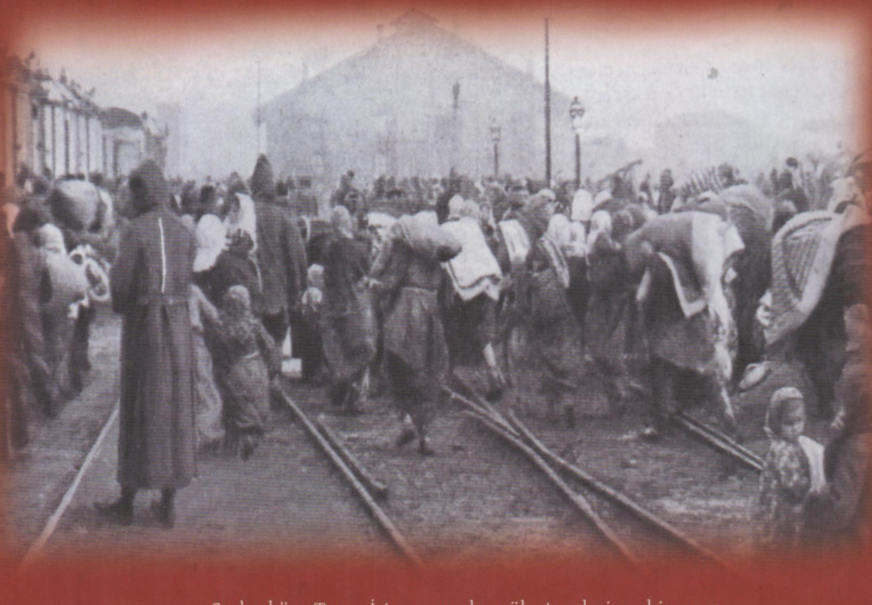
*Yunan ve Ermeni ölü sayılarının Anadolu'nun her bölgesine göre kesin dağılımı bilinmemektedir.

Ölü sayıları (milyon) 1864-1922

Kafkaslar dahil, 1864-67

Savaş sırasında genellikle sivil halktan ölü sayıları

"Bu Müslümanların gerçek akıbeti o zamanın insanlarından ancak ölülerle can çekişenleri görmüş olanlar tarafından anlaşılmıştır; örneğin 1878 yılında Osmanlı Bulgaristan'ında, bazılarının aile fertleri olması muhtemel 400 kişilik bir grup mültecinin soğuktan donmuş vücutları arasında sağ kalabilen küçük kız çocuğunu bulan tren istasyonu görevlisi felaketin farkına vardı. Buradaki Müslümanların kaderi, o kızcağızın evlerinden çıkartılıp ölüme sürülmüş olan ailesinin akıbetiydi. Bu, aynı zamanda yabancı birisi tarafından kurtarılan o kızcağızın da kaderiydi. O kızcağızla sağ kalan diğerlerinin evlatları, modern Türkiye Cumhuriyetinin vatandaşlarının çoğunluğunu teşkil ettiler." *-Justin McCarthy*

Çerkezköy Tren İstasyonunda yük trenlerine binmeye çalışan sivil Türklerin izdihamını gösteren bu fotoğraf Georges Remond tarafından çekilmiş olup L'Illustration dergisinde (16 Kasım 1912, No: 3638 s. 384) yayınlanmıştır.

Fotoğraf Arşivi sahibi Sayın Atilla Oral'a teşekkürlerimizle...

ISBN 978-975-16-2519-9